

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

BORCHE GRAMBOZOV

Η Αποκάλυψη του Τριαδικού Θεού με βάση
την ενότητα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης
κατά τους Πατέρες του 4^{ου} αι.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

π. Χρήστος Φιλιώτης – Βλαχάβας, Αναπληρωτής Καθηγητής (Σύμβουλος)

π. Βασίλειος Γεωργόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής

κ. Θεόδωρος Πιτταράς, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2023

Στους γονείς μου, π. Νικόλα και Βιολέτα

Ευχαριστήριον όφλημα

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Συντομογραφίες	5
Πρόλογος	7
Εισαγωγή	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄	15
Η θεότητα του Υιού του Θεού Πατέρα	15
1. Η τριαδικότητα του Θεού με βάση τα υποστατικά “ὀνόματα” Πατέρα, Υιός και Άγιο Πνεύμα και τη μεταξύ τους φυσική κοινωνία	15
2. Το ομοούσιο του Υιού – Ο Υιός είναι “ἴδιος τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός, ὁ ἴδιος αὐτὸς ὁ μόνος Λόγος, ἡ ἴδια Σοφία, τὸ ἴδιον γέννημα τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός”	46
3. Ο λόγος για τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας – το θέμα της πορείας της θείας Οικονομίας	54
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄	86
Το ἔργο του Υιού στην ενότητα και την πορεία της θείας Οικονομίας	86
1. Η δημιουργία (ἡ ταύτιση των “ὀνομάτων” Λόγος, Σοφία, Υιός και Χριστός)	86
2. Ο Λόγος και οι θεοφάνειες – “Καὶ ἐγένετο Λόγος Κυρίου...τάδε λέγει Κύριος”	107
3. Η ενανθρώπιση (ερμηνευτική προσέγγιση των χωρίων <i>Παροιμ. 8, 22</i> και <i>Ἰω. 1, 14</i> με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας)	133
4. Αναλυτική προσέγγιση των ιδιαίτερων “ὀνομάτων” του Χριστού με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας	184
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄	201

Το έργο του Αγίου Πνεύματος στην ενότητα και την πορεία της θείας Οικονομίας	201
1. Ο αγιασμός του Αγίου Πνεύματος “τό λαλήσαν διὰ τῶν προφητῶν”	201
2. Η ταύτιση των ιδιαίτερων “ὀνομάτων” του Αγίου Πνεύματος στην Αγία Γραφή και η χρήση του εμπροθέτου προσδιορισμού “ἐν πᾶσι”, ενιαίος για την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη	207
3. Η αποστολή του Πνεύματος του Θεού από τον Υιό του Θεού στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη – το “δι’ ἡμᾶς καί διὰ τήν ἡμετέραν σωτηρίαν”	222
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ’	241
Το έργο του Αγίου Πνεύματος ως συνεχιζόμενη Πεντηκοστή	241
1. Το έργο του Αγίου Πνεύματος σε σχέση με το έργο του Χριστού – το θέμα της εκκλησιολογίας	241
2. Το έργο του Αγίου Πνεύματος στη θέωση του ανθρώπου	251
3. Η δράση του Αγίου Πνεύματος εκτός της Εκκλησίας – το Άγιο Πνεύμα “ὅπου θέλει πνεῖ”	273
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	279
SUMMARY	283
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	286
1. Πατερικές Πηγές	286
2. Βοηθήματα	291

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AThANT: Abhandlungen zur Theologie des Alten und Neuen Testaments, Zürich.

BCBC: Believers Church Bible Commentary, 1986 – 2013.

BIS: Biblical Interpretation Series, Leiden.

CCLP: Corpus Christianorum, Series Lingua Patrum, Brepols – Leuven 1989 έξ.

CGPNT: Catenae Graecorum patrum in Novum Testamentum, Typographeo Academico, Oxoniae, 1844.

CSCD: Cambridge Studies in Christian Doctrine, Cambridge.

DOP: Dumbarton Oaks Papers, Cambridge (Mass.), 1941 έξ.

EBC: The Expositor's Bible Commentary, Michigan.

ΕΕΘΣΠΑ: Έπιστημονική Έπετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1024 έξ.

ΕΕΘΣΠΘ: Έπιστημονική Έπετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953 έξ.

ΕΕΘΣΠΘ/ΤΘ: Έπιστημονική Έπετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμήμα Θεολογίας.

ΕΕΘΣΠΘ/ΤΠ: Έπιστημονική Έπετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ποιμαντικής.

FET: Foundations of Evangelical Theology, Crossway, Wheaton.

JHS: Journal of Hellenic Studies, London 1880.

JSOTSup: Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, Sheffield.

JTS: Journal of Theological Studies, London, 1900 – 1905: Oxford, 1906 – 1949: N. S. Oxford, 1950 έξ.

ΚΛΡ: Κληρονομία. Περιοδικόν Δημοσίευμα τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν, Θεσσαλονίκη 1969 έξ.

LHBOTS: Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies, T. & T. Clark International, New York – London.

LNTS: Library of New Testament Studies, London.

NTGF: New Testament in the Greek Fathers, Atlanta.

OBEO: Orbis Biblicus et Orientalis, Editions Universitaires/ Vandenhoeck & Ruprecht, Fribourg/ Göttingen.

PG: Patrologia Graeca, Cursus Completus, έκδ. J. P. Migne, Paris 1857 – 1912.

SBLSS: Society of Biblical Literature Symposium Series, Atlanta.

SCH: Sources Chrétiennes (Lyon), Paris 1941 έξ.

SEJE: Studies in Early Jewish Epigraphy, Series Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums, 1961 έξ.

SP: Studia Patristica, Berlin 1957 έξ., Oxford 1982, Berlin 1984 – 1985, Kalamazoo – Leuven 1989, Leuven 1990.

ΣΝΞ: Σύναξη. Τριμηνιαία έκδοση σπουδῆς στην Ὁρθοδοξία, Αθήνα 1981 έξ.

TCGTC: The Cambridge Greek Testament Commentary, Cambridge.

TS: Theological Studies, Woodstock (Md.), 1940 έξ.

VC: Vigiliae Christianae, Amsterdam, 1947 έξ.

WUNT: Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, Mohr Siebeck, Tübingen.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί το επιστέγασμα μίας προσπάθειας, η οποία ξεκίνησε με άδολη αγάπη για την επιστήμη της Θεολογίας ήδη με τις μεταπτυχιακές μου σπουδές στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η προσπάθεια αυτή ήταν για μένα μία πραγματική ευλογία, καθώς γεύτηκα εν τίνι μέτρο την ελληνόγλωσση θεολογία, η οποία αποτελεί πάντα σημείο αναφοράς για τον ορθόδοξο κόσμο.

Οφείλω να απευθύνω ξεχωριστές ευχαριστίες μέσα από την καρδιά μου στην τριμελή συμβουλευτική επιτροπή και ιδιαίτερα στον π. Χρήστο Φιλιώτη – Βλαχάβα, ο οποίος με βοήθησε κατά την πρώτη άφιξή μου στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και από τότε μου παρείχε ακούραστα την στήριξη του στη διάρκεια των σπουδών μου τόσο στο πρακτικό επίπεδο, όσο στο ακαδημαϊκό. Οφείλω να μνημονεύσω την ομότιμη πλέον καθηγήτρια κ. Δέσπω Αθ. Λιάλιου, η οποία με τις πολύτιμες υποδείξεις, τη στοργική της αγάπη και την επιστημονική της καθοδήγηση συνέβαλε στη βελτίωση τόσο της μεταπτυχιακής, όσο και της παρούσας διδακτορικής διατριβής. Η δασκάλα μου, κ. Δέσπω Αθ. Λιάλιου, την οποία θεωρώ κατά κάποιον τρόπο πνευματική μου μητέρα, με τον ζήλο της να καθοδηγεί και τις εξαιρετικές της γνώσεις για την περίοδο της συνοδικής διατύπωσης του τριαδολογικού και χριστολογικού δόγματος, με εισήγαγε για πρώτη φορά στα κείμενα του Μ. Αθανασίου και των Καππαδοκών Πατέρων, και με ενέπνευσε να τους μελετήσω βαθύτερα. Λόγω της ιδιαίτερης αγάπης που και η ίδια έχει για τους Πατέρες της Εκκλησίας μας, με ενθάρρυνε να ασχοληθώ με το θέμα της παρούσας έρευνας *“Η Αποκάλυψη του Τριαδικού Θεού με βάση την ενότητα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης κατά τους Πατέρες του 4^{ου} αι.”*. Επανέρχομαι και εκφράζω ονομαστικά τις ευχαριστίες μου προς τους καθηγητές π. Βασίλειο Γεωργόπουλο και κ. Θεόδωρου Πιτταρά για τη συμπαράστασή τους και για τις πολύτιμες υποδείξεις, με τις οποίες συνέδραμαν στη διασαφήνιση πολλών σημείων της παρούσας εργασίας. Ασφαλώς εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου

στο Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για τον γενικότερο θεολογικό μου καταρτισμό.

Η παρούσα διατριβή, η οποία στηρίζεται στις πηγές της ορθόδοξης Ιεράς Παράδοσης, αποτελεί μία ταπεινή θεολογική συμβολή στην Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία.

Θα ήθελα τέλος να αποδώσω ιδιαίτερη τιμή στους γονείς μου, π. Νικόλα και Βιολέτα.

Borche Grambozov

Θεσσαλονίκη, 14 Νοεμβρίου 2022

Μνήμη Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με την παρούσα μελέτη καταβάλλεται προσπάθεια να καταδειχθεί η ενότητα της πίστεως και της εμπειρίας των χαρισματικών μελών της Εκκλησίας, αρχής γενομένης από τους Προφήτες, Ευαγγελιστές, Αποστόλους, Μάρτυρες και Αγίους με βάση την εκκλησιαστική παράδοση του τέταρτου αιώνα. Η παρούσα εργασία περιορίζεται στον Μ. Αθανάσιο και τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο, γιατί και οι δύο είναι συνοδικοί Πατέρες, και κυρίως επειδή ο Μ. Αθανάσιος αποτελεί τη βάση της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου (325), ενώ ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου (381). Οι δύο Πατέρες χαρακτηρίζονται ως «μεγάλοι οικουμενικοί διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας» και ως «ἔγκριτοι Πατέρες»¹, οι οποίοι στις Οικουμενικές Συνόδους πρωταγωνίστησαν με τη δογματική τους ακρίβεια στην καταπολέμηση των αντιτριαδικών αιρέσεων της εποχής τους.

Σκοπός της παρούσας διατριβής είναι να καταδείξει την ενότητα του μυστηρίου της θείας Οικονομίας, με βάση την ενότητα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, που οράται υπό το φώς των χαρισματικών φορέων της προφητικής, της αποστολικής και της πατερικής παράδοσης. Το Σύμβολο Πίστεως Νικαίας – Κωνσταντινουπόλεως συνοψίζει αυτήν την ενότητα της πορείας της θείας Οικονομίας, και ως εκ τούτου η παρούσα διατριβή δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά μία ερμηνεία του Συμβόλου Πίστεως, δηλαδή της βαπτισματικής ομολογίας της Εκκλησίας στον τριαδικό Θεό. Έτσι η παρούσα μελέτη δίνει ιδιαίτερη έμφαση στα τρία κυρίαρχα πρόσωπα στη λειτουργία της θείας Οικονομίας, Πατέρας «καὶ» Υἱός «καὶ» Ἅγιο Πνεῦμα, δηλαδή στον τριαδικό Θεό, που είναι η βάση της ενότητας και της πορείας του μυστηρίου της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, με τη

---

¹. Βλ. Παναγ. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία Α΄*, Το Βιζάντιον: Θεσσαλονίκη 1987, σ. 28.

δημιουργία, τις θεοφάνειες, την ενανθρώπιση και την Πεντηκοστή. Και εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτή η διαδρομή της θείας Οικονομίας σε μία αρραγή ιστορική συνέχεια, όπου προβάλλεται η θεολογία ως πρόσωπα και γεγονότα και πάνω από όλα τα πρόσωπα του τριαδικού Θεού, αποτελεί τη δομή της παρούσας διατριβής.

Ο Λόγος του Θεού Πατέρα είναι το κέντρο του Μ. Αθανασίου και των Καππαδοκών Πατέρων. Έτσι η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αναδείξει, πάντα στην ενότητα της πορευόμενης θείας Οικονομίας, ως συνέχεια γεγονότων, το έργο του Λόγου του Θεού ως άσαρκου και ένσαρκου, οπότε με την ταυτότητα Λόγου, Σοφίας, Υιού και Χριστού να φανεί το κέντρο που ενώνει Παλαιά και Καινή Διαθήκη, τόσο στον Μ. Αθανάσιο όσο και στους Καππαδόκες. Ταυτόχρονα, στην προσπάθεια αυτή δεν παραλείπεται το έργο του Αγίου Πνεύματος, που ενοποιεί και τελειοποιεί την εμπειρία της μίας πορευόμενης εκκλησιαστικής κοινότητας, της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, οδηγώντας τους ανθρώπους στη φανέρωση και τον δοξασμό του πάντα ίδιου τριαδικού Θεού. Για το λόγο αυτό η μελέτη αποδεικνύει τη σημασία της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας, με πεποίθηση ότι χωρίς αυτή τη διάκριση όλες οι ερμηνευτικές μέθοδοι του Μ. Αθανασίου και των Καππαδοκών, που σκοπεύουν στη γνώση του συνόλου της Αγίας Γραφής, θα ήταν αβάσιμοι στον αγώνα κατά των αρειανών και των άλλων αιρετικών της εποχής. Οι αρειανοί δεν έκαναν τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας στον Χριστό, και επομένως δεν μπόρεσαν να αντιληφθούν την ενανθρώπιση ως έργο της πορείας της θείας Οικονομίας, της φανέρωσης του τριαδικού Θεού και ως συνοχή των κοινών θείων ενεργειών. Με τη διδασκαλία τους για τον κτιστό Λόγο οι αρειανοί συνέχυσαν κτιστό και άκτιστο στον τριαδικό Θεό, μπέρδευαν θεολογία και οικονομία, μεταφέροντας την οικονομία στη θεολογία.

Η παρούσα διατριβή δομείται σε τέσσερα κεφάλαια. Προηγούνται πρόλογος και εισαγωγή ενώ έπονται συμπεράσματα, summary και βιβλιογραφία η οποία διαιρείται σε πατερικές πηγές και βοηθήματα. Στο πρώτο κεφάλαιο εκτίθεται η θεολογία της Εκκλησίας, η οποία είναι η βαπτισματική ομολογία στον τριαδικό Θεό κατά τη λειτουργική πράξη της, και κινείται στη βασική ομολογία: Θεός ο Πατέρας, Θεός ο Υιός, Θεός το Άγιο Πνεύμα, αλλά όχι τρεις θεοί, «Μονάδα εις Τριάδα και Τριάδα εις Μονάδα». Έτσι η διάσπαση της βαπτισματικής ομολογίας στον τριαδικό

Θεό σημαίνει διάσπαση στην ομολογία της θεότητας και ως εκ τούτου της ενότητας της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, αλλά και το πιο καταστροφικό για τον άνθρωπο, σημαίνει την άρνηση του μυστηρίου της τελείωσης, της ίδιας της σωτηρίας, που εκλαμβάνεται ως μετοχή και αιωνιότητα, ως συντριβή του μεγάλου εχθρού του ανθρώπου, που είναι ο θάνατος. Στους αρειανούς εμφανίστηκε αμφιβολία για τη βαπτισματική μαρτυρία και ομολογία της Αγίας Τριάδας, η οποία κατέληξε με την άρνηση του μυστηρίου της θείας Οικονομίας του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, και ως εκ τούτου της ενότητας της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, κέντρο της οποίας είναι ο Λόγος του Θεού, που ομίλησε στους Προφήτες, αλλά και το Πνεύμα του Θεού, που φώτισε τους Προφήτες για να τους αποκαλυφθεί το μυστήριο του Χριστού, της ενανθρώπησης του Λόγου. Πάντως το κύριο επιχείρημα του Μ. Αθανασίου και των Καππαδοκών Πατέρων για τη θεότητα του Υιού και του Αγίου Πνεύματος είναι η βαπτισματική ομολογία στον τριαδικό Θεό, η οποία αποτελεί τον άξονα γύρω από τον οποίο κινείται η ερμηνεία τους της ενότητας της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Έτσι εξετάζονται τα βαπτισματικά «ὀνόματα» Πατέρας, Υιός και Άγιο Πνεύμα, που χρησιμοποιούνται από τον Μ. Αθανάσιο και τους Καππαδόκες στον αγώνα κατά της αρειανικής αίρεσης, στις διάφορες φάσεις της (αρειανική, πνευματομαχική και ευνομιανή). Εξάλλου, εξετάζεται το περιεχόμενο της διατυπώσεως του Μ. Αθανασίου: «ἴδιος (δηλ. ο Υιός) τῆς τοῦ Πατρός οὐσίας», με την οποία υπερασπίζεται ο όρος «ὁμοούσιος» της Νικαίας, και εξασφαλίζεται η ομοουσιότητα του Υιού με τον Πατέρα. Εξαίρει εδώ η σημασία των θεοφανειών, δηλαδή το συγκεκριμένο έργο του Υιού και το «Υιός», που σημαίνει την υποστατική ιδιότητα του Υιού, και επομένως και την ομοουσιότητα με τον Πατέρα. Εκείνο που ενδιέφερε τον Μ. Αθανάσιο ήταν να αποδείξει ότι ο Υιός, που κάνει την ενότητα της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, είναι «φύσει γέννημα», δηλαδή «ἴδιος» Λόγος, Σοφία και Υιός του Θεού Πατέρα, ο οποίος ενεργεί ως Θεός τη φανέρωση του τριαδικού Θεού στον κόσμο. Και αυτό ακριβώς είναι ο σκοπός όλου του αντιαιρετικού συγγραφικού έργου των Μ. Αθανασίου και Καππαδοκών Πατέρων, που συνίσταται όχι στη διαμόρφωση κάποιων αληθειών, αλλά στην ερμηνεία της πίστεως στην ενιαία και αληθινή αποκάλυψη του τριαδικού Θεού, που τελείται δια του Λόγου «δι' ἡμᾶς τούς ἄνθρώπους καί διά τήν ἡμετέραν σωτηρίαν». Παρουσιάζεται αναλυτικά η σημασία της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας, ώστε να προσδιοριστεί

με ακρίβεια η πορεία της θείας Οικονομίας, και ως εκ τούτου το «τί» έκανε ο τριαδικός Θεός «δι' ἡμᾶς» με τη δημιουργία, τις θεοφάνειες, την ενανθρώπιση και την Πεντηκοστή. Σε αυτό το πλαίσιο η παρούσα μελέτη αποτελεί μία πρώτη προσπάθεια να εξηγηθεί γιατί ο Μ. Αθανάσιος κάνει τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, και μετά τον ακολουθούν οι Καππαδόκες Πατέρες. Παρουσιάζεται η αρχή της «αίτίας καὶ τρόπου τῶν γεγραμμένων» («διὰ τί καὶ πῶς ταῦτα γέγραπται»), που αποτελεί την κύρια ερμηνευτική μέθοδο του Μ. Αθανασίου για την αναγνώριση της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας μέσα στα ι. κείμενα της Αγίας Γραφής, τόσο στην Παλαιά όσο και στην Καινή Διαθήκη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης εκτυλίσσεται το έργο του Λόγου, του ίδιου του Υιού του Θεού στην ενότητα και την πορεία της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, με τη δημιουργία, τις θεοφάνειες και την ενανθρώπιση. Με αφορμή την αρειανική αίρεση ο Μ. Αθανάσιος με βάση το συγκεκριμένο έργο εξασφαλίζει τη θεότητα και τη μοναδικότητα του αληθινού Λόγου του Θεού, απέναντι στην ιδέα των αρειανών για τους δύο Λόγους, δύο Σοφίες και πολλές Δυνάμεις του Θεού. Αποδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίον ο Μ. Αθανάσιος προσεγγίζεται την ενότητα της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, και αυτό είναι μέσω των ιδιαίτερων «ὀνομάτων» του Υιού, που εντάσσονται από τον Μ. Αθανάσιο στο μυστήριο της θείας Οικονομίας, και ερμηνεύονται κατά το λόγο της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας. Την ίδια εικόνα παρουσιάζει και η θέση των Καππαδοκῶν Πατέρων. Ο αντιαρειανικός αγώνας των Αγίων Πατέρων του τέταρτου αιώνα, φέρει στο προσκήνιο βασικές θεολογικές αρχές ερμηνείας των βιβλικών κειμένων, τα οποία αναδείκνυαν οι διάφορες αρειανικές ομάδες για την απόρριψη της θεότητας του Υιού, Λόγου και Σοφίας του Θεού Πατέρα. Εκτίθενται ερμηνευτικές μέθοδοι για την προσέγγιση της Αγίας Γραφής, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, ως αδιάσπαστης ιστορικής συνέχειας και πραγματικότητας. Διασαφηνίζεται η ερμηνευτική μέθοδος της γνώσεως του σωτήριου «σκοποῦ» και του περιεχομένου των βιβλικών κειμένων στην ερμηνεία του Μ. Αθανασίου, που θα προσληφθεί στη συνέχεια από τους Καππαδόκες Πατέρες, με σκοπό την απόδειξη της παρουσίας του Λόγου του Θεού στις δύο Διαθήκες, με τις θεοφάνειες στην Παλαιά Διαθήκη και το μυστήριο της ενσάρκωσης. Παρουσιάζεται επίσης η αρχή «τῆς συναγωγῆς τῆς διανοίας τῆς Γραφῆς», ως βασική ερμηνευτική μέθοδος του Μ. Αθανασίου, που σκοπεύει στη

γνώση των «νοημάτων» και του συνόλου της Αγίας Γραφής, και κοιτάζει προς το κεντρικό γεγονός της αποκαλύψεως του Θεού, ότι ο Λόγος του Θεού που ενεργούσε ασάρκως στην Παλαιά Διαθήκη, στην ιστορία, Θεός αληθινός, ενανθρώπησε «δι' ἡμᾶς». Επειδή ο Χριστός είναι αυτός ο σαρκωμένος Λόγος, ο «Υἱός τοῦ Θεοῦ ἐν σώματι», τα «ὀνόματα» του Χριστού διακρίνονται από τον Μ. Αθανάσιο και τους Καππαδόκες Πατέρες με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας σε δύο επίπεδα: «ὀνόματα» της θεότητας και «ὀνόματα» της ανθρωπότητας του Χριστού. Αναλύονται τα «ὀνόματα»: «Λόγος», «Σοφία», «Υἱός», «Μονογενής», «Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος», «Βούλησις», «Ἄτιμις», «Δύναμις», «Φρόνησις», «Χεῖρ», «Δεξιά», «Ἀπαύγασμα», «Εἰκὼν», «Ζωή», «Ἀλήθεια», «Φῶς», «Δικαιοσύνη», «Ἀπολύτρωσις», «Ἀνάστασις», «Χριστός», «Υἱὸς ἀνθρώπου», «Ἰησοῦς», «Ἐμμανουήλ», «υἱὸς Δαυῖδ», «Ἄνθρωπος», «Νέος Ἀδὰμ», «Ἀρχιερεὺς», «Ἀπόστολος», «Μελχισεδέκ», «Ἄμνος», «Ποιμὴν», «Πρόβατον», «Ὁδός», «Θύρα», «Νυμφίος», «Πρωτότοκος», «Ἀδελφός» και «Δοῦλος».

Στο τρίτο κεφάλαιο εκτυλίσσεται το ἔργο του Ἁγίου Πνεύματος στην ἐνότητα και την πορεία της θείας Οικονομίας, ὅσο πριν τόσο και μετὰ την ενανθρώπιση του Λόγου του Θεού, δηλαδή στην ιστορία της Παλαιάς και της Καινῆς Διαθήκης. Ὡς ἐκ τούτου αναλύονται τα «ὀνόματα» του Ἁγίου Πνεύματος, που θησαυρίζονται στα ι. κείμενα της Αγίας Γραφής, ὅπως: «Ἅγιον Πνεῦμα», «Πνεῦμα Θεοῦ», «Πνεῦμα Κυρίου», «Πνεῦμα εὐθές», «Πνεῦμα ἡγεμονικόν», «Πνεῦμα σοφίας καὶ Πνεῦμα δυνάμεως, καὶ Πνεῦμα βουλῆς», «Πνεῦμα ἀγαθόν», «Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς», «Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ», «Πνεῦμα Χριστοῦ», «ἄλλος Παράκλητος, Πνεῦμα τῆς ἀληθείας», «Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται», «Πνεῦμα τῆς χάριτος» και «Πνεῦμα υἰοθεσίας». Αποδεικνύεται ἐξάλλου η σημασία της αποστολῆς του Πνεύματος του Θεοῦ ἀπὸ τον Υἱὸ του Θεοῦ, που γίνεται και στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη, δυναμικά και ζωντανά, στη γραμμική ιστορική πορεία της ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας και της θείας Οικονομίας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο προσεγγίζεται ἐρμηνευτικά η Πεντηκοστή, η οποία εἶναι γεγονός της πλήρης φανέρωσης του τριαδικού Θεοῦ με την ἔλευση του Ἁγίου Πνεύματος, ἀποκάλυψη του παραδείσου, δηλαδή κόσμος και ιστορία των Ἁγίων. Ὡς ἐκ τούτου, η παρούσα ἐργασία στο παρὸν κεφάλαιο ἀσχολεῖται με την ανταπόκριση του ἀνθρώπου στην ἀποκάλυψη

του Θεού, με την Πεντηκοστή και μετά, εντός του σώματος της Εκκλησίας της Πεντηκοστής. Θεωρήσαμε ορθό να κλείσουμε την εργασία με το θέμα της δράσης του Αγίου Πνεύματος εκτός της Εκκλησίας, το οποίο Πνεύμα «όπου θέλει πνεΐ», σε όλη την κτίση, και εντός και εκτός της Εκκλησίας.

Κεφάλαιο Α':

Η θεότητα του Υιού του Θεού Πατέρα

1. Η τριαδικότητα του Θεού με βάση τα υποστατικά “ὀνόματα” Πατέρα, Υιός και Άγιο Πνεύμα και τη μεταξύ τους φυσική κοινωνία

Ο τέταρτος αιώνας αποτελεί μία εξαιρετικά καρπόφορο περίοδο της τριαδολογικής διατυπώσεως της Εκκλησίας¹. Η Εκκλησία διατυπώνει την πίστη για την τριαδικότητα του Θεού, στην Α΄ και τη Β΄ Οικουμενική Σύνοδο, δηλαδή στη Νικαία στα 325 και στην Κωνσταντινούπολη στα 381². Η αρχαία ομολογία πίστεως της Εκκλησίας στον τριαδικό Θεό δόθηκε από τον Χριστό μέσω των Αποστόλων και διαφυλάχθηκε στο μυστήριο του βαπτίσματος, κατά τη λειτουργική πράξη³. Το βιβλικό έρεισμα αυτής της εκκλησιαστικής διδασκαλίας και ομολογίας, αποτελεί αναμφίβολα το χωρίο Μτ. 28, 19: «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτούς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»⁴.

---

¹. Βλ. Frederick W. Norris, *Gregory Nazianzen's Doctrine of Jesus Christ* (διδ. διατρ.), New Haven 1970, σ. 57, Γεωργίου Π. Θεοδωρούδη, *Θεία καὶ ἀνθρωπίνη σοφία κατὰ τὴν πατερικὴν παράδοσιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Κυρομάνος: Θεσσαλονίκη 1998, σ. 59. Επίσης Ἱερομονάχου Ἀθανασίου Jevtic, *Τό θεολογικὸν ἔργον τοῦ Μεγάλου Βασιλείου μεταξύ «Νικαιανῶν καὶ Ἀνατολικῶν»*, στην ΚΑΡ, Τομ 13, Τεῦχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 83.

². Βλ. Robbie F. Castleman, *Teaching the Trinity* (διδ. διατρ.), Siloam Springs 2003, σ. 13, Jill Suzanne Burnett, *Aspects of the Liturgical Year 325 to 430 C.E.* (διδ. διατρ.), Madison 2003, σ. 32, David P. Morton, *A Spirit – Filled Christology in the Life of the Church* (διδ. διατρ.), ἀνευ τόπου εκδόσεως 2001, σ. 19.

³. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικὸς λόγος Α*, PG 45, 300B.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 42 PG 26, 237B (SCH 599, σ. 148) *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα*

Έχει μεγάλη σημασία ότι η βαπτισματική ομολογία στον τριαδικό Θεό προσέλαβε ένα σαφέστερο δογματικό χαρακτήρα στα μέσα του 2^{ου} αιώνα¹, όταν οι τοπικές Εκκλησίες ενσωμάτωσαν γραπτά την αγιοτριαδική βαπτισματική πίστη ως βάση των βαπτιστήριων συμβόλων τους².

Κατά πληροφορία του αγ. Γρηγορίου Νύσσης στην περίοδο πριν από τη Σύνοδο της Νικαίας εμφανίστηκαν αμφιβολίες για το «δόγμα» της Εκκλησίας, δηλαδή τη βαπτισματική μαρτυρία και ομολογία της Αγίας Τριάδας και το μυστήριο της θείας Οικονομίας του Υιού και του Αγίου Πνεύματος³. Οι αρειανοί τον τέταρτο αιώνα, όπως οι μοναρχιανοί πριν από αυτούς, εξέφρασαν αμφιβολίες για τη βαπτισματική ομολογία πίστεως κατά τη λειτουργική πράξη της Εκκλησίας και υποκατέστησαν τη βαπτισματική μαρτυρία που έζησαν οι Απόστολοι την Πεντηκοστή με το βάπτισμα από το Άγιο Πνεύμα⁴ με ένα είδος θεωρητικής έκθεσης της Αγίας Γραφής και της θεότητας του Υιού και του Αγίου Πνεύματος. Έτσι η αίρεση του αρειανισμού προσπάθησε να μετατρέψει το κήρυγμα της Εκκλησίας για τη σωτηρία του ανθρώπου σε φιλοσοφικό σύστημα και

είναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 28 PG 26, 596C. Πρβλ. Κυριακοῦ (Γκάρου) Νικ. Βατσικούρα, *Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου κατὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης* (διδ. διατρ.), Πέκταση: ἀνευ τόπου εκδόσεως και ἀνευ χρονολογίας, σ. 279, Αντωνίου Γ. Αλεβιζοπούλου, *Οι Χιλιαστές μας γράφουν*, Αποστολικής Διακονίας: Αθήνα 1997³, σ. 37, John Andrew Breon, *Christian Doctrine as a Means of Christian Spiritual Formation*, Ann Harbor 2008, σ. 59.

¹. Βλ. Βλάσιου Ἰω. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, μν. ἔργ., σ. 54.

². Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικός λόγος Α*, PG 45, 300B: «ὧν αἱ παραδόσεις ἔγγραφοι ταῖς ἐκκλησίαις ἀεὶ διασφζονται». Πρβλ. Mary Hope Griffin, *Martyrdom as a Second Baptism: Issues and Expectations for the Early Christian Martyrs* (διδ. διατρ.), Los Angeles 2002, σ. 53.

³. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικός λόγος Α*, PG 45, 300A: «καὶ πάλιν οἱ μετὰ ταῦτα κατὰ καιροῦς τινὰς τὰς περὶ τοῦ δόγματος (ενν. τη βαπτισματικὴ ομολογία και πίστη στον τριαδικό Θεό) κινουμένας ἀμφιβολίας ἐν κοινῷ συνεδρίῳ διαλαβόντες (ενν. τη Σύνοδο Νικαίας)».

⁴. Βλ. για παράδειγμα, τα χωρία Πραξ. 1, 5, 2, 41.

συνεπώς ώθησε την Εκκλησία σε περιττές φιλοσοφικές μάχες¹. Με την άρνηση της θεότητας του Υιού και του Αγίου Πνεύματος σκόπευε να απομακρύνει τον άνθρωπο από την οδό που οδηγεί προς θέωση και σωτηρία. Και πολύ ορθώς σημειώνει ο Rowan Williams παραπέμποντας τον G. L. Prestige ότι ο αρειανισμός ενθαρρύνει τον άνθρωπο να ζητάει τη σωτηρία έξω από τον Θεό².

Πάντως η Καθολική Εκκλησία και η ορθόδοξη άποψη είναι σαφής και ανυποχώρητη, εμμένει στη βαπτισματική ομολογία στον τριαδικό Θεό, και αντιμετώπισε συνοδικά τις ερμηνευτικές αποκλίσεις από τους χριστιανούς εξ Ιουδαίων και εξ έθνων³, γιατί έπρεπε να διαφυλάξει την ενότητα της

---

¹. Βλ. J. M. Robertson, *a Short History of Christianity*, London 1913², σ. 142. Πρβλ. Gill L. Samples, B.A., *Greek texts and English Translations of the Bible: A Comparison and Contrast of the Textus Receptus Greek New Testament of the 16th century and the Alexandrian text of Westcott and Hort (19th century) and Aland and Metzger (20th century) concerning variant texts that pertain to the Orthodox Christology of the Council of Nicaea, A. D. 325*, Michigan 2002, σσ. 9-14.

². Βλ. Rowan Williams, *Arius*, William B. Eerdmans: Cambridge 2002, σ. 15.

³. Στις διάφορες τοπικές Εκκλησίες εμφανίστηκαν παρερμηνείες της βαπτισματικής μαρτυρίας και ομολογίας της Αγίας Τριάδας και του μυστηρίου της θείας Οικονομίας του Υιού και του Αγίου Πνεύματος. Η Εκκλησία πολύ νωρίς αντιμετώπισε συνοδικά την αίρεση του Παύλου Σαμοσατέως, ο οποίος αμφισβήτησε την αγιοτριαδική βαπτισματική ομολογία, ανέπτυξε μία αιρετική τριαδολογία, και οδηγήθηκε αναπόφευκτα σε αιρετική χριστολογία. Οι ορθόδοξοι πατέρες της συνόδου Αντιοχείας (268), επέμεναν στην αποστολική πίστη, η οποία διαφύλαξε την πραγματικότητα για την ενιαία ενέργεια του τριαδικού Θεού και τη θεότητα του σαρκωμένου Λόγου του Θεού, αλλά και την προφητική πίστη, αφού η πίστη στον τριαδικό Θεό και τη θεότητα του Λόγου είναι κοινή παράδοση των Προφητών και των Αποστόλων, δηλαδή της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης: «έδοξεν ήμιν έγγραφον τήν πίστιν, ήν έξ αρχής παρελάβομεν και έχομεν παραδοθεισαν και τηρουμένην έν τή καθολικη και άγια εκκλησία μέχρι τής σήμερον ήμέρας εκ διαδοχής υπό τών μακαρίων άποστόλων, οί και αύτόπται και ύπηρέται γεγόνασι του λόγου, καταγελλομένην εκ νόμου και προφητών και τής καινής διαθήκης, ταύτην εκθέσθαι». Βλ. για περισσότερα Δέσπω Αθ. Λιάλιου, *Ερμηνεία τών Δογματικών και Συμβολικών Κειμένων τής Όρθόδοξου Εκκλησίας Α', μν. έργ.*, 120. Κατά πληροφορία της Δέσπως Αθ. Λιάλιου, οι συνοδικοί ορθόδοξοι Πατέρες με το Σύμβολο Νικαίας – Κωνσταντινουπόλεως έκαναν προσπάθεια να διαφυλάξουν την παράδοση της βαπτισματικής εμπειρίας και πίστεως της Εκκλησίας, σύμφωνα με τον ζ' κανόνα της Β' Οικουμενικής Συνόδου, που

θείας Οικονομίας από τη δημιουργία του κόσμου, με άλλα λόγια την ενότητα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Έτσι με την απόρριψη της βαπτισματικής ομολογίας από τους αρειανούς, απορρίπτεται όχι μόνο η διδασκαλία για τον τριαδικό Θεό και το πρόσωπο του Χριστού¹, αλλά και η Παλαιά Διαθήκη. Και αυτό γιατί η βαπτισματική πίστη (Μτ. 28, 19), που ομολογεί η Εκκλησία στη λειτουργική της πράξη, στηρίζεται στην ένσαρκη παρουσία του άσαρκου Λόγου, που ενεργεί τις θεοφάνειες του τριαδικού

αποδίδεται στη σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως του 382 και τη συνοδική επιστολή της ίδιας συνόδου, η οποία είναι ένα κείμενο των ορθόδοξων επισκόπων της συνόδου του 381, που είχαν παραμείνει στην Κωνσταντινούπολη. Ενώ, από τους ή' και ιθ' κανόνες της Α' Οικουμενικής Συνόδου βλέπει κανείς ότι, με το βάπτισμα των αιρετικών υπήρξε ο κίνδυνος να καταστραφεί η ενότητα της τριαδικής πίστεως. Βλ. Δέσπω Αθ. Λιάλιου, *Έρμηνεία τῶν Δογματικῶν καί Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Α'*, μν. έργ., σσ. 121 – 122, αλλά ιδίως τις σελίδες 200 – 205, όπου εκτίθονται ο ζ' κανόνας και το κείμενο του Συνοδικού της Κωνσταντινουπόλεως του 382, στο οποίο το Σύμβολο Νικαίας ταυτίζεται με την «εὐαγγελικὴν πίστιν» (Μτ. 28, 19). Από το τελευταίο, κατά τη Δέσπω Λιάλιου, εξάγεται αβίαστα το συμπέρασμα ότι το Σύμβολο Νικαίας είναι θέμα ερμηνείας της βαπτισματικής ομολογίας στον τριαδικό Θεό. Πάντως οι μετέπειτα Οικουμενικές Σύνοδοι θα ερμηνεύσουν το Σύμβολο της πίστεως Νικαίας – Κωνσταντινουπόλεως, που σημαίνει ερμηνεία της βαπτισματικής ομολογίας της λειτουργικής πράξεως της Εκκλησίας. Βλ. Despo Lialiou, «ΚΥΡΙΑΚΗ Ζ' ἀπὸ τοῦ Πάσχα: Τῶν ἁγίων 318 Θεοφόρων Πατέρων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, 31 Μαΐου 2020», (Αριθμ. 18N1), εν <https://www.academia.edu/43189669>, σ. 2. Για τη συνοδική πράξη της Εκκλησίας γενικά, βλ. Βασίλειου Α. Τσίγκου, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας*, Ostracon: Θεσσαλονίκη 2017, σ. 21, Θεοδώρου Ν. Ζήση, *Οι εικόνες στην Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, μν. έργ., σ. 79, και Βλάσιου Ἰω. Φειδᾶ, *Η Α' Οικουμενικὴ Σύνοδος*, μν. έργ., σ. 9.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 42 PG 26, 236C – 237AB (SCH 599, σ. 148). Είναι βέβαιο ότι μία εσφαλμένη τριαδολογία οδηγεί αναπόφευκτα σε μία εσφαλμένη χριστολογία και πνευματολογία, βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματικὴ καί Συμβολικὴ Θεολογία Β'*, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μετὴ δυτικὴ χριστιανουσύνη, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 2003, σ. 235. Οι αρειανοί με βάση την εσφαλμένη ερμηνεία του χωρίου Ἰω. 1, 14: «Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο», απέκλεισαν την πραγματικότητα της ενσαρκώσεως ή ειδικότερα τη δυνατότητα ο Λόγος, που αποκαλύπτει την άκτιστη δόξα του τριαδικού Θεού στην Παλαιά Διαθήκη, να γίνει και άνθρωπος, «δι' ἡμᾶς», χωρίς να παύει να είναι άκτιστος, άτρεπτος και ακατάληπτος. Πρβλ. Milton V. Anastos, *The Immutability of Christ and Justinian's Condemnation of Theodore of Mopsuestia*, στο *DOP*, Vol. 6, (1951), σ. 145.

Θεού στη ζωή της προτυπώσεως του περιούσιου λαού, και ως εκ τούτου ανήκει στην ίδια πορεία της θείας Οικονομίας και δηλώνει τον τρόπο αποκαλύψεως του Θεού, δηλ. τον ιστορικό χαρακτήρα των θεοφανειών¹. Με άλλα λόγια, το βαπτισματικό κήρυγμα των Αποστόλων αποτελεί τις γέφυρες του Χριστιανισμού προς τον ιουδαϊκό και τον εθνικό κόσμο. Στην προκειμένη περίπτωση μπορούμε να πάρουμε ως οδηγό την ερμηνεία του Μ. Αθανασίου, ο οποίος εντάσσει το χωρίο *Μτ. 28, 19* στην ενότητα και την πορεία της θείας Οικονομίας, και αυτό, γιατί το βαπτισματικό κήρυγμα ως έξοδος της Εκκλησίας του περιούσιου λαού προς όλα τα έθνη, ως θεογνωσία και διδασκαλία για τον Θεό, είναι εκπλήρωση των προφητειών του Δαβίδ: «*εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν*» (*Ψλ. 18, 5*) και του Ησαΐα: «*ἐνεπλήσθη ἡ σύμπασα τοῦ γνῶναι τὸν Κύριον*» «*ἔσονται πάντες διδακτοὶ Θεοῦ*» (*Ἠσ. 11. 9, 54. 13*)².

Ἐτσι με βάση την προοπτική αυτή, η διάσπαση της βαπτισματικής ομολογίας στον τριαδικό Θεό σημαίνει: 1) «*αθεΐα*» δηλαδή διάσπαση της ενότητας της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης³, με την

---

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 59 PG 26, 136C (SCH 598, σ. 288).

2. Αὐτόθι, 136C (SCH 599, σ. 288).

3. Οι αρειανοί απορρίπτουν τη θεότητα του Υιού, και συνεπώς τη θεότητα του Αγίου Πνεύματος, ενώ οι τροπικοί αποδέχονται τη θεότητα του Υιού, αλλά απορρίπτουν τη θεότητα του Αγίου Πνεύματος, πάντως και στις δύο περιπτώσεις απορρίπτεται η βαπτισματική πίστη και ομολογία της Εκκλησίας στον τέλειο τριαδικό Θεό, και αυτό σημαίνει διάσπαση στην ομολογία της μίας θεότητας. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 30 PG 26, 597C. Ορθῶς παρατηρεῖ ο π. Θεόδωρος Ν. Ζήσης σε μία μελέτη ὅτι ἡ διάσπαση τῆς θεότητος οδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὴ διάσπαση τῆς θείας Οἰκονομίας, Παλαιάς καὶ Καινῆς Διαθήκης. Πρὸβλ. Θεοδώρου Ν. Ζήση, *Ἄνθρωπος καὶ Κόσμος ἐν τῇ Οἰκονομίᾳ τοῦ Θεοῦ*, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν: Θεσσαλονίκη 1971, σ. 129. Εἰδὲν πρὸς μόνον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ κακοδοξία τῶν τροπικῶν γιὰ τὴν κτιστότητα τοῦ Αγίου Πνεύματος ποὺ ἀκολουθεῖ ὡς φυσικὴ ἐξέλιξη τοῦ αρειανισμοῦ, ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸν Μ. Αθανάσιο παράλληλα με τὴν κακοδοξία γιὰ τὴν κτιστότητα τοῦ Υιού (βλ. Ἀντῶνη Παπαδόπουλου, *Θέματα Ἱστορίας Δογματῶν, Ἀδελφῶν Κυριακίδη*: Θεσσαλονίκη 1994, σ. 152), ἐνῶ καὶ δύο αἰρετικὲς

οποία ασχολείται αλλιώς η παρούσα μελέτη, και αυτό γιατί ο Πατέρας γνωρίζεται «διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι»¹, με άλλα λόγια ο Θεός είναι Τριάδα, «οὐσα» ομοούσια και «ἠνωμένη πρὸς ἑαυτήν»², ὅπως καθορίζεται ἀπὸ τον Χριστό στην εντολή για την τέλεση του βαπτίσματος (Μτ. 28, 19)³, και 2) ἀρνηση της θεώσεως του ἀνθρώπου⁴.

Ἔτσι καταλαβαίνει κανείς εύκολα ὅτι το θέμα της ενότητας της Αγίας Γραφής, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, είναι θέμα ὄχι μόνο της ενότητας της θείας Οικονομίας, ἀλλά και της ερμηνείας της βαπτισματικής ομολογίας στον τριαδικό Θεό. Και στο πλαίσιο αυτό είναι κατανοητή η επιμονή του Μ. Αθανασίου και των Καππαδοκῶν Πατέρων στην αγιοτριαδική βαπτισματική ομολογία, ως κύριο επιχείρημα για τη θεότητα του Υἱοῦ και του Αγίου Πνεύματος. Υπάρχει η ορθή τάση ἀπὸ τον Μ. Αθανάσιο και τους Καππαδόκες να μένουν στη βαπτισματική ομολογία της Εκκλησίας στον τριαδικό Θεό, πιο συγκεκριμένα στην «κοινωνία» των τριῶν υποστατικῶν «ὀνομάτων» Πατέρας «καὶ» Υἱός «καὶ» Ἁγιο Πνεύμα, που δηλώνουν τον τρόπο υπάρξεως: Πατέρας είναι η υποστατική ιδιότητα, Υἱός είναι η υποστατική ιδιότητα και Ἁγιο Πνεύμα είναι η υποστατική ιδιότητα, και ως εκ τούτου την ομοουσιότητα⁵. Μεγάλη σπουδαιότητα έχει

διδασκαλίες ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τον Μ. Αθανάσιο με τον ἴδιο τρόπο (βλ. Thomas F. Torrance, *Divine Meaning*, T&T Clark: Edinburgh 1995, σ. 195).

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 15 PG 26, 353B· 25 PG 26, 376B: «διὰ τὸ Πνεῦμα ἐν γίνεσθαι ἐν τῷ Λόγῳ, καὶ δι' αὐτοῦ τῷ Πατρὶ».

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 30 PG 26, 600A.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 42 PG 26, 237B (SCH 599, σ. 148).

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 30 PG 26, 597C.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 41 PG 26, 236A (SCH 599, σ. 146)· 42 PG 26, 237B (SCH 599, σ. 148)· *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 15-16 PG 26, 565C-569AB· 25 PG 26, 588C-589A· *Ἐπιστολή 4 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 3 PG 26, 640B. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, Θ΄ PG 36, 141D-144A· ΚΗ΄ PG 36, 164CD· *Λόγ.*

ότι τα τρία βαπτισματικά «ὄνόματα» αποτελούν τη βάση και τη δομή του Συμβόλου πίστεως Νικαίας – Κωνσταντινουπόλεως¹.

Η βαπτισματική ομολογία της Εκκλησίας «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος» κατὰ το Σύμβολο Νικαίας, για τον Μ. Αθανάσιο αποτελεί αλήθεια και δόγμα της θείας Οικονομίας. Έχει τις ρίζες της στην ιστορία και είναι α ξεχώριστη από την ενσάρκωση και την Πεντηκοστή², δηλαδή από την εμπειρία των αγίων ανθρώπων, που δίνουν μαρτυρία για την αλήθεια της παρουσίας του τριαδικού Θεού δια της δημιουργικής και της σωστικής ενέργειας της Αγίας Τριάδας. Έτσι υπό το πρίσμα της ιστορίας και της εμπειρίας, η Τριάδα της βαπτισματικής

ΜΒ', Συντακτήριοι, εἰς τὴν τῶν ρν' ἐπισκόπων παρουσίαν, ΙC', PG 36, 476C – 477A. Βλ. επίσης Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικός λόγος Α, PG 45, 300D Λόγος Κατηχητικός, ΛΘ', PG 45, 100A, Μεγάλου Βασιλείου, Περὶ Πίστεως, 4 PG 31, 688A Κατὰ Εὐνόμιον Λόγος Β', 5 PG 29, 580C 28 PG 29, 637B Περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, 24 PG 32, 112A.

¹. Βλ. Ἱερομ. Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς, Ὁ Τριαδολογικὸς χαρακτήρ τῆς Ὁρθοδόξου Πνευματολογίας, ἐν Θεολογικαῖ Μελέται. Περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Σύναξις Ὁρθοδόξων Θεολόγων (Καινούργιο Λαμίας, 11 – 18 Ἀγούστου 1970), Ἐκδόσεις «Ὁ Ἄρτος τῆς Ζωῆς», Ἀθήναι 1971, σ. 9.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 6 PG 26, 544AB. Η βαπτισματική πίστη (Μτ. 28, 19), δηλαδή ο πυρήνας της ομολογίας της Εκκλησίας, αποτελεί καρπὸς της αποκαλύψεως του Θεανθρώπου Χριστοῦ και σφραγίστηκε με την παρουσία του Ἀγίου Πνεύματος την Πεντηκοστή, ὅπως υποσχέθηκε ο Χριστός (Πραξ. 1. 5, 2. 1 – 4, 2. 41), ὅπου η βαπτισματική πίστη γίνεται πλέον μαρτυρία. Για την οργανική σχέση της βαπτισματικής πίστεως με την εμπειρία της Πεντηκοστής βλ. το εξαιρετικό κήρυγμα της Despo Lialiou, «ΚΥΡΙΑΚΗ Ζ' ἀπὸ τοῦ Πάσχα: Τῶν ἁγίων 318 Θεοφόρων Πατέρων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, 31 Μαΐου 2020», (Αριθμ. 18N1), ἐν <https://www.academia.edu/43189669>, σ. 2. Σημαντικὲς παρατηρήσεις για το σχετικὸ θέμα, βλ. ἐπίσης Ἱερομ. Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς, Ὁ Τριαδολογικὸς χαρακτήρ τῆς Ὁρθοδόξου Πνευματολογίας, ἐν Θεολογικαῖ Μελέται. Περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Σύναξις Ὁρθοδόξων Θεολόγων (Καινούργιο Λαμίας, 11 – 18 Ἀγούστου 1970), Ἐκδόσεις «Ὁ Ἄρτος τῆς Ζωῆς», Ἀθήναι 1971, σ. 15.

ομολογίας είναι «ἀληθεία καὶ ὑπάρξει» Τριάδα¹. Ως εκ τούτου, η βαπτισματική ομολογία της Εκκλησίας παίρνει ιστορικές, δυναμικές, συμπαντικές και υπαρξιακές διαστάσεις, γιατί σημαίνει πραγματική και χάριτι ένωση των ανθρώπων με τον τριαδικό Θεό².

Η βαπτισματική ομολογία είναι ο άξονας των αγιοτριαδικών διατυπώσεων του Μ. Αθανασίου και των Καππαδοκῶν Πατέρων κατά την ερμηνεία της ενότητας Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης. Ἐτσι ο Μ. Αθανάσιος και οι Καππαδόκες Πατέρες στην ερμηνευτική προσέγγιση της σχέσεως Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης, εξαιτίας της διδασκαλίας των συγχρόνων αιρετικών, επεκτείνουν ερμηνευτικά τη βαπτισματική ομολογία στον Πατέρα «καὶ» τον Υἱό «καὶ» το Ἅγιο Πνεῦμα. Είναι γνωστό ότι ο Μ. Αθανάσιος δε χρησιμοποίησε τον ὄρο «πρόσωπον» στις τριαδολογικές συζητήσεις του 4^{ου} αἰώνα, ὅπως συμβαίνει με τους Καππαδόκες Πατέρες. Οι τελευταῖοι εισάχθηκαν τον ὄρο «πρόσωπον» στην τριαδολογία, ως συνώνυμο με τον ὄρο «ὑπόστασις», και ἔκτοτε υποστατική ἢ προσωπική ιδιαιτερότητα είναι το ἴδιο στη Θεολογία³. Η ορολογία που χρησιμοποιεῖ ο Μ. Αθανάσιος σε αυτήν την περίοδο, λίγο πριν τους Καππαδόκες, δηλαδή πριν να συζητηθεῖ το θέμα του προσώπου,

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 28 PG 26, 596AB.

². Βλ. Kelly Steve McCormick, *John Wesley's Use of John Chrysostom on the Christian Life: Faith Filled with the Energy of Love* (διδ. διατρ.), Madison 1983, σ. 262, Πρωτοπρ. John Meyendorff, Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία σήμερα, μετφρ. Γιάννη Λάππα, ΣΝΕ 3 (1982), σ. 16, Σταμάτη Σκλήρη, Ἀπὸ τὴν προσωπογραφία στὴν Εἰκόνα, ΣΝΕ 24 (1987), σ. 18. Carl Laurence Beckwith, *The Certainty of Faith in God's Word: The Theological Method and Structure of Hilary of Poitiers's De Trinitate* (διδ. διατρ.), Notre Dame (Indiana) 2004, σ. 179.

³. Για την ταύτιση προσώπου και υποστάσεως βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του Ἰωάννη Παναγοπούλου, Ὄντολογία ἢ θεολογία τοῦ προσώπου, ΣΝΕ 13 (1985), σ. 66. Βλ. επίσης, Σάββα Ἀγουρίδη, Μποροῦν τὰ πρόσωπα τῆς Τριάδας νὰ δώσουν τὴ βάση γιὰ Περσοναλιστικές ἀπόψεις περὶ τοῦ Ἄνθρώπου; ΣΝΕ 33 (1990), σ. 68. Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, για παράδειγμα, χρησιμοποιεῖ τη διατύπωση «τρεῖς ὑποστάσεις ἢ πρόσωπα», δηλαδή ταυτίζει πρόσωπο και υπόσταση, τους χρησιμοποιεῖ αδιάκριτα, θεωρώντας αδιάφορο ποιός ὄρος θα προτιμηθεῖ. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΛΘ', Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα, ΙΑ' PG 36, 345C.

χαρακτηρίζεται ως αποστολική και βιβλική. Αν και ο Μ. Αθανάσιος στα κείμενά του δεν χρησιμοποιεί τη διατύπωση των Καππαδοκών, τρεις υποστάσεις ή πρόσωπα και μία ουσία της θεότητας¹, διακρίνει σαφώς τρεις υποστάσεις ή πρόσωπα και μία ουσία της θεότητας, όπως θα δούμε με λεπτομέρεια παρακάτω. Στην περίοδο αυτή του αντιαρειανικού αγώνα, πρώτος ο Μ. Βασίλειος θα χρησιμοποιήσει τη διατύπωση: «μία ουσία, τρεις υποστάσεις» στο επίπεδο της Θεολογίας, αφού θα τονίσει το ευνομιανό πρόβλημα ως τριαδολογικό². Αυτό όμως δε σημαίνει ότι ο Μ. Αθανάσιος ταυτίζει την έννοια των όρων «υπόστασις» και «ουσία», που θα οδηγούσε τελικά στην ασάφεια της διακρίσεως των τριών υποστάσεων από τον Αθανάσιο και απουσία της διακρίσεως του «εἶναι» και της «ουσίας» στη σκέψη του αγίου πατέρα.

Θα συνεχίσουμε να εξετάζουμε τη σχετική διδασκαλία του Μ. Αθανασίου εκθέτοντας και παραβάλλοντας τις απόψεις ορισμένων μελετητών του Μ. Αθανασίου, έχοντας ως βάση τα έργα του αγίου πατέρα. Ο Γεώργιος Φλορόφσκυ³ αναφερόμενος στο θέμα της χρήσεως των όρων

---

¹. Βλ. Χρήστου Φιλιώτη – Βλαχαβά, *Η Περί Αγίου Πνεύματος Διδασκαλία του Μ. Αθανασίου*, μν. έργ., σ. 72. Πρβλ. J. N. D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, London 1968⁴, σ. 253.

². Βλ. Joel Christian Elowsky, *Participation in Antioch and Alexandria: Theodore and Cyril's Commentaries on Jesus' Words, in John 17, "That they may be One"*, New Jersey 2009, σσ. 117 – 122, Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Ουσία και ενέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τόν Μέγαν Βασίλειον*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1993, σ. 25. Για μία διαφορετική άποψη, βλ. Stephen Marc Hildebrand, *Linguistic Achievement and Scriptural Exegesis in the Trinitarian Theology of Basil of Caesarea* (διδ. διατρ.), New York 2002, σ. 24.

³. Για να φανεί η ενότητα των γεγγραμένων του Γεωργίου Φλορόφσκυ, θα παρατεθεί αυτολεξεί όλη η παράγραφος σχετικά με το θέμα: «Ο Αθανάσιος δέν έχει ιδιαίτερους όρους για να εκφράσει τά τρία πού κάνουν τή Θεία ένότητα. Ποτέ δέν χρησιμοποιεί τόν όρο πρόσωπον. Ἡ έννοια τής «υπόστασεως» ταυτίζεται με τήν έννοια τής «ουσίας», γι' αυτόν, όπως και για τούς Πατέρες τής Συνόδου τής Νικαίας. Ὁ Αθανάσιος ποτέ δέν τίς διακρίνει, όπως έκαναν οι Καππαδόκες κατὰ τή διάρκεια τής ζωής του. Περιορίζεται στά κατάλληλα όνόματα τοῦ Πατρός, τοῦ Υιού, καί τοῦ Αγίου Πνεύματος, καί έξηγεί τήν άμοιβαία σχέση τους με τέτοιες εκφράσεις, όπως «Ὁ Ἕνας πού γεννᾶ καί ὁ Ἕνας πού γεννᾶται», «Ὁ Ἕνας που εἶναι από κάποιον» καί «Ὁ Ἕνας από τόν όποιον Αὐτός εἶναι». Αυτό οδηγεί σε κάποια ἔλλειψη σαφηνείας στη διάκριση τῶν τριῶν υποστάσεων από τόν Αθανάσιο. Συγκεντρώνει τήν προσοχή του

«ὑπόστασις» και «οὐσία» από τον Μ. Αθανάσιο, στο επίπεδο της τριαδολογίας, φαίνεται να καταλογίζει στον Μ. Αθανάσιο ταύτιση έννοιας των όρων «ὑπόστασις» και «οὐσία», με την έννοια ότι ο άγιος πατέρας ταυτίζει την έννοια της υποστάσεως με την έννοια της ουσίας, που τελικά οδηγεί σε ασάφεια στη διάκριση των τριών υποστάσεων. Σύμφωνα με τον π. Φλορόφσκυ, επειδή ο Μ. Αθανάσιος στην τριαδολογία του πρωτίστως έδωσε έμφαση στο μυστήριο της ενότητας της Τριάδας, δηλαδή της ομοουσιότητας, δέν έχει ιδιαίτερους όρους για να εκφράσει τά τρία πού κάνουν τή Θεία ένότητα¹. Ποτέ δέν χρησιμοποιει τόν όρο πρόσωπον. Ἡ έννοια τῆς ὑποστάσεως ταυτίζεται μέ τήν έννοια τῆς ουσίας, γι' αὐτόν, ὅπως και για τούς Πατέρες τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας. Ὁ Ἀθανάσιος ποτέ δέν τίς διακρίνει, ὅπως έκαναν οι Καππαδόκες κατά τή διάρκεια τῆς ζωῆς του.² Συνεπώς, ὅπως συμπεραίνει ο π. Φλορόφσκυ³, αὐτό οδηγεί σέ κάποια ἔλλειψη σαφηνείας στή διάκριση τῶν τριῶν ὑποστάσεων ἀπό τόν Ἀθανάσιο.

Για να καταδείξουμε σωστά την τριαδική διάκριση στον Θεό από τον Μ. Αθανάσιο, θα πρέπει πρώτα να διαφωνήσουμε με τον π. Γεώργιο Φλορόφσκυ⁴ ότι ο Μ. Αθανάσιος ποτέ δε διακρίνει την έννοια των όρων «ὑπόστασις» και «οὐσία», και να συμφωνήσουμε με τη θέση του ίδιου του Μ. Αθανασίου, ο οποίος ταυτίζει τους όρους, αλλά διακρίνει την έννοιά τους, γιατί χρησιμοποιεί τις δύο σημασίες του όρου «οὐσία» του Αριστοτέλη⁵: της πραγματικής ατομικής υπάρξεως (με τη σημασία της

στό να ανασκευάζει προσπάθειες πού αποβλέπουν στό να διαιρέσουν ἢ να ἀρνηθοῦν τήν ὁμοουσιότητα τῆς ἀδιαίρετης Τριάδος. Ερμηνεύοντας τή διατύπωση τῆς Νικαίας «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός», τονίζει τήν ἐσωτερική φύση τῆς Θείας γεννήσεως και ὑπάρξεως...». Βλ. Γεώργιου Φλορόφσκυ, *Οί Ἀνατολικοί πατέρες τοῦ τετάρτου αἰῶνα*, μετφρ. Π. Κ. ΠΑΛΛΗ, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 76 – 77.

1. Αὐτόθι, σ. 76.

2. Αὐτόθι, σ. 76.

3. Αὐτόθι, σ. 77.

4. Αὐτόθι, σ. 76.

5. Στον Αριστοτέλη η πρώτη ουσία είναι η ιδιαίτερη ποιότητα, ή η ατομική ὑπόσταση, ενώ η δεύτερη ουσία είναι η κοινή ποιότητα, ή το είδος. Βλ. Νίκου Α.

υποστάσεως¹⁾ και της φύσης. Όταν χρησιμοποιεί τον όρο ουσία ως φύση, εννοεί την ταυτότητα ουσίας Πατέρα και Υιού και Αγίου Πνεύματος² και όταν το χρησιμοποιεί ως υπόσταση, εννοεί τον ιδιαίτερο τρόπο υπάρξεως των υποστάσεων της Αγίας Τριάδας³.

Ματσούκα, *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1997⁶, σ. 225. Βλ. Philia Issari, *The Human Person as Communion and Otherness*, Los Angeles 2002, σ. 80, για τη σημασία του όρου «οὐσία» στον Αριστοτέλη βλ. την άποψη του Ιωάννου Δ. Καραβιδουπούλου, *Προσωπείο και πρόσωπο κατά τούς τρεις Τεράρχες (Λόγος στήν έορτή τών Τριών Τεραρχών, 30 Ιανουρίου 1979)*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 20, αλλά και του John P. Rosheger, *Is God a What?: Aquinas, Neoplatonism, and the Divine Essence*, Milwaukee 2000, σσ. 6 – 9.

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Πρός τούς έν τῇ Αφρικῇ τιμιωτάτους επισκόπους*, 4 PG 26, 1036B· *Κατά Άρειανῶν Γ΄*, 66 PG 26, 461C. Ο Μ. Αθανάσιος για να ορίσει τον όρο «ὑπόστασις» προσφεύγει στην πρωταρχική σημασία του όρου «οὐσία» του Αριστοτέλη, ως «πραγματικής άτομικής υπάρξεως», και το χρησιμοποιεί σε σχέση προς την Αγία Τριάδα, ακολουθώντας σε αυτό το σημείο τον Ωριγένη, ο οποίος χρησιμοποίησε τον όρο «ὑπόστασις» για να εκφράσει την ξεχωριστή πραγματικότητα εκάστου των προσώπων της Αγίας Τριάδας. Βλ. Δέσπω Αθ. Λιάλιου, *Ερμηνεία τών Δογματικῶν και Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Α΄*, Αφοί Κυριακίδη: Θεσσαλονίκη 1992, σ. 31. Ο Ωριγένης είναι ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο «ὑπόστασις» σε σχέση προς την Αγία Τριάδα. Βλ. Νικολάου Μ. Καραζαφείρη, *Ἡ περί προσώπου διδασκαλία Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 34. Περισσότερα για την ποικιλία εννοιῶν και την ευρύτερη χρήση των όρων «οὐσία» και «ὑπόστασις», από την κλασική περίοδο μέχρι την προνικαϊκή περίοδο, βλ. G. L. Prestige, *God in Patristic Thought*, S. P. C. K.: London 1952, σσ. 157 – 196, αλλά και Χριστοστόμου Σ. Κωνσταντινίδου, Μητρ. Μύρων, *Οί όροι «οὐσία» και «ὑπόστασις» παρ' Ἀθανασίῳ τῷ Μεγάλῳ*, στη *Θεολογία*, Τομ. 53, 1982, σ. 566.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Άρειανῶν Γ΄*, 3 PG 26, 328C· *Κατά Άρειανῶν Α΄*, 14 PG 26, 41B (SCH 598, σσ. 146-148)· 15 PG 26, 44C (SCH 598, σσ. 150-152)· 18 PG 26, 48C (SCH 598, σ. 158)· 29 PG 26, 72B (SCH 598, σ. 192)· *Κατά Άρειανῶν Β΄*, 41 PG 26, 233A (SCH 599, σ. 142)· *Ἐπιστολή 1 η Πρός Σεραπίωνα, Κατά τών βλασφημούντων και λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 27 PG 26, 593BC.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Άρειανῶν Α΄*, 20 PG 26, 53BC (SCH 598, σ. 164-166)· *Κατά Άρειανῶν Β΄*, 32 PG 26, 216B (SCH 599, σ. 116)· *Κατά Άρειανῶν Β΄*, 33 PG 26, 217B (SCH 599, σ. 118)· *Ὅτι ἡ έν Νικαία σύνοδος εωρακῦια τήν πανουργίαν τών περι Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως και εὐσεβῶς κατά τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ*

Ο Μ. Αθανάσιος ταυτίζει τους όρους «ὑπόστασις» και «οὐσία» σε τέσσερις επιστολές του¹, γιατί σε αυτές θεμελιώνει την ευσεβή πίστη στη Σύνοδο της Νικαίας με βάση τον αναθεματισμό του Συμβόλου της Νικαίας, όπου υπάρχει ο ταυτισμός, και όπου υπόσταση σημαίνει ύπαρξη, αφού τοποθετείται δίπλα στην ουσία («ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας»)². Ὡσον αφορά το λόγο για τη διαζευκτική χρήση των όρων «ὑπόστασις» και «οὐσία» από τους Πατέρες της Νικαίας, ως πιθανότερη εξήγηση θεωρούμε αυτή της Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου³: «ἡ διαζευκτική χρήση τῶν ὄρων ἐνδεχομένως εἶναι δυνατόν νά ἐκληφθῆ ὡς μία προσπάθεια ἰκανοποιήσεως τῶν φορέων τῆς ἑλληνικῆς καί λατινικῆς παραδόσεως, καθὼς εἶναι γνωστό ὅτι ὁ

ορισθέντα, 9 PG 25, 432AB. Κάνει εντύπωση και αυτό ότι ο Μ. Αθανάσιος τουλάχιστον σε δύο περιπτώσεις αποκαλεί τον Υιό «πρᾶγμα», δηλ. πραγματική οντότητα, για να σημαίνει την (υποστατική) ιδιότητά του ως «γέννημα» του Πατέρα. Βλ. του ιδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 54 PG 26, 124B (SCH 598, σ. 270) 55 PG 26, 125B (SCH 598, σ. 274).

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος εωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ορισθέντα, 27 PG 25, 465B· Ἐπιστολή Περὶ τῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀριμίνῳ τῆς Ἰταλίας, καὶ ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνόδων, 41 PG 26, 765A· Ὁ Πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς Τόμος, 5 – 6 PG 26, 800CD – 801CD· Πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ τιμιωτάτους επισκόπους, 4 PG 26, 1035A.

2. Οι ορθόδοξοι Πατέρες της Νικαίας ταύτισαν τους όρους «οὐσία» και «ὑπόστασις», ὅπως εἶναι εμφανές στον αναθεματισμό του Συμβόλου της Νικαίας, όπου υπάρχει ο ταυτισμός: «ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας». Βλ. επίσης, κάποια ενδιαφέροντα σημεία πάνω στο θέμα στη μελέτη του Χριστοστόμου Σ. Κωνσταντινίδου, Μητρ. Μύρων, Οἱ ὅροι «οὐσία» καὶ «ὑπόστασις» παρ' Ἀθανασίῳ τῷ Μεγάλῳ, μν. ἔργ., σ. 566. Βλ. Randal C. Lyle, *Social Trinitarianism as an option for 21st century Theology: A Systematic Analysis of Colin Gunton's Trinitarian Paradigm* (διδ. διατρ.), Fort Worth 2003, σσ. 124 – 125.

3. Βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, Ἑρμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Α΄, μν. ἔργ., σ. 32. Βλ. Χριστοστόμου Σ. Κωνσταντινίδου, Μητρ. Μύρων, Οἱ ὅροι «οὐσία» καὶ «ὑπόστασις» παρ' Ἀθανασίῳ τῷ Μεγάλῳ, μν. ἔργ., σ. 577. Πρβλ. Νικολάου Μ. Καραζαφείρη, Ἡ περὶ προσώπου διδασκαλία Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ (διδ. διατρ.), μν. ἔργ., σ. 33.

λατινικός όρος *substantia* αντιστοιχεί περισσότερο με τον όρο υπόστασις παρά οὐσία».

Είναι βέβαιο, ότι ο Μ. Αθανάσιος – και χωρίς να διακρίνει τη σημασία των όρων «υπόστασις» και «οὐσία», με την έννοια του ταυτισμού της υπόστασης με τη θεία ουσία ή φύση – πάλι με σαφήνεια διακρίνει τις τρεις ιδιαίτερες υποστάσεις, δηλαδή τό ιδιαίτερο είναι του Πατέρα, του Υιού και του Αγίου Πνεύματος. Πρέπει να τονιστεί ότι ο Μ. Αθανάσιος με τη χρήση των διαφορετικών προθέσεων, όπως είναι: «ἐπί» (για τον Πατέρα) και «διά» (για τον Υιό) και «ἐν» (για το Άγιο Πνεύμα), δείχνει την ιδιαιτερότητα του έργου του Πατέρα, του Υιού και του Αγίου Πνεύματος με την κοινή εκφαντική ενέργεια του τριαδικού Θεού, και αμέσως προσθέτει, για να γίνει γνωστό, ότι «Τριάς δέ ἐστιν οὐχ ἕως ὀνόματος μόνον καὶ φαντασίας λέξεως, ἀλλὰ ἀληθεία καὶ ὑπάρξει Τριάς. Ὡσπερ γὰρ ὁ ὧ ἐστιν ὁ Πατήρ, οὕτως ὁ ὦν ἐστι καὶ ἐπὶ πάντων Θεὸς ὁ τούτου Λόγος. Καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἀνύπαρκτόν ἐστιν, ἀλλ' ὑπάρχει καὶ ὑφέστηκεν ἀληθῶς»¹. Ἐτσι, όπως συνάγεται από τα παραπάνω, ο Μ. Αθανάσιος από το ιδιαίτερο έργο, εκ της μίας και αυτής ενεργείας του τριαδικού Θεού, ανάγεται στη διάκριση των υποστάσεων της Αγίας Τριάδας. Έχοντας συνείδηση της δυσκολίας που μπορεί να προκαλούν οι λέξεις και οι όροι², εκκίνησε να αναπτύσσει τη διδασκαλία για την τριαδικότητα του Θεού: α) με βάση τη ζώσα μαρτυρία των Προφητών, των Αποστόλων και των Αγίων για την ιστορική παρουσία του τριαδικού Θεού στη λειτουργία της θείας Οικονομίας, και β) με βάση τα τρία «ὀνόματα» της βαπτισματικής ομολογίας της Εκκλησίας, Πατέρα «καί» Υιός «καί» Άγιο Πνεύμα. Με αυτόν τον τρόπο, θα δούμε πως η διάκριση των υποστάσεων της Αγίας Τριάδας από τον Μ. Αθανάσιο είναι σαφής και ξεκάθαρη, γιατί επιμένει στο έργο του Πατέρα, του Υιού και του

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 596AB· *Ὁ Πρὸς τοὺς Αντιοχεῖς Τόμος*, 5 PG 26, 801B.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 3 PG 26, 152C (SCH 599, σσ. 22-24)· *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 544AB.

Αγίου Πνεύματος, μέσα στην ενιαία θεία Οικονομία¹. Για τον Μ. Αθανάσιο η διάκριση είναι το ιδιαίτερο έργο των υποστάσεων της Αγίας Τριάδας, και από το έργο εκάστης αναγνωρίζονται οι υποστάσεις της Αγίας Τριάδας². Πάντως ο Μ. Αθανάσιος ομιλεί για τις διακρίσεις στον τριαδικό Θεό, μέσω του τρόπου που μας αποκαλύπτεται με τη δημιουργία, τη συγκατάβαση του άσαρκου και ένσαρκου Λόγου, τις Θεοφάνειες, τα Πάθη, τη Σταύρωση, τον Θάνατο, την Ανάσταση, την Ανάλυση και την Πεντηκοστή³.

Σχετικά με το ζήτημα ότι ο Μ. Αθανάσιος στα έργα του δεν χρησιμοποιεί ποτέ τον όρο «πρόσωπον», διαφωνούμε με τον Φλορόφσκυ⁴, αν και είναι βέβαιο ότι ο Μ. Αθανάσιος δεν εκφράζεται με τον τρόπο και τη φρασεολογία των Καππαδοκών, διότι, όπως είδαμε, δεν έχει συζητηθεί ακόμη το θέμα του προσώπου. Ο Μ. Αθανάσιος πάντως γνωρίζει ότι πίσω από τα τρία βαπτισματικά «όνόματα», δηλαδή τα λόγια, είναι τα τρία διακρινόμενα και ομοούσια υποστατικά πρόσωπα των θεοφανικών

---

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 596A· 29 PG 26, 596C· 31 PG 26, 600C· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 15 PG 26, 353B· *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 596AB· *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 601AB· *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 24 PG 26, 588A· *Ἐπιστολή τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν Σεραπίωνα ἐπισκοπον, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 5 PG 26, 633B· *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 12 PG 26, 36BC (SCH 598, σ. 138)· *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 33 PG 26, 80BC – 81A (SCH 598, σσ. 204-206)· *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 48 PG 26, 112B (SCH 598, σ. 254)· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 24 PG 26, 197C (SCH 599, σ. 90)· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 23 PG 26, 372B.

2. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 63 PG 26, 144BC.

3. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν Σεραπίωνα ἐπισκοπον, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 5 PG 26, 632B· *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 42 – 43 PG 26, 100AB – C· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 31 PG 26, 388CD – 389AB· 33 PG 26, 393AB· *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 544AB.

4. Βλ. Γεώργιου Φλορόφσκυ, *Οἱ Ἀνατολικοὶ πατέρες τοῦ τετάρτου αἰῶνα*, μν. ἔργ., σ. 76.

γεγονότων, και αυτό το γνωρίζει από το ιδιαίτερο έργο, εκ της μίας και αυτής ενεργείας του τριαδικού Θεού¹. Έτσι ο Μ. Αθανάσιος πολύ σπάνια χρησιμοποιεί τον όρο «πρόσωπον» (και καθόλου τη διατύπωση «τρεις υποστάσεις ή πρόσωπα»), γιατί επιμένει στα «ὀνόματα» της βαπτισματικής ομολογίας της Εκκλησίας, Πατέρας, Υιός και Άγιο Πνεύμα (με παραπομπή στο Μτ. 28, 19)². Ο Μ. Αθανάσιος, λοιπόν, χρησιμοποιεί τον όρο «ὄνομα» ως συνώνυμο του όρου «πρόσωπον», ο οποίος είναι σχεσιακός όρος³. Για τον Μ. Αθανάσιο ο κύριος εκφραστικός τρόπος στην αντιμετώπιση της αντιτριαδικής αρειανικής αιρέσεως, θα αποτελέσει η χρήση των τριών βαπτισματικών «ὀνομάτων»⁴, με τα οποία επισημαίνει

---

1. Ο Μ. Αθανάσιος, για παράδειγμα, γνωρίζει ότι το όνομα Υιός στο χωρίο *Έβρ. 1, 1* δηλώνει το «πρόσωπον» και το «πρᾶγμα», βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α΄*, 54 PG 26, 124B· 55 PG 26, 125B: «Εἰ γὰρ ἐγνώκεισαν τό τε πρόσωπον καὶ τό πρᾶγμα καὶ τὸν καιρὸν τοῦ ἀποστολικοῦ ῥητοῦ». Βλ. επίσης, για το «πρόσωπον» του Πατέρα, του ιδίου, *Κατά Αρειανῶν Γ΄*, 51 PG 26, 432A: «βλέπουσι διαπαντὸς τό πρόσωπον τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ (δηλ. του Υιού)» *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 14 PG 26, 565C: «τὸ πρόσωπον τοῦ Πατρὸς». Για την προσωπική ιδιαιτερότητα του ενός και αυτού Αγίου Πνεύματος, βλ. του ιδίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 20 PG 26, 577C – 580A.

2. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος εωρακῦια τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ορισθέντα*, 31 PG 25, 473A-C· *Κατά Αρειανῶν Β΄*, 41 PG 26, 236A· 42 PG 26, 237B· *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 544A· 30 PG 26, 597C.

3. Βλ. σχετικά με τη συνωνυμία των λέξεων «πρόσωπον» και «ὄνομα» την ενδιαφέρουσα μελέτη του Ανέστη Γ. Κεσελόπουλου, *Θεολογία τοῦ προσώπου καὶ προσωποκεντρικὴ ποιμαντικὴ, στην ΕΕΘΣΠΘ/ΤΘ*, Τομ. 12, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 174, Philia Isiari, *The Human Person as Communion and Otherness*, Los Angeles 2002, σ. 84, Για τη σημασία του όρου «πρόσωπον» βλ. Ἰωάννη Παναγοπούλου, *Ὄντολογία ἢ θεολογία τοῦ προσώπου*, μν. έργ., σσ. 65 – 70.

4. Ο Μ. Αθανάσιος αναφέρεται στα βιβλικά «ὀνόματα» Πατέρας, Υιός και Άγιο Πνεύμα γιατί χρησιμοποιούνται από τους αρειανούς με ασεβή τρόπο, δηλαδή κατά τα δικά τους φρονήματα, ώστε να προσδώσουν βιβλικό κύρος στη διδασκαλία τους. Ο Μ. Αθανάσιος, όμως, απορρίπτει την αρειανική παρερμηνεία των τριών βαπτισματικών «ὀνομάτων», ως άσχετη προς τα παραδοσιακά αγαθά

πρωταρχικά τον προσωπικό χαρακτήρα του Θεού¹. Ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιεί ο Μ. Αθανάσιος τα «ὀνόματα» Πατέρας «καὶ» Υἱός «καὶ» Ἅγιο Πνεῦμα είναι ο σχεσιακός, σύμφωνα με τον τρόπο αποκαλύψεως του Θεού στην κτίση, δηλαδή με τον τρόπο όπως ακριβώς τον έχει καθορίσει ο ίδιος ο Χριστός στην εντολή του (Μτ. 28, 19)².

Ο McDowell³ αναφερόμενος στο θέμα, παραδέχεται ότι ο Μ. Αθανάσιος αντί του ὄρου «πρόσωπον» χρησιμοποιεί βιβλικούς ὄρους, ωστόσο ο ίδιος ο McDowell δεν εξηγεί τι ακριβώς υπαινίσσεται, γιατί ομιλεί γενικά. Ο McDowell θεωρεί ότι ο Μ. Αθανάσιος όταν ομιλεί για τον προσωπικό χαρακτήρα της θεότητας, αντί του ὄρου «πρόσωπον» επιλέγει να χρησιμοποιεί περιφράσεις ή βιβλικούς ὄρους. Αν έχουμε υπόψη, λοιπόν, τα βαπτισματικά «ὀνόματα» Πατέρας «καὶ» Υἱός «καὶ» Ἅγιο Πνεῦμα, το ιδιαίτερο ἔργο, και την ενότητα της ενέργειας, θα διακρίνουμε στον Μ. Αθανάσιο τρεις προσωπικές και ιδιαίτερες «ἴδιες» δηλαδή ομοούσιες υπάρξεις, Πατέρα «καὶ» Υἱό «καὶ» Ἅγιο Πνεῦμα.

της Εκκλησίας, η οποία συνεχίζει τον φωτισμό του ανθρώπου δια του βαπτίσματος στον τριαδικό Θεό, δηλ. στο ὄνομα του Πατέρα «καὶ» του Υἱού «καὶ» του Ἁγίου Πνεύματος. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 42 – 43 PG 26, 237A – C.

¹. Πολύ σωστή είναι η παρατήρηση του Haralambos Ventis, ότι τα βαπτισματικά «ὀνόματα» Πατέρας «καὶ» Υἱός «καὶ» Ἅγιο Πνεῦμα δηλώνουν την ταυτότητα (identity), δηλαδή το «ποιός» είναι ο Θεός, που σημαίνει προτεραιότητα του προσωπικού χαρακτήρα του Θεού. Βλ. Haralambos Ventis, *Toward Apophatic Theological Realism: An Orthodox Realistic Critique of Postmodernism with Special Attention to the Work of George Lindbeck* (διδ. διατρ.), ἀνευ τόπου εκδόσεως 2000, σσ. 82 – 83.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 41 PG 26, 236A: «οὕτω καὶ τοῦ βαπτίσματος διδομένου, ὃν βαπτίζει ὁ Πατήρ, τοῦτον καὶ ὃν ὁ Υἱός βαπτίζει ὁ Υἱός βαπτίζει οὗτος ἐν Πνεύματι ἁγίῳ τελειοῦται».

³. Βλ. Eugene Cavis McDowell, *The Contributions of Richard Hooker and his retrieval of Greek Patristic Thought to Contemporary Theology of the Trinity*, ἀνευ τόπου εκδόσεως 2002, σ. 50: *When he speaks of the Godhead in the sense of "person," Athanasius chooses to use circumlocutions or biblical terms.*

Ο Μ. Αθανάσιος με βάση πάντα τη λειτουργία των θεοφανειών και το συγκεκριμένο έργο, τονίζει σαφώς τη διάκριση των ιδιοτήτων του Πατέρα «καὶ» του Υιού «καὶ» του Αγίου Πνεύματος¹, και σαφώς γνωρίζει τη διάκριση «ἀγέννητου» (για τον Πατέρα) – «γεννητού» (για τον Υιό) – «ἐκπορευτού» (για το Άγιο Πνεύμα)². Αυτό που αποκαλύπτεται για το αἶδιο μυστήριο της Αγίας Τριάδας (ενν. τις ενδοτριαδικές σχέσεις) είναι μόνο η αιτιακή σχέση του Πατέρα³ με τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα, δηλ. η αἶδια γέννηση του Υιού από τον Πατέρα και η αἶδια εκπόρευση του Πνεύματος από τον Πατέρα, και ότι η αρχή (πηγή) του Πατέρα⁴ αναφέρεται στη γέννηση και την εκπόρευση⁵. Έτσι όλα αυτά έρχονται σε αντίθεση με τον

---

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή τοῦ αὐτοῦ πρὸς τον αὐτὸν Σεραπίωνα ἐπισκοπον, Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 1 PG 26, 625B.

2. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος εωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ορισθέντα*, 31 PG 25, 473A, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 14 PG 26, 41C· 21 - 22 PG 26, 56BC – 57AB· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 4 PG 26, 153B· 62 PG 26, 280B· *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 33 PG 26, 608B· 20 PG 26, 580A.

3. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 14 PG 26, 41A· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 57 PG 26, 269B· *Ἐπιστολή 4 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 6 PG 26, 645C. Πρβλ. επίσης, Χρήστου Γιαννάρα, *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρωσ, Δόμος: Ἀθήνα 1987*⁴, σ. 323.

4. Για την απόλυτη μοναρχία του Πατέρα στην τριαδική θεότητα, βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 3 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 6 PG 26, 636A· *Πρὸς Ἐπίκτητον ἐπίσκοπον Κορίνθου, κατὰ τῶν αιρετικῶν, Ἐπιστολή*, 9 PG 26, 1065B.

Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 14 PG 26, 41A· *Ἐπιστολή τοῦ αὐτοῦ πρὸς τον αὐτὸν Σεραπίωνα ἐπισκοπον, Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 6 PG 26, 636AB· *Πρὸς Ἐπίκτητον ἐπίσκοπον Κορίνθου, κατὰ τῶν αιρετικῶν, Ἐπιστολή*, 9 PG 26, 1065B.

5. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 541C. Με το ίδιο πνεύμα εκφράζεται και ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος. Κατά τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο, ενδοτριαδικά, ως δώρο της αποκαλύψεως, το μόνο που μπορεί να ειπωθεί είναι ότι ο Πατέρας γεννάει τον Υιό και εκπορεύει το Άγιο Πνεύμα. Βλ. Αγίου Γρηγορίου, *Λόγ. Α΄, Θεολογικός τέταρτος, Περὶ Υιοῦ*, IH' PG 36, 125C. Με άλλα λόγια, ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος απορρίπτει κατηγορηματικά κάθε

ισχυρισμό του π. Φλορόφσκυ, ο οποίος με τη διατύπωση: «ὁ Ἐνας πού γεννᾶ καί ὁ Ἐνας πού γεννᾶται», «ὁ Ἐνας που εἶναι ἀπό κάποιον» καί «ὁ Ἐνας ἀπό τόν ὁποῖον Αὐτός εἶναι», φαίνεται να αποδίδει ασαφείς χαρακτηρισμούς στη διδασκαλία του Μ. Αθανασίου για την αμοιβαία σχέση του Πατέρα «καὶ» του Υιού «καὶ» του Αγίου Πνεύματος.

Αν και ο θεολογικός λόγος του Μ. Αθανασίου εκκινεί πάντα από την ενότητα και την πορεία της αποκαλύψεως του Θεού, δηλαδή από τη θεία Οικονομία, ο ι. πατήρ ποτέ στην ερμηνεία της αποκαλύψεως του Θεού δε δικαιολογεί μία θεολογία των ενδοτριαδικών σχέσεων. Στη διάκριση του τρόπου υπάρξεως των υποστάσεων της Αγίας Τριάδας ο Μ. Αθανάσιος δεν συγχέει θεολογία και οικονομία, συνεπώς εκπόρευση και πέμψη του Αγίου Πνεύματος¹. Αποκαλεί το Άγιο Πνεύμα «Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς»² και «Πνεῦμα τοῦ Λόγου»³, και όταν το καλεί «Πνεῦμα τοῦ Λόγου» χρησιμοποιεί τη διατύπωση «ἐκ τοῦ Λόγου» αλλά μόνο στο επίπεδο της Οικονομίας, για να εκφράσει την αποστολή του θείου Πνεύματος στην κτίση από τον Υιό και Λόγο του Θεού, που συμβαίνει «δι' ἡμᾶς». Στο επίπεδο της Οικονομίας, το Άγιο Πνεύμα ως ομοούσιο με τον Πατέρα και

προσπάθεια θεωρητικής εξήγησης του ιδιαίτερου τρόπου υπάρξεως των προσώπων της Αγίας Τριάδας, βλ. του ιδίου, *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, Η' PG 36, 141BC. Και αυτό σημαίνει ότι ο κτιστός νους και λόγος του ανθρώπου δεν μπορεί να εξηγήσει «πῶς» γεννιέται ο Υιός και «πῶς» εκπορεύεται το Άγιο Πνεύμα, βλ. του ιδίου, *Λόγ. Κ', Περὶ δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*, ΙΑ' PG 35, 1077C. Ως εκ τούτου, θεωρούμε ότι η κύρια ενασχόληση των ανθρώπων (και των σύγχρονων θεολόγων) πρέπει να είναι η ομοουσιότητα των προσώπων της Αγίας Τριάδας, η κοινή θεία ενέργεια και η θέωση, δηλαδή αυτό που λαμβάνουμε ως κτιστά όντα για να θεοποιηθούμε, και όχι οι ενδοτριαδικές σχέσεις και ζωή της Αγίας Τριάδας.

¹. Για το σχετικό θέμα βλ. περισσότερα Σ. Αγουρίδου, *Filioque. Ἡ σημασία τῶν θεολογικῶν διαφορῶν διὰ τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἐν Θεολογικαῖ Μελέται. Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Σύναξις Ὁρθοδόξων Θεολόγων (Καινουργιο Λαμίας, 11 – 18 Αὐγούστου 1970)*, Ἐκδόσεις «Ὁ Ἄρτος τῆς Ζωῆς», Ἀθήναι 1971, σσ. 33 – 50.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 16 PG 26, 569B.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 25 PG 26, 376B.

τον Λόγο είναι «ἐκ τοῦ Πατρὸς» και «ἐκ τοῦ Λόγου». Ἐνῶ στο επίπεδο της Θεολογίας, ο Μ. Αθανάσιος ποτέ δεν χρησιμοποιεί τη διατύπωση «ἐκ τοῦ Λόγου» για τον προαιώνιο τρόπο υπάρξεως του Αγίου Πνεύματος¹. Στο επίπεδο της θεολογίας ο Λόγος και το Άγιο Πνεύμα ως ομοούσιοι με τον Πατέρα είναι «ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς», γιατί τόσο ο Λόγος όσο και το Άγιο Πνεύμα είναι «ἴδιον τῆς τοῦ Πατρὸς θεότητος» και προέρχονται «ἐκ τοῦ Πατρὸς», ο Λόγος «γεννητῶς» και το Άγιο Πνεύμα «ἐκπορευτῶς». Ἐτσι ο Μ. Αθανάσιος διασφαλίζει ταυτόχρονα και την ομοουσιότητα και το αίτιο στον τριαδικό Θεό.

Ο λόγος για τον οποίο ο π. Φλορόφσκυ μιλά για ἔλλειψη ορολογίας στον Αθανάσιο (ὁδηγεί σέ κάποια ἔλλειψη σαφηνείας στή διάκριση τῶν τριῶν ὑποστάσεων ἀπό τόν Αθανάσιο), είναι η αυστηρή επιμονή του σε απαίτηση κάποιας ορισμένης ορολογίας από τον Μ. Αθανάσιο ως προϋπόθεση για την έκφραση των τριῶν υποστάσεων (ὁ Αθανάσιος δέν ἔχει ιδιαίτερους ὄρους γιά νά ἐκφράσει τά τρία πού κάνουν τή Θεία ἐνότητα²), αγνοώντας την κτίση και την ιστορία ως φανέρωση του τριαδικού Θεού «κατ' οἰκονομίαν», και ταυτόχρονα ως πεδίο θεογνωσίας του ανθρώπου³. Μας ελκύει την

---

¹. Ο Μ. Αθανάσιος για το Άγιο Πνεύμα ποτέ δεν χρησιμοποιεί τη φράση: «ἐκπορευέσθαι ἐκ τοῦ Υἱοῦ», αλλά υιοθετεί τη φράση: «ἐκπορευέσθαι ἐκ τοῦ Πατρὸς», με βάση προφανῶς το χωρίο Ἰω. 15, 26. Βλ. Πρεσβ. Χρῆστος Φιλώτης – Βλαχάβας, *Ἡ Περί Αγίου Πνεύματος Διδασκαλία του Μ. Αθανασίου*, μν. ἔργ., σ. 57. Βλ. Α. Edward Sicienski, *The Filioque*, μν. ἔργ., σ. 38. Πρβλ. επίσης Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἠ Πρός Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 20 PG 26, 580A.

². Βλ. Γεώργιου Φλορόφσκυ, *Οἱ Ἀνατολικοὶ πατέρες τοῦ τετάρτου αἰῶνα*, μν. ἔργ., σ. 76.

³. Για τις θεοφάνειες στην κτίση και την ιστορία, οι οποίες λειτουργούν ως γέφυρες που συνδέουν τον ἀκτιστο τριαδικό Θεό με την κτίση, βλ. Joshua C. Coleman, *Orthodoxy and the Existential Recovery of Liberation Theology*, Denver 2008, σ. 269, S. John Tilak, *Nature, History and Spirit: A Theological Investigation of Nature, History and Spirit in Trialogue Among Western Secularism, Hindu Spiritualism and Christian Trinitarian Faith* (διδ. διατρ.), Chicago 1977, σσ. 27 – 29, Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄*, μν. ἔργο., σ. 58, Πρωτοπρ. Dimitru Staniloae, *Τὸ Ἀνθρώπινο Σῶμα*, (ἀπόδοση ἀπό τά γαλλικά: Ζωή Πλιάκου), ΣΝΕ 4 (1982), σ. 11, Lindsay Zimmerman, *Writer of the Ineffable: The Paradoxical Role of Annie Dillard* (μετ. ἔργ.), ἀνευ τόπου εκδόσεως 2005, σσ. 16 – 17, Μοναχού Μακαρίου Συμωνοπετρίτη,

προσοχή το σχετικό σχόλιο του Παναγιώτη Χρήστου, ότι οι Πατέρες βρίσκουν την εμφάνιση και τη μαρτυρία της παρουσίας του τριαδικού Θεού πρωτίστως στον κόσμο και την ιστορία¹. Και ακριβώς αυτό συμβαίνει στον Μ. Αθανάσιο, γιατί αφετηρία και βάση του Μ. Αθανασίου για την τριαδική διάκριση στον Θεό, όπως είδαμε, είναι πάντα: α) το ιδιαίτερο έργο του Πατέρα, του Υιού και του Αγίου Πνεύματος στην ιστορία της μίας και πορευόμενης θείας Οικονομίας² και β) τα τρία «ὀνόματα» της βαπτισματικής ομολογίας κατά τη λειτουργική πράξη της Εκκλησίας, Πατέρας «καὶ» Υἱός «καὶ» Ἅγιο Πνεῦμα³. Καθίσταται, νομίζω, σαφές ότι ο Φλορόφσκυ εγκλωβίζει σε κάποιο βαθμό την τριαδολογία του Μ. Αθανασίου στην απαίτηση ειδικής ορολογίας ερμηνεύοντας την

Ἑλληνική, Ἑβραϊκή καὶ Χριστιανική ἀντίληψη τοῦ σώματος, ΣΝΕ 4 (1982), σ. 15, Παναγ. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνική Πατρολογία Δ΄*, Κυρόμανος: Θεσσαλονίκη 1989, σ. 144, Βασιλείου Ψευτογκᾶ, *Θεοφάνεια καὶ Θεοπτία στὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ νέα Μαρτυρολόγια*, στην ΚΑΡ, Τομ. 24, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 299.

¹. Βλ. Παναγιώτη Χρήστου, *Ἡ θεία παρουσία*, ΣΝΕ 33 (1990), σ. 8: «Ὅταν στρέψωμε τὴν προσοχή μας πρὸς τὴν ἔκτακτη κατὰ καιροὺς ἐμφάνισι τοῦ Θεοῦ, τότε τὸν ἀναζητοῦμε μέσα στὴν ἱστορία. Αὐτὴ ἡ ἐμφάνισις συνιστᾷ τὴν θεία παρουσία στὸν χρόνο».

². Ὅσον ἀφορᾷ τὴ βασική προϋπόθεση τῆς τριαδολογικῆς διδασκαλίας τοῦ Μ. Αθανασίου γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὴν ἐνότητα τῆς Θεότητος, ἔχει ἐντελῶς δίκιο ὁ Χρισόστομος Σ. Κωνσταντινίδης ὅταν σημειώνει πὼς ὁ Μ. Αθανάσιος ὡς βάση ἔθεσε τὸ στοιχεῖο τοῦ δοξολογικοῦ περιεχομένου τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῆς λειτουργικῆς καὶ ὑμνολογικῆς πράξης τῆς Εκκλησίας, στοιχεῖο κατὰ τὸ ὁποῖο «τὰ τρία ἐν τῇ Τριάδι πρόσωπα ἐνοῦνται ἐν τῇ μιᾷ δόξῃ καὶ τιμῇ καὶ βασιλείᾳ τοῦ Ἐνὸς καὶ Ἀνάρχου καὶ Αἰωνίου Θεοῦ». Ὁ Μ. Αθανάσιος προτιμᾷ νὰ συγκεφαλαιώσῃ τὴ διδασκαλία γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὴν ἐνότητα τῆς Θεότητος ὑπὸ τὸν ὀρθόδοξο ὄρο «ὁμοούσιον», ὑπάρχων ὡς περιεχόμενο στὴν Ἁγία Γραφή. Πρβλ. Χριστοστόμου Σ. Κωνσταντινίδου, *Μητρ. Μύρων, Οἱ ὄροι «οὐσία» καὶ «ὑπόστασις» παρ' Ἀθανασίῳ τῷ Μεγάλῳ*, μν. ἔργ., σ. 574. Γιὰ τὰ στάδια ἐξελίξεως τῆς σημασίας τοῦ ὄρου «ὁμοούσιος» πρὶν τὴν Α΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, βλ. Pier Franco Beatrice, *The Word "Homousios" from Hellenism to Christianity*, στο *Church History*, Τόμος 71, 2; 2002, σσ. 243 – 272.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακῆα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 31 PG 25, 473C.

τριαδολογία του πρωτίστως σε γραμματολογικά και φιλολογικά πλαίσια, και όχι σε ιστορικά – ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει εξαιρετικά την τριαδολογία του Μ. Αθανασίου. Για το λόγο αυτό ο π. Φλορόφσκυ υποστηρίζει ότι στον Μ. Αθανάσιο η διάκριση των τριών υποστάσεων είναι ασαφής.

Θα συμφωνήσουμε από την άλλη, με τον π. Φλορόφσκυ ότι ο Μ. Αθανάσιος στην τριαδολογική του διδασκαλία δίνει έμφαση στο μυστήριο της ενότητας¹, αλλά με βάση την παραπάνω εξήγηση διαφωνούμε με αυτόν ότι η τριαδικότητα του Θεού καταλαμβάνει δευτερεύουσα θέση στην τριαδολογία του Μ. Αθανασίου. Ο Μ. Αθανάσιος δίνει εξίσου έμφαση στο μυστήριο της ενότητας και της τριαδικότητας του Θεού, αλλά όπως εξηγήσαμε προηγουμένως, δεν προκάλεσε τον εαυτό του στο να εξηγήσει την τριαδικότητα του Θεού με κάποιους ιδιαίτερους όρους. Η διατύπωση με συγκεκριμένη ορολογία δεν είναι η κύρια ενασχόληση του Μ. Αθανασίου. Ασχολείται και αυτός βέβαια με την ερμηνεία του γράμματος της Αγίας Γραφής, αλλά δεν περιορίζεται στο γράμμα, εκφράζοντας έτσι το πνεύμα των Πατέρων της Νικαίας – το Σύμβολο της Νικαίας είναι ασφαλώς η βάση της ορθοδοξίας, ωστόσο οι όροι είναι ερμηνευτικές προτάσεις. Επομένως δεν μας εκπλήσσει το ότι στη Σύνοδο Αλεξανδρείας (362) ο Μ. Αθανάσιος πέτυχε να βρεί συμβιβασμό, χωρίς να απομακρυνθεί από την ευσεβή και ορθόδοξη πίστη της Σύνοδο της Νικαίας². Στην σκέψη του Μ. Αθανασίου δεν κυριαρχεί η ορολογία ως απόλυτη τιμή αλλά η νοηματοδότηση που υπάρχει στα γεγραμμένα, δηλαδή το «πνεύμα», ή αυτό που ο ίδιος

---

¹. Βλ. Γεώργιου Φλορόφσκυ, *Οί Ανατολικοί πατέρες του τετάρτου αιώνα*, μν. έργ., σ. 77, αλλά και Βλάσιου Ίω. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία Α'*, Αθήναι 1994², σ. 513: «Ἡ τριαδολογική διδασκαλία τοῦ μέν Μ. Αθανασίου ἔδινε ἔμφαση στό μυστήριο τῆς ἐνότητος, τῶν δέ Καππαδοκῶν στό μυστήριο τῆς τριαδικότητος τοῦ Θεοῦ». Είναι γνωστό ότι η έμφαση στην ενότητα του Θεού αποτελεί ένα κοινό χαρακτηριστικό των αλεξανδρινών Πατέρων. Βλ. τη σχετική μελέτη του Barclift, Philip Lawrence, *Pope Leo's Soteriology: Sacramental Recapitulation*, Ann Arbor 1992, σ. 17.

². Βλ. Χριστοστόμου Σ. Κωνσταντινίδου, Μητρ. Μύρων, *Οί όροι «οὐσία» και «ὑπόστασις» παρ' Ἀθανασίῳ τῷ Μεγάλῳ*, στη *Θεολογία*, Τομ. 53, 1982, σ. 581, Ἰερομονάχου Αθανασίου Jentis, *Τό θεολογικόν ἔργον τοῦ Μεγάλου Βασιλείου μεταξύ «Νικαιανῶν καί Ἀνατολικῶν»*, μν. έργ., σ. 104.

ονομάζει σε ένα σημείο ως «διάνοιαν» («νοῦς»)¹. Με απλά λόγια, ο ιερός πατήρ² ενδιαφέρεται πρωταρχικά να αποδείξει την ορθή «διάνοιαν» και «νόημα» της πίστεως που ομολογείται με τους όρους.

Ο Berger³ αναφερόμενος στη χρήση των όρων «ουσία» και «ὑπόστασις» από τον Μ. Αθανάσιο, με βάση τη διατύπωση: «Ἡ δὲ ὑπόστασις οὐσία ἐστὶ, καὶ οὐδὲν ἄλλο σημαίνομενον ἔχει ἢ αὐτὸ τὸ ὄν»⁴, υποστηρίζει ότι ο Μ. Αθανάσιος δε διευκρινίζει τη διάκριση «ουσία» και «ὑπόστασις». Ο Berger θα πεί: «Finally, Athanasius did not have a clear terminology to distinguish between the two realities of person and nature. Athanasius saw very clearly the distinction between the persons of the Father and the Son. He also understood their unity based on identity of essence, an essence beyond human comprehension because of its pure spirituality. Yet he did not clarify the distinction between *ousia* and *hypostasis*, “*Hypostasis* is the same as *ousia*, signifying nothing other than being itself (αὐτὸ τὸ ὄν).” His main concern was “to refuse to divide the Trinity,” by not straying into the extremes of Arianism or Sabellianism. The Father, Son and Holy Spirit are distinct yet all *homoousios*». Για τον Berger⁵, η μη διάκριση των όρων «ουσία» και «ὑπόστασις» αποτελεί ένα πρόβλημα που κληρονόμησαν οι Καππαδόκες από τον Μ. Αθανάσιο. Επομένως, σύμφωνα με τον Berger, οι Καππαδόκες έπρεπε να διευκρινίσουν αυτήν την ορολογία ώστε ο όρος «όμοούσιος» να

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαΐα σύνοδος εωρακυΐα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ορισθέντα, 21 PG 25, 453B, του ιδίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄, 44 PG 26, 241A, Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄, 38 PG 26, 405A, Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄, 55 PG 26, 440A.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄, 53 PG 26, 124B, του ιδίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 17 PG 26, 572C.

³. Βλ. Kevin M. Berger, *Towards a Theological Gnoseology: The Synthesis of Fr. Dimitru Staniloae* (διδ. διατρ.), Washington 2003, σ. 64.

⁴. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, Πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ τιμιωτάτους επισκόπους, 4 PG 26, 1036B.

⁵. Βλ. Kevin M. Berger, *Towards a Theological Gnoseology: The Synthesis of Fr. Dimitru Staniloae* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σ. 65.

μην υπόκειται σε σαβελιανιστική ερμηνεία, λόγω της εξίσωσης της ουσίας με την υπόσταση.

Ωστόσο ο Μ. Αθανάσιος, στο κείμενο *Πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ τιμιωτάτους επισκόπους*, 4 PG 26, 1036B, στο οποίο μάλιστα παραπέμπει ο Berger, δεν ολοκληρώνει το συμπέρασμά του με τη φράση: «*Ἡ δὲ ὑπόστασις οὐσία ἐστὶ, καὶ οὐδὲν ἄλλο σημαϊνόμενον ἔχει ἢ αὐτὸ τὸ ὄν*», αλλά συνεχίζει και γράφει: «*ὅπερ Ἰερεμίας ὑπαρξὶν ὀνομάζει λέγων· Καὶ οὐκ ἤκουσαν φωνὴν ὑπάρξεως. Ἡ γὰρ ὑπόστασις καὶ ἡ οὐσία ὑπαρξίς ἐστίν*». Στην προκειμένη περίπτωση ο Μ. Αθανάσιος¹ ορίζει την υπόσταση με την πρώτη σημασία του ὄρου «οὐσία», αυτή της υπάρξεως, με την οποία δηλώνει την αληθινή και πραγματική ὑπαρξη του ὄντος, δηλαδή τη φανέρωση του Θεοῦ ως πραγματικῶς υφιστάμενου, ως προσωπικοῦ Θεοῦ, με βάση τα χωρία Ἐξ. 3, 14. Ἰερ. 9, 10. 23. 18, 22². Αυτό μας οδηγεί να συμπεράνουμε ότι ο Μ. Αθανάσιος διευκρινίζει τη διάκριση των ὄρων «οὐσία» και «ὑπόστασις».

Ο Berger φαίνεται να συμφωνεῖ ότι ο Μ. Αθανάσιος με τη χρήση του ὄρου «ὁμοούσιος» δεν καταφεύγει σε σαβελιανισμό, μολονότι για τον Berger ο ἅγιος πατέρας δε διακρίνει «οὐσία» και «ὑπόστασις». Ο ισχυρισμός ὁμως του Berger ὅτι, *Athanasius saw very clearly the distinction between the persons of the Father and the Son... The Father, Son and Holy Spirit are distinct yet all homoousios*, δεν αρκεί, γιατί δεν εξηγεί με ποιον τρόπο ο Μ. Αθανάσιος διακρίνει τους ὁμοούσιους Πατέρα, Υἱό και Ἅγιο Πνεῦμα, ως τρεῖς ιδιαίτερες υπάρξεις, ως τρία πρόσωπα, αφού για τον Μ. Αθανάσιο, κατά τον Berger, η υπόσταση εἶναι το ἴδιο με την οὐσία. Και επομένως, ως απάντηση στον Berger, οφείλουμε να σημειώσουμε ὅτι η επιμονή του Μ. Αθανασίου στα υποστατικά «ὀνόματα» (= πρόσωπα) Πατέρας «καὶ» Υἱός «καὶ» Ἅγιο

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ τιμιωτάτους επισκόπους*, 4 PG 26, 1036A – C.

². Πολύ ὀρθῶς παρατηρεῖ ο Χρυσόστομος Ἀ. Σταμούλης ὅτι ὅταν γίνεται λόγος για τον προσωπικό Θεό της Βίβλου, για το υποστατικό ὄν, αναφερόμαστε στις τρεῖς υποστάσεις, στα τρία πρόσωπα που ἔχουν κοινή οὐσία και ενέργειες και ἐξάπαντος ὄχι σε ἓνα πρόσωπο ἢ υπόσταση. Ο προσωπικός Θεός της Βίβλου και των Πατέρων εἶναι τρισυπόστατος. Βλ. Χρυσόστομου Ἀ. Σταμούλη, *Περὶ Φωτός*, Τὸ Παλίμψηστον: Θεσσαλονίκη 1999, σ. 89.

Πνεύμα¹, αλλά και στον βιβλικό σύνδεσμο «καὶ», που δηλώνει την κοινωνία Πατέρα «καὶ» Υιού «καὶ» Αγίου Πνεύματος κατά την ταυτότητα της ουσίας (λοιπόν και τη διάκριση και το ομοούσιο), και ταυτόχρονα το κοινό της ενέργειας, αφαιρεί τον κύνδυνο της σαβελιανιστικής ερμηνείας του όρου «ομοούσιος»². Πάντως, στο θέμα της διάκρισης των υποστάσεων της Αγίας Τριάδας, όπως είδαμε, το κύριο είναι το ιδιαίτερο έργο του Πατέρα «καὶ» του Υιού «καὶ» του Αγίου Πνεύματος στην ενότητα της ενέργειας και της θείας Οικονομίας³. Ωσον αφορά τη σημασία του βιβλικού

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 4 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 3 PG 26, 641B.

². Βλ. για παράδειγμα, τα Μτ. 28, 19 («εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»), Ἰω. 14, 10 («ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ καὶ ὁ πατήρ ἐν ἐμοὶ ἐστι») και Ἰω. 10, 30 («ἐγὼ καὶ ὁ πατήρ ἐν ἐσμεν»). Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Α', 34 PG 26, 81C· Ὅτι ἡ ἐν Νικαῖα σύνοδος ἔωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 21 PG 25, 453BC. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικός λόγος Α' PG 45, 404CD. Βλ. σχετικό σχόλιο του Μ. Βασιλείου για τη χρήση του σύνδεσμου «καὶ», πιο συγκεκριμένα, τα χωρία που αναφέρει ως παράδειγμα ο Μ. Βασίλειος, ὅπως Β' Κορ. 13, 13 («ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μετὰ πάντων ὑμῶν») και Ρωμ. 15, 30 («παρακαλῶ δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ Πνεύματος»). Μεγάλου Βασιλείου, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 59 PG 32, 177AB.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 28 PG 26, 541C· Ἐπιστολή 3 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 5 PG 26, 633B· Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 24 PG 26, 588A. Βλ. επίσης, Ἁγίου Γρηγορίου, Λόγ. Α', Θεολογικός τέταρτος, Περὶ Υἱοῦ, Ε' PG 36, 109A· Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Σ' PG 36, 140B. Για το διαφορετικό έργο των τριών θείων προσώπων, πάντα στη μία και κοινή ενέργεια της Αγίας Τριάδας, βλ. Billy Joe Aderholt, Jr., *The appropriation of Irenaeus in the theological works of Wolfhart Pannenberg and Jurgen Moltmann*, άνευ τόπου εκδόσεως 2001, σ. 21, Νίκου Ματσούκα, Ἡ ἐπενέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἰς τὴν φυσικὴν καὶ ἱστορικὴν πραγματικότητα, μν. έργ., σ. 124, του ἰδίου, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β'*, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μετὰ τὴν δυτικὴν χριστιανουσύνην, μν. έργ., σ. 112: «ὁ Πατέρας εἶναι προκαταρακτικὴ αἰτία κάθε σχέσης πρὸς τὴν κτίση, ὁ Υἱὸς ἀποκαλύπτει τὴν Τριάδα μετὰ τὴν ἄσαρκη καὶ ἔνσαρκη παρουσία, πραγματώνοντας τὸ δημιουργικὸ καὶ ἀπολυτρωτικὸ ἔργο, καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα τελειώνει τοῦτο τὸ ἔργο», Γεωργίου

σύνδεσμου «καὶ» το ἴδιο θα μας πεί και ο Μ. Βασίλειος, ο οποίος τονίζει ιδιαίτερα ὅτι «πρὸς γὰρ τῷ τὸ τοῦ Σαβελλίου κακὸν ἰσοσθενῶς τῇ 'καὶ' συλλαβῇ διελέγχειν, καὶ παραπλησίως ἐκείνη τὸ τῶν ὑποστάσεων ἴδιον παριστᾶν, ὡς τό «Ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἐλευσόμεθα», καὶ τό «Ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἔσμεν», ἐξαίρετον ἔχει τῆς ἀϊδίου κοινωνίας καὶ ἀπαύστου συναφείας τὸ μαρτύριον. Ὁ γὰρ εἰπὼν σὺν τῷ Πατρὶ τὸν Υἱὸν εἶναι, ὁμοῦ την τε τῶν ὑποστάσεων ιδιότητα, καὶ τὸ ἀχώριστον τῆς κοινωνίας ἔδειξεν»¹. Εκείνο που εἶναι ενδιαφέρον στον Μ. Βασίλειο, ὑπάρχει βέβαια και στον Μ. Αθανάσιο, εἶναι ἡ ταύτιση τῆς πρόθεσης «σὺν» με τῆ σημασία του σύνδεσμου «καὶ», στο ἐπίπεδο τῆς Θεολογίας, ἓνας ὅρος που εἶναι «σύμφωνος τῇ Γραφῇ»², εἶναι δηλαδὴ τῆς παράδοσης τῆς Εκκλησίας³.

Ὁ Στυλιανὸς Παπαδόπουλος συμμερίζεται τῆ γνώμη του Φλορόφσκυ και του Berger ὅτι ο Μ. Αθανάσιος δε διακρίνει τῆ σημασία των ὀρων «ὑπόστασις» και «οὐσία», με τῆ ἔννοια ὅτι ταυτίζει τῆ ὑπόσταση με τῆ θεία οὐσία ἢ φύση και οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ὅτι ο Μ. Αθανάσιος δε διακρίνει τὸ ἴδιον του Πατέρα, του Υἱοῦ και του Αγίου Πνεύματος ἀπὸ τῆ κοινὴ οὐσία τους. Για να γίνου τα πράγματα πιο ξεκάθαρα, θα πρέπει να παρατεθεὶ καταλεξεί ἡ διατύπωση του αειμνήστου καθηγητῆ Στυλιανοῦ Γ. Παπαδόπουλου. Διαβάζουμε σχετικᾶ:

«Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τᾶ πρώτα ἔτη οἱ ἀρειανοὶ ἄνετα πρόβαλλαν τὸν ὄρο δύο ἢ τρεῖς ὑποστάσεις, γιὰ νά τονίσου τῆν διαφορὰ φύσεως μεταξύ τοῦ Πατέρα καὶ τῶν δύο ἄλλων προσώπων τῆς Τριάδας. Τὸ γεγονός ἀνάγκαζε τὸν Αθανάσιο νά μιλάει ἀπολογητικᾶ γιὰ τῆν ἐνότητα ὑποστάσεως στήν

Δ. Μαρτζέλου, *Ὁρθόδοξο δόγμα και θεολογικὸς προβληματισμὸς Β'*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 2009, σ. 166, Bruce D. Marshall, *Trinity and Truth, CSCD*, Cambridge University Press: Cambridge 2004, σσ. 254 – 255.

¹. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 59 PG 32, 177AB.

². Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 65 PG 32, 188A.

³. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 59 PG 32, 176BC. Πρὸβλ. ἐπίσης, Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 601A: «τὸ συνδοξαζόμενον (ενν. τὸ Ἅγιο Πνεῦμα) Πατρὶ καὶ Υἱῷ».

Τριάδα, ταυτίζοντας βέβαια τήν υπόσταση μέ τήν θεία οὐσία ἢ φύση, γιά νά δείξει ὅτι ὁ Υἱός ἔχει τήν ἴδια φύση μέ τόν Πατέρα... Γνώριζε παρά ταῦτα τήν συζήτηση πού ἄρχισε λίγο πρίν ἀπό τό 360 γιά τόν ὄρο «τρεις ὑποστάσεις» τόν ὁποῖο τώρα πρόβαλλαν ὀρθόδοξοι μέ ὀρθόδοξο περιεχόμενο. Ἄκουσε μέ προσοχή τούς ὑποστηρικτές τοῦ ὄρου αὐτοῦ. Καί ἀφοῦ τόν βεβαίωσαν ὅτι δέν ἐννοῦν τόν Υἱό «ἀλλοτριούσιον» καί ὅτι προβάλλουν τόν ὄρο γιά νά τονίσουν τήν πραγματικότητα τῶν τριῶν θείων προσώπων, δέχτηκε ὅτι δέν εἶναι κακόδοξοι ὅσοι τόν χρησιμοποιοῦν. Ὁ ἴδιος δέν μπόρεσε νά εἰσέλθει στήν θεολογική προβληματική τῆς διακρίσεως τῶν ὄρων ὑπόσταση καί οὐσία. Τό ἅγιο Πνεῦμα θά ὀδηγοῦσε ἄλλους στήν διάκριση αὐτή, τούς Καππαδόκες καί δὴ τόν Μ. Βασίλειο, λίγα μόλις χρόνια μετά. Ἡ ἀπολογητική αὐτή προοπτική ἐγκλωβίζει μάλιστα τόν Ἀθανάσιο στήν φιλοσοφική ἀντίληψη, ὅτι μέ τίς λέξεις Θεός καί Πατέρας σημαίνεται ἡ θεία οὐσία καί ὄχι κάτι «περί τήν οὐσία». Ἔτσι ἔφθανε στήν ὁμοουσιότητα τοῦ Υἱοῦ, ἀφοῦ οἱ ἐκφράσεις «ἐκ τοῦ Θεοῦ» (Γραφή) καί «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός» (Νικαία) ἀναγκαστικά σημαίνουν ὅτι ὁ Υἱός ἦταν ἀπό αὐτό πού μόνο εἶναι ὁ Θεός, δηλαδή ἀπό τήν οὐσία του. Τήν ἀποψη αὐτή, πού ἐμφαντικά δίδαξε ὁ Εὐνόμιος, ἀντέκρουσε ὁ Μ. Βασίλειος καί οἱ ἄλλοι καππαδόκες, πού ἔδειξαν ὅτι τό «Πατέρας», τό «Υἱός», καί τό «Πνεῦμα» δηλώνουν τό εἶναι κάθε προσώπου, τήν ὑπόστασή τους... Εἶναι σαφές ὅτι ὅσο ἀπουσίαζε ἀπό τήν θεολογική του σκέψη ἡ διάκριση εἶναι καί οὐσίας, τόσο ἀδυνατοῦσε νά διακρίνει μέ συνέπεια τήν προβληματική τῶν ὑποστάσεων τῶν θείων προσώπων (τό ἰδιαίτερο εἶναι τους) καί τήν κοινή τους φύση»¹.

Σύμφωνα με τον Στυλιανό Γ. Παπαδόπουλο, ο λόγος για τον οποίο ο Μ. Αθανάσιος ἔφτανε στην ὁμοουσιότητα του Υἱοῦ, ἦταν διότι γι' αὐτόν με τις λέξεις Θεός καί Πατέρας σημαίνεται ἡ θεία οὐσία καί ὄχι κάτι «περί τήν οὐσία»: «μέ τίς λέξεις Θεός καί Πατέρας σημαίνεται ἡ θεία οὐσία καί ὄχι κάτι «περί τήν οὐσία». Αὐτός ο ἰσχυρισμός συνεχίζεται με τη φράση: «Ἔτσι ἔφθανε (ο Μ. Αθανάσιος) στήν ὁμοουσιότητα τοῦ Υἱοῦ, ἀφοῦ οἱ ἐκφράσεις «ἐκ τοῦ Θεοῦ» (Γραφή) καί «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός» (Νικαία) ἀναγκαστικά σημαίνουν ὅτι ὁ Υἱός ἦταν ἀπό αὐτό πού μόνο εἶναι ὁ Θεός, δηλαδή ἀπό τήν οὐσία του, καί ἀπουσίαζε ἀπό τήν θεολογική του σκέψη ἡ διάκριση εἶναι καί

---

¹. Πατρολογία Β', Ἀθήνα 1999², σσ. 292 – 293.

ουσίας». Με τις εκφράσεις «ἐκ τοῦ Θεοῦ» και «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς» υποστήριξε το ομοούσιο Πατέρα και Υἱοῦ, αλλά αδυνατώντας να εκφράσει τη διάκριση, καθὼς στον Μ. Αθανάσιο, αν συμφωνήσουμε με τον Παπαδόπουλο, απουσιάζει η διάκριση «εἶναι» και «ουσίας».

Φρονούμε ωστόσο πως είναι ορθότερο να γνωρίζουμε ότι για τον Μ. Αθανάσιο τα «ὀνόματα» Θεός, Πατέρας, Υἱός και Ἅγιο Πνεῦμα, που ανήκουν στην Οικονομία, δε σημαίνουν τη θεία ουσία αλλά το «πῶς» μεταξύ τους: «ἀγέννητος», «γεννητός» και «ἐκπορευτός», και ως εκ τούτου την ομοουσιότητα¹, και ταυτόχρονα το συγκεκριμένο ἔργο και τον τρόπο

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἔωρακῦα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 31 PG 25, 473B· Κατὰ Ἀρειανῶν Α', 16 PG 26, 45BC (SCH 598, σ. 154)· 19 PG 26, 52A-D (SCH 598, σσ. 162-164)· 28 PG 26, 69B (SCH 598, σ. 190)· Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 4 PG 26, 153BC (SCH 599, σσ. 24-26)· Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἔωρακῦα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 17 PG 25, 444C· 21 PG 25, 453BC· 23 PG 25, 457AB· 24 PG 25, 457CD· Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημοῦντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 21 PG 26, 580C: «Ὡσπερ γὰρ ὁ Υἱός, ὁ ἐν τῷ Πατρὶ ὢν, ἐν ᾧ καὶ ὁ Πατὴρ ἐστίν, οὐκ ἔστι κτίσμα, ἀλλ' ἴδιος τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας (τοῦτο γὰρ καὶ ὑμεῖς προσποιεῖσθε λέγειν)· οὕτως καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἐν τῷ Υἱῷ, ἐν ᾧ καὶ ὁ Υἱός ἐστιν, οὐ θέμις τοῖς κτίσμασι συντάσσειν, οὐδὲ διαιρεῖν αὐτὸ ἀπὸ τοῦ Λόγου, καὶ ἀτελῆ τὴν Τριάδα κατασκευάζειν»· 25 PG 26, 588C: «ἀλλὰ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, ἐν αὐτῷ τῷ Θεῷ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ εἴρηται, ὡς ὁ Ἀπόστολος ἔγραψεν. Εἰ δὲ ὁ Υἱός, ἐπειδὴ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐστίν, ἴδιος τῆς οὐσίας αὐτοῦ ἐστίν, ἀνάγκη καὶ τὸ Πνεῦμα, ἐκ τοῦ Θεοῦ λεγόμενον, ἴδιον εἶναι κατ' οὐσίαν τοῦ Υἱοῦ»· Ἐπιστολή 4 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, 3 PG 26, 640B. Ο Μ. Αθανάσιος στην εξέταση των βαπτισματικῶν «ὀνομάτων» Πατέρας «καὶ» Υἱός «καὶ» Ἅγιο Πνεῦμα φαίνεται να ακολουθεῖ τον αγ. Διονύσιο Ἀλεξανδρείας. Ο ἐπίσκοπος Διονύσιος χρησιμοποιεῖ τον ὄρο «συνάφεια», που σκοπεύει στην ἀπόδειξη της τέλειαι και ἀδιαίρετης κοινωνίας Πατέρα «καὶ» Υἱοῦ κατὰ τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας, ἀφοῦ ο Υἱός ὑπάρχει «ἐν τῷ Πατρὶ» και ο Πατέρας ὑπάρχει «ἐν τῷ Υἱῷ». Βέβαια το ἴδιο ἰσχύει και για βαπτισματικὸ ὄνομα «Ἅγιον Πνεῦμα» (και αὐτὸ ὑπάρχει «ἐν τῷ Θεῷ»), που θεωρεῖται μόνο στη συνάφεια του τριαδικοῦ δόγματος, ἀφοῦ το βαπτισματικὸ ὄνομα «Πατὴρ», κατὰ τον αγ. Διονύσιο, δηλώνει τὴν «κοινωνίαν» κατὰ τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας με τα δύο ἄλλα «ὀνόματα», τον Υἱὸ «καὶ» το Ἅγιο Πνεῦμα, με ἄλλα λόγια τον τρόπο ὑπάρξεως τῆς ἁγίας Τριάδας. Και ἐπομένως, κατὰ τον αγ. Διονύσιο, «Μονάδα εἰς Τριάδα και Τριάδα εἰς Μονάδα». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Περὶ Διονυσίου τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, ὅτι και αὐτὸς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως ἐφρόνει ὡς ἡ ἐν Νικαία σύνοδος, και μάτην αὐτὸν συκοφαντοῦσιν

οί Άρειομανίται ώς όμόδοξον έαντών, 17 PG 25, 504D – 505A· 19 PG 25, 508B. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Μ. Αθανασίου, ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος ερμηνεύει τη πίστη στον τριαδικό Θεό κατά την ευσεβή πίστη της Συνόδου της Νικαίας, μένοντας στην κοινωνία των «ονομάτων» δηλαδή υποστάσεων Πατέρας «καί» Υιός «καί» Άγιο Πνεύμα, κατά την ταυτότητα και την κοινότητα της μίας ουσίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι η προσφυγή από την πλευρά του στη συνοδική πίστη της Νικαίας, προσδίδει στον αγώνα του μία προστιθέμενη αξία, καθώς η ανατροπή των θέσεων των αιρετικών είναι ζήτημα του εκκλησιαστικού σώματος (βλ. για την προσφυγή του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου στην πίστη της Νικαίας, *Λόγ. ζ', Ειρηνικός Α', επί τῇ ένώσει τῶν μοναζόντων, μετά τήν σιωπήν, επί παρουσία τοῦ πατρὸς αὐτοῦ*, ΚΒ' PG 35, 749C· *Κατά Απολλιναρίου προς Κληδόνιον, Επιστολή Β'*, PG 37, 193BC). Στην πολεμική εναντίον του Ευνομίου, που δέχτηκε διαφορά ενεργειών μεταξύ των προσώπων, και ως εκ τούτου διαφορά και της ουσίας, γιατί ταύτιζε ουσία και «όνόματα», ενέργεια και «όνόματα», ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος υπογραμμίζει ότι τα τρία βαπτισματικά «όνόματα» Πατέρας «καί» Υιός «καί» Άγιο Πνεύμα είναι τα «όνόματα» των υποστάσεων των «πραγμάτων», δηλ. προσώπων του τριαδικού Θεού, σημαίνουν το «πῶς» μεταξύ τους, και ως εκ τούτου και την ομοουσιότητα (βλ. του ιδίου, *Λόγ. ΚΘ', Θεολογικός τρίτος, Περι Υιοῦ*, ΙC' PG 36, 96A· *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περι τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, Θ' PG 36, 141D-144A· *Λόγ. ΛΔ', Εἰς τοὺς Αἰγύπτου ἐπιδημήσαντας*, ΙΓ' PG 36, 253B). Εδώ επιβάλλεται μία μικρή παρένθεση. Πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο η αλήθεια και η ευσέβεια δε βρίσκεται στα ονόματα και τις λέξεις, αλλά στα «πράγματα» και τα γεγονότα της άκτιστης χάρις πίσω από τις λέξεις. Έτσι τα τρία βαπτισματικά «όνόματα» Πατέρας «καί» Υιός «καί» Άγιο Πνεύμα είναι περιγραφικά, δηλώνουν τα «πράγματα» δηλ. τα πρόσωπα των θεοφανικών γεγονότων (βλ. του ιδίου, *Λόγ. ΜΒ', Συντακτήριος, εἰς τήν τῶν ρν' ἐπισκόπων παρουσίαν*, ΙC' PG 36, 476C – 477A). Με άλλα λόγια κατά το σωτήριο βάπτισμα χρησιμοποιούμε τον κτιστό λόγο και τα «όνόματα» για να ομολογήσουμε τους άκτιστους, ομοούσιους και όμόδοξους Πατέρα «καί» Υιό «καί» Άγιο Πνεύμα, παραπέμποντας στα πρόσωπα και τα γεγονότα (αυτόθι, 476C – 477A). Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος ταυτίζει «τά πράγματα» με τα «δόγματα» της Εκκλησίας, δηλώνοντας με τον όρο «πράγμα» τα τρία ομοούσια και άκτιστα πρόσωπα των θεοφανικών γεγονότων (βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΕ', Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα*, ΚΒ' PG 36, 653A· *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περι τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, Κ' PG 36, 156AB). Και αυτό σημαίνει ότι τα «δόγματα» της Εκκλησίας νοούνται έξω από τις έννοιες, τις ανθρώπινες θεωρίες και από κάθε θέμα λεκτικής ταυτότητας με τα «ρήματα» της Αγίας Γραφής. Επομένως, κατά τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο τα «δόγματα» της Εκκλησίας είναι: 1) τα γεγονότα της αποκάλυψης του τριαδικού Θεού, 2) η καταγραφή τους, κατά τα λόγια των αυτόπτων μάρτυρων, των Προφητών και των Αποστόλων και 3) η ακριβής διατύπωση και ομολογία τους, κατά την πίστη των Αγίων Πατέρων, η οποία ταυτίζεται με την πίστη των Προφητών και των Αποστόλων. Έν συμπεράσματι,

αποκαλύψεως του Θεού¹. Έτσι, ο Μ. Αθανάσιος για να διατυπώσει την ομοουσιότητα του Υιού με τον Πατέρα, δεν εκκίνησε από τη θεία ουσία,

---

τα δόγματα της Εκκλησίας είναι η ερμηνεία των θεοφανικών γεγονότων, δηλαδή η ομολογία της Αγίας Τριάδας. Στη συνέχεια, όσον αφορά τη σημασία των τριών βαπτισματικών «ὀνομάτων», την ίδια εικόνα παρουσιάζει και η αντιευνομιανή θέση του Μέγα Βασιλείου, *Κατά Εὐνομίου Β'* 24 PG 29, 625B· *Κατά Εὐνομίου Γ'*, 2 PG 29, 657C-660A· 3 PG 29, 661AB· 5 PG 29, 665C· *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 43 PG 32, 148A· *Περὶ Πίστεως*, 4 PG 31, 688A. Βλ. επίσης, Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικός λόγος Α'* PG 45, 297D – 300AB, ο οποίος στην πολεμική εναντίον του Ευνομίου μένει στην κοινωνία των βαπτισματικών «προσηγοριῶν» Πατέρας «καὶ» Υἱός «καὶ» Ἅγιο Πνεῦμα, και αυτό με κέντρο την ενσάρκωση του Υιού, και θεωρεί τα ευαγγελικά βαπτισματικά «ὀνόματα» ως «θεόπνευστα ῥήματα», γιατί σημαίνουν «τὴν οἰκείαν καὶ φυσικὴν πρὸς ἄλληλα σχέσιν», δηλαδή τις αγιοτριαδικές υποστάσεις, και ως εκ τούτου την «οἰκειότητα» και το «συγγενές» κατά την ταυτότητα της μίας φύσεως. Σημαντικές παρατηρήσεις για το σχετικό θέμα, βλ. επίσης Νικόλαου Ξιώνη, *Οὐσία καὶ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Ἁγιον Γρηγόριον Νύσσης*, ΓΡΗΓΟΡΗ: Αθήνα 1999, σ. 58. Επίσης, σχετικά με τη σημασία των βαπτισματικών «ὀνομάτων», τόσο στον Μ. Αθανάσιο όσο και τους Καππαδόκες, βλ. τη μελέτη της Δέσπω Αθ. Λιάλιου, *Ερμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Α'*, μν. ἔργ., σ. 124, η οποία τονίζει ότι για τον Μ. Αθανάσιο και τους Καππαδόκες τα «ὀνόματα» Πατέρας «καὶ» Υἱός «καὶ» Ἅγιο Πνεῦμα δηλώνουν την κοινή δύναμη και ενέργεια της Αγίας Τριάδας. Για τη σημασία των τριών βαπτισματικών «ὀνομάτων» στον Μ. Βασίλειο, βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του Αθανασίη Јефтић, *Πατρολογία, Источни Оми и Писци 4 и 5 века: од Никеје до Χαλκιδοῦ (325 – 451. г.)*, μν. ἔργ., σσ. 426 – 427, αλλά και του Στυλιάνου Γ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία Β'*, μν. ἔργ., σ. 367. Για τη σημασία των βαπτισματικών «ὀνομάτων» στη θεολογία της Δύσης, ιδίως στον ιερό Αυγουστίνo, βλ. τη μελέτη της Cara Anthony, *The Love of God Pured into our Hearts: Experience of the Holy Spirit in Christian Tradition* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2003, σ. 130, Perry J. Cahall, *Saint Augustine and the Communion of Persons: The relationship of the bishop of Hippo's theology of marriage to his theology of the Trinity*, άνευ τόπου εκδόσεως 2001, σσ. 149 – 153.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 16 PG 26, 45BC· 19 PG 26, 52A-D· 19 PG 26, 53A· 28 PG 26, 69B· *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 14 PG 26, 565B: «εἷς Θεός ἐστιν ὁ ἐπὶ πάντων (ενν. τον Πατέρα), καὶ διὰ πάντων (ενν. τον Υἱό), καὶ ἐν πᾶσιν (ενν. το Ἅγιο Πνεῦμα)» 28 PG 26, 596A. Πρέπει να σημειωθεί ότι η φανέρωση του Θεού για τον Μ. Αθανάσιο ἔχει πάντα πρωταρχική σημασία, γιατί ο ιερός πατέρας γνωρίζει ότι χωρίς τη θεία αποκάλυψη οι ἄνθρωποι δεν θα ἤξεραν τίποτε για τον Θεό, ο οποίος εσωτερικά μένει πάντα απροσπέλαστος και ακατάληπτος για τον κτιστό ἄνθρωπο. Ο Ἰησοῦς Χριστός, ο σαρκωμένος Λόγος και Υἱός του

που είναι απροσπέλαστη και ακατάληπτη¹, αλλά από το συγκεκριμένο έργο ανάγεται στην πολυώνυμη και ανώνυμη Αγία Τριάδα, δηλ. στα πρόσωπα με τα αμεταβίβαστα υποσταστικά «ὀνόματα», τα οποία δηλώνουν τον τρόπο υπάρξεως, και ως εκ τούτου την ομοουσιότητα². Εδώ είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί ότι κατά τον Μ. Αθανάσιο το συγκεκριμένο έργο του Πατέρα, του Υιού και του Αγίου Πνεύματος σημαίνει ότι η ενέργεια είναι κοινή του τριαδικού Θεού³. Έτσι, διαφαίνεται μία λογική προτεραιότητα, δηλαδή το βάρος δεν πέφτει στην ουσία αλλά στο συγκεκριμένο έργο και τα «ὀνόματα» = υποστάσεις ή πρόσωπα: Θεός ο Πατέρας, Θεός ο Υιός, Θεός και το Άγιο Πνεύμα, επομένως ομοουσιότης και όχι τρεις θεοί, ενότητα ουσίας, διάκριση υποστάσεων ή προσώπων. Πάντως είναι βέβαιο ότι στη θεολογική σκέψη του Μ. Αθανασίου δεν απουσιάζει η διάκριση «εἶναι» και «οὐσίας», γιατί στον Μ. Αθανάσιο, «Πατήρ, «Υἱός» και «Άγιον Πνεῦμα» είναι το κύριο.

Ο Παπαδόπουλος φαίνεται διατεθειμένος σε κάποιο σημείο να αποδεχτεί ότι ο Μ. Αθανάσιος διακρίνει την ιδιαίτερη και ξεχωριστή ύπαρξη του Πατέρα, του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, όταν σημειώνει: «Καί ἀφοῦ τόν βεβαίωσαν ὅτι δέν ἐννοῦν τόν Υἱό «ἀλλοτριούσιον» καί ὅτι προβάλλουν τόν ὄρο (τρεις υποστάσεις) γιά νά τονίσουν τήν πραγματικότητα

Θεού, φανέρωσε την πραγματικότητα για το τριαδικό μυστήριο του Θεού στους μαθητές (Μτ. 28, 19) και στη Σαμαρείτιδα (Ιω. 4, 23 – 24). Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 2 η Πρός Σεραπίωνα, Κατά τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν*, 6 PG 26, 617A, του ιδίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρός Σεραπίωνα, Κατά τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 33 PG 26, 605D.

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἔωρακυῖα τήν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 22 PG 25, 456A.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 4 η Πρός Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 3 PG 26, 640B. Το επιχείρημα αυτό έρχεται σε αντίθεση με τον ισχυρισμό του Στυλιανού Γ. Παπαδόπουλου ο οποίος υποστηρίζει μία θεωρητική προσέγγιση, ότι ο Μ. Αθανάσιος εκκινεί από τη θεία ουσία και έτσι φτάνει στην ομοουσιότητα του Υιού με τον Πατέρα.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρός Σεραπίωνα, Κατά τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 596A.

τῶν τριῶν θείων προσώπων, δέχτηκε ὅτι δέν εἶναι κακόδοξοι ὅσοι τόν χρησιμοποιοῦν». Καταφεύγει στην ἐξῆς διατύπωση: «εἶναι σαφές ὅτι ὅσο ἀπουσίαζε ἀπό τήν θεολογική του σκέψη ἡ διάκριση εἶναι καί οὐσίας, τόσο ἀδυνατοῦσε νά διακρίνει μέ συνέπεια τήν προβληματική τῶν ὑποστάσεων τῶν θείων προσώπων (τό ἰδιαίτερο εἶναι τους) καί τήν κοινή τους φύση». Θεωροῦμε πως ἡ ἐρμηνεία αὐτή για τήν τριαδολογία του Μ. Αθανασίου που εισάγει ὁ Στυλιανός Παπαδόπουλος ἀδικεῖ κατά κάποιον τρόπο τόν πατριάρχη Αλεξανδρείας.

Ἐν κατακλείδι, θα πούμε ὅτι ὁ Ἕλληνας πατρολόγος ομιλεῖ πρωτίστως θεωρητικά καί ανιστορικά για τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας, μὴ λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι ἀναγνωρίζονται ἀπό τόν Μ. Αθανάσιο ἀπό τὸ ἰδιαίτερο ἔργο ἐκάστου στη θεία Οικονομία, γιατί κάθε πρόσωπο «δρά» δια τῆς μίας καί τῆς αὐτῆς ἐνεργείας του τριαδικοῦ Θεοῦ. Τελικά, θα πούμε ὅτι ἡ τριαδολογία του Μ. Αθανασίου φέρει ἕναν ἔντονο ἱστορικό χαρακτήρα, καί ὡς ἐκ τούτου με ἰδιαίτερη ἐμφαση στην πραγματικότητα καί τήν ἱστορική φανέρωση του τριαδικοῦ Θεοῦ, μεταδίδεται ἀπό τόν ἅγιο πατέρα κατά τόν ἀπλό ἀποστολικό τρόπο.

Κατόπιν, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι με τή θεολογία του Μ. Αθανασίου καί τήν ἰδιαίτερη φρασεολογική συμβολή των Καππαδοκῶν, ἡ διάκριση «οὐσίας» καί «ὑποστάσεων» θα ἀποσαφηνιστεῖ πλήρως¹.

---

¹. Συμφωνοῦμε με τόν Χρισόστομο Σ. Κωνσταντινίδου, ὅτι ἡ θεολογία του Μ. Αθανασίου θα βοηθήσει τήν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή, στη συνέχεια, νά ὀριστικοποιήσει τίς ἐννοίες των ὀρων «οὐσία» (καί «φύσις») καί «ὑπόστασις» (καί «πρόσωπον»), ὅπως στην περίπτωση των Καππαδοκῶν Πατέρων. Βλ. Χρισόστομος Σ. Κωνσταντινίδου, Μῆτρ. Μύρων, Οἱ ὄροι «οὐσία» καί «ὑπόστασις» παρ' Ἀθανασίῳ τῷ Μεγάλῳ, μν. ἔργ., σ. 584. Οἱ Καππαδόκες Πατέρες στον Θεό διέκριναν μία φύση, ἢ οὐσία, στις τρεῖς ὑποστάσεις, ἢ πρόσωπα. Ὁ Μ. Αθανάσιος ἀναγνώρισε αὐτήν τή διατύπωση των Καππαδοκῶν ὡς βásiμη. Οἱ Καππαδόκες δίδαξαν ὅτι ὁ Θεός ἔχει μία φύση καί τρεῖς ἰδιαίτερες ὑποστάσεις. Ὅπως π.χ. ὁ Πέτρος, ὁ Ἰωάννης καί ὁ Παῦλος εἶναι τρεῖς προσωπικότητες που μοιράζονται τήν ἴδια φύση τῆς ἀνθρωπότητος, κατά τόν τρόπο αὐτό ὁ Πατέρας «καί» ὁ Υἱός «καί» τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι τρεῖς ὑποστάσεις που εἶναι τῆς αὐτῆς οὐσίας καί θεότητος. Συγχρόνως, οἱ Καππαδόκες δίδαξαν ὅτι αὐτές οἱ ὑποστάσεις εἶναι «συναΐδιες» καί «ὁμοούσιες». Βλ. David K. Benard, *A History of Christian Doctrine*, Hazelwood 1995¹, σ. 131-132. Κατά τους Καππαδόκες, ὁ ὀρος «οὐσία» ἢ «φύσις», ἀποτελεῖ τὸ κοινό του

2. Το ομοούσιο του Υιού – Ο Υιός είναι “ίδιος τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, ὁ ἴδιος αὐτὸς ὁ μόνος Λόγος, ἡ ἰδία Σοφία, τὸ ἴδιον γέννημα τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς”

Ο Μ. Αθανάσιος συνεχίζει να υπερασπίζει τον όρο «όμοούσιος» και μετά τη σύνοδο της Νικαίας, με τη συνώνυμη διατύπωση: «ἴδιος τῆς οὐσίας»¹. Διακηρύσσει κατηγορηματικά ότι ο Υιός είναι «ἴδιος τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας», δηλαδή ομοούσιος με τον Πατέρα². Τη θέση αυτή επεξηγεί εκτενέστερα, όταν αντιμετωπίζει τη χριστολογική διδασκαλία των αρειανών, ως διασαφήνιση ότι ο Υιός δεν ανήκει στα κτιστά, αλλά ανήκει

τριαδικού Θεού, ενώ ο όρος «ὑπόστασις» ή «πρόσωπον» αποτελεί τους συγκεκριμένους τρόπους, κατά τους οποίους ο τριαδικός Θεός υπάρχει. Μεγάλης σημασίας είναι ο προσδιορισμός των Καππαδόκων των όρων «πρόσωπον» και «ὑπόστασις». Μπορούμε να πούμε ότι με τον προσδιορισμό του λατινικού όρου «persona» με την «ὑπόστασιν», για πρώτη φορά στην ελληνική σκέψη έχουμε προσδιορισμό οντολογικού όρου όπως είναι η «ὑπόστασις» με σχεσιακό όρο όπως είναι το «πρόσωπον». Από είδος μάσκας, λοιπόν, το «πρόσωπον – προσωπείον» μπαίνει στην οντολογία. Ως εκ τούτου, θα συμφωνήσουμε με τον Ιωάννη Παναγόπουλο, ο οποίος επισημαίνει ιδιαίτερα ότι στην ταύτιση των όρων «ὑπόσταση» και «πρόσωπο», η ὑπόσταση που είχε οντολογικό περιεχόμενο στον Αριστοτέλη και τη στωϊκή φιλοσοφία «σχετικοποιήθηκε», και δήλωνε στους Καππαδόκες πρώτιστα την «ιδιουσύστατη» προσωπική ύπαρξη, δηλαδή «τὴν ιδιότητα τῶν ὑποστάσεων». Με την έννοια αυτή οι Καππαδόκες χρησιμοποίησαν αδιάκριτα ως συνώνυμους και τους όρους: «ιδίωμα», «ιδιάζον», «γνώρισμα», «χαρακτήρ», «χαρακτηρίζον». Καθώς ο όρος «πρόσωπον», όταν χρησιμοποιήθηκε στις τριαδολογικές συζητήσεις, δήλωνε σαφώς το «ιδίωμα» μίας εκάστης των τριών υποστάσεων («τάς γνωριστικὰς ιδιότητας»), με ιδιαίτερη έμφαση στην πραγματικότητα και ιστορική φανέρωσή τους. Με την έννοια αυτή είναι δυνατόν οι δύο όροι «πρόσωπον» και «ὑπόστασις» να δηλώνουν απλώς «τό ἀτομικὸ ὑποστατικὸ ἰδίωμα», δηλαδή «τό ἄτομον». Βλ. Ιωάννη Παναγοπούλου, *Ὀντολογία ἢ θεολογία τοῦ προσώπου*, ΣΝΞ 13 (1985), σ. 66.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 9 PG 26, 28D· 16 PG 26, 45AC· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 31 PG 26, 212B· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 3 PG 26, 328A. Για την ταύτιση διατυπώσεων «όμοούσιος» και «ἴδιος τῆς οὐσίας» στη θεολογία του Μ. Αθανασίου, βλ. του ιδίου, *Πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ τιμιωτάτους επισκόπους*, 8 PG 26, 1044A.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 9 PG 26, 28D, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 82 PG 26, 320B.

στην ουσία του Θεού. Στη συζήτηση με τους αρειανούς, ως τεκμήριο της θεότητας του Υιού, ως του «ιδίου» Υιού του Πατρός, χρησιμοποιούνται τα χωρία *Ῥωμ. 8, 32* και *Ἰω. 5, 18*, στα οποία ο Υιός καλείται ως Υιός «ιδίος» του Πατρός.

Και ο Μ. Αθανάσιος και ο Αρειος χρησιμοποίησαν τον όρο «ἴδιος» για τον Υιό, ο Μ. Αθανάσιος δεχόμενος τον όρο, όπως τον είχε χρησιμοποιήσει ο Αλέξανδρος Αλεξανδρείας, ενώ ο Αρειος όπως τον είχε χρησιμοποιήσει ο Πορφύριος¹. Το θέμα βέβαια δεν είναι η ίδια η χρήση του όρου, δηλαδή η ορολογία, αλλά η κατανόηση και ο σκοπός του, όπως ήταν με τον όρο «ὁμοούσιος» της συνόδου της Νικαίας. Στον Μ. Αθανάσιο ο όρος «ἴδιος» αποτελεί ένας άλλος τρόπος να καταδειχθεί το ευσεβές, δηλαδή το ομοούσιο Πατέρα και Υιού², ενώ στους αρειανούς ένας άλλος τρόπος να καταδειχθεί το ασεβές, δηλαδή το ετερούσιο Πατέρα και Υιού³.

Ο Αρειος υποτάσσει τη θέλησή του στη σκληρή και ακίνητη φιλοσοφική ιδέα του όρου «ἴδιος», ο οποίος σημαίνει ιδιότητα («ποιότης»), και ως εκ

---

¹. Ο όρος «ἴδιος» από τη μία ακολουθεί τη γραμμή Αλεξάνδρου Αλεξανδρείας – Μ. Αθανασίου – Κυρίλλου Αλεξανδρείας, ενώ από την άλλη Πορφυρίου – Αρείου, βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Ἑρμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Β΄*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 285 – 286, υποσ. 1.

². Στον Μ. Αθανάσιο ο όρος «ἴδιος» αναφορικά με τον Υιό, δηλώνει ταύτιση ουσίας Υιού και Πατρός: ο Υιός είναι «ἴδιον τῆς τοῦ Πατρός οὐσίας γέννημα». Η αθανασιανή διατύπωση «ἴδιον τῆς τοῦ Πατρός οὐσίας γέννημα» αποτελεί ταύτιση και εξήγηση των διατυπώσεων της συνόδου Νικαίας: «ὁμοούσιον», «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός», «γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρός μονογενῆ» και «γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα». Βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Ἑρμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Α΄*, μν. ἐργ., σσ. 42 – 52.

³. Στον Αρειο ο όρος «ἴδιος» αναφορικά με τον Υιό, δηλώνει ταύτιση Υιού και κτισμάτων: «ἴδιος τῶν γενητῶν καὶ κτισμάτων». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 6 PG 26, 24A. Η αρειανική διατύπωση: «ἴδιος τῶν γενητῶν καὶ κτισμάτων» είναι συνώνυμη με τις συγκεκριμένες φράσεις του Αρείου, όπως: «ἐξ οὐκ ὄντων», «οὐκ ἔστιν ἴδιος τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός», «οὐδέ γάρ ἐστιν ἴσος, ἀλλ’ οὐδέ ὁμοούσιος αὐτῶ», «ἄλλοτριος καὶ ἀνόμιος κατὰ πάντα τῆς τοῦ Πατρός οὐσίας καὶ ιδιότητος», και «ξένος τοῦ Υἱοῦ κατ’ οὐσίαν ὁ Πατήρ». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 4 – 10 PG 26, 20C – 32A.

τούτου δεν μπορεί να έχει καμία σχέση με την ουσία¹. Επιπλέον οι αρειανοί δέχονταν την πραγματική υπόσταση του Υιού, και η αποδοχή αυτού του όρου θα σημαίνει κατά τη γνώμη τους ότι ο Υιός είναι θεία ιδιότητα του Πατέρα, θα σημαίνει δηλαδή άρνηση της πραγματικής υπάρξεως του Υιού και σαβελλιανισμό². Στον Μ. Αθανάσιο, όμως, κάτι τέτοιο δεν παρατηρείται, γιατί η στάση του αγίου πατέρα ως προς τις λέξεις διαφοροποιείται από τη στάση των αρειανών. Ο αρειανοί απολυτοποιούν τις λέξεις, έτσι που εγκλωβίζονται σε αυτές, ενώ ο Μ. Αθανάσιος προσαρμόζει τις λέξεις, για να δώσει επαρκή γνώση για το περιεχόμενο της χριστιανικής διδασκαλίας. Έτσι μένει αυστηρά στο βιβλικό περιεχόμενο και την ομολογία των γεγονότων της αποκαλύψεως, κινείται όμως ελεύθερα, εκτοπίζει την ακίνητη φιλοσοφική ιδέα του όρου «ίδιος», με το πλήρωμα της θείας αποκάλυψης, τη ζωντάνια της παρουσίας του Λόγου, Υιού του Θεού Πατέρα, την αλήθεια της πίστεως. Πώς κατανοεί, όμως, ο Μ. Αθανάσιος τη διατύπωση «ίδιος (δηλ. ο Υιός) τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς» με τη σημασία του ταυτουσίου («έν ὄν»), χωρίς να αναιρεί ταυτόχρονα την πραγματική υπόσταση του Υιού;

Για να ερμηνεύσει κανείς τη στάση του Μ. Αθανασίου, θα πρέπει να προστρέξει στις προϋποθέσεις, από τις οποίες ξεκινούσε για τη θεμελίωση της ομοουσιότητας Πατέρα και Υιού. Έτσι από την Οικονομία ο Μ. Αθανάσιος πάει στη Θεολογία. Για τον Μ. Αθανάσιο στην κατανόηση της διατύπωσης «ίδιος (δηλ. ο Υιός) τῆς οὐσίας του Πατρὸς», το κύριο είναι το «Υιός» (= το «γέννημα»), που σημαίνει το συγκεκριμένο έργο και την υποστατική ιδιότητα του Υιού, και ως εκ τούτου και την ομοουσιότητα με τον Πατέρα.

---

¹. Βλ. Πρεσβ. Χρήστος Φιλιώτης – Βλαχάβας, *Η Περί Αγίου Πνεύματος Διδασκαλία του Μ. Αθανασίου* (μετ. εργ.), Θεσσαλονίκη 2004, σ. 151.

². Δέσπω Αθ. Λιάλιου, *Ερμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Β΄*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1999, σ. 286, υποσ. 1. Αυτή η θέση προκύπτει από την ανάλυση του R. D. Williams, υπάρχει ωστόσο και κριτική στη θέση του Williams, βλ. για περισσότερα Jeffrey David Finch, *Sanctity as participation in the divine nature according to the anti-nicene fathers, considered in the light of Palamism*, New Jersey 2002, σ. 271.

Ο Μ. Αθανάσιος εμμένει στην ορθή τάση να αποδείξει στους αρειανούς τη θεότητα του Υιού, Χριστού με βάση την Αγία Γραφή και τις θεοφάνειες¹. Ανάγει την αναγνώριση της θεότητας του Λόγου, Υιού του Θεού και Χριστού στη βίωση της δράσης και της παρουσίας του από τους Δικαίους της πιστεύουσας κοινότητας του αρχαίου Ισραήλ στην Παλαιά και από τους Αποστόλους στην Καινή Διαθήκη και τη ζωή της Εκκλησίας². Με άλλα λόγια από το συγκεκριμένο έργο ανάγεται στην Αγία Τριάδα, και αυτό είναι πολύ σημαντικό να έχουμε στο νου, γιατί ο άγιος πατέρας στην υπεράσπιση της θεότητας του Χριστού, ως του προαιώνιου ομοούσιου Υιού του Θεού Πατέρα, δεν εκκινεί από την αΐδια σχέση του Υιού με τον Πατέρα, αλλά από τις θεοφάνειες και την ενσάρκωση του Υιού, του αποκαλυφθέντος πρό αιώνων Λόγου του Πατέρα³.

Η ομολογία της θεότητας του Υιού σημαίνει ότι η αποκάλυψη του Θεού είναι αληθινή⁴, γιατί είναι ο Υιός που τελεί την αποκάλυψη του Θεού στην Οικονομία, κατά σειρά ως Λόγος, Σοφία, Υιός και Χριστός («δι' αὐτοῦ τὰ

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 9 PG 26, 28C, του ιδίου, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 10 PG 26, 32A.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Γ'*, 7 – 8 PG 26, 333C – 337A-C.

³. Μεγάλη σπουδαιότητα έχει η παρατήρηση του Νίκου Α. Ματσούκα ότι τίποτε δεν θα μπορούσαμε να γνωρίζουμε για τον τρόπο υπάρξεως του Θεού και για την αΐδια σχέση των τριών υποστάσεων, εάν ο ίδιος ο Θεός δεν μας είχε αποκαλυφθεί. Η Τριάδα με τις αΐδιες σχέσεις δεν αποτελεί καθόλου την αφετηρία της θεολογίας και της ιστοριογραφίας. Αφετηρία και βάση της θεολογίας και της ιστορίας αποτελούν οι θεοφάνειες, η σάρκωση του Λόγου, τα πάθη και η ανάσταση του Χριστού. Και όταν ακόμη η θεολογία φτάνει τις ακρότατες θεωρητικές και εννοιολογικές συλλήψεις για τον καθορισμό της αΐδιας σχέσης των τριών υποστάσεων, πάλι η ιστορία της θείας Οικονομίας αποτελεί το κέντρο κάθε θεώρησης του δόγματος και κάθε δράσης της Εκκλησίας. Οι θεοφάνειες και η σάρκωση του Λόγου έχουν κάνει την ιστορία, και το έργο της θεολογίας είναι να διαβάσει τα νοήματα της ιστορίας και από τα νοήματα να ανάγεται σε θεωρητικές συλλήψεις. Βλ. τη μελέτη του Νίκου Α. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2011, σ. 92.

⁴. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 18 PG 26, 49B.

πάντα ἐγένετο», κατά το άρθρο του Συμβόλου Νικαίας)¹. Ως εκ τούτου, η μη ομολογία της θεότητας του Υιού σημαίνει αυτόματα μη ομολογία και της θεότητας του Πατέρα, γιατί «ἐν τῷ Λόγῳ» δηλαδή «ἐν τῷ Υἱῷ» που ενεργεί τις θεοφάνειες οράται και αναγνωρίζεται ο Πατέρας ως Θεός². Η διατύπωση αυτή του Μ. Αθανασίου εξυπηρετεί την πολεμική εναντίον των αρειανών, οι οποίοι επίσης θεωρούν τον Υιό απεσταλμένο άσαρκο και ένσαρκο Λόγο του Πατέρα, αλλά όχι ως Υιό, «ὁμοούσιο τῷ Θεῷ Πατρὶ», γιατί κατά τους αρειανούς ο Πατέρας μένει άόρατος κατά τις εμφανίσεις αυτές του Λόγου³. Ωστόσο κατά τον Μ. Αθανάσιο, ο Πατέρας αποκαλύπτεται ως Θεός μόνο «διὰ τοῦ Λόγου αὐτοῦ», επειδή ο Λόγος του είναι Θεός αληθινός⁴. Ἐτσι ο Λόγος δρᾷ δια της μίας και της αυτής ενεργείας, ενεργῶν ως Θεός, ως «ὁμοούσιος τῷ Θεῷ Πατρὶ». Και το γεγονός αυτό αποδεικνύει τη θεότητα του Λόγου, ο οποίος είναι αληθινός Θεός, όπως ο Θεός Πατέρας, αλλά μαζί ένας Θεός, όπως διαπιστώνουν οι ενεργούμενοι από τη μία και την αυτή ενέργεια του τριαδικού Θεού⁵.

Πάντως από την αναγνώριση του ιδιαίτερου έργου του Λόγου, του Υιού, ο οποίος δρᾷ δια της μίας και της αυτής ενεργείας ως «ὁμοούσιος τῷ Θεῷ Πατρὶ»⁶, εξετάζει ο Μ. Αθανάσιος τα βιβλικά «ὀνόματα» του Υιού. Ἐτσι

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 16 PG 26, 45BC, του ίδιου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 22 PG 26, 192D, *Ἐπιστολή 2 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν*, 8 PG 26, 621A.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 6 PG 26, 332C, του ίδιου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 7 PG 26, 336A, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 8 PG 26, 337B.

3. Βλ. Πρωτ. Χρηῆστος Φιλιώτης – Βλαχάβας, *Ο ἅγ. Ἰλάριος Πικταβίου ἔναντι τοῦ ἀρειανισμοῦ, μέ βάση τή δράση του καί τό ἔργο Περι Τριάδος*, μν. ἔργ., σ. 275.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 16 PG 26, 45C· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 41 PG 26, 233A, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 8 PG 26, 337B.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 15 PG 26, 353B.

6. Ο Μ. Αθανάσιος διακρίνει ουσία και ενέργεια στον Θεό, θεωρώντας ότι η ταυτότητα ενεργείας είναι απόδειξη της ταυτότητας ουσίας, βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 2 PG 26, 152A: «ἐνούσιος ἐνέργεια».

αποδεικνύει ότι στα ι. κείμενα της Αγίας Γραφής, Λόγος, Σοφία, Υιός, απαύγασμα και Χριστός ταυτίζονται, γιατί σημαίνουν ένα και το αυτό «πρῶγμα»¹, το «γέννημα» ἐκ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς². Ὡς ἐκ τούτου, διατυπώνει ο Μ. Ἀθανάσιος ὅτι ο Υἱὸς εἶναι «ἴδιος τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας»³, γιατί εἶναι ο «μόνος ἴδιος Λόγος τοῦ Πατρὸς»⁴, ἡ «ἰδία Σοφία τοῦ Θεοῦ Πατρὸς»⁵, δηλαδή «τό ἴδιον γέννημα»⁶. Εφαρμόζει δηλαδή ο Μ. Ἀθανάσιος τον ὄρο «ἴδιος» στην υπόσταση του Υἱοῦ, σε σχέση με την ουσία του Πατέρα, για να εξασφαλίσει την ομοουσιότητα του Υἱοῦ με τον Πατέρα. Ο Μ. Ἀθανάσιος με την έννοια αυτή που χρησιμοποιεί τον ὄρο «ἴδιος», υποστηρίζει το ομοούσιο του Υἱοῦ με τον Πατέρα, χωρίς αυτό να σημαίνει ἄρνηση της

---

¹. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 27 PG 26, 68C.

². Βλ. Ψλ. 2, 7, 44, 2, 109, 3, Παροιμ. 8, 25, Ἰω. 1, 18, 6, 46, 8, 42, Α' Ἰω. 4, 9 και άλλα. Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 14 PG 26, 41C· 16 PG 26, 45BC· 25 PG 26, 64B· 28 PG 26, 69B· Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος εωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ορισθέντα, 21 PG 25, 453B.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 9 PG 26, 28D· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 22 PG 26, 192C· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 6 PG 26, 333A· Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος εωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ορισθέντα, 26 PG 25, 461C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 29 PG 26, 72CD: «Ὁ δέ γε Υἱὸς, οὐκ ὢν ποιήμα ἀλλ' ἴδιος τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, ἀεὶ ἔστιν· ἀεὶ γὰρ ὄντος τοῦ Πατρὸς, ἀεὶ εἶναι δεῖ καὶ τὸ ἴδιον τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ὅπερ ἔστιν ὁ Λόγος αὐτοῦ καὶ ἡ σοφία». Βλ. του ἰδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 20 PG 26, 189B, του ἰδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 32 PG 26, 216B, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 63 PG 26, 144B, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 12 PG 26, 345B, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 61 PG 26, 452B, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 26 PG 26, 380A, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος εωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ορισθέντα, 7 PG 25, 428C.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 20 PG 26, 52B, του ἰδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 37 PG 26, 225A, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 26 PG 26, 377C.

⁶. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 82 PG 26, 321A, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος εωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ορισθέντα, 12 PG 25, 436B. Βλ. Σαββα Χρ. Αγουρίδου, *Ἡ Χριστολογία τῶν Ἀπολογητῶν*, μν. ἐργ., σ. 47.

πραγματικής υπάρξεως του Υιού, δηλαδή σαβελλιανισμό¹. Με την ίδια έννοια χρησιμοποιεί τον όρο εναντίον των τροπικών, για να υποστηρίξει την ομοουσιότητα του Πνεύματος με τον Υιό και τον Πατέρα, εκκινώντας από τις αυτές προϋποθέσεις, δηλαδή από την αναγνώριση του έργου του Αγίου Πνεύματος, το οποίο δρά δια της μίας και της αυτής ενεργείας ως εἷς της ομοουσίου Τριάδας². Πάντως ο Μ. Αθανάσιος χρησιμοποιεί τη διατύπωση «ἴδιος (δηλ. Λόγος, Σοφία και Υἱός) τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας» για να δηλώσει ότι ο Πατέρας φανερώνεται ως Θεός στον κόσμο με τον «ἴδιον αὐτοῦ» Λόγο, είτε πρόκειται για τη δημιουργία³, ως έργο του Λόγου, κατά το «εἶπε καὶ ἐγένετο», είτε για τις θεοφάνειες⁴, κατά το «καὶ ἐγένετο Λόγος

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 4 PG 26, 328C.

². Ο Μ. Αθανάσιος χαρακτηρίζει το Άγιο Πνεύμα ως «ἴδιον τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ» (*Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα*, 27 PG 26, 593C), «ἴδιον τοῦ Λόγου» (*Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα*, 27 PG 26, 593B), «ἴδιον τῆς θεότητος τοῦ Πατρὸς» (*Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα*, 12 PG 26, 561B), «ἴδιον τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς» (*Ὁ Πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς Τόμος*, 5 PG 26, 801B), ή για να συμπεράνουμε, «ἴδιον τοῦ Θεοῦ» (*Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα*, 27 PG 26, 593C, *Ἐπιστολή 4 η Πρὸς Σεραπίωνα*, 4 PG 26, 641C). Ο Μ. Αθανάσιος ταυτίζει αυτές τις διατυπώσεις για το Άγιο Πνεύμα με σκοπό να αποδείξει το ομοούσιο του Αγίου Πνεύματος, ότι δηλαδή είναι ίδια η θεότητα του Αγίου Πνεύματος με τη θεότητα του Υιού και του Πατέρα. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 11 PG 26, 557C, του ἰδίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 25 PG 26, 589B και 27 PG 26, 593C. Ο ἅγιος πατὴρ στους τροπικούς θέλει να αποδείξει ότι ὅπως ο Υἱός είναι «ἴδιος τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς», ἔτσι και το Άγιο Πνεύμα είναι «ἴδιον τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ», που σημαίνει ότι το Άγιο Πνεύμα σε σχέση με τον Υιό έχει την ίδια θέση και φύση που έχει ο Υἱός σε σχέση με τον Πατέρα. Βλ. Joost Van Rossum, *Athanasius and the Filioque: Ad Serapionem I*, 20 in Nikephorus Blemmydes and Gregory of Cyprus, στο *SP 33* (1997), σ. 53. Ο Μ. Αθανάσιος συμπεραίνει ότι το Άγιο Πνεύμα δεν είναι κτίσμα, αλλά «ἴδιον καὶ αἰδιαίρετον τῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πατρὸς». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὁ Πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς Τόμος*, 5 PG 26, 801B.

³. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 31 PG 26, 212B.

⁴. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 63 PG 26, 144B: «τότε φιλόανθρωπος ὢν ὁ ἀόρατος ἐπιφαίνεται διὰ τῆς ἑαυτοῦ εὐεργεσίας, ἦν διὰ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ

Κυρίου...τάδε λέγει Κύριος» και την ενανθρώπιση. Τελικά πρέπει να σημειωθεί ότι «ἴδιος» Υἱός δηλαδή Λόγος και Σοφία του Πατέρα είναι αυτός που διενεργεί ως Θεός τη θεία Οικονομία και κάνει την ενότητα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης.

Έτσι στο λεξιλόγιο λοιπόν του Μ. Αθανασίου ο όρος ἴδιος(ν) προσλαμβάνει τη σημασία της υποστάσεως μόνο όταν εφαρμόζεται στον Υἱό και το Άγιο Πνεύμα, για να δηλώσει ότι η υπόσταση του Υἱού ή του Αγίου Πνεύματος ανήκει στην ουσία του Θεού. Σε άλλες περιπτώσεις αυτός ο όρος έχει άλλη σημασία, εφαρμόζεται για τις χαρακτηριστικές ιδιότητες του Πατέρα και του Υἱού και του Αγίου Πνεύματος, δηλαδή του Θεού («παντοκράτωρ», «ἀναλλοίωτον»), ή των κτισμάτων («ἐκ τοῦ μη ὄντος δημιουργία», «διακονία»)¹.

Πάντως ο Μ. Αθανάσιος προσδίδει βαρύνουσα δογματική σημασία στη διατύπωση «ἴδιον τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας γέννημα», γιατί με αυτή εκφράζεται το πλήρωμα του αἰδίου Πατέρα², με τον οποίο «συνεπινοείται» και ο αἰδιος Υἱός ως Λόγος και Σοφία του¹, αφού ο Θεός Πατέρας ποτέ δεν μένει άλογος και άσοφος³. Με τη διατύπωση «ἴδιον τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας γέννημα», ο Μ. Αθανάσιος εξασφαλίζει την ομοουσιότητα του Υἱού με τον Πατέρα, στο επίπεδο της Θεολογίας, και διασφαλίζει το μυστήριο της ενανθρωπήσεως και την κοινή ενέργεια του τριαδικού Θεού, στο επίπεδο της Οικονομίας⁴.

Λόγου καὶ ἐν αὐτῷ ποιεῖται· καὶ λοιπὸν πρὸς τὴν χρείαν ἐκάστῳ γίνεται τὰ τῆς θεοφανείας».

¹. Για τις βασικές σημασίες που έχει η διατύπωση «ἴδιος» στα κείμενα του Μ. Αθανασίου, βλ. Πρεσβ. Χρήστος Φιλιώτης – Βλαχάβας, *Η Περί Αγίου Πνεύματος Διδασκαλία του Μ. Αθανασίου* (μετ. εργ.), μν. εργ., σ. 153.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 25 PG 26, 64B.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 24 PG 26, 61B.

⁴. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι μία άλλη διατύπωση για τη δήλωση της ομοουσιότητας Πατέρα και Υἱού, παρά τις διατυπώσεις «ὁμοούσιος» και «ἴδιος τῆς οὐσίας», είναι η χρήση της εικόνας. Το γεγονός ότι «ἐν τῷ Λόγῳ» δηλαδή «ἐν τῷ

3. Ο λόγος για τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας – το θέμα της πορείας της θείας Οικονομίας

Η διάκριση θεολογίας και οικονομίας είναι θέμα της πορείας της φανέρωσης του Θεού, δηλαδή της θείας Οικονομίας, η οποία είναι ενιαία από τη δημιουργία ως την «ἔνσαρκον ἐπιδημίαν τοῦ Λόγου»¹ και την Πεντηκοστή², που συνδέεται με τον ερχομό του Λόγου και αποτελεί βασικό σταθμό στην ιστορία της θείας Οικονομίας, «ἐπιδημίαν τοῦ Πνεύματος, καὶ προθεσμίαν ἐπαγγελίας, καὶ ἐλπίδος συμπλήρωσιν»³. Στη διαδρομή των γεγονότων της θείας Οικονομίας, με την πλήρη φανέρωση, της θεότητας του Αγίου Πνεύματος κατά την Πεντηκοστή⁴ ολοκληρώνεται «πᾶσα Θεολογία καὶ ἡ ἡμῶν τελειώσεις», κατά τον Μ. Αθανάσιο⁵.

Η Οικονομία του Θεού – η ίδια η ιστορία, οι θεοφάνειες και οι κοινές θείες ενέργειες – έχει στόχο δυναμικό, απολυτρωτικό και εσχατολογικό⁶, και δηλώνει «ἐν πορείᾳ» ολοκλήρωση και τελείωση του έργου της δημιουργίας,

---

Υἱῶ» οράται και αναγνωρίζεται ο Πατέρας ως Θεός, σημαίνει ότι ο Υἱός κατέχει την «ιδιότητα του Πατρός». Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 27 PG 26, 204C· *Κατά Ἀρειανῶν Γ΄*, 6 PG 26, 332C.

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 59 PG 26, 133C.

2. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 544A. Πρβλ. επίσης Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ΄, Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ΙΑ΄ PG 36, 444B.

3. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ΄, Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, Ε΄ PG 36, 436B.

4. Βλ. *Πράξ. 2, 1-4*.

5. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 544A.

6. Βλ. Παναγιώτου Κ. Χρήστου, *Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου* (διδ. διατρ.), Αθήναι 1951, σ. 25, Θεοδώρου Ν. Ζήση, *Ἄνθρωπος καὶ Κόσμος ἐν τῇ Οικονομίᾳ τοῦ Θεοῦ*, μν. ἔργ., σσ. 133 – 134, Νικολάου Π. Ὀλυμπίου, *Ἀπό τῆ θυσία τοῦ Ἀβραάμ στην 'Akedah Yitzhak*, Αθήνα 2000, σ. 63.

δηλαδή επάνοδο σε μία αυξητική πορεία προόδου¹. Μέσα σε αυτήν την κοινωνική διάσταση σε ιστορική πορεία, δηλαδή στην Οικονομία, όπου η πορεία της φανέρωσης του Θεού συντελείται με τα γεγονότα και δηλώνεται με τα «ὀνόματα», όπως περιγράφεται από τους Προφήτες και τους Αποστόλους, ο στόχος της θεολογίας εκκινεί από το εσχατολογικό γεγονός της ενσάρκωσης του Χριστού, που είναι η «καθ' ἡμᾶς οἰκονομία»², «ἐπιδημία» και «διακονία» του Λόγου του Θεού³, απολύτρωση και νέα μορφή της ζωής, που προσφέρει ο Χριστός στη θεία Οικονομία⁴.

---

¹. Νίκου Ἀ. Ματσούκα *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ', Ἀνακεφαλαίωση και Ἀγαθοτοπία Ἐκθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 2001, σ. 51.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α', 55 PG 26, 125C· Κατά Ἀρειανῶν Β', 75 PG 26, 305B*. Πρβλ. Πρωτοπρ. Μ. Καρδαμάκης, *Ἡ φανέρωσις τοῦ Παρακλήτου εἰς τὸ ἔργον τῆς θείας Οἰκονομίας – Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα καὶ ἡ θέωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἐν Θεολογικαῖς Μελέταις. Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Σύναξις Ὁρθόδοξων Θεολόγων (Καινουργιο Λαμίας, 11 – 18 Αὐγούστου 1970), Ἐκδόσεις «Ὁ Ἄρτος τῆς Ζωῆς», Ἀθήναι 1971, σ. 66. Επίσης, πρβλ. Παναγιώτου Χρ. Ανδριόπουλου, *Τὸ πρόβλημα τοῦ „ἱστορικοῦ Ἰησοῦ” ἐν τῇ σύγχρονῳ ἐρμηνευτικῇ τῆς Κ. Δ. ὑπὸ τὸ φῶς τῆς θεολογίας Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας*, Ἀθήναι 1975, σ. 232.*

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α', 55 PG 26, 128A*.

⁴. Αυτόθι, 125C. Για την εσχατολογική και σωτηριώδη πρωτοβουλία του Θεού «ἐν Χριστῷ», βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του Paul N. Anderson, *The Sitz im Leben of the Johannine Bread of Life Discourse and Its Evolving Context*, *BIS 22*, Brill: Leiden 1997, σ. 18. Εξάλλου, πρέπει να σημειωθεί ότι πρώτος θεολόγος της Εκκλησίας που υπογράμμισε τον ιστορικό χαρακτήρα του μυστηρίου της λυτρωτικής Οικονομίας του Θεού είναι ο αγ. Ειρηναίος Λουγδούνου, στα τέλη του 2^{ου} μ. Χ. αιώνα, στα αντιαιρετικά του έργα, ο οποίος δεν διδάσκει κάτι νέο, αλλά τηρεί πιστά τον λόγο του απ. Παύλου, για την «ἀνακεφαλαίωση» των πάντων «ἐν Χριστῷ» (Εφ. 1. 10), σχετίζει δηλαδή τον Χριστό με την απολύτρωση της κτίσης και της ιστορίας. Βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του Ιωάννου Καραβιδόπουλου, *Ὁρθόδοξη ἐρμηνεία τῶν Ἁγίων Γραφῶν*, *ΣΝΕ 33* (1990). σ. 47.

Η απολύτρωση του ανθρώπου, ως κάθαρση των αμαρτιών, νίκη κατά της φθοράς του θανάτου και αναγέννηση εσχατολογικής μορφής¹, είναι έργο που ανήκει αποκλειστικά στον Θεό², δηλαδή απαιτεί το ενωτικό έργο Θεού και ανθρώπου, η ένωση ακτίστου και κτιστού, θεολογίας και οικονομίας, κατά το πρότυπο της ενανθρώπησης του Χριστού, έτσι που να έχει πλήρη εφαρμογή ο λόγος του απ. Παύλου: «διὰ τῆς ἐπιφανείας τοῦ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καταργήσαντος μὲν τὸν θάνατον, φωτίσαντος δὲ ζωὴν καὶ ἀφθαρσίαν διὰ τοῦ εὐαγγελίου» (Β΄ Τιμ. 1, 10)³. Κατά τον Μ. Αθανάσιο, το χωρίο Β΄ Τιμ. 1, 10 διακηρύσσει ότι η ίδια η παρουσία του Χριστού, η επιφάνειά του «κατήργησε τὸν θάνατον»⁴. Μόνο θείο ον, όπως είναι ο Χριστός, μπορούσε να έχει τέτοια ζωοποιητική δύναμη και ιδιότητα να καταργήσει τον θάνατο και να αφθαρτοποιήσει τους ανθρώπους, δηλαδή να τους ζωοποιήσει, όπως κηρύσσει σε ένα άλλο χωρίο ο απ. Παύλος: «ἐν τῷ Χριστῷ πάντες ζωοποιηθήσονται»⁵.

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 55 PG 26, 125C. Για τη σημασία της απολύτρωσης βλ. Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν*, PG 44, 468CD.

2. *Μιχ. 7, 18*. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 67 PG 26, 289C.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 59 PG 26, 136C. Ο αναμενόμενος Σωτήρας των ανθρώπων που αναγγέλεται από τους Προφήτες ότι θα εμφανιστεί σωματικῶς, είναι ο ίδιος ο Κύριος ο Θεός, ο Λόγος του Θεού, βλ. τα χωρία *Ψλ. 117, 27* («Θεός Κύριος καὶ ἐπέφανεν ἡμῖν», *Ψλ. 106, 20* («ἀπέστειλε τὸν Λόγον αὐτοῦ καὶ ἴασατο αὐτούς») και *Ἠσ. 63, 9* («οὐ πρέσβυς οὐδὲ ἄγγελος, ἀλλ' αὐτὸς Κύριος ἔσωσεν αὐτούς»). Βλ. για τα σημεία της «ἐπιφανείας» του Λόγου, Χριστού, του ιδίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 40 PG 25, 165CD – 168A. Μόνο ο Θεός μπορούσε να έχει τέτοια «ἐνθεη δύναμη» και ιδιότητα, όπως διαθέτει ο Χριστός, για να «ἀπαλλάξη» τους ανθρώπους από τον φόβο του θανάτου, δηλαδή να καταργήσει τον διάβολο και τον θάνατο «διὰ τοῦ θανάτου» ως ἄνθρωπος, κατά τα χωρία *Ἐβρ. 2, 14 – 15* και *Α΄ Ἰω. 3, 8*. Και αυτό είναι ο σκοπός της θείας «ἐπιφανείας» του Χριστού, δηλαδή της θείας Οικονομίας, βλ. Ἰωάννου Ῥωμανίδου, *Τὸ Προπατορικὸν Ἀμάρτημα*, Δόμος: Αθήνα 1989², σ. 60.

4. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 59 PG 26, 136C.

5. *Α΄ Κορ. 15, 22*. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 59 PG 26, 136C. Ο Χριστός δεν είναι κανείς άλλος παρά ο ίδιος ο Γιαχβέ, ο σαρκωμένος Θεός Λόγος

Εντυπωσιάζει οπωσδήποτε η χρήση του όρου «ἐπιφάνεια» στο χωρίο *Β΄ Τιμ. 1, 10* σε συνδυασμό με τον όρο «Σωτήρ», που χρησιμοποιείται τόσο για τον Θεό Πατέρα όσο και για τον Κύριο Ιησού Χριστό (*Α΄ Τιμ. 1, 1, 2, 3, Β΄ Τιμ. 1, 10, Τιτ. 1, 3 – 4, 2. 10·13, 3. 4·6*)¹. Και αυτό είναι εξόχως σημαντικό για το θέμα μας της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας «ἐν Χριστῶ», γιατί με το ζεύγος «ἐπιφάνεια – σωτήρ» στο χωρίο *Β΄ Τιμ. 1, 10* σημαίνεται η πορεία της φανέρωσης του Θεού, της ιστορίας της θείας Οικονομίας, δηλαδή η «ἐπιφάνεια» του Θεού «ἐν Χριστῶ», που προετοιμάστηκε μέσα στον Θεό «πρὸ χρόνων αἰώνιων» (*Β΄ Τιμ. 1, 9*), υποσχέθηκε από τον Θεό Πατέρα «διὰ τῶν θεοφανειῶν» του Λόγου του, και αργότερα πραγματοποιήθηκε με το «ἀπ' αἰῶνος» μυστήριο της ενανθρώπισης του ίδιου του Λόγου². Καταλαβαίνει κανείς εύκολα ότι στη διαδρομή αυτή της θείας Οικονομίας, με το πέρασμα από την Παλαιά στην Καινή Διαθήκη, δεν αλλάζει το οντολογικό περιεχόμενο της έννοιας «Σωτήρ» (είτε αναφέρεται στον Θεό Πατέρα είτε στον Κύριο Ιησού Χριστό), όπως το θέλει ο ηθικισμός των αρειανών, αλλά μόνο η ανάγνωση. Και τέτοιο σταθερό περιεχόμενο της έννοιας «Σωτήρ» είναι ευνόητο γιατί, όπως διαπιστώνουμε, η Χριστολογία ταυτίζεται με τη Θεολογία³, αφού είναι ο αἶδιος Λόγος του Θεού που

και η αυτοζωή, «ἀρχηγὸς τῆς ζωῆς», όπως υποδεικνύει η πρόταση: «τὸ ὕδωρ ὃ δώσω αὐτῶ, γενήσεται ἐν αὐτῶ πηγὴ ὕδατος ἄλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον» (*Ιω. 4, 14*). Βλ. του ίδιου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 23 PG 26, 584B.

¹. Περισσότερα για τη διπλή χρήση του όρου «Σωτήρ» (για τον Θεό Πατέρα και τον Κύριο Ιησού Χριστό) μέσα στα βιβλικά κείμενα, αλλά και για το περιεχόμενο του όρου, τόσο στην Παλαιά Διαθήκη όσο και στη πρωτοχριστιανική πίστη, βλ. Ἰωάννης Δ. Καραβιδόπουλος, *Βιβλικές Μελέτες Γ΄*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2004, σ. 154.

². Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 31 PG 26, 389A.

³. Για την ταύτιση της Χριστολογίας με την Τριαδολογία, και ως εκ τούτου με τη Θεολογία, βλ. την εξαιρετική μελέτη του Ἱερομονάχου Εἰρηναίου Μπούλοβιτς, *Τὸ Μυστήριον τῆς ἐν τῇ Ἁγίᾳ Τριάδι διακρίσεως τῆς θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας κατὰ τὸν Ἅγιον Μᾶρκον Ἐφέσου τὸν Εὐγενικόν* (διδ.διατρ.), Αθήνησι 1980, σ. 94: «ἡ Χριστολογία ἀποτελεῖ ἀφετηρίαν καὶ βάσιν τῆς Τριαδολογίας καὶ πάσης Θεολογίας».

«ὑστερον» ενανθρωπείται, «δι' ἡμᾶς», όπως υπογραμμίζει ο Μ. Αθανάσιος¹. Πάντως η Χριστολογία είναι αχώριστη από τη σωτηρία του ανθρώπου.

Ότι η Χριστολογία ταυτίζεται με τη Θεολογία, και ότι δεν υποτάσσεται σε αυτήν, όπως ισχυρίζονται οι αρειανοί, ξέρει πολύ καλά ο Μ. Αθανάσιος. Αν κανείς προσέξει την ερμηνεία του Μ. Αθανασίου, θα διαπιστώσει εύκολα ότι ο άγιος πατήρ έχει συνήθεια να διαπερνά το κάλλυμα των θεολογικών «ὀνομάτων» της Αγίας Γραφής, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, και αυτό το κάνει αυστηρά κατά το «ἔθος» της Αγίας Γραφής². Έτσι ο Μ. Αθανάσιος, απαντώντας στις αρειανικές θέσεις, δηλώνει με βάση το χωρίο *Ἐβρ. 1, 1* ότι ο Ενανθρωπήσας «δι' ἡμᾶς» δεν είναι άλλος παρά το ίδιο το θείο πρόσωπο και «πρᾶγμα» δηλαδή το ομοούσιο «γέννημα» και Λόγος και Υιός του Θεού, στον οποίον «ἐλάλησεν» ο Πατέρας³, που «ἦλθε διακονῆσαι», σαρκώνοντας ιστορικά την αλήθεια ως Λυτρωτής, γινόμενος έτσι «κρείττων τῶν ἀγγέλων» (*Ἐβρ. 1, 3 – 4*)⁴ και

---

¹. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 31 PG 26, 389A.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 18 – 19 PG 26, 360C – 361B.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 55 PG 26, 125B.

⁴. Οι αρειανοί, επειδή δεν κάνουν τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, μεταφέρουν την οικονομία στη θεολογία, «τὰ ἀνθρώπινα εἰς τὴν θεότητα ἐκλαμβάνοντες», μπερδεύουν κτιστό και ἀκτιστό, γι' αυτό και δεν αντιλαμβάνουν τη διάκριση φύσεως των «πραγμάτων» (Υιού ως γεννήματος – ἀγγέλων ως κτισμάτων), που διακηρύσσει το χωρίο *Ἐβρ. 1, 1* σε άμεση συνάφεια με τους στ. 3 – 4. Τελικά, ερμηνεύουν εσφαλμένα τη φράση «γενόμενος κρείττων τῶν ἀγγέλων» ότι πρόκειται για κάποια φυσική συγγένεια του Υιού και των ἀγγέλων. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 55 PG 26, 125BC. Είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση του Chris L. De Wet, ο οποίος από την ανάλυση του χωρίου *Ἐβρ. 1, 1 – 4* συμπεραίνει ότι τέσσερα στοιχεία μαρτυρούν για τη θεότητα και τη γνησιότητα του Υιού: «ἀπαύγασμα τῆς δόξης καὶ χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ (ενν. τον Πατέρα)», «φέρων τε τὰ πάντα», «τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ» και «καθαρισμὸν τῶν ἁμαρτιῶν». Η θεότητα του Υιού, τελικά, δηλώνεται όταν «ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς». Βλ. Chris L. De Wet, *The Messianic Interpretation of Psalm 8:4 – 6 in Hebrews 2:6 – 9. Part II*, *LHBOTS* 527, T. & T. Clark International: New York – London 2010, σσ. 119 – 120.

«κρείττονος ἐλπίδος» από τον Νόμο (Έβρ. 7, 19)¹, που δεν είχε τόσο μεγάλη δύναμη, όση κατείχε ο ένσαρκος Λόγος του Θεού².

Υφίσταται μία πνευματική κίνηση από την Παλαιά στην Καινή Διαθήκη, από το Νόμο στο Ευαγγέλιο, από τον τύπο στην αλήθεια, «ὅτι ὁ νόμος διὰ Μωϋσέως ἐδόθη, ἡ χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐγένετο»³, που χαρακτηρίζει την πορεία της τελείωσης του ανθρώπου και την προοδευτική έκφραση του μυστηρίου της θείας Οικονομίας, δηλαδή την «ἐπιδημίαν» του Θεού Λόγου, Χριστού⁴. Αυτή η χάρη και αλήθεια, που είναι ανώτερη από τον Νόμο και τη σκιά, είναι ο Χριστός⁵, ο Υιός του Θεού, ο οποίος έγινε εγγυητής μίας ανώτερης Διαθήκης, όπως διακηρύσσει ο απ.

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 59 PG 26, 137A.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 60 PG 26, 137CD – 140A, Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν*, PG 44, 517D – 520A.

³. *Ἰω. 1, 17*. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 60 PG 26, 140A. Πρβλ. Σάββα Αγουρίδη, *Ερμηνευτική των Ἱερῶν Κειμένων*, Ἄρτος Ζωῆς: Αθήνα 2002³, σ. 141.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 59 PG 26, 136C *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 75 PG 26, 305B. Πρβλ. Carl Joachim Classen, *Rhetorical Criticism of the New Testament*, Mohr Siebeck: Tübingen 2000, σ. 22. Παρόμοια ερμηνευτική παρατήρηση έχει κάνει ο Kristoffel Demoen, *Pagan and Biblical Exempla in Gregory Nazianzen*, *CCLP 2*, (1996) Gent, σ. 253, ο οποίος δὲ ἀπὸ τὴν ολιστική βιβλική ερμηνεία του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου συμπεραίνει ότι η Παλαιά Διαθήκη αποτελεί «σκιά, «τύπος», «αἶνιγμα», ενώ η Καινή Διαθήκη «ἀλήθεια», «τελείωσις», «μυστήριον», πάντως, και το ακόλουθο που επισημαίνει ο Demoen συμπίπτει το θέμα μας για τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας και την αναγκαιότητά της, ότι οι δύο Διαθήκες είναι φάσεις μίας προοδευτικής σωτηριολογίας. Με άλλα λόγια, η σωτηριολογία είναι δυναμική όσο και πραγματική, όπως σωστά παρατηρεί ο John A. McGuckin, *St. Cyril of Alexandria the Christological Controversy*, *VC*, Vol. 23, 1994, σ. 176.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 60 PG 26, 140A. Ο Νομος επιβάλλει, η χάρη (Χριστός) υπερβαίνει τις μετρίσημες υποχρεώσεις του Νόμου, είναι προσφορά. Περισσότερα βλ. Martin Karrer, *LXX Psalm 39: 7 – 10 in Hebrews 10: 5 – 7*, *LHBOTS 527*, T. & T. Clark International: New York – London 2010, σ. 128.

Παύλος, «κατὰ τοσοῦτον κρείττονος διαθήκης γέγονεν ἔγγυος Ἰησοῦς»¹. Και αυτό λόγω της θυσίας του Εσταυρωμένου, ο οποίος είναι ο ίδιος ο Κύριος της δόξας που αυτοπροσφέρεται, η ένσαρκη παρουσία του άσαρκου Λόγου που φανερώνει τη δόξα του Θεού στην Παλαιά Διαθήκη και ενανθρωπείται στην πορεία της θείας Οικονομίας. Και γι' αυτό ακριβώς, όπως υπογραμμίζει ο απ. Παύλος, «νυνὶ δὲ διαφορωτέρας τέτευχε λειτουργίας, ὅσω καὶ κρείττονός ἐστι διαθήκης μεσίτης, ἥτις ἐπὶ κρείττοσιν ἐπαγγελίαις νενομοθέτηται»².

Ο ηθικός Νόμος του Θεού ανήκει στον κόσμο και την ιστορία του Θεού, και όπως η ιστορία, έτσι και ο Νόμος έχει μία διαδρομή προς ολοκλήρωση μέσα στη δυναμική ιστορική πορεία της θείας Οικονομίας, έτσι που να έχει πλήρη εφαρμογή ο λόγος του απ. Παύλου, «σκιὰν γὰρ ἔχων ὁ νόμος τῶν μελλόντων ἀγαθῶν» (Εβρ. 10, 1)³. Ο Νόμος, που αναγγέλλει και προτυπώνει «σκιάν» το θείο μυστήριο της οικονομικής ενανθρώπησης του Λόγου⁴, δηλαδή τα μέλλοντα αγαθά⁵, την πραγμάτωση της μέλλουσας αλήθειας⁶, δόθηκε από τον Θεό στον Μωϋσή στο Σινά, ώστε να «ἀναβῆναι δυνηθῆ» εκεί ο Μωϋσής και ο λαός του Θεού, δηλαδή να ενισχυθεί η πίστη του

---

¹. Εβρ. 7, 22. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 59 PG 26, 137A.

². Εβρ. 8, 6. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 59 PG 26, 137AB.

³. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 33 PG 32, 128A.

⁴. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 10 PG 26, 556A, *Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον*, PG 44, 376A: «ἐσάλπισεν ὁ νόμος καὶ οἱ προφηταὶ τὸ θεῖον τῆς κατὰ ἄνθρωπον οἰκονομίας μυστήριον», Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 33 PG 32, 125B.

⁵. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 10 PG 26, 556A, Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 33 PG 32, 128A.

⁶. Κατὰ τον Μ. Βασίλειο «ὁ νόμος σκιὰν ἔχων τῶν μελλόντων, καὶ ἡ τῶν προφητῶν προτύπωσις αἰνιγμα οὖσα τῆς ἀληθείας (ενν. τον Χριστό)», βλ. αὐτόθι, 128A.

Ισραήλ στον ένα και αληθινό Θεό¹. Ο Νόμος συνίσταται από διατάξεις και εντολές², των οποίων παράβαση σήμαινε αμαρτία που δίδει την κατάρα (Δευτ. 27, 26), η οποία οδηγεί στον θάνατο³. Η αμαρτία, που δίδει την κατάρα, δηλαδή τον θάνατο, είναι δυνατόν να την καταργήσει μόνο ο Θεός που είναι αναμάρτητος, κατά τον λόγο του Προφήτη Μιχαΐα: «τίς Θεός ὡσπερ σύ; ἐξαίρων ἀνομίας καὶ ὑπερβαίνων ἀσεβείας»⁴. Και επομένως ο Χριστός, που «ἀνομίαν οὐκ ἐποίησεν, οὐδὲ εὐρέθη δόλος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ»⁵, ὡπως διακηρύσσει ο Ησαΐας και βεβαιώνει ο απ. Παῦλος, «μὴ γνόντα ἁμαρτίαν»⁶, ἔγινε «κατάρα ὑπὲρ ἡμῶν»⁷, υποφέρει και πεθαίνει για τις δικές μας αμαρτίες, ὡστε να ελευθερώσει τους ανθρώπους ἀπὸ την κατάρα της παραβάσεως⁸, που πάντα αιχμαλωτίζει τον ἄνθρωπο⁹, και ἀπὸ τον θάνατο, που εἶχε συμπλακεῖ με το σώμα ἀπὸ την παράβαση του Ἀδάμ

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 68 PG 26, 292C.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 46 PG 26, 244C. Περισσότερα για τον μωσαϊκό Νόμο και τον παιδαγωγικό του χαρακτήρα βλ. Carl P. Cosaert, *The Text of the Gospels in Clement of Alexandria*, NTGF 9, Society of Biblical Literature: Atlanta 2008, σ. 21, Βασ. Π. Στογιάννος, *Ἑρμηνευτικά Μελετήματα*, Π. Πουρναροῦ: Θεσσαλονίκη 1988, σ. 238, Pin'has Carny, *Philo's Uniqueness and Particularity*, JSOTSupp 59, Sheffield Academic Press: Sheffield 1988, σ. 34, Johan H. M. Strubbe, *Curses Against Violation of the Grave in Jewish Epitaphs from Asia Minor*, SEJE 21, Brill: Leiden 1994, σ. 85.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 69 PG 26, 293B.

⁴. *Μιχ.* 7, 18. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 67 PG 26, 289C.

⁵. Βλ. το μεσσιακό χωρίο Ἠσ. 53, 9. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 47 PG 26, 248A.

⁶. Βλ. σε μία συνάφεια τα χωρία Ἠσ. 53, 9, *Β' Κορ.* 5, 21, *Α' Πετρ.* 2. 21 – 24 και Ἰω. 8. 45 – 46, 18. 29, 19. 4. Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 47 PG 26, 248A.

⁷. *Γαλ.* 3, 13. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 47 PG 26, 248A.

⁸. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 49 PG 26, 113C.

⁹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 60 PG 26, 137C.

και της Εύας¹. Ο Χριστός κατέχει αυτήν την εξαιρετική εξουσία του Θεού να ελευθερώνει από τις αμαρτίες, κατά την πρόταση «ἐὰν οὖν ὁ Υἱὸς ὑμᾶς ἐλευθερώσῃ»², γιατί είναι ο σαρκωμένος Λόγος του Θεού, δηλαδή ο ίδιος ο Γιαχβέ³. Ο Χριστός, κατά τη διατύπωση του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, τις αμαρτίες «ἔλύσε ὡς Θεός»⁴.

Ο Χριστός λοιπόν δεν έγινε κατάρρα γιατί έκανε αμαρτία, αλλά έγινε κατάρρα γιατί είναι πάνω στο σταυρό, «ὑπὲρ ἡμῶν»⁵, όπως εξηγείται με την ενιαία χρήση των χωρίων Δευτ. 21, 22 – 23⁶ και Γαλ. 3, 13 – 14⁷. Πάνω στο σταυρό βλέπεται η θεοφάνεια και η σωτηρία, δηλαδή ο Χριστός, και στον ίδιο τον Θεό στηρίζεται η ελπίδα. Ο Χριστός «ἐξηγόρασεν» τους ανθρώπους

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 65 PG 26, 285A.

2. Σε συνάφεια με το χωρίο Ἰω. 8, 36 βλ. τα Μτ. 9, 2· 6, Μκ. 2, 1 – 5, 10 – 11· 17 και Ἰω. 8, 24, αλλά και τα Ἠσ. 6, 7 και Ζαχ. 3, 4, όπου γίνεται λόγος για τη συγχώρηση των αμαρτιῶν σε σχέση με μία μελλοντική εποχή. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 67 PG 26, 289C. Η φράση «ἐλευθερώσῃ» του χωρίου Ἰω. 8, 36 στην προκειμένη περίπτωση είναι συνώνυμη με τη φράση «ἄφεσις τῶν ἀμαρτιῶν», και σημαίνει σωτηρία, απαλλαγή και απελευθέρωση από τις αμαρτίες, και όχι μόνο απλή συγχώρηση. Ο Χριστός όχι μόνο που ανακοινώνει την «ἄφεσιν τῶν ἀμαρτιῶν», αλλά και την εκτελεί. Περισσότερα για τη χρήση του ὄρου «ἄφεσις» μέσα στα Ευαγγέλια, βλ. Eben Scheffler, *Suffering in Luke's Gospel*, *ATHANT* 81, Theologischer Verlag Zürich 1993, σσ. 39 και 97.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 67 PG 26, 289CD – 292A.

4. Μτ. 9, 2. Βλ. Ἀγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΘ΄*, *Θεολογικός τρίτος*, *Περὶ Υἱοῦ*, Κ΄ PG 36, 100C.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 47 PG 26, 248A.

6. «Ἐὰν δὲ γένηται ἐν τινὶ ἀμαρτία κρίμα θανάτου καὶ ἀποθάνῃ καὶ κρεμάσῃτε αὐτὸν ἐπὶ ξύλου, οὐ κοιμηθήσεται τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ξύλου, ἀλλὰ ταφῆ θάψετε αὐτὸ ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ, ὅτι κεκατηραμένος ὑπὸ Θεοῦ πᾶς κρεμάμενος ἐπὶ ξύλου· καὶ οὐ μὴ μιανεῖτε τὴν γῆν, ἣν Κύριος ὁ Θεός σου δίδωσί σοι ἐν κλήρῳ».

7. «Χριστὸς ἡμᾶς ἐξηγόρασεν ἐκ τῆς κατάρρας τοῦ νόμου γενόμενος ὑπὲρ ἡμῶν κατάρρα· γέγραπται γάρ· ἐπικατάρρατος πᾶς ὁ κρεμάμενος ἐπὶ ξύλου· ἵνα εἰς τὰ ἔθνη ἡ εὐλογία τοῦ Ἀβραάμ γένηται ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ἵνα τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Πνεύματος λάβωμεν διὰ τῆς πίστεως».

«ἐκ τῆς κατάρρας τοῦ νόμου», δηλαδή εξάλειψε και θεράπευσε τις αμαρτίες των ανθρώπων πάνω στο σταυρό και μέσω του σωματικού θανάτου¹, που εκφράζει πλήρως τα χωρία Ἠσ. 53, 4 και Α΄ Πετρ. 2, 24². Ὡς εκ τούτου, από τη θυσία του Χριστού που εξαλείφει και θεραπεύει τις αμαρτίες των ανθρώπων, και αφθαρτοποιεί τους ανθρώπους, φαίνεται η φυσική αναμαρτησία του Χριστού, γιατί μόνο ένα αναμάρτητο ον μπορεί να έχει αυτή τη ζωογόνο δύναμη και ιδιότητα³. Ο Χριστός, όπως υπογραμμίζει ο Μ. Αθανάσιος, επειδή «Θεὸς ἦν ἐν σώματι»⁴, θεολογία και οικονομία, «ἐν σώματι Υἱὸς τοῦ Θεοῦ»⁵, μπήκε με την ανθρωπότητα μέσα στον θάνατο, πέθανε, και με τη θεότητα συνέτριψε τον θάνατο, «δι' ἡμᾶς», ώστε να κάνει την ανθρωπότητα καινούργια και αναστημένη «διὰ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ»⁶. Ἐτσι ο Χριστός, ο σαρκωμένος Λόγος, με τη σταυρική θυσία, την

---

¹. Για τον τρόπο με τον οποίον πέθανε ο Χριστός, με άλλα λόγια για τις προφητείες σχετικά με τον σταυρικό θάνατο του Χριστού, με βάση τα χωρία Δευτ. 28. 66, Ψλ. 21. 17 – 19 και Ἰερ. 11. 19, αλλά και για τον βιβλικό όρο «ξύλον» που δηλώνει τον σταυρό, βλ. την αναλυτική ερμηνεία του Αθανασίου Γ. Παπαρνάκη, *Ο Μέγας Αθανάσιος ως ερμηνευτής της Παλαιάς Διαθήκης* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 96, 132 και 272.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 47 PG 26, 248A.

³. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογίας Β΄, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ δυτικὴ χριστιανουσύνη*, μν. ἐργ., σ. 283. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΘ΄, Θεολογικός τρίτος, Περὶ Υἱοῦ*, Κ΄ PG 36, 100C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 44 PG 26, 101D.

⁵. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 44 PG 26, 104B.

⁶. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 61 PG 26, 277BC. Κατὰ τον γερμανό θεολόγο Sebastian Fuhrmann, η ανάσταση των πάντων «ἐν Χριστῶ», κατὰ το χωρίο Α΄ Κορ. 15, 22: «ἐν τῷ Χριστῶ πάντες ζωοποιηθήσονται», αναμένεται να γίνει κατὰ τη Δεύτερη Παρουσία του Κυρίου, και έχει ήδη θεμελιωθεί στην ανάσταση του ίδιου του Κυρίου. Βλ. Sebastian Fuhrmann, *The Son, the Angels and the Odd: Psalm 8 in Hebrews 1 and 2*, *LHBOTS 527*, T. & T. Clark International: New York – London 2010, σ. 86.

ανάσταση και την ανάλυση τελείωσε το έργο του Πατέρα (Ιω. 17, 4)¹, επισφράγισε ένα έργο που έχει τον χαρακτήρα της τελείωσης «έν Αγίω Πνεύματι», και με αυτό επιτέλεσε μία ενιαία και κοινή θεία Οικονομία, που «προητοιμάστο καὶ πρὶν γενέσθαι ἡμᾶς, μᾶλλον δὲ καὶ πρὸ τῆς καταβολῆς τοῦ κόσμου»², και όχι κάποιο ηθικό έργο, κατά την αρειανική αντίληψη. Εδώ καταλαβαίνει κανείς ότι είναι χαρακτηριστικό για τον Χριστό, που είναι ο σαρκωμένος Λόγος του Θεού, να τελεί το έργο του Πατέρα, και ταυτόχρονα ως «ἴδιος αὐτοῦ Λόγος», ως ομοούσιος με τον Πατέρα, να μην είναι «ἐκτὸς αὐτοῦ»³, έτσι που να έχουν πλήρη εφαρμογή οι προτάσεις: «ὁ πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται, καὶ γὼ ἐργάζομαι»⁴, και «ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ καὶ ὁ πατήρ ἐν ἐμοὶ ἐστι»⁵, που ερμηνεύονται σε μία ενότητα.

Αυτή η ανακαινισμένη και μοναδική σωτηρία που προσφέρει ο Χριστός στην πορεία της θείας Οικονομίας υπερβαίνει τον Νόμο που επιβάλλει,

---

¹. «τὸ ἔργον ἐτελείωσα ὃ δέδωκάς μοι ἵνα ποιήσω». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 59 PG 26, 136C. Εδώ θα μπορούσε κανείς να πει ότι η πρόταση του Χριστού «τὸ ἔργον ἐτελείωσα ὃ δέδωκάς μοι ἵνα ποιήσω» σημαίνει την εγγύηση τελικής ολοκλήρωσης ενός έργου που ξεκίνησε, ή καλύτερα, κατά τα λόγια του Μ. Ἀθανασίου, που «προητοιμάστο καὶ πρὶν γενέσθαι ἡμᾶς, μᾶλλον δὲ καὶ πρὸ τῆς καταβολῆς τοῦ κόσμου...ὁ Θεὸς...φιλόανθρωπος καὶ ἀγαθὸς ὢν, προετοιμάζει ἐν τῷ ἰδίῳ Λόγῳ, δι' οὗ καὶ ἔκτισεν ἡμᾶς, τὴν περὶ τῆς σωτηρίας ἡμῶν οἰκονομίαν, ἵνα, κἂν ἀπατηθέντες παρὰ τοῦ ὄφους ἐκπέσωμεν, μὴ τέλειον ἀπομείνωμεν νεκροὶ, ἀλλ' ἔχοντες ἐν τῷ Λόγῳ τὴν προητοιμασμένην ἡμῖν λύτρωσίν τε καὶ σωτηρίαν πάλιν ἀναστάντες, ἀθάνατοι διαμείνωμεν». Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 75 PG 26, 305BC.

². Αὐτόθι, 305B.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 20 PG 26, 189C.

⁴. Βλ. *Ιω. 5, 17*. Πιο συγκεκριμένα, η διατύπωση «ἕως ἄρτι» του χωρίου *Ιω. 5, 17*, κατά τον Μ. Ἀθανάσιο, δεικνύει το αἶδιο του Χριστού ως Λόγου «ἐν τῷ Πατρὶ», με την έννοια ότι ο Πατέρας ενεργεί με τον «μόνον ἴδιον αὐτοῦ Λόγο» στα πάντα, και στη δημιουργία, και στην πρόνοια των πάντων, τώρα και στη σωτηρία και ανακαίνιση των ανθρώπων. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 20 PG 26, 189BC· 24 PG 26, 197C.

⁵. *Ιω. 14, 10*. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 22 PG 26, 192C· 56 PG 26, 265C.

γιατί χαρακτηρίζει τον «καινὸν ἄνθρωπον» που δημιουργήθηκε «ἐν Χριστῷ» (Εφ. 2, 15), και αυτό σημαίνει «κατὰ Θεὸν ἐν δικαιοσύνη καὶ ὁσιότητι τῆς ἀληθείας» (Εφ. 4, 24)¹. Σημασία ἔχει αυτή η ανακαινισμένη σωτηρία «ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ» γιατί αποκαλύπτει τον τρόπο ζωῆς του Θεοῦ, που δίνεται ως δυνατότητα στα παιδιά της Οικονομίας², δηλαδή στους ανθρώπους, καθώς η ίδια καθίσταται πραγματικότητα μόνο «διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»³. Με το ίδιο χαρακτηριστικό πνεῦμα ὅπως ο Μ. Αθανάσιος μιλάει και ο Μ. Βασίλειος. Η ανακαίνιση, που εκλαμβάνεται ως ζωὴ «ἐν Χριστῷ», και αυτό γιατί «εἴ τις ἐν Χριστῷ καινὴ κτίσις» (Β΄ Κορ. 5, 17), σημαίνει «μεταβολὴ ἀπὸ τῆς γήινης καὶ ἐμπαθοῦς ζωῆς ἐπὶ τὴν οὐράνιον πολιτείαν», με ἄλλα λόγια μετοχὴ της φθαρτῆς κτίσης σε αφθαρσία, και εἶναι «διὰ τοῦ Πνεύματος ἡμῖν γινομένη»⁴.

Αυτό το εσχατολογικὸ ἀγαθὸ και μέλλον της ανθρωπότητας κατὰ το δυναμικὸ σχέδιο της θείας Οικονομίας, που εἶναι το κεντρικὸ περιεχόμενο της οικονομικῆς ενανθρώπησης, ἔχει οργανικὴ διασύνδεση με την Παλαιὰ Διαθήκη. «Ἐκτίσε Κύριος σωτηρίαν εἰς καταφύτευσιν καινήν, ἐν σωτηρίᾳ περιλεύσονται ἄνθρωποι» (Ἱερ. 38, 22), προφητεύει ο Ἱερεμίας θέλοντας ακριβῶς να επισημάνει ὅτι ἐρχεται στους ανθρώπους η «ἀνακαινιζομένη

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 46 PG 26, 244C. Περισσότερα για τον «παλαιὸν» και τον «καινὸν» ἄνθρωπο στην παύλεια θεολογία, με βάση κυρίως τα χωρία Ρωμ. 6, 6, Ἐφ. 2, 15, 4, 22-24 και Κολ. 2, 11, 3, 9, βλ. Christopher A. Beetham, *Echoes of Scripture in the Letter of Paul to the Colossians*, BIS 96, Brill: Leiden – Boston 2008, σσ. 240 – 241.

². Οι ἄνθρωποι ως παιδιά της Οικονομίας μπορούν να γίνουν θεοὶ μόνο κατὰ χάρη, χωρίς ταυτόχρονα να σταματήσουν να εἶναι κτίσματα κατὰ φύση. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 59 PG 26, 273C· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 19 PG 26, 361C-364A.

³. Ρωμ. 7, 25 – 8, 2: «εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν· ἄρα οὐκ αὐτὸς ἐγὼ τῷ μὲν νομῷ δουλεύω Θεοῦ, τῇ δὲ σαρκὶ νόμῳ ἁμαρτίας...ὁ γὰρ νόμος τοῦ πνεύματος τῆς ζωῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ἠλευθέρωσε με ἀπὸ τοῦ νόμου τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 8 PG 26, 549C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 49 PG 32, 157BC.

σωτηρία», αυτός ο καινούργιος τρόπος ζωής κατά το σχέδιο της θείας Οικονομίας, που πραγματοποιήθηκε «έν Χριστῶ πρὸς ἡμᾶς»¹, κατά το χωρίο Αμ. 4, 13: «διότι ἰδοὺ ἐγὼ στερεῶν βροντὴν καὶ κτίζων πνεῦμα καὶ ἀπαγγέλλων εἰς ἀνθρώπους τὸν Χριστὸν αὐτοῦ», που ερμηνεύεται σε άμεση συνάφεια με τα παραπάνω χωρία Έφ. 2, 15 και Έφ. 4, 24². Αυτή η ανακαινισμένη σωτηρία, με έδρα στον Χριστό, συνδυάζει το θείο Πνεύμα και το ανθρώπινο πνεύμα, ώστε να συντελεστεί η ανακαίνιση του δευτέρου, κατά το μεσσιακό χωρίο Ίεζ. 36, 26 – 27: «καὶ δώσω ὑμῖν καρδίαν καινὴν καὶ πνεῦμα καινὸν δώσω ἐν ὑμῖν καὶ ἀφελῶ τὴν καρδίαν τὴν λιθίνην ἐκ τῆς σαρκὸς ὑμῶν καὶ δώσω ὑμῖν καρδίαν σαρκίνην καὶ τὸ πνεῦμά μου δώσω ἐν ὑμῖν»³. Πρόκειται για την καινή κατάσταση της πνευματικής προκοπῆς του ανθρώπου, μία κατάσταση ευαγγελικῆς χάρις και ελευθερίας «ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς κατάρας»⁴, η οποία αναγνωρίζεται στο παρόν στάδιο ως ζωή και πορεία «έν Ἁγίῳ Πνεύματι»⁵, το οποίο έλαβε ο Θεάνθρωπος

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 46 PG 26, 245A.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 9 PG 26, 553C.

3. Η φράση «πνεῦμά μου» στο χωρίο Ίεζ. 36, 26 – 27 δηλώνει το Ἅγιο Πνεῦμα, δηλαδή το Πνεῦμα του Θεού, όπως βεβαιώνεται και στο χωρίο Γεν. 6, 3, το οποίο, επειδή είναι Θεός, διαθέτει τη θεία δύναμη και ιδιότητα να ανακαινίζει (Ψλ. 103, 29 - 30), ενώ το «πνεῦμα καινόν» σημαίνει «τὸ πνεῦμα τὸ ἡμῶν ἀνακαινιζόμενον». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 9 PG 26, 552C – 553AB.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 70 PG 26, 296B.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 60 PG 26, 137C. Οι εμφορούμενοι «ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος», με άλλα λόγια οι τέλειοι Χριστιανοί, καθίστανται «πνευματικοί» (Α΄ Κορ. 2, 13 – 15), και η δυνατότητα, το «κατ' εικόνα», μεταβάλλεται σε πραγματικότητα, σε «ομοίωσιν», και αυτό μέσω της αναγεννητικῆς δύναμης του Πνεύματος και της έντονης ηθικῆς προσπάθειας του ανθρώπου. Βλ. Παναγιώτου Κ. Χρήστου, *Ἡ Κοινωνιολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σ. 32.

Χριστός¹ «ὑπὲρ ἡμῶν»², «οἰκονομικῶς», κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ ὄχι κατὰ τὴ θεότητα³. Καὶ αὐτὸ γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ βιώνει τὸ ἀπολυτρωτικὸ μυστήριον «διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», νὰ πληρωθεῖ ἔτσι μετὴν ἐνέργεια τῆς χάριτος τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, με ἄλλα λόγια νὰ μετατεθεῖ στὴν κατάστασιν μίας νέας δημιουργίας, ὅπως υποδεικνύει ὁ λόγος τοῦ ἀπ. Παύλου, «ὕμεις δὲ οὐκ ἐστὲ ἐν σαρκί, ἀλλ' ἐν πνεύματι, εἴπερ Πνεῦμα Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ὑμῖν»⁴. Μέχρι αὐτὸ σημεῖο ἡ Θεολογία δὲν ἔχει νὰ κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ δεχτεῖ ὅτι τὸ ἀπολυτρωτικὸ μυστήριον εἶναι ἔργον τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ ἡ ἐπέκτασή του εἶναι ἔργον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καθὼς ἐρμηνεύεται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς «οἰκονομικῶς» καὶ «ἐκκλησιολογικῶς» (σῶμα Χριστοῦ), ἀκριβῶς ὅπως βιώνεται. Ἡ τελειωτικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου, ἀν καὶ τείνει νὰ εἶναι τελειότερη στὴν ἄλλη ζωὴ, καθορίζεται στὴν παρούσα ζωὴ ἀπὸ τὴν παρουσία καὶ τὴ σωτήρια χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ ὁποία χάρις γίνεται «ἀναφαίρετος» στους ἀνθρώπους⁵, γιὰτὶ ὁ Ἐνανθρωπήσας Χριστὸς «μὴ γνόντα ἁμαρτίαν»⁶ καὶ εἶναι ἀμετάβλητος, «χθὲς καὶ σήμερον ὁ αὐτὸς καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας»⁷. Τελικὰ ὁ Νόμος, πού σχετίζεται μετὰ τὴν ἱστορικὴ

---

¹. Βλ. τὸ χωρίον Μτ. 3, 16. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ γεγονότος τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ χρίσματος τοῦ Χριστοῦ «δι' ἡμᾶς» στὸν ποταμὸ Ἰορδάνη, πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 47 PG 26, 109A. Ἐπίσης τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ James Mangiapane Jr., *The Witness of The Spirit in The Thought of Athanasius*, Virginia Beach 1996, σσ. 44 – 43: «When, as man, the Lord was washed in Jordan, we were washed in him and by him, and when he received the Spirit, we were made recipients of it through him... When the Son is said to be anointed as man, it is we who are anointed in him, and when he is baptized, it is we who are baptized in him».

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 49 PG 26, 113B.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 48 PG 26, 112C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 51 PG 26, 120A.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 38 PG 26, 405B.

⁶. Βλ. Β' Κορ. 5, 21. Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 47 PG 26, 248A.

⁷. Βλ. Εβρ. 13, 8. Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 10 PG 26, 168B. Πρβλ. Milton V. Anastos, *The Immutability of Christ and Justinian's Condemnation of Theodore of Mopsuestia*, στο *DOP*, Vol. 6, (1951), σ. 142.

πορεία της θείας Οικονομίας, καταργείται¹, δηλαδή εντάσσεται πλέον στη νέα, πραγματώνεται και ολοκληρώνεται στον Χριστό², στην ένωση Θεού και ανθρώπου, θεολογίας και οικονομίας, ώστε να τελειωθεί ο δεύτερος, όπως ακριβώς το ήθελε ο Νόμος³.

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω καταλαβαίνει κανείς τον Χριστό και στις δύο όψεις του, στη Θεολογία και την Οικονομία, και ότι μόνο θεολογικά και οικονομικά οφείλουμε να εξετάζουμε την παρουσία και το έργο του Χριστού στον κόσμο και την ιστορία. Στην προκειμένη περίπτωση θα αναφέρουμε για παράδειγμα τη γνώμη του αγ. Γρηγορίου Νύσσης, ο οποίος συνάδει με τον Μ. Αθανάσιο ότι, «ἐπειδὴ δύο περὶ Χριστοῦ γινώσκομεν, τὸ μὲν θεῖον τὸ δὲ ἀνθρώπινον (ἐν μὲν τῇ φύσει τὸ θεῖον, ἐν δὲ τῇ οἰκονομίᾳ τὸ κατὰ ἄνθρωπον), ἀκολουθῶς τὸ μὲν ἄϊδιον τῇ θεότητι προσμαρτυροῦμεν, τὸ δὲ κτιστὸν τῇ ἀνθρωπίνῃ λογιζόμεθα φύσει»⁴. Ἐτσι, μόνο με αυτόν τον τρόπο νοείται η Χριστολογία της Εκκλησίας, «οἰκονομικῶς», ως ενανθρώπιση της θεολογίας, δηλαδή του Θεού «δι' ἡμᾶς»⁵. Ο Χριστός εμφανίστηκε «οἰκονομικῶς» στην πορεία της θείας

---

¹. Βλ. Ἐφ. 2, 15. Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 46 PG 26, 244C.

². «Ὡς τοῦ νόμου καθ' ἑαυτὸν ὠφελοῦντος οὐδέν, εἰ μὴ τις θεία διδαχὴ τὸ ἐγκείμενον αὐτῷ μυστήριον σαφηνίσειε», τονίζει ιδιαίτερα ο αγ. Γρηγόριος Νύσσης με βάση τους ψαλμούς 93. 12 και 118. 18, θέλοντας ακριβώς να επισημάνει ότι πάνω στον Νόμο υπάρχει ένα κάλυμμα, που δεν μπορεί κανείς να το σηκώσει, γιατί «ἐν Χριστῷ» καταργείται, δηλαδή «ἐν Χριστῷ» που είναι το «μυστήριον» και πλήρωμα του Νόμου και της ιστορίας, δηλαδή εκπλήρωση της θείας Οικονομίας. Βλ. Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν*, PG 44, 525BC. Η τήρηση του σωματικού Νόμου καταργείται δηλαδή εκπληρώνεται «ἐν τῇ ἐπιδημίᾳ τοῦ Χριστοῦ» βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 52 PG 32, 165A.

³. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, μν. ἔργ., σ. 132.

⁴. Βλ. Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ πίστεως πρὸς Σιμπλίκιον*, PG 45, 137D-140A.

⁵. Για τις χριστολογικές αιρέσεις που δε δέχονται μία θεολογία που κάνει λόγος για την ενότητα Θεού και ανθρώπου, ακτίστου και κτιστού, πνεύματος και ύλης, και ὡς εκ τούτου θεολογίας και οικονομίας στον Χριστό, όπως ο δοκητισμός, ο γνωστικισμός, ο μοναρχιανισμός, ο Μάρκελλος Αγκύρας, οι αρειανοί, οι ευνομιανοί και άλλοι μεταγενέστερες, βλ. Dong-Chan Chong, *The doctrine of the Holy Spirit in the thought of the Cappadocian Fathers*, New Jersey 1983, σ. 26, Ανδρέου

Οικονομίας όχι μόνο ως ιδιαίτερο πρόσωπο του Θεού, αλλά και ως Σωτήρας του ανθρώπινου γένους. Έτσι η ζωή και η εμπειρία της Εκκλησίας δέχεται τη σημασία της ενανθρωπήσεως, της κίνησης αυτής της φανέρωσης του Θεού, ως θεραπευτική ενέργεια, ως σωτηρία λυτρωτική¹. Κίνδυνη και βλαπτική για τη ζωή της Εκκλησίας είναι η αποσύνδεση του θεολογικού παράγοντα από τον οικονομικό, η απόκλιση δηλαδή της ενανθρώπισης του Λόγου του Θεού, και η ερμηνεία της Οικονομίας του Υιού με βάση τις ανθρωπολογικές προϋποθέσεις των σωτηρίων παθών, κατά το πρότυπο των αρειανών². Χωρίς τον Χριστό, ως αληθινό Θεό και άνθρωπο, ως θεολογία και οικονομία, ως σωτηρία λυτρωτική, όπως το θέλει η ηθική ερμηνεία των αρειανών, η δημιουργία μένει χωρίς την τελειώσή της, την αναδημιουργία, παραμένει ανεπανόρθωτη η ζημία που έπαθε η ανθρωπότητα με την αμαρτία και τον θάνατο, το «κατ' εικόνα» στον άνθρωπο συνεχίζει να είναι αμαυρωμένο και σπασμένο, και οι άνθρωποι σε αιχμαλωσία, εξαιτίας της αμαρτίας και της «δι' αυτήν» κατάρας δηλαδή του θανάτου³. Αυτή η συρρίκνωση όμως της θείας Οικονομίας εκλαμβάνεται ως αποδυνάμωση της θεολογίας από τον δυναμικό της χαρακτήρα, και έρχεται σε αντίκρουση με τη θεολογία, όπως

Θεοδώρου, *Ιστορία τῶν Δογμάτων Α'*, Μέρος δεύτερον, Ἀθήναι 1978, σ. 415, Sharon Watters Coonrad, *Adoptionism: The History of a Doctrine*, Iowa 1999, Borche Grambozov, *Οι δογματικοί όροι στα Σύμβολα Πίστεως Νικαίας – Κωνσταντινουπόλεως* (μετ. εργ.), Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 7 – 15.

¹. Για το είδος της σωτηρίας που προσφέρει ο Χριστός στη θεία Οικονομία, βλ. Peter Karavites, «Gregory Nazianzinos and Byzantine Hymnography», *JHS* 113 (1993), σ. 83, Ioan Stir, *Christology in Romanian Thought* (μετ. εργ.), Waco 1998, σ. 41, Arthur Robert Marmorstein, *Marking Well the End: Eschatological Solutions to Dilemmas Faced by the Ante – Nicene Church* (ιδ. διατ.), Davis (California) 1988, σσ. 207 – 208, Bruce Chilton, *Abraham's Curse*, New York 2008, σ. 79, Bruce Demarest, *The Cross and Salvation*, *FET*, Crossway Books: Wheaton 2006, σ. 150, John Anthony Cramer, *Catena in Evangelia S. Lucae et S. Joannis*, *CGPNT 2*, Georg Olms Verlagsbuchhandlung: Hildesheim 1967, σ. 224.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 35 PG 26, 400A.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β'*, 69 PG 26, 293B, του ιδίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β'*, 70 PG 26, 296A.

αυτή βιώνεται και εκφράζεται στη ζωή της Εκκλησίας και στα ιστορικά γεγονότα.

Η βιβλική ερμηνεία στο χώρο της πατερικής παράδοσης αναγνωρίζει ότι οι όροι και οι λέξεις κρύβουν από πίσω μία ολόκληρη υποδομή και ενότητα. Υπάρχει περιγραφή σε σύμβολα, με εικόνες και παραδείγματα, ενιαία για τις δύο Διαθήκες¹, όπως παρατηρεί ο Μ. Αθανάσιος², αλλά καταγραφή γεγονότων, που συνέχει τα βιβλικά κείμενα, και όλα αυτά σε μία οργανική ενότητα ερμηνεύεται από τους Πατέρες με ομιλίες και υπομνήματα. Σκοπός της πατερικής ερμηνείας είναι ακριβώς αυτά τα γεγονότα, δηλαδή οι ζωτικές μορφές της βιβλικής αποκαλύψεως, όπως διαφαίνονται και λειτουργούν σε όλες τις εκφάνσεις της ιστορικής ζωής της Εκκλησίας³. Πάντως είναι βέβαιο ότι η πατερική ερμηνεία δεν περιορίζεται στην επισήμανση και ανάλυση ορισμένων μεθόδων και αρχών, ούτε εξαντλείται στις θεωρητικές αρχές και τις βιβλικές εφαρμογές, οι οποίες εκμαιεύονται ούτως ή άλλως με τη μελέτη της πατερικής γραμματείας⁴.

Η πατερική ερμηνευτική θέτει ως βάση θεώρησης των θεοφανικών γεγονότων τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, γιατί μένει στην πορεία των «όνομάτων» και των «πραγμάτων», δηλαδή των γεγονότων της αποκαλύψεως του τριαδικού Θεού, όπως εκδηλώνονται μέσα στην πορευόμενη ιστορία, Παλαιά και Καινή Διαθήκη⁵. Έτσι η φανέρωση του

---

¹. Βλ. Jean Daniélou, *Primitive Christian Symbols* (μετφρ. Donald Attwater), Compass Books/Burns & Oates: London 1964, σσ. 1 – 24.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαῖα σύνοδος εωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ορισθέντα, 12 PG 25, 437A, του ἰδίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Γ', 15 PG 26, 352C, Κατὰ Ἀρειανῶν Γ', 19 PG 26, 361B.

³. Βλ. Ἰωάννου Παναγοπούλου, Ἡ βιβλικὴ ἐρμηνεία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, μν. ἐργ., σσ. 15 – 16.

⁴. Αὐτόθι, σ. 16.

⁵. Η πορεία της άκτιστης φανέρωσης του Θεού, δηλαδή των θεοφανικών γεγονότων, βιώνεται στην ιστορική πορεία και εμπειρία της εκκλησιαστικής κοινότητας, επεκτείνεται σε όλη την ανθρωπότητα, καλύπτει όλες τις εποχές και

Θεού εκτός από ενότητα είναι μία πορεία, και αυτό είναι το κύριο που πρέπει να γνωρίζουμε. Και ο Μ. Αθανάσιος το ξέρει πολύ καλά αυτό. «Καὶ ἀγιαζῶν, πρὸς οὓς ἐγένετο (ενν. την προφητική φράση «καὶ ἐγένετο Λόγος Κυρίου», δηλ. τις θεοφάνειες του Λόγου), διακοσμῶν τε κατὰ τὸ βούλημα τοῦ Πατρὸς τὰ πάντα, ὑστερον καὶ δι' ἡμᾶς γέγονεν ἄνθρωπος», τονίζει με ιδιαίτερη ἔμφαση ο Μ. Αθανάσιος, θέλοντας ακριβῶς με τον ὄρο «ὑστερον» να αποδείξει την πορεία της θείας φανέρωσης, δηλαδή της ιστορίας της θείας Οικονομίας¹. Ἐτσι κατὰ τον Μ. Αθανάσιο, υπέρμαχος της πίστεως της Νικαίας, η φιλόανθρωπη πρόνοια του Πατέρα «ἐκτείνων εἰς πάντα» με την ενσάρκωση του «ιδίου αὐτοῦ» Λόγου, Δύναμης και Σοφίας, του Υἱοῦ του Θεοῦ², η οποία χαρακτηρίζεται ως μυστήριο της θείας πρόνοιας, δηλαδή της ευδοκίας του Πατέρα³. Και ἐδῶ πρόκειται για την αποκάλυψη του Θεοῦ, ως ιστορικά γεγονότα που εκτείνονται, κατὰ τον λόγο του απ. Παύλου, «τὰ ἀρχαῖα παρήλθεν, ἰδιὸν γέγονε τὰ πάντα καινὰ»⁴, και με μία απλή στροφή στη διάκριση θεολογίας και οικονομίας διατυπώνεται ακριβέστερα η πορεία της φανέρωσης του τριαδικού Θεοῦ, με τη δημιουργία, τις θεοφάνειες, την ενανθρώπιση, το σταυρό, την ἀνάσταση, την ἀνάλυση και την Πεντηκοστή. Κάθε γεγονός της θείας Οικονομίας, δηλαδή ἀποκάλυψη του τριαδικού Θεοῦ εκφράζει αὐτὴν τη διάκριση, πράγμα που καθορίζει το δυναμικό χαρακτήρα της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας,

---

όλους τους ανθρώπους, λόγω του σωτήριου χαρακτήρα της, καθώς τα γεγονότα είναι συγχρόνως ιστορικά, πραγματικά και πνευματικά, και ως εκ τούτου πρέπει να βιώνονται και αναγιγνώσκονται «ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι». Βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριὰνα Α'*, μν. ἔργ., σ. 83, Παναγιώτου Κ. Χρήστου, *Ὁ Μέγας Βασίλειος, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν: Θεσσαλονίκη 1978*, σ. 244, Γεωργίου Π. Πατρώνου, *Ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἰησοῦ (ἀπὸ τῆ φάτνη ὡς τὸν κενὸ τάφο)*, ἀνευ τόπου ἐκδόσεως και ἀνευ χρονολογίας, σ. 15.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 31 PG 26, 389A.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος εωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ορισθέντα, 24 PG 25, 457D.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 11 PG 26, 169A.

⁴. Β' Κορ. 5, 17. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 65 PG 26, 285B.

αλλά και τον τρόπο ερμηνείας της πίστεως και της Αγίας Γραφής, όπως θα δούμε με λεπτομέρειες λίγο παρακάτω.

Ο όρος «θεολογία» είναι βασικός όρος στην εκκλησιαστική γραμματεία, προέρχεται από την ελληνική φιλοσοφία και δεν απαντάει ούτε μία φορά στην Αγία Γραφή¹, ενώ ο όρος «οικονομία» απαντάει 9 φορές στην Καινή Διαθήκη². Πάντως ο Μ. Αθανάσιος και οι Καππαδόκες διετύπωσαν τον όρο «οικονομία» σε εξάρτηση από τον απ. Παύλο³, όπως έχει επικρατήσει στην κοινή πατερική παράδοση⁴, με τη θεολογική του χρήση, με το βαθύτερο νόημα, ως του θείου σχεδίου της σωτηρίας του κόσμου, δηλαδή της «θείας

---

¹. Despo Lialiou, «Θεολογία και Επιστήμη κατά τους Τρεις Ιεράρχες. Μία σύγχρονη πρόκληση εν μέσω πανδημίας. Πανηγυρικός Λόγος, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 30-1-22» εν <https://www.academia.edu/71248919/>, σ. 3. Βλ. επίσης, Γεωργίου Ί. Μαντζαρίδη, *Όρθόδοξη θεολογία και κοινωνική ζωή*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1996², σσ. 17 – 24, ο οποίος κάνει λόγο για την ουσιαστική διάκριση μεταξύ της αρχαίας φιλοσοφικής θεολογίας και της χριστιανικής εκκλησιαστικής θεολογίας, όπου στη δεύτερη, στη θέση του ανθρώπινου λόγου για τον Θεό έρχεται η αποκάλυψη του λόγου του Θεού προς τον άνθρωπο. Για τη διάκριση αυτή βλ. επίσης Δημητρίου Γ. Τσάμη, *Εισαγωγή στη σκέψη των Πατέρων της Όρθόδοξης Εκκλησίας*, μν. έργ., σ. 288.

². Βλ. τη μελέτη του Petros Vasiliadis, «Η βιβλική θεώρηση της οικονομίας», <https://www.academia.edu/1913065/>, άνευ αριθμησης σελίδων.

³. Για τη χρήση και τη σημασία του όρου «οικονομία» στο corpus paulinum (Α΄ Κορ. 9. 17, Έφ. 1. 10, 3. 2, 9, Κολ. 1, 25 και Α΄ Τιμ. 1, 4), βλ. αυτόθι, <https://www.academia.edu/1913065/>, άνευ αριθμησης σελίδων.

⁴. Ορθώς σημειώνει ο π. Θεόδωρος Ν. Ζήσης ότι ο όρος «οικονομία», που χρησιμοποιήθηκε ήδη στην Καινή Διαθήκη προς την έκφραση του θείου σχεδίου σωτηρίας του ανθρώπου, αποτελεί έκτοτε κοινή κληρονομία της πατερικής παράδοσης και υπέστη ανάπτυξη και επεξεργασία θεολογικώς κυρίως από τον Ειρηναίο. Βλ. Θεοδώρου Ν. Ζήση, *Άνθρωπος και Κόσμος εν τῇ Οικονομίᾳ τοῦ Θεοῦ*, μν. έργ., σ. 66. Ο αγ. Ειρηναίος της Λυών ονομάζει «οικονομίαν» το θείο σχέδιο της σωτηρίας των ανθρώπων, κεντρικός δὲ σταθμὸς αὐτῆς εἶναι τὸ γεγονός της ενσάρκωσης του Χριστού και η «ἐν Χριστῷ» ανακεφαλαίωση των πάντων, όπως στον απ. Παύλο (Έφ. 1, 10). Πρβλ. Ἰωάννου Δ. Καραβιδοπούλου *Ἐπίδειξις τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος*, Θεσσαλονίκη 1965 (ἀνατ. Γρηγορίου Παλαμᾶ 1965), σ. 16.

οικονομίας»¹. Σημειωτέον ότι ο απ. Παύλος ενώνει την Παλαιά Διαθήκη², την εντάσσει στην ερμηνεία της ενιαίας θείας «οικονομίας», μέσω της οποίας ο Θεός (πατέρας) με τις ποικίλες θεοφάνειες του Λόγου που δρά σε όλα παντοειδώς και οικοδομεί με το πνεύμα του Θεού, οικονομεί για τον άνθρωπο ήδη από τη δημιουργία και στη συνέχεια με τις διαρκείς επεμβάσεις του στον κόσμο, με σκοπό «ἀνακεφαλαίωση» των πάντων στον ενανθρωπήσαντα, τον Κύριο ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό. Ο επ. Σίλα Κοσκινᾶ, ο οποίος μπαίνει στον επιστημονικό διάλογο για το έργο του Χριστού στη διδασκαλία του απ. Παύλου, πολύ ορθώς σημειώνει ότι το έργο του Χριστού στον κόσμο παρουσιάζεται από τον απ. Παύλο ως συνέχεια της αποκαλύψεως του Θεού και επανάληψη της δημιουργίας³. Επιπλέον, και αυτό θεωρούμε ότι είναι σημαντικό να τονιστεί, το κήρυγμα του απ. Παύλου σαφώς κάνει τη διάκριση των λόγων της θεολογίας και της οικονομίας, δηλαδή εκφράζεται για τον Χριστό με άλλο τρόπο «ὅταν περὶ τῆς θεότητος διαλέγηται μόνης» και αλλιώς «ὅταν εἰς τὸν τῆς οικονομίας ἐμπέση λόγον»⁴, όπως θα δούμε κατά τη διάρκεια της παρούσας μελέτης.

Η καθιέρωση της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας θα χαρακτηρίσει την αγιοπατερική θεολογία του 4^{ου} αιώνα⁵, ιδίως στον χώρο της ερμηνείας

---

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 59 PG 26, 133C, Μεγάλου Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ Η΄*, 3 PG 32, 252B – D, Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν*, PG 44, 533AB, Ἀγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ΄, Εἰς τὴν Πεντηκοστὴν*, Ε΄ PG 36, 436C.

2. Για την παύλεια χρήση της Παλαιάς Διαθήκης βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του Brian J. Abasciano, *Paul's Use of The Old Testament in Romans 9. 10 – 18: An intertextual and Theological Exegesis*, στο *LNTS* (317), T&T Clark: London 2011.

3. Βλ. Ἐπισκόπου Σίλα Κοσκινᾶ, *Ἡ περὶ ἐσχάτων διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, στην *ΚΛΡ*, Τομ. 10, Τεῦχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 1.

4. Βλ. Θεοδώρου Ν. Ζήση, *Ἄνθρωπος καὶ Κόσμος ἐν τῇ Οἰκονομίᾳ τοῦ Θεοῦ*, μν. ἔργ., σ. 205.

5. Περισσότερα για τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας στους Πατέρες του τέταρτου αιώνα, και γενικά για αυτήν τη διάκριση, βλ. Melvin E. Lawrenz, III, *The Christology of John Chrysostom*, Milwaukee 1987, σσ. 132 – 139, Matthew K. Thompson, *Kingdom Come: Revisioning Pentecostal Eschatology* (διδ. διατρ.), St. Paul 2007, σσ. 93 – 95, David C. Dawson Vásquez, *The Mystical Theology of Vladimir Lossky A Study of his*

της Αγίας Γραφής¹, όπου εξυπηρετεί ως ασφαλές κρητήριο για την ορθή προσέγγιση των ι. κειμένων, γιατί με τη διάκριση αυτή προσδιορίζεται με ακρίβεια η βιβλική μαρτυρία των ι. συγγραφέων, διασφαλίζεται η εξαγωγή του ακριβούς νοήματος της μαρτυρίας και απομακρύνεται ο κίνδυνος της παρερμηνείας της. Αυτός ο εκκλησιαστικός τρόπος ερμηνείας των βιβλικών χωρίων, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, με βάση το σχήμα θεολογίας και οικονομίας, στην οποία δίδεται έμφαση για πρώτη φορά τον 4^ο αιώνα, στηρίζεται στην ιστορία της θείας Οικονομίας, που είναι αξεχώριστη από τη θεολογία, ως εμπειρία και λόγος για τον τριαδικό Θεό καθεαυτό, και σε αυτό εκφράζει την προσηγηθείσα πατερική παράδοση. Πρέπει να σημειωθεί, εξάλλου, ότι η ερμηνευτική διάκριση θεολογίας και οικονομίας επικράτησε στην μετέπειτα ερμηνευτική παράδοση των Πατέρων και είναι γενικότερα αποδεκτή μέχρι σήμερα².

Η διάκριση θεολογίας και οικονομίας θεωρείται ως κύρια και πρώτη, γιατί χαρίζει τη βεβαιότητα ότι δεν θα υπάρξει κίνδυνος της παρανοήσεως της θεολογίας και του τρόπου αποκαλύψεως του Θεού στους Προφήτες και τους Αποστόλους, καθώς διασφαλίζει τη βασική διάκριση άκτιστο – κτιστό και απαλλάσσει τη θεολογία από το να γίνει μία συλλογιστική ενατένιση της θεότητας κατά το αρειανικό πρότυπο. Εξάλλου, αυτή η διάκριση θα αποτελέσει το σημείο εκκινήσεως των Μ. Αθανασίου και Καππαδοκών Πατέρων στον αντιαρειανικό αγώνα, και αυτό συμβαίνει γιατί η διάκριση θεολογίας και οικονομίας, δίνει απάντηση στα κύρια ασεβή ερωτήματα των αρειανών, των πνευματομάχων και των ευνομιανών: τί είναι ο Υιός, κτιστός ή άκτιστος; τί είναι το Άγιο Πνεύμα, κτιστό ή άκτιστο; Ο Μ. Αθανάσιος είναι ο πρώτος πατέρας που εγκαινιάζει τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, με τρόπο συστηματικό και καθαρό, την οποία παρέλαβαν

Integration of the Experience of God into Theology, μν. έργ., σσ. 80 – 83, Γεωργίου Ί. Μαντζαρίδη, *Ὁρθόδοξη θεολογία καὶ κοινωνικὴ ζωὴ*, μν. έργ., σ. 28, Aristotle Papanikolaou, *Apophaticism V. Ontology: A Study of Vladimir Lossky and John Zizioulas* (διδ. διατρ.), Chicago 1998, σσ. 117 – 123.

¹. Βλ. Σάββα Αγουρίδη, *Ερμηνευτικὴ τῶν Ἱερῶν Κειμένων*, μν. έργ., σ. 173.

². Αυτόθι, 173.

οι Καππαδόκες¹. Τι σημαίνει, όμως, αυτό που λέμε διάκριση θεολογίας και οικονομίας; Σημαίνει τη διάκριση της «κατά φύσιν γέννησης και εκπόρευσης» και της «κατά βούλησιν δημιουργίας»², δηλαδή ότι η γέννηση του Υιού και η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος είναι πράξη φύσεως, ενώ η δημιουργία είναι πράξη βουλήσεως³. Με άλλα λόγια, σημαίνει τη διάκριση θείας φύσεως και θείας ενέργειας στον τριαδικό Θεό, ο οποίος διακρίνεται σε αΐδια και οικονομική Τριάδα⁴.

Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι η διάκριση θεολογίας και οικονομίας που κάνει ο Μ. Αθανάσιος δεν αποτελεί θεωρητικό κατασκευάσμα του, γιατί η διάκριση ήδη υπάρχει στην Αγία Γραφή, ακριβέστερα στην κτίση, και εκφράζεται μέσα από τις θεοφάνειες⁵. Στις ίδιες τις θεοφάνειες επισημαίνεται η ύπαρξη του Θεού ως απρόσιτου όντος (Θεολογία), και ταυτόχρονα η δράση του στην κτίση και την ιστορία (Οικονομία)⁶.

---

¹. Βλ. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Ὁρθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός Α'*, μν. έργ., σ. 103. Είναι γεγονός ότι ένα πλήθος Πατέρων πριν τον Μ. Αθανάσιο τηρούν την κοινή γραμμή της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας, αλλά με εικονικό και «πρωτόγονο» τρόπο, όχι με τον συστηματικό τρόπο του 4^{ου} αιώνα, που επιβάλλει η ανάλογη αίρεση της συγκεκριμένης εποχής. Βλ. περισσότερο Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογίας Β'*, *Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μέ τή δυτική χριστιανουσύνη*, μν. έργ., σσ. 82 – 83.

². Αὐτόθι, σ. 96, υποσ. 56.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 29 PG 26, 72B *Κατά Ἀρειανῶν Β'*, 2 PG 26, 149C.

⁴. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογίας Β'*, *Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μέ τή δυτική χριστιανουσύνη*, μν. έργ., σ. 96, υποσ. 56. Για τη διάκριση της ίδιας της Αγίας Τριάδας σε θεολογική και οικονομική Τριάδα βλ. επίσης Σάββα Αγουρίδη, *Ερμηνευτική των Ιερών Κειμένων*, μν. έργ., σ. 173, Mark Samuel Medley, *Imago Trinitatis: Toward a relational understanding of being human*, άνευ τόπου εκδόσεως 1995, σ. 119.

⁵. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογίας Β'*, *Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μέ τή δυτική χριστιανουσύνη*, μν. έργ., 80.

⁶. Με απλά λόγια, η ίδια η Οικονομία μαρτυρεί για τη Θεολογία. Αὐτόθι, σ. 80.

Μαρτυρία για τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας συνιστά η μία ιστορική εκκλησιαστική κοινότητα, η οποία «έν πορεία», δηλαδή μέσα στη δημιουργία, στη φυσική αποκάλυψη, δίνει μαρτυρία για την υπερφυσική αποκάλυψη του Λόγου του Θεού, ως ασάρκου, ενσάρκου και πνευματικώς ορωμένου στη Θεία Λειτουργία¹. Ως εκ τούτου καταλαβαίνει κανείς ότι οι θεόπτες από τις θεοφάνειες του Λόγου διαπιστώνουν ότι η Οικονομία μέσα στην ιστορία καθορίζεται από τη Θεολογία, μολονότι και η Θεολογία και η Οικονομία έχουν τις ρίζες τους στον ίδιο πάντα τριαδικό Θεό². Πάντως είναι σαφές ότι η διάκριση θεολογίας και οικονομίας που εγκαινιάζεται από τον Μ. Αθανάσιο επιβάλλεται από τη διάκριση ακτίστου τριαδικού Θεού και κτιστών όντων, γνωστή από τις θεοφάνειες αλλά και από την Αγία Γραφή³, η οποία αποτελεί μαρτυρία για τα γεγονότα της θείας Οικονομίας που τελεί ο απολύτως υπερβατικός τριαδικός Θεός.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, κατά τη γνώμη μας, κρίνεται σκόπιμο να τονιστεί ότι η θεολογία και η οικονομία είναι διακρίσεις κατά τη φανέρωση του Θεού, δηλαδή: α) ο Θεός «καθ' ἑαυτόν», ως Πατέρας «καὶ» Υἱός «καὶ» Ἅγιο Πνεῦμα και β) η κτίση και η ιστορία η φανέρωση του Θεού «κατ' οἰκονομίαν». Θεωρούμε, επίσης, ότι θα κάνει σφάλμα αν πει κανείς ότι η

---

¹. Η ελπίδα των Δικαίων και των Προφήτων στον καιρό της Παλαιάς Διαθήκης είναι ερειδόμενη στις θεοφάνειες του Λόγου του Θεού, που τελούνται «πρὸς τὴν χρείαν ἐκάστω» και δεν είναι τίποτε ἄλλο παρά η υπερφυσική αυτή παρουσία του άσαρκου Λόγου του Θεού στα ιστορικά γεγονότα, των οποίων συνέχεια είναι η υπερφυσική ενανθρώπησή του. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγος Α'*, 63 PG 26, 144BC – 145A.

². Βλ. ενδεικτικά Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογίας Β'*, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μέ τή δυτική χριστιανουσύνη, μν ἔργ., 80.

³. Για τη διάκριση ακτίστου Θεού και κτιστού κόσμου, ως δύο μόνο «τρόποι ὑπάρξεως», με βάση τη δημιουργία του κτιστού κόσμου «ἐκ τοῦ μη ὄντος», κατά το βιβλικό χωρίο *Β' Μακ. 7, 28*, βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 3 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 2 PG 26, 628B Ἐπιστολή Περὶ τῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀριμίνῳ τῆς Ἰταλίας, καὶ ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνόδων, 52 PG 26, 785B, Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ'*, *Θεολογικός δεύτερος, Περὶ θεολογίας*, C' PG 36, 32C, Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Ἐννομίου Γ'* 2 PG 29, 660A, Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Θεωρία εἰς τόν τοῦ Μωϋσέως βίον*, PG 44, 333AB.

θεολογία και η οικονομία είναι δόγματα της πίστεως της Εκκλησίας, γιατί το δόγμα της Εκκλησίας είναι η ομολογία του Πατέρα «καὶ» του Υιού «καὶ» του Αγίου Πνεύματος, δηλαδή η βαπτισματική πίστη και ομολογία στον τριαδικό Θεό, η οποία χαρακτηρίζεται από τον Μ. Αθανάσιο ως το κεφάλαιο της Θεολογίας¹. Η βαπτισματική ομολογία είναι θεολογία «οικονομική», αφού μόνο μέσα στα πλαίσια της Οικονομίας μπορεί να μιλήσει ο άνθρωπος για τον τριαδικό Θεό. Σε αυτό το σημείο λοιπόν φαίνεται ξεκαθαρισμένα ότι η «θεολογία» κατά τον Μ. Αθανάσιο είναι λόγος για την Αγία Τριάδα καθεαυτή, η οποία γνωρίζεται μέσω της οικονομίας². Ο Μ. Αθανάσιος στην πολεμική με τους αρειανούς χρησιμοποιεί τον όρο «οικονομία» για να σημάνει το γεγονός της ενανθρωπήσεως του Λόγου, του ίδιου του Υιού³, δηλαδή το κύριο στοιχείο της «οικονομίας»⁴. Η διάκριση θεολογίας και οικονομίας είναι στη χρήση και στους Καππαδόκες, αν και με διαφοροποιημένες σημασίες που

---

¹. Η βαπτισματική ομολογία στην Αγία Τριάδα, εξηγεί ο Μ. Αθανάσιος στους αρειανούς και τους πνευματομάχους, είναι η «θεολογία», δηλαδή το «κεφάλαιον» της πίστεως και το «κήρυγμα» ολόκληρης της ουράνιας Εκκλησίας. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Λόγος Α΄*, 34 PG 26, 81C – 84A Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος εωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 31 PG 25, 473A-C Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, *Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 596BC. Στην προκειμένη περίπτωση είναι πολύ χαρακτηριστική η γνώμη του αγ. Γρηγορίου Νύσσης εναντίον της ευνομιανῆς διδασκαλίας, όταν υπογραμμίζει ότι η βαπτισματική πίστη στον τριαδικό Θεό (Μτ. 28, 19), δηλαδή η βαπτισματική ομολογία της Εκκλησίας είναι το «δόγμα», βλ. Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικός λόγος Α*, PG 45, 300A. Βλ. επίσης Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 75 PG 32, 209AB.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α΄*, 18 PG 26, 49A Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, *Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 29 PG 26, 593D.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α΄*, 55 PG 26, 125C· 59 PG 26, 133C· 64 PG 26, 145B· *Κατά Αρειανῶν Β΄*, 51 PG 26, 256B· 53 PG 26, 260B· 75 PG 26, 305B.

⁴. Despo Lialiou, «Ἐνότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας κατὰ τὸν ἅγ. Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ: Τὸ παράδειγμα τῶν Κεφαλαίων ἑκατὸν πενήκοντα... Θεσσαλονίκη 2011» ἐν <http://www.academia.edu/36835796>, σ. 20.

προσδιορίζονται από τις συνθήκες και τις ανάγκες του κάθε πατρός. Τελικά όμως υπάρχει πλήρη «συμφωνία» δηλαδή μία βασική και κοινή σημασία της ερμηνείας των βιβλικών θεοφανικών γεγονότων, που την αποδέχονται οι Καππαδοκές και ο Μ. Αθανάσιος¹. Και μέσα σε αυτό το κλίμα της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας, η οποία νοείται ως χάρισμα του Αγίου Πνεύματος, όπως τονίζει ο Μ. Βασίλειος στην πολεμική με τον Ευνόμιο, η εκκίνηση από τη Θεολογία ή την Οικονομία είναι προσωπική επιλογή του συγγραφέα, όπως συμβαίνει στους τέσσερις Ευαγγελιστές, χωρίς αυτό να σημαίνει είσοδο στις ενδοτριαδικές σχέσεις και τη θεία ουσία, δηλαδή στη Θεολογία².

---

¹. Από τη μελέτη της Despo Lialiou, «Θεολογία και Επιστήμη κατά τους Τρεις Ιεράρχες. Μία σύγχρονη πρόκληση εν μέσω πανδημίας. Πανηγυρικός Λόγος, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 30-1-22», μν. έργ., σ. 5, καταλαβαίνουμε ότι στον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο ο όρος «θεολογία» είναι λόγος για την Αγία Τριάδα καθαυτή, απρόσιτη κατά την ουσία και προσιτή κατά τη δημιουργική, φωτιστική και θεοποιό ενέργεια, ενώ στον Μ. Βασίλειο ο όρος απαντά ως λόγος για τη φανέρωση του Θεού στον κόσμο, ουσιαστικώς στον Μ. Βασίλειο «θεολογία» είναι η βαπτισματική ομολογία και κυρίως η «οικονομία» είναι το έργο του Λόγου στη δημιουργία, με την ενανθρώπιση αλλά και η Θεία Ευχαριστία. Για τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας στον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο, βλ. και τη μελέτη του Matthew K. Thompson, *Kingdom Come: Revisioning Pentecostal Eschatology* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σσ. 93 – 95. Βλ. επίσης Άγιου Γρηγορίου Νύσσης, *Πρός Ευνόμιον άντιρρητικός λόγος Α΄* PG 45, 349A· *Θεωρία εις τόν του Μωϋσέως βίον*, PG 44, 373D – 376A.

². Έτσι οι Συνοπτικοί Ευαγγελιστές αρχίζουν το Ευαγγέλιό τους από την Οικονομία, δηλαδή από την ανθρωπότητα του Χριστού, για να φτάσουν τελικά στη Θεολογία, ή στη θεότητα του, ενώ ο Ευαγγελιστής Ιωάννης αρχίζει από τη Θεολογία, δηλαδή από τη θεότητα του Χριστού, για να φτάσει τελικά στην Οικονομία, ή στην ανθρωπότητά του. Βλ. Μτ. 1. 1, από την Οικονομία στη Θεολογία («Βίβλος γενέσεως Ιησοῦ Χριστοῦ, υἱοῦ Δαυΐδ, υἱοῦ Ἀβραάμ»), Μκ. 1. 1, από την Οικονομία στη Θεολογία («Ἀρχή τοῦ εὐαγγελίου Ιησοῦ Χριστοῦ, υἱοῦ τοῦ Θεοῦ»), Λκ. 1. 1 – 3, από την Οικονομία στη Θεολογία («Ἐπειδήπερ πολλοὶ ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι διήγησιν περὶ τῶν πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων, καθὼς παρέδωσαν ἡμῖν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρεταὶ γενόμενοι τοῦ λόγου») και Ἰω. 1, 1, από τη Θεολογία στην Οικονομία («Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος»). Είναι βέβαιο ότι η μαρτυρία των Ευαγγελιστῶν αναγνωρίζει τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, γιατί με άλλο τρόπο εκφράζονται όταν ομιλοῦν για τη θεότητα του Χριστού, ενώ αλλιώς

Το ζήτημα, ωστόσο, που θέτουμε και προσπαθούμε να εξηγήσουμε στην παρούσα μελέτη, είναι γιατί ο Μ. Αθανάσιος κάνει τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας; Δηλαδή γιατί αναδεικνύει ως βασική θεολογική αρχή τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας; Ο λόγος που επιβάλλει αυτή τη διάκριση από τον Μ. Αθανάσιο προκύπτει από την κατηγορία που απευθύνει ο άγιος πατέρας προς τους αρειανούς σχετικά με τη διδασκαλία τους για τον Λόγο του Θεού. Γράφει ο Μ. Αθανάσιος: «Οί μὲν γὰρ Ἀρειανοί, καίτοι τὴν ἔνσαρκον παρουσίαν τοῦ Λόγου καὶ τὰ δι' αὐτὴν εἰρημένα μὴ νοήσαντες, ὅμως ἐξ αὐτῶν πρόφασιν λαβόντες εἰς τὴν ἑαυτῶν αἵρεσιν, καὶ οὕτως ἠλέγχθησαν θεομάχοι καὶ ὡς ἀληθῶς ἀπὸ γῆς κενολογοῦντες»¹. Εδώ ο Μ. Αθανάσιος συμβουλεύει τους πνευματομάχους, προσπαθώντας να τους βάλει στον ορθό δρόμο, για να μην κάνουν το λάθος των αρειανών, και να αποκοπούν από την Εκκλησία. Η συμβουλή αυτή του Μ. Αθανασίου είναι καθαρά από ποιμαντικούς λόγους, για να μην προβάλλουν κάποια διδασκαλία άσχετη από τον σωτηριολογικό σκοπό της θείας αποκαλύψεως, απομακρύνοντας τους ανθρώπους από τη θέωση, όπως έκαναν οι αρειανοί. Οι αρειανοί, επειδή δεν έκαναν τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, με τη διδασκαλία τους για τον κτιστό Λόγο αναμείγνυαν κτιστό και άκτιστο στον τριαδικό Θεό, και με αυτήν την άρνηση της θεολογίας, του Λόγου του Θεού, που σπέρνουν τριγύρω, νέκρωσαν τη σωτηρία τους, γίνοντας τελικά «θεομάχοι»². Για το λόγο αυτό ο Μ. Αθανάσιος θεώρησε απαραίτητο να κάνει τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας γιατί ο Λόγος του Θεού, που είναι πάντα Θεός, σαρκώνεται³.

όταν ομιλούν για την ανθρωπότητά του: «Λαβόμενος γὰρ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς, καὶ πάσας τὰς σωματικὰς τε καὶ χρονικὰς ἐννοίας κατωτέρας τῆς ἑαυτοῦ θεολογίας ἀπολιπών, ὑπερφώνησε τὰ προσλαβόντα κηρύγματα τῆς μεγαλοφύιας τῆς γνώσεως». Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου Β'* 15 PG 29, 601A – C.

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 3 PG 26, 536A.

2. Βλ. Νικολάου Εὐθ. Μητσοπούλου, *Ἡ ὀρθὴ εἰς Χριστὸν πίστις προϋπόθεσις ἀληθοῦς σπουδῆς τῆς Ὀρθοδόξου Δογματικοθητικῆς Θεολογίας*, στην *ΕΕΘΣΠΑ*, Τομ. ΛΣΤ', 2001, σ. 175.

3. Μεγάλου Αθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἔωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ*

Η ένσαρκη Οικονομία του Λόγου, του Υιού του Θεού έγινε «κατ' εὐδοκίαν τοῦ Πατρὸς»¹ και «δι' ἡμᾶς»², ὅπως διατυπώνει ο Μ. Αθανάσιος με τη φράση «καθ' ἡμᾶς οἰκονομίας»³, αναδεικνύοντας κατ' αὐτὸν τον τρόπο το σωτηριολογικὸ χαρακτῆρα της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας. Ἐτσι ο Μ. Αθανάσιος καταλαβαίνει ὅτι η σωτηρία, ο κόσμος και ο ἄνθρωπος εἶναι οργανικά συνυφασμένοι με τον σκοπὸ της θείας Οικονομίας, της φανέρωσης του τριαδικού Θεοῦ στα ιστορικά γεγονότα, που κορυφώνονται με την οικονομική ενανθρώπιση του Λόγου, του Σωτήρα Χριστοῦ. Και ἐδῶ θα αναφέρουμε για παράδειγμα τον Μ. Βασίλειο, ο οποίος με ιδιαίτερο τόνο διακηρύσσει ὅτι, η ένσαρκη Οικονομία του Θεοῦ και Σωτήρα Χριστοῦ για τους ἄνθρώπους σημαίνει «ἀνάκλησις ἀπὸ τῆς ἐκπτώσεως, καὶ ἐπάνοδος εἰς οἰκειώσιν Θεοῦ, ἀπὸ τῆς διὰ τὴν παρακοὴν γενομένης ἀλλοτριώσεως. Διὰ τοῦτο ἢ μετὰ σαρκὸς ἐπιδημία Χριστοῦ· αἰτῶν εὐαγγελικῶν πολιτευμάτων ὑποτυπώσεις· τὰ πάθη ὁ σταυρὸς· ἢ ταφή ἢ ἀνάστασις»⁴.

Η διάκριση θεολογίας και οικονομίας εἶναι ἐκκίνηση και ἔνωση ὅλων των ερμηνευτικῶν ἀρχῶν του Μ. Αθανασίου και των Καππαδοκῶν, που σκοπεύουν τη σύνολη γνώση της Ἁγίας Γραφῆς. Ο Μ. Αθανάσιος διατυπώνει με σαφήνεια τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας ως βασική ερμηνευτική ἀρχή, βάσει της οποίας ερμηνεύει το ενιαίὸ της προφητικῆς

ὀρισθέντα, 15 PG 25, 441A: «τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ μεμαθήκαμεν ἐκ τῶν θείων γραφῶν, ὡς προείπομεν, αὐτὸν εἶναι τὸν λόγον και τὴν σοφίαν τοῦ Πατρὸς. ὁ μὲν γὰρ ἀπόστολὸς φησι· «Χριστὸς Θεοῦ δύναμις και Θεοῦ σοφία»· ὁ δὲ Ἰωάννης εἰρηκῶς· «και ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο», ἐπήγαγεν εὐθύς· «και ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ Πατρός, πλήρης χάριτος και ἀληθείας». Βλ. του ιδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 64 PG 26, 145B· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 10 PG 26, 344A· 30 PG 26, 388B.

¹. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 11 PG 26, 169A.

². Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 64 PG 26, 145B· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 12 PG 26, 172A: «ἢ ἄνθρωπίνη οἰκονομία, ἣν δι' ἡμᾶς ἀνεδέξατο». Βλ. του ιδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 51 PG 26, 256B.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 55 PG 26, 125C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 35 PG 32, 128CD.

και της αποστολικής μαρτυρίας για τον Λόγο του Θεού, όταν λέγει: «Υἱός ἐστιν, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴρηται, καὶ οὐ ποίημα ὁ Λόγος, καὶ οὐ δεῖ τὰς τοιαύτας λέξεις (ὅπως εἶναι, για παράδειγμα, «ἐποίησεν») εἰς τὴν θεότητα αὐτοῦ λαμβάνειν, ἀλλ' ἐρευνᾶν διὰ τί καὶ πῶς ταῦτα γέγραπται, καὶ πάντως ἀπαντήσῃ τοῖς ζητοῦσιν ἢ ἀνθρωπίνη οἰκονομία, ἣν δι' ἡμᾶς ἀνεδέξατο»¹. Σημασία ἔχει στην προκειμένη περίπτωση το στοιχείο «διὰ τί καὶ πῶς», το οποίο χαρακτηρίζει τον τρόπο καταγραφῆς της βιβλικῆς μαρτυρίας για τον Λόγο, και εξυπηρετεῖ ως προσδιορισμὸς στα βιβλικά χωρία για τη διάκριση θεότητας και ἀνθρωπότητας του Υἱού, θεολογίας και οικονομίας². Ἐτσι σε περιπτώσεις που μαρτυρεῖται για την ἐνανθρώπηση του Λόγου, τίθεται ἡ «αἰτία», ἢ το «διὰ τί», γιατί ἐνανθρωπείται «δι' ἡμᾶς», και σημαίνεται με «τὰ λεξείδια τῆς ἀνθρώπων συστάσεως»³, ὅπως εἶναι «ἔκτισε», «ἐποίησε», «ἐγένετο», με «τοιαύτας λέξεις»⁴, και αὐτό ἐκλαμβάνεται ως Οἰκονομία, ἐνῶ σε περιπτώσεις που μαρτυρεῖται για τὴ θεότητά του, ἡ μαρτυρία εἶναι ἀπλή, δεν τίθεται ἡ «αἰτία», ἢ το «διὰ τί», γιατί εἶναι Θεός, Λόγος, Σοφία και Υἱός, δηλαδή «γέννημα», και αὐτό ἐκλαμβάνεται ως Θεολογία⁵. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρονται τα βιβλικά χωρία, ὅπως: Παροιμ. 8. 22 – 25, 27 – 30, Ψλ. 44. 8, Πραξ. 2. 36, Ἐβρ. 3. 2, Φιλ. 2. 6 – 8, Ἰω. 1. 1, 14, 6. 38 – 40, 8. 12, 58, 10. 30, 12. 46, 14. 6, 9, 10, 18. 37, Ρωμ. 1. 1 – 2 και Α' Ἰω. 3. 8⁶, ἀν και υπάρχουν και ἄλλα, τα οποία ἐρμηνεύονται με το ἴδιο τρόπο, με βάση τὴ διάκριση θεολογίας και οικονομίας. Οἱ ἀρειανοί, ἐπειδὴ δεν ἔκαναν τὴ διάκριση θεολογίας και οικονομίας, δεν ἀντιλαμβάνονταν αὐτό το κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῆς

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 12 PG 26, 172Α.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 53 PG 26, 260BC.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 11 PG 26, 169Α.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 12 PG 26, 172Α.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 53 PG 26, 260BC.

⁶. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 53 – 54 PG 26, 260BC – 261Α-C, του ἰδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 1 PG 26, 148C – 149Α.

βιβλικής μαρτυρίας των ι. συγγραφέων των δύο Διαθηκών, και συνεπώς παρερμήνευαν αυτά τα χωρία και τον «σκοπὸν τῆς θείας Γραφῆς»¹.

Εἶναι μόνο φυσιολογικό το στοιχείο «διὰ τί καὶ πῶς» που προσδιορίζει τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας να αφορά σε ὅλη την Αγία Γραφή, Παλαιά και Καινή Διαθήκη, ἀπὸ ὅπου και πηγάζει. Εἰδικότερα, πηγάζει ἀπὸ το «ἔθος»² των βιβλικῶν κειμένων της Αγίας Γραφῆς, που ἔχουν τη «συνήθεια» να διακρίνουν τη θεότητα του Λόγου του Θεοῦ ἀπὸ την ἀνθρωπότητά του³, με ἄλλα λόγια να κάνουν τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, και αυτό ακριβῶς εἶναι ο εἰδικός «χαρακτήρ»⁴ της χριστιανικῆς πίστεως, που πέρασε «ἐκ τῶν Προφητῶν διὰ τῶν Ἀποστόλων εἰς τοὺς Πατέρες»⁵. Στη σκέψη του Μ. Αθανασίου η διάκριση θεολογίας και οικονομίας, ως ὄργανο σωστῆς ἐρμηνείας, ἐναρμόζεται προς τους ἐκφραστικούς τρόπους της Αγίας Γραφῆς, δηλαδή προς το «ἔθος». Ἐτσι, η Θεολογία δίνει ἐμφαση στη θεότητα του Λόγου, ἢ στα χωρία που διακηρύσσουν την αἰδία γέννησή του «ἐκ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς» και τα χαρακτηριστικά «ἐξ ὧν γινώσκεται ὁ Θεός», ὅπως την αἰωνιότητα, τη μεγαλειότητα, την παντοδυναμία, τη δημιουργική ἐνέργεια και τη θεραπευτική δύναμη, ἐνῶ η Οικονομία στην ἀνθρωπότητά του, ἢ στα χωρία που διακηρύσσουν την ἐνανθρώπηση, το πάθος, το χρίσμα, την προκοπή, το σταυρικό θάνατο, την ἀνάσταση και την ἀνάλυψη, γιατί γνωρίζει ο Μ. Αθανάσιος ὅτι με βάση τη διάκριση θεολογίας και

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 2 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν, 7 PG 26, 620A.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 53 PG 26, 260BC.

³. Αὐτόθι, 260BC, του ἰδίου, Ἐπιστολή 2 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν, 8 PG 26, 620C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 2 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν, 7 PG 26, 620B.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου Ἐπιστολή 2 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν, 8 PG 26, 620C – 621AB.

οικονομίας, επιχειρείται η ερμηνευτική προσέγγιση όσων «θεϊκῶς» και «ἀνθρωπίνως» διατυπώνει το κήρυγμα των Αποστόλων για το Χριστό¹.

Στη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, κατά την ερμηνεία της Αγίας Γραφής, τηρείται ο κανόνας να μη μπερδεύονται «τὰ λεξείδια τῆς ἀνθρώπων συστάσεως» και η γέννηση – ο τρόπος υπάρξεως – του Υιού (Λόγου και Σοφίας)², και αυτό «κατὰ τὴν προειρημένην ἐκ τῶν Γραφῶν διαστολήν»³, δηλαδή να μη μεταφέρεται η οικονομία στη θεολογία, το κτιστό στο ἀκτιστό, όπως έκαναν οι αρειανοί, «τὰ ἀνθρώπινα εἰς τὴν

---

1. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 32 PG 26, 389C – 392AB. Σε αυτό ο Μ. Βασίλειος ακολουθεῖ κατὰ πόδας τον Μ. Αθανάσιο, όταν λέγει: «Καὶ τοῦτο παντὶ γνῶριμον τῷ καὶ μικρὸν ἐπιστήσαντι τῆς ἀποστολικῆς λέξεως τῷ βουλήματι, ὅτι οὐχὶ θεολογίας ἡμῖν παραδίδωσι τρόπον, ἀλλὰ τοὺς τῆς οἰκονομίας λόγους παραδηλοῖ. Κύριον γὰρ, φησὶ, καὶ Χριστὸν αὐτὸν ὁ Θεὸς ἐποίησε, τοῦτον τὸν Ἰησοῦν ὃν ὑμεῖς ἐσταυρώσατε». Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου Β'* 3 PG 29, 577A. Τὴν ἴδια εἰκόνα παρουσιάζει ἡ θέση του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, ο οποίος ακολουθεῖ πιστὰ τον Μ. Αθανάσιο. Ἡ επιμονή δηλαδή του αγ. Γρηγορίου στη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, σε σχέση με τὴ θεότητα και τὴν ἀνθρώπινητητα του Χριστοῦ, σημαίνει τήρηση του Μ. Αθανασίου και του Συμβόλου της Νικαίας, και ὡς εκ τούτου του ἀποστολικῆς κηρύγματος: «οἱ μὲν τῷ σαρκικῷ τοῦ Χριστοῦ πλέον ἐνησχολήθησαν» (ενν. τὴν Οἰκονομία), «οἱ δὲ τῇ θεολογίᾳ προσέβησαν» (ενν. τὴ Θεολογία). Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΓ'*, *Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, ἐπιτάφιος*, ΞΘ' PG 36, 589C. Ἡ Beth Elise Dunlop, *Earliest Greek Patristic Orations on the Nativity: A Study Including Translations*, Michigan 2004, σσ. 28 – 29, ορθῶς παρατηρεῖ ὅτι οἱ εὐσεβεῖς Πατέρες της Νικαίας ἐπιμένουν στη διάκριση της δραστηριότητας του Χριστοῦ, αὐτὴ ἡ ὁποία ἀναφέρεται στη θεότητά του, και αὐτὴ ἡ ὁποία ἀναφέρεται στην ταπείνωση, δηλαδή τὴν ἀνθρώπινητά του.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 11 PG 26, 169AB. Βλ. ἐπίσης, Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου Β'* 3 PG 29, 577AB.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 47 PG 26, 248B: «Αἰ γὰρ Παροιμαῖαι λέγουσι τὸ, ἔκτισεν· ἀλλ' οὐ λέγουσι κτίσμα τὸν Υἱὸν, ἀλλὰ γέννημα, καὶ κατὰ τὴν προειρημένην δὲ ἐκ τῶν Γραφῶν διαστολήν, λέγω τοῦ ἔκτισε καὶ τοῦ κτίσματος, τὸ μὲν ἴδιον φύσει τοῦ Υἱοῦ μονογενῆ Σοφίαν αὐτὸν καὶ δημιουργὸν τῶν κτισμάτων γινώσκουσι· τὸ δὲ, ἔκτισε, λέγουσαι, οὐκ ἐπὶ τῆς οὐσίας αὐτοῦ λέγουσιν, ἀλλὰ πολλῶν ὁδῶν ἀρχὴν αὐτὸν γίνεσθαι σημαίνουσιν, ὡς εἶναι ἐναντίον τὸ μὲν ἔκτισε τῷ γεννήματι, τὸ λεγόμενον ἀρχὴν ὁδῶν τῷ εἶναι αὐτὸν μονογενῆ Λόγον».

θεότητα ἐκλαμβάνοντες»¹. Η διάκριση θεολογίας και οικονομίας, ως βασική ερμηνευτική αρχή, και αυτό εφαρμόζεται σε όλα τα χωρία που αναφέρονται στον Λόγο, Υιό και Χριστό², σκοπεύει το «πρᾶγμα» και το «πρόσωπον» και το «καιρὸν» του χωρίου, δηλ. του γεγονότος της θείας Οικονομίας³, καθώς η ίδια πλουτίζεται με τον συσχετισμό της με τις αρχές, ή τους όρους «ὀνόματα», «διάνοια», «σκοπὸς», «γράμμα – πνεῦμα», «τύπος – ἀλήθεια», και όλα σε μία ενότητα εντάσσονται στην πορεία και την ερμηνεία της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης. Με βάση αυτό το ερμηνευτικό πρόγραμμα, με επικεφαλής τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, οδηγείται ο πνευματικός ερμηνευτής⁴ μέσω έρευνας των δεδομένων της Αγίας Γραφής προς ολοκλήρωση ενός νοήματος⁵, εισδύει «ὀνοῦς» του στην κατανόηση της «διάνοιας» των ι. συγγραφέων της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, αυτών των θεολόγων μαρτύρων του Θεού Λόγου «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι»⁶.

Ανακεφαλαιώνοντας τη συζήτηση για το θέμα της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας, ως κριτήριο για την ενιαία ερμηνεία του περιεχομένου της Αγίας Γραφής, μπορούμε να πούμε ότι ο Μ. Αθανάσιος χρησιμοποιεί τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας προκειμένου να εξασφαλίσει το έργο του Λόγου ως Θεού, με την αποκάλυψή του στον κόσμο, είτε στους Προφήτες (ασάρκως) είτε στους Αποστόλους (ενσάρκως). Παράλληλα, οι αρειανοί, επειδή δεν έκαναν τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας,

---

1. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 55 PG 26, 125B.

2. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 54 PG 26, 124B.

3. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 55 PG 26, 125B.

4. Ως προϋπόθεση σωστής ερμηνείας της Αγίας Γραφής τίθεται η πνευματική κάθαρση του ερμηνευτή, «χρεία βίου καλοῦ και ψυχῆς καθαῶς καὶ τῆς κατὰ Χριστὸν ἀρετῆς». Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 57 PG 25, 196CD.

5. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 44 PG 26, 240C.

6. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 57 PG 25, 196CD.

συνέχεαν το έργο του Λόγου ως Θεού, επίσης με την αποκάλυψή του στον κόσμο, στους Προφήτες (ασάρκως) και τους Αποστόλους (ενσάρκως). Αναρωτιέται κανείς, και δικαίως, πού διαφέρουν οι στάσεις του Μ. Αθανασίου και των αρειανών, οι οποίες αναμφίβολα εδράζονται στην Αγία Γραφή, ως υπόμνημα της θείας αποκαλύψεως; Η διαφορά προέρχεται από το γεγονός της αντίληψης της ενότητας της ενέργειας του τριαδικού Θεού «αίδίως» και στη θεία Οικονομία, δηλαδή της αναγνώρισης της ενιαίας αποκαλύψεως και δόξας του τριαδικού Θεού στην κτίση και την ιστορία, που συνέχει τα βιβλικά κείμενα και κάνει την ταυτότητα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, μέσω θεοφανειών και επαγγελιών¹. Η δράση του τριαδικού Θεού δια της μίας και της αυτής ενεργείας δηλαδή Οικονομίας, ύπο το φώς πάντα των ενεργουμένων, είναι ένα γεγονός που αντιλαμβάνει ο Μ. Αθανάσιος στη βιβλική ερμηνεία, σε αντίθεση με τους αρειανούς. Εδώ θα μπορούσε κανείς να πει ότι με τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας απέδειξε ο Μ. Αθανάσιος τη «θειότητα» των γεγονότων του Λόγου, και το «τί» έκανε ο τριαδικός Θεός «δι' ήμᾶς» με τη δημιουργία, τις θεοφάνειες, την ενανθρώπιση και την Πεντηκοστή. Πάντως η ορθή τάση της Θεολογίας να μένει στη θεότητα του Λόγου, αποτελεί έναν επιτυχημένο τρόπο να διασφαλιστεί ο Λόγος από τη σύγχυσή του με κάποια ιδέα για κτιστό ή απρόσωπο λόγο, όπως συμβαίνει στους αρειανούς². Το ίδιο ισχύει βέβαια στην περίπτωση του Αγίου Πνεύματος, το οποίο είναι της Θεολογίας και δε συγχέεται με κάποια ιδέα για κτιστό ή καθολικό πνέυμα³.

---

¹. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο σύγχρονος αυστραλός βιβλικός David J. A. Clines, *The Theme of the Pentateuch*, *JSOTSup* 10, Sheffield Academic Press: Sheffield 1997, σ. 126, η θεία εκ πλήρωση νοείται ως έκθεση, επιβεβαίωση και επέκταση. Έχει προγενετική αλλά και αποφασιστική λειτουργία, όπως είναι εμφανές στην Παλαιά Διαθήκη, ιδίως μέσα στην Πεντάτευχο. Η θεία εκ πλήρωση, τονίζει ο Clines, πρέπει διαρκώς να «υπερχειλίζει» την ιστορία λόγω του ανεξάντλητου του Θεού της υπόσχεσης, ο οποίος δεν εξαντλείται ποτέ στην ιστορική πραγματικότητα, αλλά «αναπαύεται» μόνο στην πραγματικότητα που του αντιστοιχεί πλήρως.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 5 PG 26, 21B.

³. Βλ. Ιωάννη Παναγοπούλου, *Η θεολογική σημασία τῆς Πεντηκοστῆς, ἐν Θεολογικαῖς Μελέταις. Περί τοῦ Αγίου Πνεύματος. Σύναξις Ὁρθοδόξων Θεολόγων*

Κεφάλαιο Β':

Το έργο του Υιού στην ενότητα και την πορεία της Θείας Οικονομίας

1. Η δημιουργία (η ταύτιση των «ὀνομάτων» Λόγος, Σοφία, Υἱός και Χριστός)

Ο Μ. Αθανάσιος και οι Καππαδόκες Πατέρες στο θέμα των θείων «ὀνομάτων» εκκινούν από το συγκεκριμένο έργο των θείων υποστάσεων που δρουν στον κόσμο με την έκφανση της μίας ενέργειας, και έτσι ανάγονται στην Αγία Τριάδα, και συνάγουν τη θεότητα κάθε υποστάσεως και επομένως και την ομοουσιότητα¹. Το ιδιαίτερο έργο κάθε υποστάσεως σημαίνει ότι οι ενέργειες είναι κοινές του τριαδικού Θεού, ενώ οι κοινές ενέργειες είναι ένας άλλος όρος για την «οικονομίαν»². Ειδικότερα, ο Μ. Αθανάσιος αναπτύσσει τη διδασκαλία για τον Λόγο του Θεού με βάση το έργο του Λόγου στην ενότητα και την πορεία της θείας Οικονομίας, με το οποίο καθιστά γνωστό τον Πατέρα και όλη την Αγία Τριάδα³. Από τη

(Καινούργιο Λαμίας, 11 – 18 Αυγούστου 1970), Εκδόσεις «Ο Άρτος τῆς Ζωῆς», Αθήναι 1971, σ. 120

¹. Και αυτό συμβαίνει γιατί οι Πατέρες, κατά τον Π. Χρήστο ο οποίος συνάδει με την παρατήρησή μας, αναπτύσσουν την τριαδολογία ως εμπειρική αλήθεια και όχι ως προϊόν φυσιολογικής σκέψεως. Ακριβέστερα, οι Πατέρες εκκινούν από τη λατρευτική και την πνευματική εμπειρία. Βλ. Παναγιώτου Κ. Χρήστου, *Ἡ περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 1975 (ἀνάτ. ἀπό τό *Τόμος Ἑόρτιος*), σσ. 183 – 184.

². Για την ταύτιση των ενεργειών του Θεού και της «οικονομίας» βλ. τη μελέτη του Θεοδώρου Ν. Ζήση, *Ἄνθρωπος καὶ Κόσμος ἐν τῇ Οἰκονομίᾳ τοῦ Θεοῦ*, μν. ἔργ., σ. 66.

³. Βλ. για παράδειγμα, τις πρώτες θεολογικές πραγματείες του Μεγάλου Αθανασίου, *Λόγος Κατὰ Ἑλλήνων*, 44 – 45 PG 25, 88D – 89A· *Λόγος περὶ τῆς*

δημιουργία, τις θεοφάνειες και την ενσάρκωση αναγνωρίζεται το έργο του Λόγου, και από το έργο του Λόγου, γιατί ο Λόγος δρά δια της μίας και της αυτής ενεργείας του τριαδικού Θεού, γνωρίζεται ότι υπάρχει Λόγος και ότι είναι Θεός («ὁ ὢν»)¹. Το έργο του Λόγου, Υιού και Χριστού, ως συνοχή παραδεδομένων γεγονότων που ζεί και μαρτυρεί η πορευόμενη κοινότητα, αποτελεί το βασικό κριτήριο του Μ. Αθανασίου εναντίον των αρειανών για τη θεότητα του Υιού και την ενότητά του με τον Πατέρα². Είναι βέβαιο ότι ο Μ. Αθανάσιος επιμένει στο ιδιαίτερο έργο του Λόγου, χωρίς να έχει ανάγκη να αναπτύξει κάποια ειδική διδασκαλία πάνω στο θέμα. Και αυτό γιατί, κατά τον Μ. Αθανάσιο, η δημιουργία, οι θεοφάνειες, η σάρκωση, τα πάθη, η σταύρωση, ο θάνατος, η ανάσταση και η ανάλυση σημαίνουν το έργο του Λόγου, το οποίο σημαίνει ότι η ενέργεια είναι κοινή του τριαδικού Θεού.

Καθώς ο Μ. Αθανάσιος και οι άλλοι Πατέρες της Εκκλησίας με όλες τις δυνάμεις τους προσπαθούν να προβάλλουν αυτήν τη διαδρομή της θείας Οικονομίας, δηλαδή της ιστορικής φανέρωσης του Θεού, πράγμα το οποίο «αἱ Γραφαὶ βοῶσι»³, οι χριστολογικές και οι πνευματολογικές αιρέσεις του τέταρτου αιώνα, αρνούμενοι την ενανθρώπιση και την Πεντηκοστή – την οργανική συνέχεια των θεοφανειών – δείχνουν μία λογοκρατική

ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ, 17 PG 25, 125B, ἀλλὰ καὶ τὶς μεταγενέστερες τοῦ ἰδίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 39 PG 26, 229C Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 32 PG 26, 605C.

¹. Βλ. Μέγα Αθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 28 PG 26, 596AB· Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ, 14 PG 25, 121BC· Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἔωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 16 – 17 PG 25, 444AB· Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ, 41 PG 25, 168C.

². Βλ. Μέγα Αθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 39 PG 26, 229C.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Α', 14 PG 26, 41C.

κυριαρχότητα στο χώρο της θεολογίας. Και αυτό ακριβώς συμβαίνει στους αρειανούς.

Η συλλογιστική αναγωγή οδήγησε τους αρειανούς στην ιδέα για δύο Λόγους, δύο Σοφίες και πολλές Δυνάμεις του Θεού¹. Οι αρειανοί λοιπόν όχι μόνο που αρνούνται τη θεότητα του Λόγου, Υιού του Θεού και Κυρίου Ιησού Χριστού, αλλά και τη μοναδική του ύπαρξη. Ο Μ. Αθανάσιος όμως, όπως έχουμε δει στο προηγούμενο κεφάλαιο, με τη θεία Οικονομία ασχολείται και μόνο μέσω του έργου του Λόγου και του Πνεύματος ανάγεται στην ομολογία του τριαδικού Θεού. Έτσι τη θέση για τη θεότητα του Λόγου και τη μοναδική του ύπαρξη υπερασπίζεται ο Μ. Αθανάσιος με δύο επιχειρήματα: α) με βάση το έργο του και β) με βάση την παντοδυναμία του Θεού.

Κατά τον Μ. Αθανάσιο ο Λόγος του Θεού είναι «ζῶν» και «ἐνεργής»², αλλά και «εἷς ἐστι καὶ ὁ αὐτός», κατά το χωρίο Ψλ. 118, 89: «εἰς τὸν αἰῶνα, Κύριε, ὁ λόγος σου διαμένει»³. Έτσι ο Μ. Αθανάσιος από την αναγνώριση του έργου του Λόγου, ο οποίος δρά δια της μίας και της αυτής ενεργείας του τριαδικού Θεού, με τη δημιουργία, τις θεοφάνειες και την ενσάρκωση⁴,

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 5 PG 26, 21B.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 35 PG 26, 221C. Επίσης Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός*, *Κεφ. Γ΄*, PG 45, 16B.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 36 PG 26, 224C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 39 PG 26, 229BC· 31 PG 26, 213B· 40 PG 26, 232A· 41 PG 26, 233C. Ο Λόγος του Θεού Πατέρα είναι αρχή (Δημιουργός) και μέση (ἄσαρκος και ἐνσαρκος) και τέλος (πνευματικῶς ὀρώμενος και μετεχόμενος νῦν και αἰεὶ και εἰς τοὺς αἰῶνες τῶν αἰώνων), βλ. Despo Lialiou, ΣΤ΄ ΚΥΡΙΑΚΗ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, «Μνήμη τῶν Ἁγίων και Θεοφόρων Πατέρων τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451), Μνήμη τῆς Ὁσίας Μακρίνης, ἀδελφῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, και τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν, 19 Ἰουλίου 2020», (Αριθμ. 27N), ἐν <https://www.academia.edu/43649753>, σ. 4. Βλ. ἐπίσης, τῆς ἰδίας, «ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΗΣ ΑΠΟΚΡΕΩ, Μνεία τῆς δευτέρας και ἐνδόξου Παρουσίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, 3 Μαρτίου 2019», (Αριθμ. 4), ἐν <https://www.academia.edu/38466109>, σ. 1. Εξάλλου, σχετικὰ με τον Χριστό ως αρχή και μέση και τέλος τῆς θείας Οικονομίας βλ. το κήρυγμα τῆς ἰδίας, «Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Κυρίου και Θεοῦ και Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, 6 Ἰουνίου 2019», (Αριθμ. 17N), ἐν <https://www.academia.edu/39418295>.

γεγονός που βεβαιώνεται με την ενιαία χρήση Παλαιάς και Καινής Διαθήκης¹, διακρίνει τον αληθινό και μοναδικό Λόγο του Θεού από τους «λόγους» στα χωρία *Ίερ.* 23, 29² και *Παροιμ.* 1, 23³, με τους οποίους τον ταύτισαν οι αρειανοί⁴. Ο αληθινός Λόγος του Θεού επιτελεί έργο⁵, λέγει και συγχρόνως είναι έργο (δημιουργεί αλλά και δρά σε γεγονότα, και αυτό ακριβώς σημαίνει «ζών» και «ένεργής» Λόγος), ενώ οι πάμπολλοι «λόγοι» δεν επιτελούν έργο (ούτε δημιουργούν ούτε δρουν), είναι «έντολαί» και «προστάγματα» που είπε ο Θεός στους θεόπτες «διὰ τοῦ ζώντος και δρώντος Λόγου αὐτοῦ», για να τηρούνται, κατά τον Προφήτη Δαβίδ (*Ψλ.* 118, 101)⁶.

Από την αναγνώριση του έργου του Λόγου, γιατί ο Λόγος δρά δια της μίας και της αυτής ενεργείας του τριαδικού Θεού, γνωρίζεται ότι είναι Θεός, ότι είναι αληθινή ζώσσα ύπαρξη, «ὑπόστατος», «ἐνούσιος» και

σ. 2. Ότι ο Λόγος του Θεού είναι ο δρών της θείας Οικονομίας, φαίνεται να συμφωνούν και οι σύγχρονοι ερευνητές, όπως ο Aloys Grillmeier, S. J., *Christ in Christian Tradition*, John Knox Press: Atlanta 1975, σ. 28 και ο John David Ramsey, *A Precarious Faith: The Tri-Une Dynamic of the Christian life* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2002, σσ. 259 – 271.

¹. Βλ. *Γεν* 1. 3, *Ψλ.* 32. 4 6 9, 103. 24, 106. 20, 147. 7, *Σοφ.* *Σολ.* 18. 14 – 16, *Ήσ.* 55. 11, *Ωσ.* 1. 1, *Μιχ.* 1. 1, *Ίωήλ* 1. 1, *Σοφ.* 1. 1, *Αγγ.* 1. 1·3, 2. 11·21, *Ζαχ.* 1. 1·7, 4. 5 – 6·8, 6. 9, 7. 14·8, 8. 1·18, *Ήσ.* 2. 1, 9. 8, 38. 4, *Ίερ.* 1. 2·4·11, 11. 1, 13. 8, 14. 1, 18. 5, *Ίεζ.* 1. 3, 3. 16, 6. 1, 7. 1, 11. 14, 36. 16, 37. 15, 38. 1, *Παροιμ.* 3. 19, *Ακ.* 1. 2, *Ίω.* 1. 3·14.

². «Οὐκ ἰδοὺ οἱ λόγοι μου ὡσπερ πῦρ φλέγον, λέγει Κύριος, καὶ ὡς πέλυξ κόπτων πέτρων»;

³. «Καὶ ὑπεύθυνοι ἐγένοντο ἐλέγχοις, ἰδοὺ προήσομαι ὑμῖν ἐμῆς πνοῆς ῥῆσιν, διδάξω δὲ ὑμᾶς τὸν ἐμὸν λόγον».

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 39 PG 26, 229C.

⁵. Αὐτόθι, 229C.

⁶. «Ἐκ πάσης ὁδοῦ πονηρᾶς ἐκάλυσα τοὺς πόδας μου, ὅπως ἂν φυλάξω τοὺς λόγους σου». Αὐτόθι, 229AB.

«ύπαρκτός» Λόγος του Θεού Πατέρα¹, δηλωτικός του Υιού², ο οποίος δημιουργεί και δρά στα γεγονότα ως υπόσταση, ως ύπαρξη³. Επιπλέον η ενανθρώπιση βεβαιώνει το γεγονός ότι οι πάμπολλοι «λόγοι» μολονότι είναι φορείς του γεγονότος της αποκαλύψεως, δηλαδή δε διαχωρίζονται από το γεγονός που εκδηλώνεται εντός των σχημάτων της ιστορίας: «Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο» (Ιω. 1, 14)⁴, διακρίνονται από τον μοναδικό και αληθινό Λόγο του Θεού, ο οποίος είναι ο Δημιουργός Λόγος που έζησε εντός των σχημάτων της ιστορίας, η ίδια η αποκάλυψη και η σωτηρία, μία ιδιαίτερη υποστατική ύπαρξη που ενανθρώπησε, έπαθε και σταυρώθηκε «δι' ἡμᾶς»⁵.

Με την πεποίθηση ότι ο Λόγος του Θεού είναι «ὄντως» και «μόνος» ο Μ. Αθανάσιος απορρίπτει την ιδέα των αρειανών ότι ο Θεός Πατέρας έχει δύο

---

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β'*, 2 PG 26, 152A. Ορθώς επισημαίνει ο McDowell ότι ο Λόγος δε σημαίνει τον σπερματικό λόγο της στωϊκής φιλοσοφίας, ή το νεκρό λόγο του ανθρώπου, αλλά ζώσα και προσωπική ύπαρξη, πραγματική οντότητα και θείο και άκτιστο πρόσωπο, το πρόσωπο του Λόγου του Θεού Πατρός. Βλ. Eugene Cavis McDowell, *The Contributions of Richard Hooker and his retrieval of Greek Patristic Thought to Contemporary Theology of the Trinity*, μν. έργ., σ. 41.

2. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β'*, 35 PG 26, 221BC· 39 PG 26, 229BC.

3. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 9 PG 25, 432B.

4. Για τα ιδιότυπα κατά πάντα χαρακτηριστικά του «λόγου τοῦ Θεοῦ» στη χριστιανική αποκάλυψη, βλ. την εύστοχη μελέτη του Νικ. Ματσούκα, *Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν παράδοσιν*, Θεσσαλονίκη 1964 (ἀνατ. Γρηγορίου Παλαμᾶ 1964), σσ. 3 – 4, ο οποίος πολύ ορθῶς προειδοποιεῖ ότι: «εἶναι πρόδηλον, ὅτι ὁ λόγος εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν ἔχει τὸν χαρακτῆρα γενικῶς τοῦ μέσου διὰ τοῦ ὁποίου ἀνακοινῶνται αἱ βουλαὶ τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐπικοινωνία καὶ ἡ σχέσις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Ὅμως τὸ γενικὸν αὐτὸ χαρακτηριστικὸν θὰ ἤμποροῦσε νὰ ἐκληφθῆ καὶ ἐρμηνευθῆ ἐσφαλμένως, ἐφ' ὅσον δὲν ἐνετάσσετε ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, ὡς περιεχόμενον, ἐνέργεια καὶ προᾶξις, εἰς τὸ σύνολον τῶν ιστορικῶν μορφῶν τῆς Ἀποκαλύψεως».

5. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β'*, 39 PG 26, 229B.

Λόγους, ή δύο Σοφίες και πολλές Δυνάμεις¹. Λόγω της διάκρισης κτιστού και ακτίστου, θεολογίας και οικονομίας, ο Μ. Αθανάσιος δεν τολμεί να αποδίδει ανθρώπινα χαρακτηριστικά στον Θεό, όπως έκαναν οι αρειανοί με τους πολλούς λόγους που χάνονται². Έτσι ο Μ. Αθανάσιος ελέγχει την αμάθεια των αρειανών, και τονίζει ότι Θεός με πολλούς λόγους σημαίνει αδύναμος Θεός και αδύναμοι λόγοι. Από την άλλη, όμως, Θεός με έναν Λόγο, όπως αποκαλύπτεται και θησαυρίζεται στην Αγία Γραφή, «εις τὸν αἰῶνα, Κύριε, ὁ λόγος σου διαμένει» (Ψλ. 118, 89)³, σημαίνει παντοδύναμος Θεός⁴, που δημιουργεί τα πάντα μόνο με τον ένα Λόγο του, που είναι επίσης παντοδύναμος και δε χάνεται αλλά υπάρχει πάντα και παραμένει άτρεπτος και αἰδιος⁵, γιατί προέρχεται ως γέννημα της φύσεως του Θεού Πατέρα. Δημιουργός Λόγος λοιπόν όπως ο Θεός Πατέρας τον οποίο και αποκαλύπτει⁶. Ως εκ τούτου, συμπερασματικά σημειώνουμε ότι ο αληθινός Λόγος του Θεού είναι ο «Δημιουργός» Λόγος που δρά σε γεγονότα, η ίδια η αποκάλυψη και ενανθρώπηση, δηλαδή η σωτηρία, ενώ οι άλλοι «λόγοι» είναι αδύναμοι και ανύπαρκτοι⁷. Επιπλέον ο Λόγος του Θεού έχει ιδιαίτερα

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 38 – 39 PG 26, 228B - 229A.

2. Το προερχόμενο από τη φύση του παντοδύναμου Θεού, όπως είναι ο Λόγος του, είναι και αυτό παντοδύναμο, και δε χάνεται, όπως χάνονται οι λόγοι των ανθρώπων ο ένας μετά τον άλλο, αλλά υπάρχει πάντα και παραμένει άτρεπτο, όπως ο Θεός Πατέρας που τον «γεννᾷ». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 16 PG 25, 444A.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 36 PG 26, 224C.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 16 PG 25, 444A.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 36 PG 26, 224C – 225A, του ίδιου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ΄*, 62 PG 26, 453A.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 41 PG 26, 233C – 236A.

7. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 35 PG 26, 221C. Οι πάμπολλοι «λόγοι» έχουν τον χαρακτήρα των εντολών και συμβουλών προς τους

«ὀνόματα» γιατί ενανθρωπείται¹. Δηλαδή, όπως παρατηρεί ο Μ. Βασίλειος αναφερόμενος στο θέμα, από το έργο του στον κόσμο ο Λόγος ονομάζεται με διάφορα «ὀνόματα» μέσα στα ι. κείμενα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης².

Ο Μ. Αθανάσιος συχνά αναφέρεται στα ιδιαίτερα «ὀνόματα» του Λόγου, του Υιού του Θεού Πατέρα³, τα οποία εντάσσει στην ερμηνεία της θείας

ανθρώπους, βλ. την εύστοχη μελέτη του Αθανάσιου Γ. Παπαρνάκη, *Ο Μέγας Αθανάσιος ως ερμηνευτής της Παλαιάς Διαθήκης* (ιδ. διατρ.), μν. έργ., σ. 170.

¹. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 17 PG 32, 96CD. Με κέντρο την ενσάρκωση, δηλαδή το πρόσωπο του Χριστού, και τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, εκτός από τα «ὀνόματα» Λόγος, Σοφία, Βουλή, Χέρι, Δεξιά, Δύναμη, Φρόνηση, Υιός, Απαύγασμα, Εικόνα, Φώς, Κύριος, Ζωή και Αλήθεια, που σημαίνουν τη θεότητα του Υιού, διακρίνονται και τα «ὀνόματα» που σημαίνουν την ανθρωπότητά του, όπως: Χριστός, Υιός του ανθρώπου, Άνθρωπος, Εμμανουήλ, Μελχισεδέκ, Νέος Αδάμ, Θύρα, Οδός, Νυμφίος, Ποιμήν, Αμνός, Αρχιερέας και Απόστολος. Για τα ιδιαίτερα «ὀνόματα» του Υιού του Θεού, βλ. Cornelis Bennema, *The Power of Saving Wisdom*, *WUNT* 148, Mohr Siebeck: Tübingen 2002, σ. 115.

². Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 17 PG 32, 96CD – 97A: «διὰ τοῦτο εὔρομεν τὴν Γραφὴν οὐκ ἔξ ἑνὸς ὀνόματος τὸν Κύριον ἡμῖν παραδιδούσαν, οὐδὲ ἐκ τῶν ὅσα τῆς θεότητός ἐστιν αὐτοῦ μόνον καὶ τοῦ μεγέθους δηλωτικά, ἀλλὰ νῦν μὲν τοῖς τῆς φύσεως χαρακτηριστικοῖς κεχρημένῃν· οἶδε γὰρ τὸ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα τοῦ Υἱοῦ καὶ Υἱὸν ἀληθινὸν λέγειν, καὶ μονογενῆ Θεόν, καὶ δύναμιν Θεοῦ, καὶ σοφίαν, καὶ Λόγον. Καὶ πάλιν μέντοι διὰ τὸ πολῦτροπον τῆς εἰς ἡμᾶς χάριτος, ἦν διὰ τὸν τῆς ἀγαθότητος κατὰ τὴν πολυποίκιλον αὐτοῦ σοφίαν τοῖς δεομένοισι παρέχεται, μυρίαὶ αὐτὸν ἑτέραις προσηγορίαις ἀποσημαίνει».

³. Το ὄλο θέμα εντάσσεται στη συζήτηση με τους αρειανούς, ως διασαφήνιση ὅτι ο Υιός είναι φύσει Θεός, Κύριος, Υιός, Λόγος, Σοφία και Δύναμη, και ὄχι φύσει ποῖημα. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 15 PG 26, 44A 33 – 34 PG 26, 80A – 84A· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 2 – 6 PG 26, 149C – 160B· Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 6 PG 25, 425B: «τί ἐστιν ὅλως Υἱός, καὶ τίνος ἐστὶ τὸ ὄνομα τοῦτο σημαντικόν...» 16 PG 25, 441CD. Ἐτσι ὅλα αὐτὰ τα θεία «ὀνόματα» του Υιού αποδίδονται στον Υἱὸ πραγματικά και ὄχι «κατ' ἐπίνοιαν» και «ὀνόματι μόνον», ὅπως ισχυρίζονται οἱ αρειανοί. Βλ. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Οὐσία και ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον*, μν. έργ., σ. 150.

Οικονομίας, κέντρο της οποίας είναι η ενσάρκωση¹, με στόχο: α) να προστατέψει τους χριστιανούς από την πλάνη των αρειανών, οι οποίοι χρησιμοποιούν ασεβώς τα «ὀνόματα» με βάση την Αγία Γραφή, β) να αποδείξει την ενότητα της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης² και β) για να διασφαλίσει την αληθινή αποκάλυψη του Θεού, που φέρνει μαζί της τη σωτηρία του κόσμου και του ανθρώπου.

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 6 PG 26, 160B.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 19 PG 26, 52BC Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἔωρακῦα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 17 PG 25, 444CD – 445AB *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 5 PG 26, 157B *Κατά Ἀρειανῶν Γ΄*, 61 PG 26, 452B 65 PG 26, 460C – 461A. Ο Μ. Αθανάσιος φαίνεται ότι αναπτύσσει την ερμηνεία για την ενότητα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης μέσω των ιδιαίτερων «ὀνομάτων» του Υιού, με βάση την ερμηνεία του αγ. Διονυσίου Αλεξανδρείας, ο οποίος χρησιμοποίησε τα ιδιαίτερα «ὀνόματα» του Υιού και Λόγου με κέντρο την ενσάρκωση, για να διατυπώσει την ομοουσιότητα Υιού και Πατέρα και τη διάκριση μεταξύ τους μέσω του ιδιαίτερου έργου του Υιού, με τη δημιουργία, τις θεοφάνειες και την ενσάρκωση (εναντίον του Σαβελλίου). Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Περὶ Διονυσίου τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, ὅτι καὶ αὐτὸς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως ἐφρόνει ὡς ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος, καὶ μάτην αὐτὸν συκοφαντοῦσιν οἱ Ἀρειομανῖται ὡς ὁμόδοξον ἑαυτῶν*, 9 PG 25, 492BC. Δεν παραλείπεται και η επίδραση του αγ. Αλεξάνδρου Αλεξανδρείας, ο οποίος είχε αντιμετωπίσει την αρειανική παρερμηνεία των ιδιαίτερων «ὀνομάτων» του Υιού και Λόγου πρὶν τον Μ. Αθανάσιο (βλ. Θεοδωρήτου Κύρου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 1*, Γ΄ PG 82, 889B). Βλ. επίσης, Σωκράτους, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 1*, Σ΄ PG 67, 48BC – 49A. Δεν παραμελείται, ωστόσο, και η έντονη επίδραση του Ωριγένη σε σχέση με το θέμα. Ὁριγένους, *Ἐξηγητικά εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον Α΄*, 11 PG 14, 40CD – 41A. Την παράδοση που εκπροσωπείται από τον Μ. Αθανάσιο ακολουθεί ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος στην πολεμική με τους αρειανούς και τους πνευματομάχους, όταν ελέγχει την παρερμηνεία των αιρετικών των ιδιαίτερων «ὀνομάτων» του Υιού, τα οποία εντάσσονται από τον ίδιο τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο στην ερμηνεία της θείας Οικονομίας, ως «ὀνόματα» που αναφέρονται στη θεότητα του Χριστού (υψηλότερα) και εκείνα που αναφέρονται στην ανθρωπότητά του (ταπεινότερα), βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Β΄, Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς ἔνεκεν, καὶ αὐθις ἐπανόδου ἐκεῖθεν, μετὰ τὴν τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν, ἐν ᾧ τί τὸ τῆς ἱερωσύνης ἐπάγγελμα*, ΣΗ΄ PG 35, 500BC *Λόγ. ΚΘ΄, Θεολογικὸς τρίτος, Περὶ Υιού*, ΙΖ΄ PG 36, 96B – 97A. Την ίδια εικόνα παρουσιάζει η θέση και του Μ. Βασιλείου στην πολεμική με τον Ευνόμιο, όταν ελέγχει την παρερμηνεία του Ευνομίου των ιδιαίτερων «ὀνομάτων» του Υιού, βλ. *Κατὰ Εὐνομίου Β΄*, 3 – 10 PG 29, 576D – 592A.

Ο Μ. Αθανάσιος με σκοπό να ανατρέψει την αρειανική διδασκαλία για την κτιστότητα του Υιού, αποδεικνύει ότι στα κείμενα της Αγίας Γραφής ταυτίζονται Λόγος, Σοφία, Βουλή, Χέρι, Δεξιά, Δύναμη, Φρόνηση, Υιός, Μονογενής και Χριστός, γιατί κάνουν το ίδιο έργο, δημιουργούν¹, γεγονός

Είναι βέβαιο ότι και ο αγ. Ειρηναίος Λυώνος πριν τον Μ. Αθανάσιο και τους Καππαδόκες αναφέρεται στα ιδιαίτερα «ὀνόματα» του Λόγου, και αυτό στην πολεμική με τους βαλεντιανούς, βλ. Kyle Keefer, *Reading the Gospel of John and Its First Readers*, άνευ τόπου εκδόσεως 2003, σ. 129. Πάντως η ενότητα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης μέσω των ιδιαίτερων «ὀνομάτων» του Λόγου, γεγονός που προκύπτει ως συμπέρασμα από την ενιαία κατανόηση του περιεχομένου της Αγίας Γραφής, αποτελεί κοινή διδασκαλία των αποστολικών και των μεταποστολικών Πατέρων της Εκκλησίας, βλ. Θεοφίλου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Β΄*, 22 PG 6, 1088A – C, ο οποίος ταυτίζει τον «ἐνδιάθετον» Λόγο του Θεού με τη Σοφία, τη Δύναμη, τη Φρόνηση, τον Υιό και τον Χριστό, με σκοπό να αποδείξει ότι είναι ο Λόγος που ἐνέργησε τη θεία Οικονομία, με τη δημιουργία, τις θεοφάνειες και την ενσάρκωση, δηλαδή ότι ο Λόγος είναι το κέντρο της θείας Οικονομίας. Βλ. του ιδίου, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Β΄*, 10 PG 6, 1064C – 1065A. Βλ. επίσης, Ἀγίου Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Μαγνησεῖς*, 8 PG 5, 669A, Ἀγίου Ἰππολύτου Ῥώμης, *Ἀποσπάσματα εἰς τὴν Γένεσιν*, PG 10, 596B – 597D, Ἀγίου Ἰουστίνου, *Ἀπολογία Β΄*, 6 PG 6, 453A· *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος*, 61 – 63 PG 6, 613C – 621A.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 19 PG 26, 52BC· Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 17 PG 25, 444CD – 445AB· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 5 PG 26, 157B· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 61 PG 26, 452B· 65 PG 26, 460C – 461A. Θα επισημάνουμε, επίσης, ότι ο Μ. Αθανάσιος ταυτίζει τον Χριστό και με το ὄνομα «Κύριος» (βλ. σε ἄμεση συνάφεια τα χωρία *Ψλ. 23, 1 – 2* και *Α΄ Κορ. 8, 6*), ὅπως και με τα ὀνόματα «Κύριος τῶν δυνάμεων», «Κύριος Σαβαώθ», «Κύριος τῶν στρατιῶν» και «Παντοκράτωρ» (βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 23 PG 26, 197A), τα οποία εἶναι κοινὰ «ὀνόματα» του τριαδικού Θεού, και αποδίδονται ἐξίσου στον Πατέρα «καὶ» τον Υιό «καὶ» το Ἅγιο Πνεῦμα, και σημαίνουν τὴν ταυτότητα της ουσίας. Για τα κοινὰ «ὀνόματα» του Θεού βλ. υποχρεωτικά τὴν μελέτη της Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριὰνα Β΄ καὶ ΣΥΜΜΙΚΤΑ*, μν. ἐργ., σ. 83, η οποία ασχολεῖται εκτενῶς με το σχετικό θέμα. Για τὴν ταύτιση των κοινῶν «ὀνομάτων» Πατέρα και Υιού, βλ. τα χωρία *Γεν. 19. 24, Ψλ. 23. 7, 83. 8, 117. 27, Μιχ. 7. 18, Δαν. 4. 3, 7. 14, Μτ. 4. 11, 9. 5, 24. 31, Μαρκ. 2. 10, Ἰω. 1. 1· 3· 9, 5. 19· 23, 8. 12, Ρωμ. 1. 20, 9. 5, Φιλιπ. 2. 6, Α΄ Τιμ. 1. 17, Ἐβρ. 1. 2· 3· 6, Α΄ Ἰω. 5. 20* και *Ἀποκ. 1, 8*. Πρὸβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή Περί τῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀριμίνῳ τῆς Ἰταλίας, καὶ ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνόδων*, 49 PG 26, 780 – 781. Ο Μ. Αθανάσιος με σκοπό να περιγράψει το δημιουργικό ἔργο του Λόγου του Θεού, θεωρεῖ το χαρακτηριστικό «χείρ (δεξιά) τοῦ Θεοῦ» ως «ἐξεικονισμό» του Λόγου, του ιδίου

το οποίο προκύπτει από τις σχετικές αναφορές από την Παλαιά Διαθήκη και πάει μετά στην Καινή¹. Θα συμφωνήσουμε με τον Ιωάννη Παναγόπουλο, ο οποίος, αναφερόμενος στο θέμα των «ονομάτων» του Θεού και των προσώπων της Αγίας Τριάδας, επισημαίνει ότι το «ὄνομα» τόσο στην Παλαιά όσο και στην Καινή Διαθήκη ταυτίζεται πάντα με τη φανέρωση και την ενέργεια του ονομαζόμενου, είναι η ιστορική υπόσταση, ή προσωπική του παρουσία². Αυτό σημαίνει ότι τα θεολογικά «ὄνόματα» του βιβλικού γραπτού λόγου παραπέμπουν σε συγκεκριμένο έργο, ενώ πίσω από τα «ὄνόματα» είναι η συγκεκριμένη υπόσταση, ή το πρόσωπο του Πατέρα ή του Υιού ή του Αγίου Πνεύματος. Στην προκειμένη περίπτωση τα αναφερόμενα «ὄνόματα» είναι περιγραφή του ιδιαίτερου έργου του Υιού με κέντρο την ενσάρκωση, και ως εκ τούτου σημαίνουν τις θεοφάνειες του τριαδικού Θεού³ και ότι η ενέργεια είναι κοινή της Αγίας Τριάδας⁴. Πάντως

του Υιού, με τον οποίον ο Θεός Πατέρας δημιούργησε τον κτιστό κόσμο. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Β΄*, 71 PG 26, 297BC· Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἔωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 7 PG 25, 428CD.

¹. Βλ. για παράδειγμα, *Γεν.* 1. 1-3, *Ψλ.* 32. 4, 6. 9, 101. 26, 103. 24, 142. 5, 147. 4-7, *Ήσ.* 48. 13, 51. 16, 66. 2, *Παροιμ.* 3. 19, 8. 14, *Σοφ. Σολ.* 9. 1-2, *Ίω.* 1. 3, *Ἐβρ.* 1. 2, *Κολ.* 1. 16, *Α΄ Κορ.* 8, 6.

². Για περισσότερα βλ. Ιωάννη Παναγοπούλου, *Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ στὴ γλῶσσα τοῦ ἀνθρώπου*, ΣΝΞ 15 (1985), σ. 65.

³. Για τα ιδιαίτερα «ὄνόματα» του Υιού, που δηλώνουν την πορεία και τις θεοφάνειες του τριαδικού Θεού, βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α΄*, 16 PG 26, 45A-C· 19 PG 26, 52CD – 53A· Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἔωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 17 PG 25, 444B· 24 PG 25, 460AB.

⁴. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 596AC· 30 PG 26, 600BC, 31 PG 26, 601A-C, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 17 PG 32, 97A.

όλα αυτά τα «ὀνόματα» είναι ομολογία του Υιού¹, γιατί σημαίνουν ένα και το αυτό «πρᾶγμα»², το «γέννημα» ἐκ τοῦ Πατρὸς³, δηλαδή «τὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς ιδιότητα» του Υιού⁴, και ως εκ τούτου την ομοουσιότητα του Υιού με τον Πατέρα⁵, είναι ομολογία και του Πατέρα και ὅλης της Τριάδας⁶. Εδώ είναι σημαντικό να τονιστεί ότι αυτά τα ιδιαίτερα «ὀνόματα» του Υιού, που «συνάπτουσα ἢ Γραφή»⁷ και αναφέρονται στη θεότητά του, δείχνουν ότι το

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 28 PG 26, 69B. Ο Μ. Βασίλειος, αναφερόμενος στο θέμα, δε διστάζει να πεί ότι: «οἶδε γὰρ (ενν. την Αγία Γραφή) τὸ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα τοῦ Υἱοῦ».

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 27 PG 26, 68C· 54 PG 26, 124B· 55 PG 26, 125B.

3. Βλ. Ψλ. 2, 7, 44, 2, 109, 3, Παροιμ. 8, 25, Ίω. 1, 18, 6, 46, 8, 42, Α' Ίω. 4, 9. Για τη σημασία των ιδιαίτερων «ὀνομάτων» του Υιού, βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 17 PG 25, 444B· 24 PG 25, 457D· *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 16 PG 26, 45A-C· 25 PG 26, 64B. Βλ. επίσης για το μυστικό πίσω ἀπὸ τα ιδιαίτερα «ὀνόματα» ἢ «προσηγορίες» του Υιού, Αγίου Γρηγορίου, *Λόγ. Α', Θεολογικός τέταρτος, Περὶ Υιοῦ*, IC' PG 36, 125A. Βλ. στην ίδια γραμμὴ, Ὡριγένους, *Ἐξηγητικά εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον Α'*, 23 PG 14, 65A – D.

4. Τα ιδιαίτερα «ὀνόματα» του Υιού σημαίνουν την υποστατική του ιδιότητα, βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 4 PG 26, 153B· 62 PG 26, 280B.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 16 PG 26, 45BC· 19 PG 26, 52A-D· 19 PG 26, 53A· 28 PG 26, 69B· 29 PG 26, 72B· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 4 PG 26, 153BC· *Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 17 PG 25, 444C· 21 PG 25, 453BC· 23 PG 25, 457AB· 24 PG 25, 457CD, Αγίου Γρηγορίου, *Λόγ. Α', Θεολογικός τέταρτος, Περὶ Υιοῦ*, K' PG 36, 128D-129AB, Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου Β'*, 17 PG 29, 605B· *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 17 PG 32, 96CD.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 16 PG 26, 45C· 19 PG 26, 52C· 25 PG 26, 64B· 33 PG 26, 80B – 81A· *Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 31 PG 25, 473B: «τὸ δὲ τοῦ Πατρὸς ὄνομα τὸ ἴδιον ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ γέννημα γνωρίζει».

7. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 28 PG 26, 69B.

«ἐκ τοῦ Θεοῦ γέννημα οὐκ ἔστι πάθος»¹, δηλαδή, δείχνουν το «ἀπαθές» της ουσίας του Πατέρα, καθώς και το αμέριστο, το αἶδιο καὶ το αρμόζον στον Θεό². Με λίγα απλά λόγια, το «γέννημα» της ουσίας του Πατέρα δεν είναι ανθρώπινο³, γιατί ο Υἱός είναι Λόγος, και επομένως δεν πρέπει να ερμηνεύεται ανθρωπίνως⁴. Σχετικά με το θέμα των «ὀνομάτων» του Υἱού, είναι απαραίτητο επίσης να επισημάνουμε ότι δεν είναι τα «ὀνόματα» αυτά που αποκαλύπτουν στα γεγονότα, αλλά το «πρᾶγμα» πίσω από τα «ὀνόματα», δηλαδή το πρόσωπο⁵. Τα θεολογικά «ὀνόματα», του Θεού ή των προσώπων του τριαδικού Θεού, που θησαυρίζονται στην Αγία Γραφή, βοηθούν την προσέγγιση της θεογνωσίας⁶, και έχουν ως σκοπό να εξυπηρετούν στη σωτηριολογική ανάγκη του ανθρώπου⁷.

Το «πρᾶγμα» που σημαίνεται με τα «ὀνόματα», δηλαδή η υπόσταση του Υἱού, είναι η φυσική εικόνα του Πατέρα⁸. Η εικόνα του Πατέρα ως

---

1. Αυτόθι, 69C.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 16 PG 26, 45B-28 PG 26, 69B.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 28 PG 26, 69B.

4. Αυτόθι, 69CD.

5. Την παραπάνω παρατήρηση φαίνεται να αρνείται το παρακάτω κείμενο του Leonard Maré, πιθανώς από αστοχία ή κάποια παραδρομή, ο οποίος θεωρεί ότι το όνομα είναι αυτό που αποκαλύπτει, βλ. *The Messianic Interpretation of Psalm 8: 4 – 6 in Hebrews 2:6 – 9. Part I, LHBOTS 527*, T. & T. Clark International: New York – London 2010, σ. 105: «Through his name, Yahweh acts in this World...God made himself known and accessible to his people through the revelation of the Name. It is an extension of who he is. Where the Name of God is, there he is».

6. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, μν. έργ., σ. 254.

7. Βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Α'*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1997, σ. 69.

8. Ο Υἱός είναι φυσική εικόνα του Πατέρα, και επομένως τα ιδιαίτερα «ὀνόματα» του Υἱού είναι ομολογία και του Πατέρα. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 33 PG 26, 80A – C, του ιδίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β'*, 34 PG 26, 220B. Ως εκ τούτου, η ὄραση του Υἱού σημαίνει ὄραση «καὶ» του Πατέρα, η ομολογία της θεότητας του Υἱού σημαίνει ομολογία «καὶ» του Πατέρα, καθώς η δημιουργία της κτίσεως από τον Υἱό σημαίνει δημιουργία «καὶ» από τον Πατέρα, εφόσον ο Υἱός

«πρᾶγμα» και «ὑπαρξίς» μένει αμετάβλητη όσο και να μεταβάλλονται τα ονόματα και τις λέξεις¹, γιατί η αλήθεια και η ευσέβεια δε βρίσκεται στις λέξεις, αλλά στα «πράγματα», τα οποία «ἔλκουσιν» τις λέξεις, όπως εξηγεί ο Μ. Αθανάσιος στους αρειανούς². Δηλαδή τα «ὀνόματα» ακολουθούν, ενώ τα «πράγματα» προηγούνται (ενν. τον τριαδικό Θεό)³, και αυτό είναι πολύ σημαντικό, γιατί αποδεικνύει ότι η φύση και η ενέργεια των θείων «πραγμάτων» δηλαδή προσώπων που φανερώνονται στα γεγονότα είναι ίδια και αυτή, και ότι η διάκριση των «ὀνομάτων» των τριών προσώπων δεν είναι θέμα διάκρισης της φύσεως, αλλά της υποστάσεως των «πραγμάτων»⁴. Βέβαια, τα τρία ομοούσια «πράγματα» των θεοφανικών

είναι «εἰκῶν» του Πατέρα, ένα ονόμα που σημαίνει τη θεότητα του ενσαρκωμένου Λόγου, Υιού του Θεού και Κυρίου Ιησού Χριστού. Για τον Υιό και Λόγο ως «εἰκῶν» του Θεού Πατέρα βλ. επίσης την ερμηνεία του Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΘ', Θεολογικός τρίτος, Περί Υιοῦ*, ΙΖ' PG 36, 96CD.

¹. Για την εξέταση των εικόνων με θεολογικό πρίσμα, βλ. Παναγιώτη Χρήστου, *Ἡ θεία παρουσία*, μν. ἔργ., σ. 8.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β'*, 3 PG 26, 152C: «Οὐ γὰρ αἱ λέξεις τὴν φύσιν παραιροῦνται ἀλλὰ μᾶλλον ἢ φύσις τὰς λέξεις εἰς ἑαυτὴν ἔλκουσα μεταβάλλει».

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β'*, 3 PG 26, 152C: «Καὶ γὰρ οὐ πρότεροι τῶν οὐσιῶν αἱ λέξεις, ἀλλ' αἱ οὐσίαι πρῶται, καὶ δευτέραι τούτων αἱ λέξεις». Ο Μ. Αθανάσιος διετύπωσε αυτήν την αρχή με βάση την ερμηνεία του Ωριγένη. Βλ. Ἰωάννου Παναγοπούλου, *Ἡ βιβλικὴ ἐρμηνεία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας*, ΣΝΕ 33 (1990), σ. 24. Αυτό το στοιχείο είναι κοινό του Μ. Αθανασίου και των Καππαδοκῶν. Μεγάλη σημασία ἔχει η ερμηνεία του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου ὅτι «τὰ πράγματα» δεν εξαρτῶνται ἀπὸ τα «ὀνόματα» ἀλλὰ τα «ὀνόματα» ακολουθοῦν, καθὼς προηγείται η εμπειρία των θεοφανικών γεγονότων. Η επίκληση δηλαδή των θεοφανείων ως πρόσωπα και γεγονότα, τα οποία ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος ονομάζει «πράγματα της πίστεως» προηγούνται των «ὀνομάτων» και των διατυπώσεων. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, Κ' PG 36, 156AB, του ἰδίου, *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΙΘ' PG 36, 153B. Βλ. επίσης, Μεγάλου Βασιλείου, *Κατά Ἐννομίου Λόγος Β'*, 4 PG 29, 580B.

⁴. Αυτό το κοινό στοιχείο των Πατέρων, ὅτι τα «ὀνόματα» ακολουθοῦν, ἐνῶ τα «πράγματα» προηγούνται, ἀποτελεῖ βασικό ἐπιχείρημα του Μ. Βασιλείου ἐναντίον του Ἐννομίου, ο οποίος, ἐπειδὴ ἐξέταζε τα πράγματα θεωρητικά,

γεγονότων μένουν απροσπέλαστα και ακατάληπτα στην ουσία τους, λόγω της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας. Είναι αλήθεια ότι τα «ὀνόματα» δεν έχουν απόλυτη σημασία, όπως παρατηρεί ο Χρήστος Τερέζης, και αυτό γιατί δεν περιγράφουν τις θείες καταστάσεις¹, με άλλα λόγια τις ενδοτριαδικές σχέσεις, και τη θεία ουσία. Για το λόγο αυτό, κατά τη γνώμη μας πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι τα «ὀνόματα» του Υιού, τα οποία ξέρουμε από τη φανέρωση του απολύτως υπερβατικού Θεού², ανήκουν στην Οικονομία, χωρίς να σημαίνουν και είσοδο στις ενδοτριαδικές σχέσεις, και στη θεία ουσία (δηλ. στο γεννητό – το υποστατικό ιδίωμα – του Υιού, του οποίου σχέση είναι ως προς τον Πατέρα, που γεννάει «ἀϊδίως» τον Υιό και εκπορεύει «ἀϊδίως» το Άγιο Πνεύμα), πάντα λόγω της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας³. Γι' αυτό αφετηρία προσεγγίσεως των

υποστήριζε ότι τα «ὀνόματα» Πατέρας, Υιός και Άγιο Πνεύμα σημαίνουν τη φύση, και έτσι διέκρινε τρεις φύσεις, και ενέργειες που ακολουθούν τις φύσεις. Ωστόσο Ο Μ. Βασίλειος δηλώνει ότι: «οὐ γὰρ τοῖς ὀνόμασιν ἢ τῶν πραγμάτων φύσις ἀκολουθεῖ, ἀλλ' ὕστερα τῶν πραγμάτων εὑρηται τὰ ὀνόματα». Και ως εκ τούτου, από την κοινή φανέρωση των τριών θείων «πραγμάτων» δηλαδή προσώπων στα γεγονότα, καταλαβαίνει κανείς ότι τα «πράγματα» που φέρουν τα «ὀνόματα» Πατέρας «καὶ» Υιός «καὶ» Άγιο Πνεύμα, έχουν την ίδια και αυτή φύση και ενέργεια, διακρίνονται όμως προς τις υποστάσεις. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Ἐὐνομίῳν Λόγος Β΄*, 4 PG 29, 577CD – 580B.

¹. Χρήστου Τερέζη, *Ἡ θέση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 1995, σ. 158.

². Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἔωρακύνῃ τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἱρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 21 PG 25, 453B.

³. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα «ὀνόματα» του Λόγου, του Υιού του Θεού, ανήκουν στην Οικονομία, και σε καμία περίπτωση δεν εκφράζουν τη Θεολογία, τον τρόπο ύπαρξης, της γέννησης του Υιού, δηλαδή τις ενδοτριαδικές σχέσεις και τη θεία ουσία, οι οποίοι παραμένουν ένα ακατάληπτο και απροσπέλαστο μυστήριο για την κτιστή λογική του ανθρώπου, προσφέρουν ωστόσο, μία άμυδρη εικόνα της θείας πραγματικότητας, την οποία αντλεί ο λογικός και πιστός άνθρωπος από την αποκάλυψη του Θεού, και αυτό είναι μία δυνατότητα του ανθρώπου, λόγω της δημιουργίας του δια του ίδιου του ακτίστου Λόγου του Θεού. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 36 PG 26, 224AB, Ἀγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΖ΄, Θεολογικός πρῶτος, Κατὰ Ἐὐνομιανῶν προδιάλεξις*, Ε΄ PG 36, 17BC, Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ θεότητος Υἱοῦ καὶ Πνεύματος*, PG 46, 573D:

«ὀνομάτων» του Υιού αποτελούν οι κοινές ενέργειες του τριαδικού Θεού, που είναι άλλωστε ο μόνος τρόπος προσέγγισης του Θεού από τον άνθρωπο¹. Πάντως, η παραπάνω ερμηνεία ρίχνει ένα φως στα βιβλικά γεγονότα, είτε της Παλαιάς είτε της Καινής Διαθήκης, που δεν μπορούν να αυτονομηθούν από τα «πράγματα», δηλαδή τα πρόσωπα, τα οποία έχουν τα γεγονότα ως μοναδική φανέρωσή τους «ἐξ ἀρχῆς», μέσα στην ενότητα και την πορεία της θείας Οικονομίας. Με άλλα λόγια, θα λέγαμε ότι το γεγονός είναι το κύριο, και όχι τα λόγια της περιγραφής, που είναι κτιστά. Είναι απαραίτητο στην προκειμένη περίπτωση να δοθεί μία εξήγηση επι του θέματος, γιατί η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική για την κατανόηση των επιχειρημάτων του Μ. Αθανασίου και των Καππαδοκών εναντίον των

«αὐτὴ δὲ ἡ θεία φύσις ἀφραστός τε καὶ ἀνεκφώνητος μένει, ὑπερβαίνουσα πᾶσαν τὴν διὰ φωνῆς σημασίαν», Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου Β΄*, 3 PG 29, 577A, ο οποίος στην πολεμική με τον Ευνόμιο ερμηνεύει τα βιβλικά «ὀνόματα» του Λόγου, του Υιού, μέσω της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας, ένα στοιχείο που λείπει προφανώς στην ευνομιανή ερμηνεία, που δεν θέτει ὅρια της περιορισμένης ανθρώπινης γνώσης. Βλ. επίσης, Ωριγένους, *Κατὰ Κέλσον Α΄*, 24 PG 11, 701BC-705AB, Θεοφίλου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Α΄*, 3 PG 6, 1028BC. Βλ. Helena Gourko, *Divine Onomatology: Naming God in Imyaslavie, Symbolism, and Deconstruction* (διδ. διατρ.), ἀνευ τόπου εκδόσεως 2005, ιδίως τις σελίδες 114 και 127, Thomas L. Anastos, *Essence, Energies, Hypostasis: An epistemological analysis of the eastern orthodox model of God*, μν. ἔργ., σ. 66, Arkadi Choufrine, *Gnosis, Theophany, Theosis: Studies in Clement of Alexandria's Appropriation of his Background* (διδ. διατρ.), Princeton 2001, σσ. 229 – 230, Larry Michael Harrington, *The Problem of Paradigmatic Causality and Knowledge of Dionysius the Areopagite and his First Commentator* (διδ. διατρ.), ἀνευ τόπου εκδόσεως 2001, σ. 113, Jong Won Seouh, *Knowledge and Action in Hugh of St. Victor's Commentary on the Dionysian Celestial Hierarchy*, Princeton 2007, σ. 149, Tamsin Jones, *Apparent Darkness: Jean – Luc Marion's Retrieval of the Greek Apophatic Tradition* (διδ. διατρ.), Cambridge 2008, σσ. 81 – 89, James David Ernest, *Use of Scripture in Writings of Athanasius of Alexandria* (διδ. διατρ.), ἀνευ τόπου εκδόσεως 2000, σ. 16.

¹. Ο Θεός σχετίζεται με την κτίση δια της κοινής ενεργείας της Αγίας Τριάδος, και όχι δια της ουσίας, ενώ η προσέγγιση του ανθρώπου γίνεται μέσω της κοινής ενεργείας της Αγίας Τριάδος μέσα στην κτίση και την ιστορία. Για την οικονομική («κατ' ἐνεργείαν») σχέση του Θεού με την κτίση βλ. Rebecca Ann Peard Coughlin, *ΘΕΟΥΡΓΙΑ and ΘΕΩΡΙΑ: Divine Activity in Dionysius the Areopagite*, Halifax 2006, σ. 78, Lindsay Zimmerman, *Writer of the Ineffable: The Paradoxical Role of Annie Dillard*, μν. ἔργ., σ. 15. Βλ. επίσης, David Houston Bradshaw, *Activity, Actuality, and Energy: Energieia in Aristotle and in Later Greek Philosophy* (διδ. διατρ.), Austin 1996, σ. 120.

αιρετικών στη διατύπωση της ενότητας Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, με δεσπόζουσα προϋπόθεση την ενιαία μαρτυρία των Προφητών, των Αποστόλων, των Μαρτύρων και των Αγίων Πατέρων.

Ο Θεός Πατέρας προφέρει τον Λόγο του, τον «γεννᾶ», ώστε να καλείται Υιός. Ο Μ. Αθανάσιος επιμένει στο γεγονός ότι οι ι. συγγραφείς από την αποκάλυψη του Θεού γνωρίζουν για τα ονόματα του «γεννήματος» δηλαδή του Υιού¹, που παραπέμπουν στο πολύτροπο έργο του Υιού². Με άλλα λόγια τα «ονόματα» προκύπτουν από τη «θέαση» του «πράγματος», καταγράφονται από τους ι. συγγραφείς στην κατάσταση χάριτος, ανάλογα με τη «διάνοια» του «πράγματος», που «ἔλκει τὴν διάνοιαν εἰς ἑαυτὸν»³. Έτσι στα «ονόματα» είναι ομολογούμενος ο τρόπος υπάρξεως του Υιού και η ομοουσιότητα με τον Πατέρα⁴, γιατί οι Προφῆτες και οι Απόστολοι από το έργο του Υιού στον κόσμο συνάγουν ότι ο Υιός είναι «φύσει γέννημα» και Λόγος, Σοφία, Δύναμη, Φρόνηση, Βουλή και Υιός του Θεού Πατέρα. Ως εκ τούτου, κατά τον Μ. Αθανάσιο, οι θεολογικές λέξεις καθαυτές των ι. συγγραφέων είναι «ἀδιάφορες»⁵, γιατί αποκτούν την αληθινή σημασία («διάνοια») στα «ονόματα», που προσαρμόζονται πρὸς τὴν «ἀλήθεια», δηλαδή στο δηλούμενο «πρᾶγμα»⁶. Οι αρειανοί δυσκολεύονταν να κατανοήσουν την «ἀδιάφορη» χρήση λέξεων από τους ι. συγγραφείς σε

---

¹. Βλ. για παράδειγμα, τα Ψλ. 2. 7, 44. 2, 109. 3, Ίω. 1. 18, 6. 46, 8. 42, 10. 30, 14. 10. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἔωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 21 PG 25, 453B: «πόθεν γὰρ ἄλλοθεν νοήσειέ τις τὸν Υἱόν, ὅς ἐστιν ἡ σοφία καὶ ὁ Λόγος, ἐν ᾧ τὰ πάντα γέγονεν, ἢ ἐξ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ; ὁμως δὲ τοῦτο καὶ παρὰ τῶν Γραφῶν μεμαθήκαμεν».

². Αυτόθι, 453BC.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 5 PG 26, 156CD – 157A. Για την ενάργεια των πραγμάτων βλ. τη μελέτη του Λάμπρου Χρ. Σιάσου, *Ἡ ενάργεια τῶν πραγμάτων*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1994.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 3 PG 26, 152BC.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 5 PG 26, 157A.

⁶. Αυτόθι, 156C.

σχέση με τον Υιό, τον Λόγο του Θεού, όπως: «ἔκτισε» (Παροιμ. 8, 22) «ἐγέννησε» (Παροιμ. 8, 25), «δοῦλος» (Ψλ. 115, 7), «ἐποίησεν» (Πραξ. 2, 36), «γενόμενος» (Εβρ. 1, 4), «τῶ ποιήσαντι» (Εβρ. 3, 2), στη μία γιατί δεν κάνουν τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, από την άλλη, όμως, γιατί κολλάνε στις λέξεις, αφήνοντας τα «πράγματα» των θεοφανικών γεγονότων, που στέκονται πίσω από τις λέξεις¹. Ο Μ. Αθανάσιος εξηγεί με σαφήνεια στους αρειανούς ότι η ερμηνεία των σχετικών χωρίων πρέπει να σκοπεύει το «πρῶγμα» και το «πρόσωπον» στο οποίο αναφέρονται τα χωρία². Το στοιχείο αυτό θα λέγαμε ότι αποτελεί το ερμηνευτικό κλειδί για την ορθή ερμηνεία όλων των σχετικών χριστολογικών χωρίων της Αγίας Γραφής³.

Είναι βέβαιο ότι η διάκριση του Υιού ως υποστάσεως από την υπόσταση του Πατρός και του Αγίου Πνεύματος μέσω της έννοιας της «γεννήσεως», παγιδεύεται σε ιδέα αν δεν γίνεται από το «ἔργον», το οποίο έχει πρωτεύουσα σημασία στη διάκριση των υποστάσεων του τριαδικού Θεού μέσα στην πορεία της θείας Οικονομίας⁴. Τελικά τα ιδιαίτερα «ὀνόματα» του Υιού δηλώνουν την πορεία της θείας Οικονομίας, τις θεοφάνειες, και όχι την πρόοδο και τη θεοποίηση του Υιού, όπως θεωρούν οι αρειανοί⁵.

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 62 PG 26, 141BC – 144A. Βλ. επίσης τη θέση του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου εναντίον του Ευνομίου, *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚΔ' PG 36, 160B: «Τοσαύτης οὖν οὔσης διαφορᾶς ἐν τοῖς ὀνόμασι καὶ τοῖς πράγμασι, πῶς οὕτω σὺ λίαν δουλεύεις τῷ γράμματι, καὶ γίνῃ μετὰ τῆς Ἰουδαϊκῆς σοφίας, καὶ συλλαβαῖς ἀκολουθεῖς, ἀφεις τὰ πράγματα».

². Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 54 PG 26, 124B.

³. Αὐτόθι, 124B.

⁴. Στην Οικονομία μόνο διακρίνουμε τις υποστάσεις της Αγίας Τριάδας, αλλά δεν τις εξηγούμε, λόγω της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας, οι υποστάσεις πάντα παραμένουν ένα ακατάληπτο μυστήριο για τον κτιστό άνθρωπο. Βλ. ενδεικτικά τη μελέτη του Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Ὁρθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός Α'*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 98 – 99.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 16 – 17 PG 25, 441 – 445, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 38 PG 26, 89BC. Βλ. τη θέση

Με αυτές τις προϋποθέσεις ο Μ. Αθανάσιος προσπαθεί να αποδείξει στους αρειανούς ότι τα χωρία Γεν. 1. 3, Ψλ. 32. 4-6-9, 103. 24, 147. 7, Σοφ. Σολ. 9. 1-2, Ήσ. 48. 13, 51. 16, 66. 2, Παροιμ. 3, 19 πέρασαν από την Παλαιά στην Καινή Διαθήκη (βλ. Ιω. 1. 3, Έβρ. 1. 2, Κολ. 1. 16, Α΄ Κορ. 8. 6, 1. 24)¹. Έτσι ο Μ. Αθανάσιος, ο οποίος γνωρίζει σαφώς τη δύναμη των «ονομάτων»², πράγμα που εκφράζει πλήρως τα προαναφερθέντα χωρία³, αποφαίνεται κατηγορηματικά ότι με την ευδοκία του Πατρός και του

του Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΚΘ΄, Θεολογικός τρίτος, Περί Υιοῦ, ΙΖ΄ PG 36, 96D – 97A: «Σαφῶς περὶ τοῦ Υἱοῦ λεγόμενα (ενν. τα ονόματα), καὶ ὅσα τῆς αὐτῆς τούτοις ἐστὶ δυνάμεως, ἃν οὐδὲν ἐπίκτητον, οὐδὲ ὕστερον τῷ Υἱῷ προσγενόμενον... οὐ γὰρ ἐκ προσθήκης τὸ τέλειον. οὐ γὰρ ἦν ὅτε ἄλογος ἦν, οὐδὲ ἦν ὅτε οὐ Πατὴρ, οὐδὲ ἦν ὅτε οὐκ ἀληθής, ἢ ἄσφορος, ἢ ἀδύνατος, ἢ ζωῆς ἐνδεής, ἢ λαμπρότητος, ἢ ἀγαθότητος». Η χριστολογία της Εκκλησίας είναι σαρκωμένη στα ιστορικά γεγονότα, και επισημαίνει την κένωση του Δημιουργού Υιού και Λόγου του Θεού, ο οποίος έρχεται από τον ουρανό και ενσαρκώνεται, πεθαίνει, ανασταίνει και πάλι επανέρχεται στον ουρανό «δι' ἡμᾶς». Υπάρχει βέβαια και η θεώρηση για κάποια υιοθετική χριστολογία που απεκονίζει τον άνθρωπο Ιησού υιοθετημένο ως Υιό του Θεού ή Μεσσία – Χριστό, λόγω της αγνότητας και της αγιότητας κατά τη διάρκεια της επίγειας ζωής του, βλ. για περισσότερα Michael J. Svigel, *Second Century Incarnational Christology and Early Catholic Christianity* (ιδ. διατρ.), Dallas 2007, σ. 21.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 19 PG 26, 52BC, του ίδιου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 17 PG 25, 445A – C.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 30 PG 26, 600BC, του ίδιου *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 601AB.

³. Η κλασική πλέον διατύπωση του Μ. Αθανασίου «ὁ γὰρ Πατὴρ διὰ τοῦ Λόγου ἐν τῷ Πνεύματι κτίζει (δηλ. ἐνεργεῖ) τὰ πάντα»³, αντιστοιχεί με τα προαναφερθέντα χωρία της Παλαιάς και της Καινῆς Διαθήκης, ὅπως και με το Σύμβολο Νικαίας («δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο»). Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 3 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 5 PG 26, 632BC, του ίδιου, *Ἐπιστολὴ 3 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 5 PG 26, 633B, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 596A. Πρβλ. Μέγα Βασιλεῖο, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 38 PG 32, 136B.

συμπαρομαρτούντος του Αγίου Πνεύματος ο Λόγος ως Θεός επιτελεί τη δημιουργία¹ (πάντως, όπως έχουμε δει, στον Μ. Αθανάσιο η διατύπωση «δι'

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 33 PG 26, 81A, του ιδίου, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 13 PG 26, 40B, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 17 PG 26, 45D – 48A, *Κατά Αρειανῶν Β'*, 2 PG 26, 149B, *Κατά Αρειανῶν Β'*, 5 PG 26, 157AB, *Κατά Αρειανῶν Β'*, 14 PG 26, 177A, *Κατά Αρειανῶν Β'*, 21 PG 26, 192A, *Κατά Αρειανῶν Β'*, 22 PG 26, 192C, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 19 PG 26, 52B, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 27 PG 26, 68C, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας Αὐτοῦ*, 11 PG 25, 113C, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακῦᾳ τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 11 PG 25, 433C, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 12 PG 26, 36BC, Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΘ'*, *Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα*, IB' PG 36, 348A, του ιδίου, *Λόγ. Λ'*, *Θεολογικός τέταρτος, Περὶ Υἱοῦ*, IE' PG 36, 124A, *Λόγ. ΛΗ'*, *Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἶπουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος*, Θ' PG 36, 320C, Αγίου Ἰωάννου Χρικοστόμου, *Ἐπίτομη εἰς τὴν Πρὸς Τιμόθεον Ἐπιστολὴν Πρώτην*, β' PG 62, 523, Μεγάλου Βασιλείου, *Ὁμιλίαι εἰς τὴν Ἐξαήμερον 2*, 7 PG 29, 45B, του ιδίου, *Πρὸς Εὐνόμιον Λόγος Β'*, *Περὶ Υἱοῦ*, 21 PG 29, 617C – 620A, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος, Κεφ. Ε'*, 7 PG 32, 77CD – 80AB, Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον*, PG 44, 384A, του ιδίου, *Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικός λόγος Α'* PG 45, 284CD: «τὸν ἀληθῶς Υἱὸν...τὸν κτίστην πάντων», *Ὁριγένους, Κατὰ Κέλσον 2*, 9 PG 11, 809AB, Αγίου Εἰρηναίου Λυῶνος, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως 1*, Κεφ. 3, 4 PG 7, 473A, του ιδίου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως 1*, Κεφ. 8, 5 PG 7, 533B, Θεοφίλου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυκον Α'*, 7 PG 6, 1036A: «Ὁ Θεὸς διὰ τοῦ Λόγου αὐτοῦ καὶ τῆς σοφίας ἐποίησε τὰ πάντα. Τῷ γὰρ Λόγῳ αὐτοῦ ἐστερεώθησαν οἱ οὐρανοὶ, καὶ τῷ Πνεύματι αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν (με παραπομπή το Ψλ. 32, 6). Κρατίστη ἡ σοφία αὐτοῦ. Ὁ Θεὸς τῇ σοφίᾳ ἐθεμελίωσε τὴν γῆν, ἠτοίμασε δὲ οὐρανοὺς φρονήσει (με παραπομπή το Παροιμ. 3, 19)», Αγίου Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ἐφεσίους*, 15 PG 5, 657A, Αγίου Ἰουστίνου, *Ἀπολογία Β'*, 7 PG 6, 453A, Τατιανοῦ, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας*, 5 PG 6, 813C – 816A, Ἀθηναγόρου, *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν*, 10 PG 6, 908B: «τὸ πᾶν διὰ τοῦ αὐτοῦ Λόγου καὶ διακεκόσμηται καὶ συγκρατεῖται...Ἄλλ' ἔστιν ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ Λόγος τοῦ Πατρὸς ἐν ἰδέᾳ καὶ ἐνεργείᾳ. Πρὸς αὐτοῦ γὰρ καὶ δι' αὐτοῦ πάντα ἐγένετο», *Διαταγαὶ τῶν ἀποστόλων*, Κεφ. ΛC' PG 1, 685B, του ιδίου, *Διαταγαὶ τῶν ἀποστόλων*, Κεφ. ΝΘ' PG 1, 744B. Βλ. ἐπίσης, Emmitt C. Cornelius, Jr., *The Concept of Christ's Preexistence in the Trinitarian Theology of Robert W. Jenson: An Exposition and Critique*, Michigan 2005, σσ. 204 – 205. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ Ἀπολογητὲς συνδέουν τὸ Λόγο με τὸ ἔργο τῆς δημιουργίας ἀνυπόσπαστα, βλ. Παναγιώτη Κ. Χρήστου, *Ἄκτιστον καὶ κτιστόν, ἀγέννητον καὶ γεννητόν κατὰ τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον*, Θεσσαλονίκη 1974 (ἀνάτ. ἀπὸ τό *Τόμος Ἑόρτιος*), σ. 15. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ἐξάλλου, ὅτι οἱ ἀρειανοὶ ἐρμήνευαν τὴν κοσμολογία διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Μ. Αθανάσιο, θεωρούσαν ὅτι ὁ Υἱὸς ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο κτίσμα τοῦ Θεοῦ, δηλαδή ἓνα ὄργανο που δημιούργησε ὁ Πατέρας γιὰ νὰ δημιουργήσῃ τὸν κόσμον (παρερμήνευσαν τὸν ὄρο «μονογενῆς» στο χωρίο Ἰω.

οὐ τὰ πάντα ἐγένετο» περιλαμβάνει εκτός από τη δημιουργία, τις θεοφάνειες του άσαρκου Λόγου, όπως επίσης την ενσάρκωση)¹.

1, 14, με την έννοια του πρώτου και μοναδικού κτίσματος). Ο Μ. Αθανάσιος αντιμετώπισε την αρειανική διδασκαλία για μία διαμεσολαβημένη δημιουργία, επιμένοντας στο πρωτογενές, απλό και λογικό συμπέρασμα, ότι με αυτόν τον τρόπο αποκλείεται η ιδιότητα του Θεού ως Δημιουργού, γιατί αν ο ίδιος ο Θεός δεν μπορεί να δημιουργήσει τον κόσμο, χωρίς μεσολάβηση, τότε δε δύναται να είναι Δημιουργός. Σε αντίθεση με τη θεωρία του Αρείου, κατά τον Μ. Αθανάσιο επειδή ο Λόγος είναι φυσικό γέννημα και εικόνα του Θεού Πατέρα, η δημιουργία του κόσμου «διὰ τοῦ Λόγου» σημαίνει ότι ο είναι ο ίδιος ο παντοδύναμος Θεός που δημιουργεί τον κόσμο. Ο Μ. Αθανάσιος με βάση το χωρίο *Ίω. 1, 1* στο οποίο διακηρύσσεται η θεότητα του Λόγου, ανατρέπει εντελώς τις αρειανικές θέσεις ότι ο Λόγος αποτελεί όργανο της δημιουργίας, αφού «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος» (το ιωάννειο «ἐν ἀρχῇ» σημαίνει στον Θεό, δηλαδή στον Πατέρα, από τον οποίο δέχεται ο Λόγος την αρχή της υπάρξεώς του ως γεννήματος, και ταυτόχρονα σημαίνει την οικονομική δημιουργία του κόσμου από τον Θεό Λόγο, που είναι η αρχή ἐκ τῆς ἀρχῆς, ενώ το «ἦν» αποκλείει κάθε χρονικό διάστημα που προσπάθησαν οι αρειανοί να επιβάλλουν σχετικά με την ύπαρξη του Λόγου), και «Θεός ἦν ὁ Λόγος» (*Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄, 57 – 58 PG 26, 269B*). Ο Μ. Αθανάσιος συνδέει τα ιωάννεια χωρία *1, 1* και *14, 10*, για να αποδείξει ότι και πριν τη δημιουργία (στο επίπεδο θεολογίας) ο Λόγος υπάρχει στον Πατέρα «ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν» (*Ίω. 1, 1*) αλλά και ο Πατέρας υπάρχει στον Λόγο «ὁ δὲ Πατήρ ὁ ἐν ἐμοὶ μένων» (*Ίω. 14, 10*) (βλ. *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄, 31 PG 26, 212B*). Εξάλλου, ο Μ. Αθανάσιος εξετάζει το χωρίο *Ίω. 1, 1* σε άμεση συνάφεια και με το χωρίο *Κολ. 1, 16*, στο οποίο ο απ. Παύλος διακηρύσσει ότι «δι' αὐτοῦ» (δηλ. του Υιού και Λόγου του Θεού) δημιουργήθηκαν τα πάντα, αλλά και «εἰς αὐτὸν» δημιουργούνται, που σημαίνει ότι όσα δημιουργήθηκαν «διὰ τοῦ Λόγου», ο οποίος είναι ο προϋπάρχων Θεός, παίρνουν την ύπαρξη, τη ζωή και τον σκοπό τους από τον ίδιο τον Λόγο του Θεού. Ο Λόγος, λοιπόν, επειδή πάντα υπάρχει στον Θεό Πατέρα, την «αρχή» των πάντων, επιτελεί το έργο της δημιουργίας μαζί με τον Πατέρα (όχι συνεργεί, αφού ένας είναι ο Θεός), και είναι «αὐτοζωή», αποτελεί την «αρχή» (αιτία), τον κέντρο και τον σκοπό της υπάρξεως των πάντων (*Λόγος Κατὰ Ἑλλήνων, 47 PG 25, 93C*).

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 3 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 5 PG 26, 632CD – 633AB.

Δημιουργός Λόγος σημαίνει Δημιουργός τριαδικός Θεός¹, λόγω της ενότητας της φύσεως και της ενέργειας². Ως εκ τούτου, αποκαλυφθείς Λόγος σημαίνει αποκαλυφθείς τριαδικός Θεός³. Κατά τον Μ. Αθανάσιο ο ζωντανός και ενεργός Λόγος⁴ συνεχώς κτίζει και δημιουργεί⁵ δια της κοινής ενεργείας του τριαδικού Θεού⁶, γιατί ως Θεός ενεργεί τόσο ο Λόγος όσο «καὶ» ο Πατέρας όσο «καὶ» το Ἅγιο Πνεῦμα⁷. Ἐτσι, η ιδιότητα του Δημιουργού αποδίδεται στον τριαδικό Θεό, ως Πατέρα «καὶ» Υἱό «καὶ» Ἅγιο Πνεῦμα.

Οι Δίκαιοι και οι Προφῆτες της Παλαιάς Διαθήκης γνωρίζουν τον Δημιουργό Λόγο του Θεού από τις θεοφάνειες⁸, και «δια τοῦ Λόγου ἐν ἁγίῳ Πνεύματι» ομιλοῦν για τη δημιουργία και προφητεύουν⁹. Ἐτσι συμβαίνει

---

1. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 18 PG 26, 49A.

2. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος Κατὰ Ἑλλήνων*, 40 PG 25, 80C.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 43 PG 26, 100C, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 46 PG 26, 421AB. Το θέμα της δημιουργίας είναι πάντα θέμα αποκαλύψεως της Αγίας Τριάδας.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος Κατὰ Ἑλλήνων*, 40 PG 25, 81A.

5. Ακριβῶς αυτό εκφράζει η αθανασιανή διατύπωση: «ὡς γέγονε καὶ ὀρῶμεν γινόμενα», ὅτι ο Λόγος του Θεού συνέστησε τα πάντα και συνέχει την κτίση, γιατί φροντίζει για το δημιούργημά του και δεν αφήνει η δημιουργία του να επιστρέψει στο μη ὄν. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος Κατὰ Ἑλλήνων*, 40 PG 25, 81A.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 600C – 601A.

7. Κάθε φορά που φαίνεται να δρᾷ ο Λόγος ως ἄσαρκος ἢ ἑνσαρκος, εἶναι παρόντες «καὶ» ο Πατέρας «καὶ» το Ἅγιο Πνεῦμα, λόγω της ενότητας της φύσης, ενέργειας, δόξας και βασιλείας. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 18 PG 26, 49A.

8. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 40 PG 26, 96B.

9. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 601B. Για τη διδασκαλία της θεογνωσίας υπάρχει η ενδιαφέρουσα μελέτη του Γεωργίου Δ.

με τον Μωϋσή, ο ίδιος αυτόπτης μάρτυρας του Λόγου¹, ο οποίος «διὰ τοῦ Λόγου ἐν Πνεύματι» ομολόγησε τον Λόγο του Θεού ως Δημιουργό: «εἶπεν ὁ Θεός...καὶ ἐγένετο οὕτως» (Γεν. 1, 3)².

2. Ο Λόγος και οι θεοφάνειες – “Καὶ ἐγένετο Λόγος Κυρίου...τάδε λέγει Κύριος”

Το ἔργο του Λόγου δεν καταλήγει με τη δημιουργία, εκδηπλώνεται στην ιστορία με τις θεοφάνειες στο αρχαίο Ισραήλ, όπου ο Λόγος είναι ο «ἐπιφανής» και ο «λαλῶν» που αποκαλύπτει τον τριαδικό Θεό³. Ἐτσι στα

Μαρτζέλου, *Οὐσία και ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τόν Μέγαν Βασίλειον*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1993, σ. 142, ο οποίος σημειώνει χαρακτηριστικά ὅτι η θεογνωσία αποτελεί μία οδὸ μέσω της οποίας ο ἄνθρωπος ἀνάγεται «ἀπὸ τοῦ Πνεύματος διὰ τοῦ Υἱοῦ εἰς τόν Πατέρα», πάντα μέσω της κοινῆς ενεργείας του Θεοῦ. Για τη θεογνωσία ως ἐμπειρία και ὄραση του Θεοῦ «διὰ Θεοῦ», στο πλαίσιο της κοινῆς αγιοτριαδικῆς ενεργείας, βλ. Anna Ngair Williams, *Deification in Thomas Aquinas and Gregory Palamas* (διδ. διατρ.), ἀνευ τόπου ἐκδόσεως 1995, σ. 289. Για τη διδασκαλία της θεογνωσίας βλ. ἀκόμη και David C. Dawson Vásquez, *The Mystical Theology of Vladimir Lossky A Study of his Integration of the Experience of God into Theology* (διδ. διατρ.), Washington 2000, σσ. 54 – 79, Eugene Zaitsev, *An Analysis and Evaluation of Vladimir Lossky's Doctrine of Theosis* (διδ. διατρ.), ἀνευ τόπου ἐκδόσεως 1998, σσ. 216 – 228, Christopher Todd Bounds, *The Doctrine of Christian Perfection in the Ante – Nicene Fathers* (διδ. διατρ.), Madison 1997, Vladimir L. Kharlamov, “*The Beauty of the Unity and the Harmony of the Whole*” *Concept of the Theosis in the Theology of Pseudo – Dionysius the Areopagite* (διδ. διατρ.), Madison 2006, σσ. 341 – 358.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 10 PG 26, 168B: «ὁ μὲν γὰρ Μωϋσῆς, ἄνθρωπος φύσει ὦν, πιστὸς ἐγένετο, πιστεύων τῷ διὰ τοῦ Λόγου λαλοῦντι αὐτῷ Θεῷ» *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 352AB.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 31 PG 26, 213A.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 30 PG 26, 388B *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 31 PG 26, 388CD – 389A, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 38 PG 26, 92A *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 10 PG 26, 168B *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 12 PG 26, 348A *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 352AB *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα*, *Κατὰ τῶν βλασφημοῦντων και λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 12 PG 26, 561A *Πρὸς Ἐπίκτητον ἐπίσκοπον Κορίνθου, κατὰ τῶν αιρετικῶν*, *Ἐπιστολή*, 11 PG 26, 1068B, Ἀγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΙΕ'*, *Εἰς τοὺς Μακκαβαίους*, Α' PG 35, 912AB – 913A, Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰς*

ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν, PG 44, 532C: «ἀλλὰ καὶ τοῖς ὀνομαστοῖς τῶν προφητῶν ἐμφανῆς ὁ αὐτός ἐστι (ενν. τον Λόγο)» *Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον*, PG 44, 380B – 381AB· *Κατὰ Εὐνομίον*, PG 45, 944D: «καίτοι γε ἴσως ἐχρῆν πρὸς τὸν τῶν ἁγίων χορὸν ἀποβλέποντας, τοὺς προφήτας, λέγω καὶ πατριάρχας, οἷς πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως ὁ τῆς ἀληθείας ἐνεφθέγγετο Λόγος». Τη γραμμὴ αὐτὴ διατηρεῖ καὶ ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ ὁποῖος μένει πιστός στην Ἁγία Γραφή ὅτι τις θεοφάνειες στους Προφῆτες τελεῖ ὁ Μονογενῆς Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ ἴδιος ὁ Υἱός, που εκπληρώνει τὴ βουλή τοῦ Θεοῦ Πατέρα σε ὅλη τὴ θεία Οἰκονομία (ἄσαρκη καὶ ἔνσαρκη, Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη), καὶ κανεῖς ἄλλος, ἀφοῦ εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Πρὸς Εὐνόμιον Λόγος Β΄, Περὶ Υἱοῦ*, 18 PG 29, 612A: «ὁ Μονογενῆς (ενν. τον Λόγο) ἐστὶ δηλούμενος, ἐμφανίζων ἑαυτὸν κατὰ γενεὰν τοῖς ἀθρώποις, καὶ τὸ θέλημα τοῦ Πατρὸς τοῖς ἁγίοις ἑαυτοῦ διαγγέλλων». Βλ. ἐπίσης, Ἁγίου Ἰωάννου Χρισσοστόμου, *Ὁμιλία ῥηθεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸς Ἄνομοίους περὶ ἀκαταλήπτου, καὶ ὅτι σύμφωνος ἡ Νέα τῇ Παλαιᾷ, καὶ πρὸς τοὺς ἀπολιμπανομένους τῶν θείων συνάξεων. Λόγος ἐνδέκατος, α΄* PG 48, 797 – 798, Ἁγίου Εἰρηναίου Λυῶνος, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* 4, Κεφ. 5, 3 – 4 PG 7, 985BC, Ὁριγένους, *Ὁμιλία εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ*, Κεφ. Α΄ PG 13, 769BC. Στον Θεόφιλο Ἀντιοχείας, ὁ «ἐνδιάθετος» Λόγος εἶναι αὐτός που «κατήρχετο εἰς τοὺς προφήτας, καὶ δι' αὐτῶν ἐλάλει τὰ περὶ τῆς ποιήσεως τοῦ κόσμου καὶ τῶν λοιπῶν ἀπάντων». Βλ. Θεοφίλου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Β΄*, 10 PG 6, 1064C – 1065A. Βλ. Ἁγίου Ἰουστίνου, *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος*, 59 - 60 PG 6, 612A – 613A, τοῦ ἰδίου, Ἁγίου Ἰουστίνου, *Ἀπολογία Α΄*, 59 PG 6, 416B: «λέγομεν δὲ τοῦ λόγου τοῦ διὰ τῶν προφητῶν». Βλ. ἐπίσης, τὴ μελέτη τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β΄, Ἐκθεσὴ τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ δυτικὴ χριστιανουσύνη*, μν. ἐργ., σ. 59, τον ὁποῖον χωρὶς δισταγμοῦ θα τον λέγαμε "Θεολόγος τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ", λόγῳ τῆς σύγχρονης θεολογικῆς συμβολῆς του, γιατί ἐρμήνευσε με ἐξαιρετικὴ ακρίβεια τὴ μαρτυρούμενη ζωντανὴ ἀλήθεια τῆς κοινῆς προφητικῆς, ἀποστολικῆς καὶ πατερικῆς ἐμπειρίας, ἡ ὁποία γεύεται τὴ δόξα τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ τὸ τριαδικὸ δόγμα, πάντα στὴν παρουσία τοῦ Δημιουργοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦ ὁποῖου ἀποκαλύπτεται ἡ Ἁγία Τριάδα στὴ θεία Οἰκονομία. Πρβλ. ἐπίσης, Ἰωάννη Καραβιδοπούλου, *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ὡς Ἁγία Γραφή τῆς Ἐκκλησίας*, ΣΝΕ 84 (2002), σ. 10, Keith Edward Norman, *Deification: The Content of Athanasian Soteriology* (διδ. διατρ.), Ann Arbor 1980, σ. 182, Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ στὴν ΕΕΘΣΠΘ*, Τομ. 9, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 357, Σαββα Χρ. Αγουρίδου, *Ἡ Χριστολογία τῶν Ἀπολογητῶν*, στὴν ΚΛΡ, Τομ. 1, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 46, Γεώργιου Φλορόφσκυ, *Ἁγία Γραφή, Ἐκκλησία, Παράδοσις*, Π. Πουρναρῶ: Θεσσαλονίκη 2003, σ. 17, Alphonso Groenewald, *A God Abounding in Steadfast Love: Psalms and Hebrews*, *LHBOTS* 527, T. & T. Clark International: New York – London 2010, σ. 64: «Any part of the Old Testament may thus in principle be understood as speaking about Christ, or as spoken to or by him». Βλ. ἐπίσης, Nicholas M. M. Pulaski, *RŪAH HAQQODESH: The Holy Spirit in the Old Testament* (μετ. ἐργ.), Virginia Beach 1988, σ. 67: «We are mindful of the concept of Theophanies in the Old Testament record by which the angel of the Lord is interpreted to be

θεοφανικά γεγονότα ο Λόγος εμφανίζεται, ο τριαδικός Θεός αποκαλύπτεται¹. Ασφαλώς οι φανερώσεις του Θεού δεν μπορεί παρά να κινούνται στην αποκάλυψη της τριαδικότητας. Είναι μία γενική αρχή πάντως πως ακόμη και στην ιστορική πορεία του αρχαίου Ισραήλ, όπου δέσποζε η απόλυτη μονοθεΐα, και πάλι είναι ο άσαρκος Λόγος που αποκαλύπτει τον απρόσιτο Πατέρα και όλη την Τριάδα². Αλλά τί ακριβώς σημαίνει αυτό που λέμε ο Λόγος αποκαλύπτει τον τριαδικό Θεό μέσα στην ενότητα και την πορεία της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης; Ο Λόγος αποκαλύπτει τον Πατέρα³ και φανερώνει το Άγιο Πνεύμα ως Θεό στους Προφήτες και αργότερα στους Αποστόλους⁴. Ο Λόγος, όπως είδαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, αποκαλύπτει τον Πατέρα και κατ' ανάγκη όλη την Τριάδα ως Λόγος, ως Σοφία που «ᾠκοδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον», ως Βουλή, ως Δύναμη, ως Φρόνηση, ως Κύριος της Δόξας, ως Μεγάλης βουλῆς Ἄγγελος, ως Υἱός και ως Χριστός. Από αυτό το γεγονός προκύπτει, κατά τον Μ. Αθανάσιο, ότι ο Πατέρας πάντα φανερώνεται «διὰ τοῦ Λόγου», γιατί «οὐκ ἔστι τι ὃ λέγει καὶ ποιεῖ ὁ Θεός, ὃ μὴ ἐν τῷ Λόγῳ λέγει καὶ ποιεῖ»⁵. Και αυτό ισχύει κατά τον Μ. Αθανάσιο τόσο για την Παλαιά όσο και την Καινή Διαθήκη⁶, και ερμηνεύεται μόνο υπό το πρίσμα των θεοφανικών γεγονότων, της θέας του Θεού. Ως εκ τούτου είναι σφάλμα αν πει κανείς ότι ο Πατέρας και όχι ο Λόγος είναι

Jesus appearing before His Incarnation, and thus are in agreement with Young». Βλ. επίσης, Joseph Kuo-Tsai Tan, *Logos, Tao and Christ: From Justin Martyr's use of Logos to a Christology of Tao* (διδ. διατρ.), Forth Worth 2000, σ. 46.

¹. Οι θεοφάνειες του Λόγου είναι πάντα θεοφάνειες του τριαδικού Θεού, λόγω της κοινής ενέργειας. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 15 PG 26, 353B.

². Βλ. σχετικά με τις φανερώσεις του Θεού στην ιστορία του Ισραήλ την ειδική μελέτη του Βασιλείου Α. Τσίγκου, *Δογματική της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, μν. έργ., σ. 93.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 352B.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 48 PG 26, 112BC.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 8 PG 26, 337B.

⁶. Αὐτόθι, 337BC.

αυτός που ενεργεί τις θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης¹. Είναι βέβαιο ότι ο Θεός Πατέρας αποκαλύπτεται στην Παλαιά Διαθήκη, αλλά αυτό σε καμία περίπτωση δεν γίνεται χωρίς τον «δρώντα» και «λαλούντα» Λόγο του, στον οποίον οράται ο Πατέρας².

Ο Μ. Αθανάσιος για να αποδείξει την ενότητα και την πορεία του μυστηρίου της θείας Οικονομίας, ερμηνεύει τις θεοφάνειες της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης σε μία ενότητα, μέσω της σχέσης «σκιᾶς – ἀληθείας», ή «τύπου – ἀληθείας», με κέντρο την ενανθρώπιση του Λόγου, του ίδιου του Υιού του Θεού³. Όλες οι θεοφάνειες είναι εξαγγελία της

---

¹. Ο βιβλικός Χρήστος Καρακόλης, ο οποίος, λόγω της φύσεως της μελέτης του εντελώς κατανοητό περνάει από την Καινή στην Παλαιά Διαθήκη, πολύ σωστά διευκρινίζει όταν ρωτάει ρητορικά: «Πώς είναι όμως δυνατόν να θεωρεί ο τέταρτος ευαγγελιστής τη θέαση από τον Ησαΐα της δόξας του ίδιου του Γιαχβέ ως θέαση της δόξας του Ιησού (Ιω. 12, 41); Μόνο υπό την προϋπόθεση ότι ο Ιωάννης ταυτίζει το πρόσωπο του Ιησού με αυτό του Γιαχβέ, γεγονός που φαίνεται και στο τέλος του προλόγου του τέταρτου ευαγγελίου (Ιω. 1, 18), όπου διακηρύσσεται ότι “Θεὸν οὐδείς ἑώρακε πώποτε”, οπότε αμφισβητείται το γεγονός ότι στις θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης και ειδικά στην αποκάλυψη της δόξας του Θεού στο Μωϋσή επί του όρους Σινά εθεάθη ο Θεός Πατήρ». Βλ. Χρήστου Καρακόλη, *Η Θεολογική σημασία των θαυμάτων στο κατά Ιωάννην ευαγγέλιο* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σσ. 276 – 277. Εμείς όμως, σε αυτά τα όμορφα λόγια του καθηγητή Καρακόλη, το μόνο που θα προσθέσουμε είναι ότι σε όλες τις θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης εθεάθη ο Θεός Πατέρας, και αυτό γινόταν στον δρώντα Λόγο του, στον οποίον οράται ο Πατέρας ως Θεός. Βλ. τη σχετική ερμηνεία του Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Γ΄*, 8 PG 26, 337B.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Γ΄*, 6 PG 26, 332C *Κατά Αρειανῶν Γ΄*, 8 PG 26, 337B. Για τον Λόγο ως φυσική «εικόνα» του Πατέρα, βλ. του ίδιου, *Κατά Αρειανῶν Γ΄*, 16 PG 26, 356C.

³. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α΄*, 59 PG 26, 136D – 137A *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 40 PG 25, 165AB. Για την τυπολογική σχέση Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, «σκιᾶς καὶ ἀληθείας», με κέντρο την ενσάρκωση του Λόγου, βλ. τις διατυπώσεις του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, *Λόγ. ΜΕ΄*, *Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα*, ΙΑ΄ PG 36, 637A, του ίδιου, *Λόγ. ΛΗ΄*, *Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἶπον Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος*, Β΄ PG 36, 313A). Βλ. Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον*, PG 44, 380B – 381AB, ο οποίος εδράζει την τυπολογική μέθοδο ερμηνείας των κειμένων της Παλαιάς Διαθήκης πάνω στο χωρίο Ἐξ. 25, 40: «κατὰ τὸν τύπον», αλλά και στον απ. Παύλο, ο οποίος ερμηνεύει τις δύο Διαθήκες σε μία ενότητα, μέσω της σχέσης «σκιᾶς –

ενανθρωπήσεως. Οι θεοφάνειες δηλαδή της Παλαιάς Διαθήκης είναι η τυπολογία της σωτηρίας, που εκπληρώνεται στο Ευαγγέλιο, δηλαδή στην αλήθεια, που ταυτίζεται με το πρόσωπο του Χριστού, «ἐγώ εἰμι ἡ ἀλήθεια»¹. Ορθώς σημειώνει ο D. A. Carson ότι η σχέση προφητείας – εκπληρώσεως, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, είναι και τυπολογική, και όχι μόνο μεσσιακή². Εδώ είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση του Ν. Ματσούκα, ο οποίος επισημαίνει ότι κατά την περίοδο της φανέρωσης του τύπου κάνει την εμφάνισή της η αλήθεια³. Σε αυτό θα λέγαμε ότι ο καθηγητής Ματσούκας προσεγγίζεται τη θέση του Μ. Αθανασίου, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι Προφῆτες προφήτευαν για το μυστήριο της ενσάρκωσης

ἀληθείας» (Κολ. 2, 17): «ἅ ἐστι σκιά τῶν μελλόντων, τὸ δὲ σῶμα Χριστοῦ». Για τη σημασία του ὄρου «τύπον» στο βιβλικό χωρίο Ἐξ. 25, 40, βλ. περισσότερα στη μελέτη του David A. Sapp, *An Introduction to Adam Christology in Paul: A History of Interpretation, the Jewish Background, and An Exegesis of Romans 5 : 12 – 21* (διδ. διατρ.), Forth Worth 1990, σσ. 170 – 177. Στην ίδια γραμμή βλ. τις τυπολογικές διατυπώσεις και του Ωριγένους, Ἐξηγητικά εἰς τό κατά Ἰωάννην εὐαγγέλιον Α', 7 – 9 PG 14, 32C – 37B, ο οποίος ερμηνεύει την ενότητα της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, με το σχῆμα: «σκιά», «εἰκὼν» καὶ «ἀλήθεια» με κέντρο την ενσάρκωση του Λόγου. Περισσότερα για τη σύνδεση της τυπολογικής μεθόδου ερμηνείας των Καππαδοκῶν με την τυπολογική μέθοδο του δασκάλου τους Ωριγένη, αλλά και για τις διαφορές μεταξύ τους, βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριὰν Α'*, μν. ἔργο., σσ. 87 – 92. Από το εξαιρετικό κήρυγμα της Despo Lialiou, «Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, 6 Αυγούστου 2018», (Αριθμ. 33), εν <https://www.academia.edu/37185000>, σσ. 2 – 3, κατανοούμε ότι οι θεοφάνειες των δύο Διαθηκῶν ερμηνεύονται σε μία ενότητα και συνέχεια, ως εξαγγελίες και προτυπώσεις του ἀσαρκου Μεγάλου Βουλή Αγγέλου, του Λόγου του Θεοῦ, του Κυρίου Σαβαώθ, του Κυρίου της Δόξης. Βλ. για την ερμηνεία της ενότητας Παλαιάς και Καινής Διαθήκης με την ερμηνευτική αρχή της προτυπώσεως τη μελέτη του Feng-Feng Gao, *Vergil and Biblical Exegesis in Early Christian Latin Epic* (διδ. διατρ.), Spring 2002, σ. 52. Βλ. επίσης, Σαββα Χρ. Αγουρίδου, *Ἡ Χριστολογία τῶν Ἀπολογητῶν*, μν. ἔργ., σ. 48.

¹. Ἰω. 14, 6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 40 PG 25, 165AB.

². Βλ. D. A. Carson, «Mathew», στο *EBC* 8, Michigan 1984, σ. 28.

³. Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, μν. ἔργ., σσ. 71 – 72.

στην παρουσία του άσαρκου Λόγου του Θεού¹. Αντίθετα, συνεχίζει ο Ματσούκας, ο τύπος προσωρινά εξυπηρετεί μία κατάσταση, οπότε με τον ερχομό της άλλης παραμερίζεται ή εξαφανίζεται ως άχρηστος. Ο τύπος και η αλήθεια ταυτίζονται, γιατί ο ίδιος ο Λόγος που καθοδηγούσε την ιστορία του Ισραήλ είναι αυτός που ενανθρωπείται². Ο Παναγιώτης Χρήστος επισημαίνει ότι εκείνο που στους Πατριάρχες του Ισραήλ προτυπώνεται, στους Προφήτες εξαγγέλεται και στους Σοφούς σκιαγραφείται, στον καιρό φανερώνεται αυτούσιο στην ανθρωπότητα και, κατά κάποιο τρόπο, μονιμοποιείται³. Ο Μ. Αθανάσιος στην πολεμική με τους αρειανούς υπογραμμίζει ότι ο «λαλῶν» Λόγος του Θεού στους Προφήτες, ο Κύριος της Δόξας της Παλαιάς Διαθήκης, που τελεί τις θεοφάνειες στην ιστορία του αρχαίου Ισραήλ και αποκαλύπτει τη δόξα του Θεού, προκαταγγέλλει «ἐαυτόν» ως ένσαρκο⁴. Με το ίδιο χαρακτηριστικό πνεύμα όπως ο Μ. Αθανάσιος μιλάει και ο αγ. Γρηγόριος Νύσσης, ο οποίος δηλώνει ότι ο άσαρκος Λόγος, δηλαδή η ουράνια σκηνή, φανερώνεται στο Μωϋσή στο όρος Σινά, προαναγγέλοντας την ενσάρκωσή του, το σώμα του, δηλαδή την Εκκλησία⁵. Πολύ ορθά επισημαίνει η Kari Kloos ότι οι θεοφάνειες του Λόγου

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 4 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 3 PG 26, 640C.

². Νίκου Α. Ματσούκα, Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση, μν. ἔργ., σσ. 71 – 72.

³. Βλ. Παναγιώτη Χρήστου, Ἡ θεία παρουσία, μν. ἔργ., σσ. 8 – 9.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Γ', 30 PG 26, 388B 31 PG 26, 388CD – 389A, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 12 PG 26, 561A: «ὁ Θεὸς διὰ τοῦ Λόγου ἐν Πνεύματι καθηγείτο τοῦ λαοῦ». Βλ. επίσης, Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΙΕ', Εἰς τοὺς Μακκαβαίους, Α' PG 35, 912AB – 913A, Μεγάλου Βασιλείου, Κατὰ Εὐνομίου Β' 18 PG 29, 612A, Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον, PG 44, 380B – 381AB.

⁵. Ο αγ. Γρηγόριος Νύσσης ερμηνεύει σε άμεση συνάφεια τα χωρία Ἐξ. 25 – 26 και Ἐβρ. 10, 20. Για τη «θεωρίαν τῆς σκηνῆς» πρβλ. Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον, PG 44, 380B – 381AB και 381B-D.

είναι υποσχέσεις του Θεού που εκπληρώνονται στην ενσάρκωση¹. Κατά τον Μ. Αθανάσιο² οι θεοφάνειες και οι προφητείες του Ισραήλ ανακεφαλαιώνονται στον ένσαρκο Λόγο, πράγμα κατανοητό γιατί είναι ο ίδιος ο άσαρκος Λόγος και όχι κάποιος άλλος που ενσαρκώνεται³. Γι' αυτό είναι ο Λόγος το κέντρο της θείας Οικονομίας, γιατί αυτός κάνει την αποκάλυψη του Θεού «δι' ἡμᾶς τούς ἀνθρώπους καί διά τήν ἡμετέραν σωτηρίαν», κατά το άρθρο του Συμβόλου Νικαίας. Οφείλουμε να γνωρίζουμε ότι οι Πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι εμμένουν σε μία τριαδολογική εξήγηση των θεοφανικών γεγονότων της Παλαιάς Διαθήκης, αυτό γίνεται μόνο εξαιτίας των αντιτριαδικών αιρέσεων⁴.

Για τον Μ. Αθανάσιο το θέμα των θεοφανειών του Λόγου είναι θέμα αρχαιότητας και αλήθειας της αποκαλύψεως του Θεού μέσα στην ιστορική συνέχεια. Οι θεοφάνειες που ενεργεί ο Λόγος ως «ὁμοούσιος τῷ Θεῷ Πατρὶ» είναι αρχαία παραδοσιακή αλήθεια, με την οποία συμμορφώνεται

---

¹. Βλ. Kari Kloos, *Preparing for the Vision of God: Augustine's Interpretation of the Biblical Theophany Narratives* (διδ. διατρ.), Notre Dame 2003, σ. 29.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 40 PG 25, 165AB, του ιδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 22 PG 26, 368C.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Πρὸς Ἐπίκτητον ἐπίσκοπον Κορίνθου, κατὰ τῶν αιρετικῶν*, Ἐπιστολή, 12 PG 26, 1068C. Βλ. επίσης, Ἀγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ'*, *Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, Ε' PG 36, 436BC.

⁴. Για την α ξεχώριστη σύνδεση χριστολογικής και τριαδολογικής ερμηνείας των παλαιοδιαθηκικών θεοφανειών βλ. τη μελέτη του Πρεσβ. Χρήστος Σ. Φιλιώτης – Βλαχάβας, *Τὸ μυστήριον τῆς Θείας Οἰκονομίας στὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας πρὸ τῆς Νεστοριανικῆς διαμάχης* (διδ. διατρ.), μν. ἔργ., σ. 42, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι θεοφάνειες της Παλαιάς Διαθήκης είναι χριστοκεντρικές, αλλά συνάμα τριαδοκεντρικές, γιατί σε περιπτώσεις όπου οι θεοφάνειες ερμηνεύονται χριστοκεντρικά, είναι εμφανές ότι αυτό που κάνει ο Θεός Λόγος είναι να αποκαλύπτει ολόκληρη την Αγία Τριάδα. Αξίζει στο σημείο αυτό να επισημανθεί και η παρατήρηση του βιβλικού Ἰωάννη Καραβιδοπούλου, ότι με το κήρυγμα του Ιησού το Σάββατο στη συναγωγή της Ναζαρέτ (Λκ. 4, 16 – 28), αρχίζει δημόσια η αυθεντική ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης, ερμηνεία χριστολογική και χριστοκεντρική. Βλ. Ἰωάννη Καραβιδοπούλου, *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ὡς Ἁγία Γραφή τῆς Ἐκκλησίας*, μν. ἔργ., σ. 5.

η Εκκλησία στη σύνοδο της Νικαίας¹. Ο όρος «όμοούσιος» στο σύμβολο Νικαίας είναι μία νέα διατύπωση, με παλαιό, αρχαίο και βιβλικό περιεχόμενο. Αν και στην ερμηνεία των ιστορικών θεοφανειών δεν υπάρχουν οι λεπτές διασαφήσεις των όρων ουσία, υπόσταση, ομοούσιότητα και ετερότητα υποστάσεων, δεσπόζει ο βιβλικός χαρακτήρας της μοναρχίας του Θεού και επιβάλλεται ο ιστορικός χαρακτήρας των θεοφανειών, όπως αργότερα θα γίνει με την ενανθρώπιση². Η αρειανική διδασκαλία με την ασυνέπεια, με τη νέα διδασκαλία για τον κτιστό Λόγο, υποβάλλει «καινήν ἐπίνοιαν»³, με την οποία ξεκόβει το δεσμό της από αυτήν την αρχέγονη παραδοσιακή αλήθεια, η οποία συνδέεται με την ιστορική συνέχεια και την πάντα ζωντανή ενότητα μίας πορευόμενης κοινότητας⁴. Πράγματι, οι αρειανοί, όπως και οι Ιουδαίοι, δεν αντιλαμβάνονται ότι αρνούνται τον «λαλοῦντα» των θεοφανειών στους Πρωτοπλάστους, τους Πατριάρχες και τους Προφήτες, δηλαδή τον Λόγο, που σημαίνει αυτόματα άρνηση του Θεού Πατρός, γιατί ο Λόγος είναι εικόνα και «τὸ εἶδος τοῦ Θεοῦ»⁵.

Ο Μ. Αθανάσιος υπογραμμίζει ιδιαίτερα την εμμονή στην ενότητα της παραδοσιακής γραμμής και την ιστορική συνέχεια της Εκκλησίας, εναντίον των αρειανών, οι οποίοι ζούν τη διάσπαση, με πολλές αποκλίσεις

---

¹. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 4 PG 25, 421C. Οι αρειανοί θεωρούν αποσταλμένο τον άσαρκο Λόγο στο αρχαίο Ισραήλ, στον Μωϋσή με τον Νόμο και στην ενσάρκωση, όπως αναφέρουν στο κείμενο «μακρόστιχος ἔκθεσις» της συνόδου του 344 στην Αντιόχεια, αλλά όχι ως «όμοούσιο τῷ Πατρὶ». Και ακριβώς εδώ εντοπίζεται η αρειανική απόκλιση. Βλ. Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄*, μν. ἔργο., σ. 62.

². Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, μν. ἔργ., σ. 87.

³. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 7 PG 25, 428B.

⁴. Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, μν. ἔργ., σσ. 113 – 114.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 16 PG 26, 356C.

και ομάδες, που διαφωνούν και αμφισβητούν μεταξύ τους. Σημαντικό ρόλο στον Μ. Αθανάσιο παίζουν οι διατυπώσεις «κήρυκες τῆς ἀληθείας» και «συμφωνία», δηλαδή το παραδοσιακό και κοινό στοιχείο της πορευόμενης εκκλησιαστικής κοινότητας, που τίθεται από τον Μ. Αθανάσιο ως το κριτήριο της αληθινῆς διδασκαλίας¹. Η γνησιότητα δηλαδή σχετίζεται με τη μαρτυρία και βεβαιότητα των αυτοπτῶν, ὅπως οι Πρωτοπλάστοι, οι Πατριάρχες, οι Προφῆτες και οι Απόστολοι. Στην αποκάλυψη αυτής της «συμφωνίας», τόσο στο πνεύμα ὅσο και στο γράμμα, εντοπίζει ο Μ. Αθανάσιος την ενότητα Παλαιᾶς και Καινῆς Διαθήκης προς την ομολογία του Λόγου ως Θεοῦ, ως του «λαλοῦντος» των θεοφανειῶν, δηλαδή ως εἷς της ομοουσίου Τριάδος των θεοφανειῶν. Οι Προφῆτες βλέπουν τον ἴδιο τον Θεό και ευαγγελίζονται ἀπὸ τον Λόγο², ο οποίος με τις εμφανίσεις του γίνεται γνωστός σε κάθε φάση της ιστορίας, στην προϊστορία στον Αδάμ και τον Αβελ, στο αρχαίο Ισραήλ και στη νέα φάση με την ενανθρώπιση, με ἄλλα λόγια σε ολόκληρη τη ζωή της πορευόμενης εκκλησιαστικῆς κοινότητας³. Και «τοῦτο οἶδε καὶ ἡ συνήθεια τῶν ἀνθρώπων», ὅπως σημειώνει ο Μ. Αθανάσιος⁴. Ο Μ. Αθανάσιος παραφράζει το χωρίο Α΄ Ψα. 2, 7 (ως ἐξῆς: «οὐκ ἐντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν, ἀλλ’ ἐντολὴν παλαιάν, ἣν ἠκούσατε ἀπ’ ἀρχῆς»), που συνοψίζει τα λόγια του Χριστοῦ, για να καταλάβουν οι αρειανοί ὅτι ο Χριστός εἶναι αὐτὴ ἡ ἀρχέγονη παραδοσιακὴ ἀλήθεια, αὐτός εἶναι ο «λαλῶν» που ἀποκαλύπτει με τις θεοφάνειες⁵, ο

---

¹. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 4 PG 25, 421CD.

². Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 4 PG 25, 421D.

³. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 5 PG 25, 424AB, του ἴδιου, Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄, 40 PG 26, 96B: «καὶ ὑπὸ μὲν τῶν πατριαρχῶν προσεκυεῖτο».

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄, 63 PG 26, 144C.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄, 16 PG 26, 356C.

οποίος ούτε νέος είναι ούτε με το ένσαρκο έργο του φέρνει νέα διδασκαλία¹. Εξαιρετική είναι η μελέτη του Ν. Ματσούκα, ο οποίος, καθώς διευκρινίζει το γεγονός της «καινῆς κτίσης» που φέρνει μαζί η διδασκαλία και το έργο του Χριστού, τονίζει ότι αρχαία είναι η αλήθεια, ο Χριστός, αλλά τωρινή η πραγμάτωσή της στην καινούργια φάση της ίδιας ιστορικής συνέχειας, στη φάση δηλαδή της σάρκωσης του Λόγου². Ως εκ τούτου θα πούμε ότι παλαιά είναι η διδασκαλία, νέα είναι τα γεγονότα.

Αυτή ακριβώς η «συμφωνία» προβάλλει στην εμπειρία και τη μαρτυρία των Προφητών της Παλαιάς Διαθήκης, οι οποίοι, όσα παραδείγματα και εικόνες να χρησιμοποιήσουν με τον κτιστό λόγο, πάντα την ίδια αρχέγονη πραγματικότητα και αλήθεια κηρύττουν ότι αποκαλύπτεται. Τον Λόγο του Θεού βίωσαν οι Προφήτες σε διαφορετικές συνθήκες, τον εξέφασαν με διαφορετική ορολογία, αλλά οι θεοπτίες τους είναι «κοινές», γιατί το ένα και το αυτό Άγιο Πνεύμα δίνει στους Προφήτες τη δυνατότητα να βλέπουν τα ίδια «πράγματα»³. Άξονας είναι ο Λόγος, η βάση είναι τριαδική, τόσο στην Παλαιά όσο και στην Καινή Διαθήκη⁴. Ο Μ. Αθανάσιος τονίζει ότι ο Λόγος του Θεού εμφανιζόταν ως Θεός σε όλους τους Προφήτες⁵, και ότι

---

¹. Περισσότερα βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Όρθοδοξία και Αίρεση*, μν. έργ., σ. 100.

². Αυτόθι, σ. 101.

³. Μεγάλου Αθανασίου, *Επιστολή 3 η Προς Σεραπίωνα, Περί του Αγίου Πνεύματος*, 5 PG 26, 632C. Ορθώς υπογραμμίζει η Δέσπω Αθ. Λιάλιου ότι οι Προφήτες «τυπούμενοι τῷ Πνεύματι τὸ ἡγεμονικόν», προείδαν και προείπαν γεγονότα των μεταγενεστέρων χρόνων ως και να ήταν παρόντες σε αυτά, ένα προορατικό χάρισμα ως δώρο του Αγίου Πνεύματος, που συνεχίζεται στους αγίους και μετά την ενανθρώπιση. Βλ. Δέσπω Αθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Α'*, μν. έργο., σ. 165.

⁴. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'*, μν. έργο., σ. 76.

⁵. Μεγάλου Αθανασίου, *Προς Επίσκοπον Κορίνθου, κατά τῶν αιρετικῶν, Επιστολή*, 11 PG 26, 1068B, του ίδιου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 30 PG 26, 388B, του ίδιου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 47 PG 26, 421C.

αναγνωρίζεται ως Θεός μόνο «ἐν Πνεύματι Θεοῦ»¹. Σε αυτό το σημείο ο Αθανάσιος Γ. Παπαρνάκης² εξηγεί ότι κατά τον Μ. Αθανάσιο η κλασική προφητική φράση «ἐγένετο Λόγος Κυρίου πρὸς με»³ δε σημαίνει την απλή ακουστική εμπειρία του ιερού συγγραφέα κατά τη διάρκεια της επικοινωνίας του με τον Θεό, αλλά την «ἐπιδημία» και «ἐνοίκηση» του Λόγου, του δεύτερου προσώπου της Αγίας Τριάδας στο εσωτερικό της υπάρξεως του συγγραφέα, μέσω της οποίας ο συγγραφέας καθίσταται η πηγή των λόγων και των πράξεών του. Μέχρι στιγμής συμφωνούμε εντελώς με τον σεβαστό καθηγητή Αθανάσιο Παπαρνάκη. Ωστόσο, επειδή ο Μ. Αθανάσιος κατά την ερμηνεία της αποκαλύψεως του Λόγου περιγράφει «γεγονότα» που συνέβησαν στη ζωή της εκκλησιαστικής κοινότητας της Παλαιάς Διαθήκης⁴, εμείς θα πούμε ότι οι θεοφάνειες του Λόγου δεν αποτελούν μόνο μία ακουστική εμπειρία, «ἐπιδημία» και «ἐνοίκηση», αλλά και εμφανίσεις, μία οπτική εμπειρία, γιατί πρόκειται πρωτίστως για «συνολικά γεγονότα», στα οποία εμφανίζεται ο Λόγος ως πρόσωπο σε άσαρκη μορφή και «ἐν Αγίῳ Πνεύματι»⁵. Έτσι ο Λόγος του

---

¹. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 5 PG 26, 541AB.

². Βλ. Αθανάσιου Γ. Παπαρνάκη, *Ὁ Μέγας Αθανάσιος ὡς ερμηνευτὴς τῆς Παλαιάς Διαθήκης* (διδ. διατρ.), μν. ἐργ., σ. 306.

³. Ὡσ. 1, 1. Μιχ. 1, 1. Ἰωήλ 1, 1. Σοφ. 1, 1. Ἀγγ. 1, 1:3. 2, 11:21. Ζαχ. 1, 1:7, 4,8. 6, 9. 7, 1:48. 8, 1:18. Ἡσ. 2, 1. 9, 8. 38, 4. Ἱερ. 1, 2:4:11. 11, 1. 13,8. 14,1. 18,5. Ἰεζ. 1,3. 3, 16. 6,1. 7,1. 11, 14. 36, 16. 37, 15. 38, 1 κτλ.

⁴. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 38 PG 26, 92A, του ίδιου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 10 PG 26, 168B, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 14 PG 26, 352A, *Κατὰ Ἀρειανῶν Δ΄*, 12 PG 26, 348A, *Ἐπιστολή 2 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν*, 6 PG 26, 617BC.

⁵. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 601C. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ΄, Θεολογικός δεύτερος, Περὶ θεολογίας*, Γ΄ PG 36, 29A. Χαρακτηριστική είναι η έκφραση «ἐμφανίζων» του Μ. Βασιλείου, με την οποία προσδιορίζει την αποκάλυψη του Λόγου του Θεού στους Προφήτες, βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου Β΄* 18 PG 29, 612A. Κατά τον αγ. Γρηγόριο Νύσσης ο ίδιος αυτός «ἐμφανής» Λόγος στους Προφήτες, ενσαρκώνεται, βλ. Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν*, PG 44, 532CD. Την ίδια

Θεού δρᾶ σε γεγονότα – «καὶ ἐγένετο Λόγος Κυρίου» – αὐτός εἶναι ὁ «λαλῶν», ὅπως καταγράφεται στα προφητικά κείμενα με τὴ διατύπωση: «τάδε λέγει Κύριος»¹. Δηλαδή επειδὴ ὁ Λόγος εἶναι ὁ «λαλῶν», γι' αὐτό και οἱ Προφῆτες λένε «τάδε λέγει Κύριος». Με σκοπὸ νὰ επιχειρήσουμε τὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὴς εμφανίσεις τοῦ Λόγου, θὰ αναφέρουμε τὴ διατύπωση τοῦ Μ. Αθανασίου «ὁ Θεὸς ὁ ὀφθείς²», γιὰ τὴν ὁποία θεωροῦμε ὅτι περιλαμβάνει μέσα τὸ ζεύγο εμφάνιση – ὄραση, δηλαδή τὸν φανερωθέντα και τὸν εἶδαν. Δε μας εκπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μ. Αθανάσιος ομιλεῖ και γιὰ «ὄρασις» τῶν Προφητῶν: «εἶδε καὶ Ἡσαΐας τὸν Κύριον... ἐθεώρησε δὲ καὶ Μωϋσῆς τὸν Θεόν... ὤφθη δὲ καὶ τῷ Ἀβραάμ ὁ Θεός³... ὡς εἶδε Δανιήλ, μύριαι μυριάδες και

εἰκόνα παρουσιάζει και ἡ θέση τοῦ Ἁγίου Εἰρηναίου Λυῶνος, Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως 4, Κεφ. 5, 3 – 4 PG 7, 985BC. Γιὰ τὴ σημασία τῆς φράσεως «ἐγένετο Λόγος Κυρίου πρὸς με» στὴ θεοπτία τοῦ Ἰεζεκιήλ, ὡς εμφάνιση τοῦ Λόγου και ὄραση τοῦ Ἰεζεκιήλ, βλ. Ὠριγένους, Ὁμιλία εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ, Κεφ. Α' PG 13, 769BC: «καὶ εἶδον ὄρασις Θεοῦ... καὶ ἐγένετο Λόγος Κυρίου πρὸς Ἰεζεκιήλ. Λόγος ἐν ἀρχῇ (ενν. τὸν Λόγο στο χωρίο Ἰω. 1, 1), Θεοῦ Λόγος. Βλ. γιὰ τὴ σημασία τῆς φράσεως «ἐγένετο Λόγος Κυρίου πρὸς με», στὴς θεοπτίες τοῦ Ἰερεμία, τοῦ Ἡσαΐα, τοῦ Ἰεζεκιήλ, τοῦ Μωϋσῆ και ὅλων τῶν Δικαίων, ὡς εμφάνιση τοῦ Λόγου και ὄραση τῶν Προφητῶν, τοῦ ἰδίου, Ὁμιλία εἰς τὸν Ἰερεμίαν, PG 13, 348CD – 349A. Γιὰ τὴς εμφανίσεις τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ και τὴς ὁράσεις τῶν Προφητῶν βλ. τὴν επιχειρηματολογία τοῦ Ἁγίου Ἰουστίνου, Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος, 59 – 60 PG 6, 612A – 613A. Γιὰ τὴν εμφάνιση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ και τὴν ὄραση τοῦ Ἰεζεκιήλ βλ. Angela Russell Christman, “What did Ezekiel See?”, Brill: Boston 2005, σ. 27. Σχετικὰ με τὴς προφητικὴς «ὄρασις» βλ. Seth L. Sanders, Performative Exegesis, στο SBLSS, no. 11, Atlanta (2006), σσ. 64 – 70, J. Gordon McConville, “How can Jacob Stand? He is so small!” (Amos 7:2): The Prophetic Word and the Re-Imagining of Israel, LHBOTS 446, T. & T. Clark International: New York – London 2006, σσ. 137 – 141, Leslie Brubaker, Vision and Meaning in Ninth – Century Byzantium, Cambridge University Press: Cambridge 1999, σ. 290, Ἀωνύμου μοναχοῦ, Ὁ ὀρθὸς λόγος τῆς ἀταπεινῆς σάρκας, ΣΝΞ 17 (1986), σ. 21.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 31 PG 26, 213AB (SCH 599, σ. 112): Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων και λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 31 PG 26, 604B.

². Στὴν προκειμένη περίπτωσις ἡ διατύπωση χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Μ. Αθανάσιον σὲ σχέση με τὴ θεία εμφάνιση τοῦ Λόγου, δηλαδή τὴν ὄραση τοῦ Ἰακώβ (Γεν. 28, 12 – 15). Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Γ', 12 PG 26, 348B.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Γ', 14 PG 26, 349D – 352A.

χιλίας χιλιάδες ἐλειτούργουν αὐτῶ;»¹. Κατά τον Μ. Αθανάσιο, λοιπόν, οι προφητείες του αρχαίου Ισραήλ αποτελούν «ὄρασις» ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι του Λόγου και δια αυτού του Πατέρα². Με απλά λόγια, δεν υπάρχει θεοφάνεια χωρίς την επίσκεψη του δρώντος Λόγου³, που εμφανίζεται με τις θεοφάνειες και αργότερα με την ενσάρκωση⁴, όταν πάλι «ἐγένετο ὁ Λόγος Κυρίου», ὅπως πάντα στην Παλαιά Διαθήκη, αλλά τώρα σε ἑνσαρκη μορφή. Και με την ενσάρκωση του Λόγου του Θεού σταμάτησαν πλέον οι οράσεις του αρχαίου Ισραήλ, και οι Απόστολοι ενεργούμενοι ἀπὸ το ἕνα και το αὐτὸ Ἅγιο Πνεῦμα κατά την Πεντηκοστή, αναγνώρισαν στο πρόσωπο του Χριστοῦ τον «Ἅγιον ἁγίων», τον ἑνσαρκο Λόγο του Θεοῦ, τον ὁποῖον οι Προφῆτες στις θεοφάνειες ἐβλεπαν ως τον Κύριο της Δόξας, προφητεύοντας ὅτι θα χριστεῖ για τη συγχώρηση των αμαρτιῶν και τη σωτηρία των ἀνθρώπων, κατά το μεσσιανικό χωρίο Δαν. 9, 24 – 25⁵.

Κατά την ἀνάλυση της Καρί Kloos, ο Θεός προσαρμόζει την ἀποκάλυψή του στην ἀνθρώπινη ικανότητα, επειδή η ἴδια η ἀνθρώπινη κατάσταση δεν

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 38 PG 26, 92A.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 14 PG 26, 352B, του ἰδίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 40 PG 25, 165A.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 63 PG 26, 144A-C.

⁴. Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν*, PG 44, 532CD.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 40 PG 25, 165A. Ερμηνευτικό κλειδί για τη χριστολογική ἐρμηνεία του χωρίου Δαν. 9, 24 – 25 εἶναι η ἐνιαία χρήση Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης και η σύνδεσή του με τα χωρία Ἠσ. 61, 1, Πραξ. 10, 38 και Ματθ. 3, 16, ὅπου με το χρίσμα του «Ἁγίου τῶν Ἁγίων», δηλαδή του Ἰησοῦ στον Ἰορδάνη, με το ἔλαιο της ἀγγαλιάσεως, δηλαδή με το Ἅγιο Πνεῦμα, ἀγιάζεται ὅλη η ἀνθρωπότητα, γιατί δεν εἶναι ἄλλος παρὰ ο Δημιουργός Λόγος του Θεοῦ που χρίεται κατά την ἀνθρωπότητα για τη συγχώρηση των αμαρτιῶν και τη σωτηρία των ἀνθρώπων. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 47 PG 26, 109A.

μπορεί να αντέξει τη λάμψη της άκτιστης δόξας του Θεού¹. Με άλλα λόγια, η μορφή με την οποία εμφανίζεται, είναι πάντα ανάλογη με την ασθένεια του θεόπτη². Και αυτό το κατανοούμε αρκετά καλά από τις ποικίλες συγκαταβάσεις του Θεού στους θεόπτες της Παλαιάς Διαθήκης. Οι θεόπτες του αρχαίου Ισραήλ δεν μπορούν να εκφράσουν τις θεοπτικές, ως ενεργούμενοι από τη δόξα του Θεού, χρησιμοποιούν κτιστά φυσικά σύμβολα και παραστάσεις από την κτιστή πραγματικότητα, για να αναγγείλουν το θεοφανικό γεγονός στον λαό, μεταφέροντες τη βουλή του Θεού³. Έτσι οι Προφήτες βλέπουν τον άσαρκο Λόγο και τον παραβάλλουν, γιατί αλλιώς δεν μπορούν να τον εκφράσουν⁴. Και αυτό γιατί ο τρόπος οράσεως της άκτιστης δόξας του Θεού απλώς δεν ερμηνεύεται με τον κτιστό ανθρώπινο λόγο, όπως παρατηρεί ο αγ. Ιωάννης Χρισόστομος⁵. Εδώ θα μπορούσαμε να αναφέρουμε για παράδειγμα το χωρίο *Α΄ Κορ. 10, 1 – 4*, όπου οι θεόπτες εκφράζουν τη θεοπτία με παραβολικό, παραστατικό τρόπο. Σύμφωνα με τον Μ. Αθανάσιο, ο Χριστός στην τυπολογία αυτή παραβάλλεται με το φυσικό σύμβολο «πέτρα», γιατί «ή πέτρα ἦν ὁ Χριστός» ο άσαρκος Λόγος του Θεού ο οποίος εξαγγέλλεται ως ο αναμενόμενος ενανθρωπήσας⁶. Εδώ το «γράμμα», η πέτρα, δεν υπερβαίνει

---

1. Kari Kloos, *Preparing for the Vision of God: Augustine's Intepretation of the Biblical Theophany Narratives* (ιδ. διατρ.), μν. έργ., σ. 26.

2. Βλ. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Ὁρθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός Α΄*, μν. έργ., 48.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἐώρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 12 PG 25, 437A. Για τον ορισμό του συμβόλου βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του Χρήστου Χριστοφορίδη, *Ἡ φύση τοῦ συμβόλου καὶ ἡ κτιστή πραγματικότητα*, ΣΝΞ 87 (2003), σσ. 51 – 70.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἐώρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 12 PG 25, 437A.

5. Βλ. Αγίου Ἰωάννου Χρισοστόμου, *Ἑρμηνεία εἰς τον προφήτην Ἡσαΐαν*, Κεφαλ. Α΄, *Ὅρασις, ἣν εἶδεν Ἡσαΐας*, α΄ PG 56, 14.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα*, *Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 19 PG 26, 576A. Για

το «πράγμα», τον Λόγο, δηλαδή ο Χριστός δεν είναι πέτρα. Με άλλα λόγια, η «πέτρα» δεν πρέπει να κατανοείται ως φυσική, ούτε να ερμηνεύεται ότι πρόκειται για πνευματική πέτρα, αλλά για πραγματική παρουσία του άσαρκου Λόγου «έν Αγίῳ Πνεύματι», δηλαδή ως πνευματικού ορώμενου¹. Επίσης και ο Μωϋσής, ο οποίος ἐν τῷ Πνεύματι Κυρίου καταλαβαίνει ότι αυτός με τον οποίο ομιλεί είναι ο Λόγος του Κυρίου, για να εκφράσει την όρασή του χρησιμοποιεί «παραδείγματα» από τη φυσική πραγματικότητα, όπως «τὰ ὀπίσω» του Θεού (βλ. για παράδειγμα, Έξ. 33, 23). Ο Μ. Αθανάσιος συμπληρώνει το πανοράμα των θεοφανειῶν επικαλούμενος τις θεοφάνειες στον Μωϋσή, τη φλεγόμενη και μη κατακαιόμενη βάτο (Έξ. 3, 2 – 21)² και το όρος Σινά (Έξ. 19 – 24)³, τον Ιησού τον Ναυή (Ιησ. 5, 13 – 14)⁴,

---

το μυστήριο της πέτρας (Α΄ Κορ. 10, 1 – 4), δηλαδή της θείας ουράνιας τροφής βλ. τη σύνδεση αλληγορίας και τυπολογίας στην ερμηνεία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Θεωρία εἰς τόν τοῦ Μωϋσέως βίον*, PG 44, 368A – C, ο οποίος υπογραμμίζει ότι «ἡ πέτρα ἦν ὁ ἄσαρκος Λόγος», που προγεύεται και εξαγγέλλεται στη συνέχεια ως ενανθρωπήσας. Βλ. ενδεικτικά και Αγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρός Κορινθίους Α΄ Επιστολή, Υπόθεσις τῆς πρὸς Κορινθίους Πρώτης Ἐπιστολῆς, Ὁμιλία ΚΓ΄, Οὐκ οἶδατε ὅτι οἱ ἐν σταδίῳ τρέχοντες, πάντες μὲν τρέχουσιν, εἷς δὲ λαμβάνει τὸ βραβεῖον;*, β΄ PG 61, 191. Εκείνο που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι ο απ. Παῦλος δε διακηρύσσει στο χωρίο ότι «ἡ πέτρα ἐστίν ὁ Χριστός» που θα σήμαινε ότι ο Λόγος εμφανίστηκε σε μορφή πέτρας, αλλά ότι η πέτρα «ἦν ὁ Χριστός» που σημαίνει ότι ο προαιώνιος και αληθινός Λόγος του Θεού πραγματικά και «έν Αγίῳ Πνεύματι» (πνευματικά) συνόδευε και έτρεφε το Ισραήλ κατά την πορεία του στην αιγυπτιακή έρημο. Ορθῶς σημειώνει εδώ ο Ν. Ματσούκας ότι θα ήταν αδύνατο το χωρίο Α΄ Κορ. 10, 1 – 4 να κατανοηθεί με την εφαρμογή ιστορικοκριτικής ερμηνευτικής μεθόδου, βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Γ΄*, μν. έργ., σ. 122.

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 19 PG 26, 576A.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 14 PG 26, 352A.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 10 PG 26, 168B.

⁴. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 14 PG 26, 352B.

τον Ησαΐα (Ήσ. 6, 1 – 5)¹, τον Αβραάμ (Γεν. 18, 1)², τον Βαρούχ (Βαρ. 3, 12)³, τον Ιερεμία (Ιερ. 2, 13)⁴, τον Δανιήλ (Δαν. 3, 49 – 92. 7, 10 – 14)⁵ και τον Ιακώβ (Γεν. 28, 12 – 15. 31, 11· 13. 32, 24 – 30. 48, 15 – 16)⁶.

Ο Λόγος, Σοφία του Θεού εμφανίζεται στον Βαρούχ (Βαρ. 3, 12), για να κατηγορήσει το Ισραήλ ότι εγκατέλειψε την «πηγήν» της Σοφίας, δηλαδή τον Θεό Πατέρα⁷. Ο Μ. Αθανάσιος συνδέει άμεσα το χωρίο Βαρ. 3, 12: «ἐγκατέλιπες τὴν πηγὴν τῆς Σοφίας» με το χωρίο Ιερ. 2, 13: «Ἐμὲ ἐγκατέλιπον πηγὴν ὕδατος ζωῆς», αποδίδοντας το όνομα «πηγήν» στον Θεό Πατέρα, ενώ τα όνοματα «Σοφία» και «ζωή» στον Υιό του Θεού, Χριστό, κατά τα χωρία Α΄ Κορ. 1. 24 («Χριστὸν Θεοῦ δύναμιν καὶ Θεοῦ σοφίαν») και Ίω. 4. 14, 14, 6 («ἐγὼ εἰμι ἡ ζωή»)⁸. Η αιτιακή σχέση Πατέρα και Υιού

---

¹. Βλ. Αὐτόθι 349D – 352A

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 38 PG 26, 92A.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 12 PG 25, 436D.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 19 PG 26, 49C.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Του αὐτοῦ πρὸς τον αὐτὸν ἐπίσκοπον Σεραπίωνα Θμούεως, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν*, 6 PG 26, 617BC και Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 38 PG 26, 92A.

⁶. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 12 PG 26, 348A.

⁷. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 12 PG 25, 436D.

⁸. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 15 PG 25, 441B. Βλ. Αθανάσιου Γ. Παπαρνάκη, *Ο Μέγας Αθανάσιος ως ερμηνευτής της Παλαιάς Διαθήκης* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σ. 172. Στην Καινή Διαθήκη, το όνομα «ζωή» στον Μάρκο απαντάει 4 φορές, στον Ματθαίο 7 φορές, στον Λουκά 5 φορές, και στον Ιωάννη 36 φορές (17 φορές με το επίθετο αἰώνιος).

αποτελεί ερμηνεία των φράσεων «ἐγκατέλιπες τὴν πηγὴν τῆς Σοφίας» και «Ἐμὲ ἐγκατέλιπον πηγὴν ὕδατος ζωῆς», κατὰ το λόγο της Θεολογίας, όπου ο Πατέρας είναι η μοναδική «πηγή» από την οποία η Σοφία, δηλ. ο Υἱός προέρχεται γεννητός, όπως το τρεχούμενο ὕδωρ από την πηγή¹. Ὅπως η πηγή δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς να γεννάει τρεχούμενο ὕδωρ, έτσι ο Θεός (Πατέρας) δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς να γεννάει τη Σοφία². Εδώ οι Προφῆτες Βαρούχ και Ιερεμίας κατὰ την περιγραφή των θεοφανειῶν εκφράζουν την εμπειρία που γέγονται βοηθητικά με τα φυσικά σύμβολα «πηγή» (για τον Πατέρα) και «ζωή» (για τη Σοφία), που είναι «πράγματα», όχι μόνο «ὀνόματα», για να μεταφέρουν στους ανθρώπους «ἀμυδρά» τη θεία πραγματικότητα³, και αυτό γιατί η γέννηση του Υἱού, Σοφίας του Θεού από τον Πατέρα είναι ἔξω από την ανθρώπινη ικανότητα του «λογίσασθαι» του ανθρώπου, κατὰ τον Μ. Αθανάσιο⁴.

Κατὰ την ερμηνεία του Μ. Αθανασίου και ο Αβραάμ βλέπει την παρουσία του ίδιου του τριαδικού Θεού, «οικονομικῶς», με την εμφάνιση του Λόγου. Ἐτσι ο Λόγος του Θεού εμφανίζεται στον Αβραάμ, συνοδευόμενος από δύο αγγέλους (Γεν. 18, 1)⁵. Ο Μ. Αθανάσιος

Βλ. την ενδιαφέρουσα ερμηνεία του Carl Joachim Classen, *Rhetorical Criticism of the New Testament*, μν. ἔργ., σ. 94.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἐωρακῦια τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 15 PG 25, 441BC.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἐωρακῦια τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 12 PG 25, 437A.

³. Αὐτόθι, 436D.

⁴. Αὐτόθι, 437A.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Α', 38 PG 26, 92A Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 13 PG 26, 173A. Επίσης βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του Ι. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, Θεός και Ἱστορία κατὰ τὸν Εἰρηναῖον (ἀνατ. ἐκ τοῦ τόμου «Θεός και Ἱστορία» τοῦ Σεμιναρίου Θεολόγων Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1966, σ. 25, ο οποίος

υπογραμμίζει, εξάλλου, ότι ο Λόγος εξήγαγε τους υιούς του Ισραήλ από την Αίγυπτο: «αὐτὸς (δηλ. ο Λόγος) εἶη ὁ καὶ πάλαι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ ἐξ Αἰγύπτου ἐξαγαγών»¹. Στη διαδρομή των γεγονότων της θείας Οικονομίας, και ο Μωϋσής βλέπει τον Λόγο να εμφανίζεται, ακούει τη φωνή του τριαδικού Θεού, του οποίου παρουσία και δόξα ομολογεί και γεύεται. Ο Λόγος του Θεού είναι αυτός που εμφανίζεται στον Μωϋσή στο όρος Σινά, και του δίνει τον ηθικό Νόμο². Ο ίδιος ο Λόγος, σε άσαρκη μορφή, ήταν παρών και στη θεοφάνεια στη φλεγόμενη και μη κατακαιόμενη βάτο (Εξ. 3, 2 – 21)³. Ο Μωϋσής σε αυτή τη θεοφάνεια έγινε αυτόπτης και

ερμηνεύει τον αγ. Ειρηναίο Λυώνος, με τον οποίον συνάδει ο Μ. Αθανάσιος στην ερμηνεία της θεοφάνειας στον Αβραάμ.

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, Ψαλμὸς ΕΖ', PG 27, 292D - 293A.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 10 PG 26, 168B. Πρβλ. Αγίου Ἰωάννου Χρισοστόμου, *Περὶ τῆς Ἁγίας καὶ Ὁμοουσίου Τριάδος*, β' PG 48, 1090. Για τον Λόγο του Θεού ως Νομοθέτη βλ. Despina Denise Prassas, *St. Maximos the Confessor's Questions and Doubts: Translation and Commentary* (διδ. διατρ.), Washington 2003, σ. 98.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 352A, του ίδιου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 38 PG 26, 92A. Βλ. επίσης Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου Β'* 18 PG 29, 609 – 612, ο οποίος συνάδει με την ερμηνεία του Μ. Αθανασίου, ταυτίζοντας τον «Ἄγγελο Κυρίου» στην ὄραση του Μωϋσή, με τον Λόγο του Θεού, τον αληθινό Θεό, δηλαδή τον «Ἄγγελο μεγάλης βουλής» (Ησ. 9, 6), που επιτελεί τη βουλή του Πατέρα του: «Τίς οὕτως ἐπ' εὐσεβείᾳ φιλότιμος; τίς ἐπὶ τῷ φιλόχριστος εἶναι τοσοῦτον ἐκαλλωπίσατο, ὅσον οὗτοι τοῖς τῆς ὕβρεως καὶ ἀτιμίας ῥήμασι, καὶ καθαιρετικοῖς τῆς δόξης τοῦ Μονογενοῦς ἐπαγάλλονται; Οὐ παύση μὴ ὄντα προσαγορεύων, ᾧ ἄθεε, τὸν ὄντως ὄντα, τὴν πηγὴν τῆς ζωῆς, τὸν πᾶσι τοῖς οὔσι τοῦ εἶναι παρεκτικόν; Ὅς οἰκείαν ἑαυτῷ καὶ πρὲς πούσαν τῆ ἑαυτοῦ αἰδιότητι ἐν τῷ πρὸς τὸν ἴδιον θεράποντα Μωϋσέα χρηματισμῷ προσηγορίαν ἐξεῦ ρεν, ὄντα ἑαυτὸν ὀνομάσας; Ἐγὼ γάρ εἰμι, φησὶν, ὁ ὢν. Καὶ τούτοις οὐδεὶς ἀντερεῖ μὴ οὐχὶ ἐκ προσώπου τοῦ Κυρίου εἰρησθαι· οὐκ οὐκ ὅστις γε μὴ τὸ Ἰουδαϊκὸν κάλυμμα ἐπὶ τῆ ἀναγνώσει Μωϋσέως κατὰ τῆς ἑαυτοῦ καρδίας ἐπικείμενον ἔχει. Γέγραπται γάρ, ὅτι ᾤφθη τῷ Μωϋσεῖ ἄγγελος Κυρίου ἐπὶ τοῦ βάτου ἐν πυρὶ φλογός. Ἄγγελον τοίνυν προ τάξασα τῆς διηγήσεως ἡ Γραφή, Θεοῦ ἐπάγει τὴν φωνήν. Εἶπε γάρ, φησὶ, τῷ Μωϋσεῖ· Ἐγὼ εἰμι ὁ Θεὸς τοῦ πατρός σου Ἀβραάμ· καὶ μετ' ὀλίγα πάλιν· Ἐγὼ εἰμι ὁ ὢν. Τίς οὖν ὁ αὐτὸς καὶ ἄγγελος καὶ Θεός; Ἄρα οὐχὶ περὶ οὗ μεμαθήκαμεν, ὅτι καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ μεγάλης βουλής Ἄγγελος; Ἐγὼ μὲν οὐκ οἶμαι πλειόνων δεῖν πρὸς τὴν ἀπόδειξιν, ἀλλὰ τοῖς μὲν φιλοχρίστοις ἐξαρκεῖν

αυτήκοος μάρτυρας του τριαδικού Θεού «διὰ τοῦ Λόγου». Τί ακριβῶς σημαίνει αυτό; Η αγγελοφάνεια εδώ ερμηνεύεται ως θεοφάνεια. Ο «Ἄγγελος Κυρίου» που εμφανίζεται και ομιλεῖ στον Μωϋσή είναι ο Λόγος του Θεού, ο οποίος παραβάλλεται από τον Μωϋσή με «Ἄγγελο»¹. Και αυτό, ότι εδώ δεν είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για εμφάνιση πραγματικού αγγέλου, κατά τη γνώμη μας, είναι προφανῶς στην ερμηνεία του Μ. Αθανασίου από τη θέση του ότι ο Θεός Πατέρας ποτέ δε βλέπεται «διὰ ἀγγέλου», αλλά μόνο και μόνο «διὰ τοῦ Λόγου του»². Και στην περίπτωση αυτή είναι ἐτσι³, ὅπως είναι εμφανές στο χωρίο Ἐξ. 3, 6, ὅπου ο Θεός «διὰ τοῦ Λόγου», δηλαδή ο «λαλῶν» Ἄγγελος Κυρίου, ἢ καλύτερα ο Λόγος του Θεού παρουσιάζεται στον Μωϋσή με το ὄνομα «ὁ Ὦν», ἓνα κοινὸ ὄνομα του Θεοῦ που αποδίδεται κατὰ τον Μ. Αθανάσιο ἐξίσου στον Πατέρα «καὶ» τον Υἱὸ «καὶ» τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, με το οποίο δηλώνεται ὄχι ἡ οὐσία του τριαδικού Θεοῦ ἀλλὰ ἡ ὑπαρξή του⁴. Με τον ἴδιο τρόπο ερμηνεύεται και ἡ

καὶ τὴν ὑπόμνησιν, τοῖς δὲ ἀνιάτως ἔχουσι μηδὲν ὄφελος ἐκ τοῦ πλήθους τῶν λεγομένων ἔσσεσθαι. Εἰ γὰρ καὶ ὕστερον ἐγένετο τῆς μεγάλης βουλής Ἄγγελος, ἀλλ' οὐδὲ πρότερον ἀπηξίου τὴν τοῦ ἀγγέλου προσηγορίαν... Ὡστε καὶ ἐπὶ τοῦ Μωϋσέως ὄντα ἑαυτὸν ὀνομάσας, οὐκ ἄλλος τις παρὰ τὸν Θεὸν Λόγον, τὸν ἐν ἀρχῇ ὄντα πρὸς τὸν Θεὸν, νοηθεῖν». Βλ. ἐπίσης, Ἁγίου Ἰουστίνου, *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος*, 59 – 61 PG 6, 612 – 613.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 352AB. Τὴν ἴδια γραμμὴ διατηρεῖ ο Μ. Βασίλειος, ο οποίος δέχεται ὅτι ο Μωϋσῆς παραβάλλει τὸν Λόγο του Θεοῦ με «Ἄγγελο», ὅπως συμβαίνει και σε ἄλλες προφητικὲς οράσεις, ὅπου ο Λόγος του Θεοῦ ὀνομάζεται και «Ἄγγελος» και «Θεός». Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου Β'* 18 PG 29, 609C. Για λίγο διαφορετικὴ ερμηνεία τῆς ὁράσης του Μωϋσῆ βλ. Πρωτ. Χρηστος Φιλιώτης – Βλαχάβας, *Ὁ ἅγ. Ἰλάριος Πικταβίου ἐναντι τοῦ ἀρειανισμοῦ, μέ βάση τὴ δράση του καὶ τὸ ἔργο Περί Τριάδος*, μν. ἐργ., σ. 278, ο οποίος θεωρεῖ ὅτι ο ἄγγελος που μιλά στο Μωϋσή είναι πραγματικὸς ἄγγελος, ἡ φωνὴ ὅμως που ἀκούεται είναι του Θεοῦ. Με ἄλλα λόγια, είναι ο Λόγος που μιλά μέσω του αγγέλου.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 349C.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 352B: «Ἄ δὲ λαλεῖ ὁ Θεός, προδήλον, ὅτι διὰ τοῦ Λόγου λαλεῖ».

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 596B. Βλ.

θεοφάνεια του Ιησού Ναυή στην Ιεριχώ (Ιησ. 5, 13 – 14), η οποία αποδίδεται στον Λόγο του Θεού¹.

Ο Μ. Αθανάσιος χαρακτηρίζει τη θεοφάνεια στον Ναβουχοδονόσορ και τους τρεις παίδες στη φλεγόμενη κάμινο (Δαν. 3, 49 – 92), ως εμφάνιση του Λόγου του Θεού, δηλαδή του Υιού². Ο Μ. Αθανάσιος υποστηρίζει ότι ο Προφήτης Δανιήλ γνώριζε τον Υιό του Θεού, δηλαδή τη μαρτυρία του Δαβίδ για τον Υιό (Ψλ. 44, 2)³ και το έργο του (Ψλ. 148, 5)⁴, και είδε τον Υιό του Θεού που δρόσιζε την κάμινο και διατηρούσε τους τρεις παίδες ανέπαφους (Δαν. 3, 92)⁵. Ο Δανιήλ, επειδή γνώριζε ότι ο Υιός του Θεού «οὐκ ἔστιν ἔργον» και ότι «δι' αὐτοῦ γέγονε τὰ ἔργα», δεν συναριθμεί τον Υιό στην κατηγορία των κτισμάτων, καθώς απαριθμεί όλα τα κτίσματα:

επίσης, Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, Λόγ. ΛΗ', Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἶπουν Γενέθλια τοῦ Σωτήρος, Γ' PG 36, 313C.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Γ', 14 PG 26, 352B. Ο Μ. Βασίλειος, αναφερόμενος στη θεοφάνεια, ερμηνεύει αλλιώς, δηλαδή ότι ο άγγελος που μιλάει εδώ στον Ιησού του Ναυή είναι πραγματικός άγγελος, αρχηγός των δυνάμεων του Θεού. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, Κατὰ Εὐνομίου Γ' 1 PG 29, 657B. Πριν από τους δύο Πατέρες και ο μάρτυρας Ιουστίνος ασχολείται με τη θεοφάνεια αυτή, την ερμηνεύει ως εμφάνιση του Λόγου του Θεού, ως Αρχιστράτηγου, τον οποίον ο Ιησους του Ναυή παραβάλλει με άνθρωπο. Βλ. Αγίου Ἰουστίνου, Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος, 61 PG 6, 613BC.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 2 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν, 6 PG 26, 617BC, του ίδιου, Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 71 PG 26, 297C – 300A.

³. «Ἐξηρεύσατο ἡ καρδία μου Λόγον ἀγαθόν».

⁴. «αὐτὸς εἶπε, καὶ ἐγενήθησαν, αὐτὸς ἐνετείλατο, καὶ ἐκτίσθησαν». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 2 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν, 6 PG 26, 617B.

⁵. Μολονότι δεν υπάρχει εβραϊκή αντιστοιχία για το στ. 92, δηλαδή το κείμενο είναι δευτεροκανονικό, χρησιμοποιείται από τον Μ. Αθανάσιο στα έργα του, γιατί ο ίδιος χρησιμοποιεί τη Μετάφραση των Ο': «Καὶ εἶπεν ὁ βασιλεύς· ἰδὸν ἐγὼ ὄρῳ ἄνδρας τέσσαρας λελυμένους καὶ περιπατοῦντας ἐν μέσῳ τοῦ πυρός, καὶ διαφθορὰ οὐκ ἔστιν ἐν αὐτοῖς, καὶ ἡ ὄρασις τοῦ τετάρτου ὁμοία νιῶ Θεοῦ».

«εὐλογεῖται, πάντα τὰ ἔργα Κυρίου, τὸν Κύριον» (Δαν. 3, 57 – 88)¹. Επειδή ο Θεός Πατέρας πάντα «διὰ τοῦ Λόγου» δηλαδή «διὰ τοῦ Υἱοῦ» φανερώνεται στους ανθρώπους, η ευλογία, ο ύμνος, η δύναμη και η δόξα είναι μία και αποδίδεται εξίσου στον Πατέρα και τον Υιό (και φυσικά στο Ἅγιο Πνεῦμα)².

Ο Μ. Αθανάσιος συνδυάζει το μυστήριο της ενσάρκωσης με την τυπολογία του άσαρκου Υιού, Λόγου του Θεού στην όραση του Δαυιήλ (Δαν. 7, 10 – 14), ο οποίος βλέπει να εμφανίζεται «ὁ οὐράνιος» Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, που ταυτίζεται με τον Παλαιό των ημερών κατά τη θεία φύση, ένα θείο πρόσωπο που κάθεται στον ουρανό ως «αἰώνιος» Θεός ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς, αναμενόμενος στη συνέχεια ως «υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου»³. Ὅπως επισημαίνει ο Κ. Σκουτέρης, ο «Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» ως Θεός είναι πάντα στον ουρανό, κατήλθε ἀπὸ τον ουρανό στη γῆ με σκοπὸ να εγκαινιάσει μία νέα σχέση Θεοῦ και ἀνθρώπου, που οδηγεῖ «εἰς ζωὴν αἰώνιον» (Ιω. 6, 27)⁴, και πάλι επανήλθε στον ουρανό⁵. Ο Charles Frederick Smith⁶, ο οποίος κάνει εξαντλητικὴ ἀνάλυση του χωρίου Δαν. 7, 10 – 14, τοποθετεῖ το προφητικὸ ὄνομα «υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» μεταξύ των «ὀνομάτων» της μεγαλειότητος («titles of majesty»), ὅπως είναι τα «ὀνόματα» Υἱός, Λόγος, Σοφία, Πνεῦμα και Ἄγγελος, αποδίδοντας ὅλα αυτά τα «ὀνόματα» στον Ἰησοῦ Χριστό, γιατί ο «Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» δεν είναι μόνο ἕνας ἀπλὸς ἀνθρώπος, ἀλλὰ

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 71 PG 26, 300Α.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 2 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν*, 6 PG 26, 617C.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 38 PG 26, 92Α.

4. «ἐργάζεσθε μὴ τὴν βρῶσιν τὴν ἀπολλυμένην, ἀλλὰ τὴν βρῶσιν τὴν μένουσαν εἰς ζωὴν αἰώνιον, ἦν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ὑμῖν δώσει· τοῦτον γὰρ ὁ πατήρ ἐσφράγισεν ὁ Θεός».

5. Κωνσταντίνου Β. Σκουτέρη, *Ἱστορία Δογμάτων Α΄*, Ἀθήνα 1998, σσ. 108 – 109.

6. Βλ. Charles Frederick Smith, *Incarnation and Evolution* (διδ. διατρ.), Chicago 2003, σ. 34.

ο ίδιος ο Λόγος και Σοφία, ο Υιός του Θεού, ο οποίος έχει δύο φύσεις, θεία και ανθρώπινη.

Ο Μ. Αθανάσιος προστρέχει στις οράσεις και την εμπειρία του Ιακώβ από τις θεοφάνειες του Λόγου του Θεού, που θυσαυρίζονται στην Παλαιά Διαθήκη σε μία σειρά στα εξής χωρία: *Γεν. 28. 12 – 18, 31. 11, 13, 32. 24 – 30, 48, 15 – 16*. Ο Μ. Αθανάσιος στην ερμηνεία αυτή αποδίδει τα ονόματα «λαλῶν» (δηλ. «εἶπεν») και «ἄγγελος» στον Λόγο του Θεού, που ενεργεί τις θεοφάνειες¹. Κατά τη σειρά της βιβλικής διηγήσεως, ο Λόγος του Θεού εμφανίζεται στον Ιακώβ στη Χαρράν, και τον προστατεύει κατά την πορεία της ζωής του², ο ίδιος αυτός Λόγος που είδε ο Ιακώβ με τη βοήθεια του Αγίου Πνεύματος να στέκεται πάνω στην κορυφή του κλίμακος που άγγιζε τον ουρανό (*Γεν. 28, 12 – 18*)³. Σε αυτό συμφωνούν και ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος⁴ και ο Μ. Βασίλειος⁵. Ο Λόγος είναι ο «Ἄγγελος τοῦ Θεοῦ» που πάλαψε με τον Ιακώβ, και τον ευλόγησε (βλ. *Γεν. 32, 24 – 30*)⁶. Κατόπιν, ο Μ. Αθανάσιος χρησιμοποιεί το χωρίο *Γεν. 32, 30* και αφορά στην αναίρεση της αρειανικής διδασκαλίας, που αρνείται να δεχτεί τη θεοφάνεια αυτή ως εμφάνιση του Λόγου του Θεού. Πολύ ορθά παρατηρεί ο Αθανάσιος Γ. Παπαρνάκης ότι ο Μ. Αθανάσιος ερμηνεύει τη φράση «εἶδος Θεοῦ» στο

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 16 PG 26, 356C.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 12 PG 26, 348B.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 348AB Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, *Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 26 PG 26, 592C.

⁴. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ'*, *Θεολογικός δεύτερος, Περὶ Θεολογίας*, ΙΗ' PG 36, 49B.

⁵. Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίον Β'* 18 PG 29, 609C.

⁶. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 12 PG 26, 348A. Την ίδια εικόνα παρουσιάζει και η θέση του Μ. Βασιλείου, ο οποίος ταυτίζει τον «Ἄγγελο τοῦ Θεοῦ» στο χωρίο *Γεν. 31, 11*: «καὶ εἶπέ μοι ὁ ἄγγελος τοῦ Θεοῦ» με τον Λόγο του Θεού, δηλαδή τον αποκαλυφθέντα Θεό, σύμφωνα με το στ. 13: *ἐγὼ εἰμι ὁ Θεὸς ὁ ὀφθείς σοι ἐν τόπῳ Θεοῦ, οὗ ἤλειψάς μοι ἐκεῖ στήλην*. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίον Β'* 18 PG 29, 609C – 612A.

χωρίο Γεν. 32, 30 υπό το φώς του Ίω. 5, 37, όπου ο ίδιος ο Χριστός χρησιμοποιεί αυτή τη φράση για να δηλώσει την αποκάλυψη του Θεού στο πρόσωπό του¹. Αποδεικνύει ο Μ. Αθανάσιος ότι στο στ. 30 ο Ιακώβ ομολόγησε τον Λόγο του Θεού ως Θεό, με το όνομα Φανουήλ: «εἶδος Θεοῦ» (στ. 30)². Ο ίδιος αυτός Λόγος, δηλαδή ο Θεός, είναι ο «Ἄγγελος» που ο Ιακώβ ήθελε να ευλογήσει τα εγγόνιά του, τον Εφραΐμ και τον Μανασσή (Γεν. 48, 15 – 16)³. Ο Μ. Αθανάσιος υποστηρίζει ότι οι θεόπτες κατά τις θεοφάνειες διακρίνουν τον Λόγο από τους αγγέλους, πρώτα, γιατί μόνο «ἐν τῷ Λόγῳ» βλέπεται ο Πατέρας⁴, και δεύτερα, γιατί μόνο ο Θεός έχει την εξουσία να ευλογεί και να λυτρώνει, όπως στην περίπτωση του Ιακώβ⁵. Κανείς από τους θεόπτες που έχει δει ἄγγελο δεν έχει δει τον Θεό⁶. Ο φωτισμένος από τον Λόγο, γνωρίζει ότι φωτίζεται από τον Πατέρα, γιατί αυτό που φωτίζει το φώς, ο Πατέρας, το ίδιο καταυγάζει το απαύγασμα, ο Λόγος, και αυτό που καταυγάζει το απαύγασμα από το φώς είναι ο φωτισμός, γιατί μολονότι ο Πατέρας είναι ένας και ο Υἱός ἄλλος, Πατέρας

---

1. Βλ. Αθανάσιου Γ. Παπαρνάκη, *Ο Μέγας Αθανάσιος ως ερμηνευτής της Παλαιάς Διαθήκης* (ιδ. διατρ.), μν. έργ., σ. 58.

2. Για τη σημασία της φράσεως «εἶδος Θεοῦ» στο εβραϊκό πρωτότυπο βλ. τη μελέτη του Βλ. Αθανάσιου Γ. Παπαρνάκη, *Ο Μέγας Αθανάσιος ως ερμηνευτής της Παλαιάς Διαθήκης* (ιδ. διατρ.), μν. έργ., σσ. 57 – 60.

3. Στο χωρίο Γεν. 48, 15 – 16 ο Ιακώβ ούτε συνενώνει τους κτιστούς αγγέλους με τον Θεό ούτε αφήνει τον Θεό που τον τρέφει, για να ζητήσει ευλογία από κάποιο ἄγγελο. Γι' αυτό δεν υπάρχει αμφιβολία ότι «ὁ Ἄγγελος τοῦ Θεοῦ» είναι ο ίδιος ο Θεός, ο Λόγος του Θεού που τρέφει τον Ιακώβ από τη νεανικότητα, ο ίδιος αυτός Θεός από τον οποίον ο Ιακώβ ζητάει να ευλογήσει τους υιούς του δικαίου Ιωσήφ. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 12 PG 26, 345C.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 352A, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 14 PG 26, 41B, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 55 PG 26, 128C. Ὅπως κανείς δεν έχει δει φώς χωρίς τη λαμπρότητα του απαυγίσματος, έτσι κανείς δεν έχει δει τον Πατέρα χωρίς τον Υἱό, με τον οποίο ο Πατέρας από πάντα υπάρχει. Βλ. του ιδίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 12 PG 26, 37A.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 12 PG 26, 348A· 13 PG 26, 349A.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 349C.

και Υιός είναι ένας Θεός¹. Οι άγγελοι δηλαδή δεν έχουν την εξουσία να αγιάζουν και να χορηγούν δωρεές και χαρίσματα², αλλά διακονούν στο μυστήριο της σωτηρίας του ανθρώπου, αναγγέλουν τον Θεό³ και γνωστοποιούν τα δώρα που προσφέρει στους πιστούς «ό Πατήρ διὰ τοῦ Λόγου ἐν τῷ Πνεύματι»⁴. Για να καταστήσει σαφέστερα τα στοιχεία αυτά, ο Μ. Αθανάσιος αναφέρει το παράδειγμα με τον αρχάγγελο Γαβριήλ, το οποίο δείχνει μάλλον κατά τον καλύτερο τρόπο το έργο των αγγέλων μέσα στο μυστήριο της σωτηρίας Οικονομίας. Ο Γαβριήλ στην περίπτωση του Ζαχαρίου (Λκ. 1, 19) και στην περίπτωση της Παρθένου Μαρίας (Λκ. 1, 27 – 38), ομολογεί ότι έχει αποσταλεί από τον Θεό, για να τους γνωστοποιήσει το δώρο του Θεού, που πρέπει οι ίδιοι να λάβουν⁵. Πάντως στις οράσεις του Ιακώβ πρόκειται για παραβολικές διατυπώσεις, γι' αυτό και ο Ιακώβ ζητάει ευλογία και λύτρωση από τον «θύόμενον Ἄγγελος», γιατί αυτός είναι ο ίδιος ο Κύριος της Δόξας, δηλαδή ο Λόγος του Θεού που αποκαλύπτει τον Πατέρα και όλο τον τριαδικό Θεό ως «μεγάλης βουλήs Ἄγγελος»⁶. Ο Ιακώβ λοιπόν βλέπει τον άσαρκο Λόγο, και τον παραβάλλει, γιατί δεν μπορεί αλλιώς να τον εκφράσει. Επομένως, ο Μ. Αθανάσιος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το πρόσωπο που ευλογεί τον Ιακώβ και τα εγγόνια του

---

¹. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 11 PG 26, 345A.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 349C.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 61 PG 26, 140BC. Για τη διακονία των αγγελικών δυνάμεων, βλ. Δημητρίου Γ. Τσάμη, *Ἡ Πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*, μν. έργ., σσ. 96 – 99.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 349C.

⁵. Αὐτόθι, 349C.

⁶. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 12 PG 26, 345C: «Ὁ θύόμενός με ἐκ πάντων τῶν κακῶν, ἔδειξε μὴ τῶν κτισθέντων τινὰ ἀγγέλων, ἀλλὰ τὸν Λόγον εἶναι τοῦ Θεοῦ, ὃν τῷ Πατρὶ συνάπτων ἠύχετο, δι' οὗ καὶ οὐς ἐὰν θέλη, ῥύεται ὁ Θεός. Τοῦτον γὰρ καὶ μεγάλης βουλήs Ἄγγελον τοῦ Πατρὸς εἰδῶς καλούμενον, οὐκ ἄλλον ἢ αὐτὸν εἶναι τὸν εὐλογοῦντα, καὶ θύόμενον ἐκ τῶν κακῶν ἔλεγεν». Βλ. του ἰδίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 13 PG 26, 349A.

είναι Θεός που παραβάλλεται με «Άγγελο», δηλαδή ο άσαρκος Λόγος που παρέχει την κοινωνία με τον Πατέρα¹.

Στον Ησαΐα εμφανίστηκε ο Λόγος του Θεού (Ησ. 6, 1 – 5)². Βέβαια η θέση αυτή βρίσκεται ήδη στο ιωάνναιο 12, 41³, το οποίο συνδιάζεται άμεσα με το χωρίο Ησ. 6, 5, ταυτίζοντας έτσι την όραση του Ησαΐα της δόξας του ίδιου του Γιαχβέ με την όραση της δόξας του Ιησού, ο οποίος ως άσαρκος Λόγος

---

¹. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Γ'*, 12 PG 26, 345C.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Γ'*, 14 PG 26, 349D – 352A. Με τον Μ. Αθανάσιο στο σημείο αυτό συνάδει και ο αγ. Κύριλλος Ιεροσολύμων, ο οποίος τονίζει ότι στον Ησαΐα εμφανίζεται ο Υιός και Λόγος και όχι ο Πατέρας: «Καὶ τοῦτον τὸν θρόνον πρὸ τῆς ἐνσάρκου παρουσίας τοῦ σωτῆρος ἑωρακῶς ὁ προφήτης φησὶν Ἡσαΐας· Ἴδον τὸν κύριον καθήμενον ἐπὶ θρόνου ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρμένου, καὶ τὰ ἔξῃς. τὸν Πατέρα μὲν γὰρ οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε, ὁ δὲ τῷ προφήτῃ τότε φανεὶς ὁ Υἱὸς ἦν». Βλ. Αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων, *Κατήχησις ΙΔ'*, 27 PG 33, 861A.

³. Βλ. Νίκου Αθ. Ματσούκα, *Σημεία νοήματα ἀποτυπώματα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2002, σ. 400. Η ερμηνεία αυτή του απ. Ιωάννη του Θεολόγου (Ιω. 12, 41) ότι ο Υιός Λόγος είναι αυτός που εμφανίζεται στον Ησαΐα, επικαλείται και η εκκλησιαστική παράδοση της Δύσης κατά τον τέταρτο αιώνα, όπως οι άγιοι Ιάριος Πικταβίου και Αμβρόσιος Μεδιολάνων, ως απάντηση στους αρειανούς για τον Λόγο ως άκτιστο και προϋπάρχοντα. Βλ. τη μελέτη του Πρώτοπρ. Ίωάννου Σ. Ρωμανίδου, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Εκκλησίας Α'*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1999⁴, σσ. 176 – 177. Η ορθή ερμηνεία αυτή πιθανώς πέρασε από τα έργα του Μ. Αθανασίου στον αγ. Ιάριο Πικταβίου. Ο σύνδεσμος μεταξύ αγ. Ιαρίου Πικταβίου και Μ. Αθανασίου, εκφράζεται κατά άριστο τρόπο από τον Χρήστο – Φιλιώτη Βλαχάβα. Σύμφωνα με τον Χρήστο Φιλιώτη – Βλαχάβα, ο αγ. Ιάριος Πικταβίου λόγω του ρόλου του κατά των Αρειανών στη σύνοδο της Γαλατίας ήταν σε εξορία στην Ανατολή, όπου γνώρισε τα έργα του Μ. Αθανασίου, πράγμα που αποτελεί έναν ζωντανό σύνδεσμο και γέφυρα μεταξύ της εκκλησιαστικής παράδοσης της Ανατολής και της Δύσης, κατά τον τέταρτο αιώνα. Έτσι, ο Μ. Αθανάσιος γίνεται κοινός πατέρας της Ανατολής και της Δύσης. Ο αγ. Ιάριος Πικταβίου χαρακτηρίζεται κατά τον 19^ο αιώνα ως ο Μ. Αθανάσιος στη Δύση. Περισσότερα για την ταύτιση πίστεως του Μ. Αθανασίου και αγ. Ιαρίου Πικταβίου και για την εκκλησιαστική παράδοση στη Δύση και Ανατολή κατά τον τέταρτο αιώνα, βλ. Πρωτ. Χρήστος Φιλιώτης – Βλαχάβας, *Ο άγ. Ιάριος Πικταβίου ἔναντι τοῦ ἀρειανισμοῦ, μέ βάση τῆ δράση του καὶ τό ἔργο Περί Τριάδος*, μν. ἔργ., σσ. 19 – 21.

τελεί τις παλαιδιαθηκικές θεοφάνειες¹. Η θεοπτία του Ησαΐα, η οποία είναι όραση του άσαρκου Λόγου «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» πάνω στον θρόνο της πατρικής δόξας, αποτελεί μία προθεωρία της σαρκώσεως². Με τη δοξολογία των σεραφείμ «ἅγιος ἅγιος ἅγιος» υμνούνται οι τρεις υποστάσεις του τριαδικού Θεού, ενώ ο τίτλος «Κύριος Σαβαώθ» αναφέρεται στον άσαρκο Λόγο. Έτσι, η θεοπτία του Ησαΐα είναι θέα της δόξας της τριαδικής Θεότητας και του άσαρκου Λόγου.

Το κοινό χαρακτηριστικό όλων των θεόπτων Προφητών είναι ότι κανείς από αυτούς δεν είδε την ουσία του Θεού, η οποία είναι απρόσιτη και απεριγράπτη, όπως τονίζει ο Μ. Αθανάσιος, στηριζόμενος πάντα στη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, ως συνεπαγόμενης της διακρίσεως ακτίστου και κτιστού³. Το γεγονός ότι οι Προφῆτες κατά τις θεοφάνειες δεν είδαν την ουσία του Θεού, υπακούει από τη μία στη διάκριση θεολογίας και

---

¹. Βλ. Χρήστου Καρακόλη, *Η Θεολογική σημασία των θαυμάτων στο κατά Ιωάννην ευαγγέλιο* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σσ. 276.

². Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Όρθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός Β΄*, μν. έργ., σ. 37.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ότι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 22 PG 25, 453D. Τη γραμμή αυτή διατηρεῖ ο Μ. Βασίλειος στον αγώνα κατά του Ευνομίου, τονίζοντας ότι στην Εκκλησία δεν τίθεται καν το πρόβλημα εξετάσεως ἢ μη της ουσίας του Θεού, η οποία ἔτσι και αλλιῶς μένει ακατάληπτη για το ανθρώπινο νου και λόγο, εφόσον εκείνο που απασχολεῖ τον ἄνθρωπο εἶναι η ομολογία της υπάρξεως του Τριαδικού Θεού, που μαρτυρεῖται μέσα από την Οικονομία (τις θεοφάνειες), ενώ η ομολογία της σημαίνει σωτηρία για τον ἄνθρωπο. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίον Α΄*, 14 PG 29, 545A. Συμφωνεῖ ἐδῶ και ο αγ. Ιωάννης Χρυσόστομος, ο οποίος προστρέχει στον ὄρο «ἀκαταληψία», που χρησιμοποιεῖται πάντα σε σχέση με την ουσία του Θεού και τα κτίσματά του. Βλ. Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Περὶ ἀκαταλήπτου, ἀπαντος τοῦ επισκόπου, πρὸς Ἀνόμοιους λόγος πρῶτος*, δ΄ PG 48, 705. Για το ακατάληπτο της ουσίας του Θεού, με βάση πάντα τη διάκριση κτιστού και ακτίστου βλ. τη μελέτη του Florin Teodor Berindeanu, *Apophatic Discourses: A Study on the Rhetoric of Pseudo – Dionysius, Catherine of Siena, Theresa De Avila, and Angelus Silesius* (διδ. διατρ.), Athens (Georgia) 2001, σ. 22, Harry C. Marsh, *Cosmic Structure and the Knowledge of God: Thomas Aquinas' IN LIBRUM BEATI DIONYSII DE DIVINIS NOMINIBUS EXPOSITIO*, Nashville 1994, σ. 227.

οικονομίας, από την άλλη όμως δικαιώνεται ίσως με τους ποικίλους τρόπους συγκατάβασης του Θεού στην ιστορία της θείας Οικονομίας¹. Συμπερισματικά σημειώνουμε ότι όλοι οι Προφήτες κατά τις θεοφάνειες έχουν την ίδια εμπειρία, αφού μετέχουν στην ενέργεια και τον αγιασμό του ενός και του αυτού Αγίου Πνεύματος «τό λαλήσαν διά τῶν προφητῶν»², ενώ οι θεοπτίες τους διακρίνονται.

3. *Η ενανθρώπιση (ερμηνευτική προσέγγιση των χωρίων Παροιμ. 8, 22 και Ίω. 1, 14 με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας)*

Για τον Μ. Αθανάσιο το θέμα ενότητας της Αγίας Γραφής είναι θέμα ενότητας του μυστηρίου της θείας Οικονομίας, της οποίας κέντρο είναι ο σαρκωμένος Λόγος του Θεού Πατέρα³. Η ενότητα της θείας Οικονομίας σημαίνει τη φανέρωση του τριαδικού Θεού στην κτίση και την ιστορία «ἐξαρχῆς», για τη σωτηρία του πεπτωκότος ανθρώπου. Και ακριβώς λόγω της ενότητας της θείας Οικονομίας η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη ερμηνεύονται σε μία ενότητα⁴. Ως εκ τούτου ορθώς σημειώνει ο γερμανός

---

¹. Βλ. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Ὁρθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός Α΄*, μν. ἔργ., 48. Για τους ποικίλους τρόπους συγκατάβασης του Θεού μέσα στην ιστορία της θείας Οικονομίας, βλ. τη μελέτη του Arnold G. Fruchtenbaum, *Ariel's Bible Commentary*, άνευ τόπου εκδόσεως 2005, σ. 18.

². Κατά το άρθρο του Συμβόλου πίστεως.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ΄*, 29 PG 26, 385A: *Λόγος περι τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 16 PG 25, 124C. Πρὸβλ. Παναγιώτου Νέλλα, *Αἱ θεολογικαὶ πηγαὶ Νικολάου τοῦ Καβάσιλα. Ἀναφοραὶ καὶ ἐξαρτήσεις, στην ΚΑΡ, Τομ. 7, Τεῦχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 331.*

⁴. Για το θέμα ενότητας Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης, βλ. επίσης την άποψη του Thomas L. Brodie, *The Gospel According to John*, Oxford University Press: New York – Oxford 1993, αλλά και του Jason M. Scarborough, *The Making of an Apostle (Second and Third Century Interpretations of the Writings of Paul)*, New York 2007, σ. 252. Βλ. επίσης σχετικό σχόλιο του Πρωτ. Χρηστός Φιλιώτης – Βλαχάβας, *Ο ἅγ. Ἰλάριος Πικταβίου ἐναντι τοῦ ἀρειανισμοῦ, μέ βάση τῆ δράση του καὶ τό ἔργο Περί Τριάδος*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 216, ο οποίος τονίζει ότι, επειδή η αποκάλυψη του τριαδικού

βιβλικός Christian Frevel ότι και οι δύο Διαθήκες μαρτυρούν για την αποκάλυψη του ίδιου Θεού¹. Η αποσπασματική ερμηνεία των αρειανών, με κέντρο την προσκόλληση στο γράμμα, οδήγησε στη διδασκαλία για τον κτιστό Λόγο, κατέλυσε την ενότητα της θείας Οικονομίας, και ως εκ τούτου της Αγίας Γραφής².

Θεού είναι μία, ενιαία και ενεργείται με συγκεκριμένα γεγονότα στην κτίση και την ιστορική πορεία της πιστεύουσας κοινότητας, τόσο στην Παλαιά Διαθήκη όσο και στην Καινή, η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη ερμηνεύονται σε μία ενότητα. Βλ. επίσης τη θέση του Αθανάσιου Γ. Παπαρνάκη, *Ο Μέγας Αθανάσιος ως ερμηνευτής της Παλαιάς Διαθήκης*, μν. έργ., σ. 431, κατά τον οποίον μπορούμε να πούμε ότι η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη αποτελούν δύο φάσεις της μίας και ενιαίας αποκαλύψεως του τριαδικού Θεού στον άνθρωπο, την προετοιμασία και την εκπλήρωση του σχεδίου της θείας Οικονομίας για τη σωτηρία του. Πρβλ. Χρήστου Καρακόλη, *Η Θεολογική σημασία των θαυμάτων στο κατά Ιωάννην ευαγγέλιο* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1996, σ. 15. Ολόκληρη η Αγία Γραφή, όπως παρατηρεί ο Αθανάσιος Γιέβτις, είναι στραμμένη προς τη δόξα του Ερχομένου Μεσσία. Η Παλαιά Διαθήκη είναι «σκιά» της Καινής, η Καινή είναι «εικών» των εσχάτων. Η Αγία Γραφή δείχνει μία δυναμική πορεία και κατεύθυνση μεσσιανική, όχι μόνο από την Παλαιά Διαθήκη προς την Καινή, αλλά και από την Καινή προς την εσχατολογική Βασιλεία. βλ. π. Αθανασίου Γιέβτις, *Πώς οί Πατέρες είδαν την αγία Γραφή*, ΣΝΕ 33 (1990), σσ. 37 – 40. Πάντως θα μπορούσαμε να πούμε ότι η παρουσία του τριαδικού Θεού στη ζωή της Εκκλησίας κατά τις δύο Διαθήκες, είναι το στοιχείο που ενώνει την πίστη και την εμπειρία των Προφητών και των Αποστόλων. Τελικά, η πραγματικότητα που εξάγεται από τη μαρτυρία των πνευματοφόρων Προφητών και των Αποστόλων είναι μία, και συνίσταται στο γεγονός ότι είναι ο ίδιος Θεός της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης που προετοίμασε και τέλεσε τη σωτηρία των ανθρώπων (Γεωργίου Ι. Λαμπριανίδη, *Ο Μέγας Φώτιος ως ερμηνευτής της Αγίας Γραφής*, Αθήναι 2001, σ. 46), δηλαδή από τον οποίον προέρχονται και οι δύο Διαθήκες (Ιωάννης Δ. Καραβιδόπουλος, *Βιβλικές Μελέτες Γ΄*, μν. έργ., σ. 210).

¹. Christian Frevel, σήμερον – Understanding Psalm 95 Within, and Without, Hebrews, *LHBOTS 527*, T. & T. Clark International: New York – London 2010, σ. 166.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α΄*, 1 PG 26, 13A, του ίδιου, *Προς τους Επισκόπους Αιγύπτου και Λιβύης, Επιστολή Εγκύκλιος Κατά Αρειανῶν*, 9 PG 25, 557BC. Για την αίρεση των μαρκιωνιτών που κατέλυαν την ενότητα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης βλ. του ίδιου, *Κατά Αρειανῶν Β΄*, 41 PG 26, 233A-C. Βλ. επίσης, Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΔ΄, Εἰς τοὺς Αἰγύπτου ἐπιδημήσαντας*, I PG 36, 249C, Π. Ν. Τρεμπέλα, *Δογματική της Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας Α΄*, μν.

Η συζήτηση για την Αγία Τριάδα μεταξύ των ορθοδόξων και των αρειανών εδράζεται στην Αγία Γραφή, ο τρόπος όμως ερμηνείας της Αγίας Γραφής διακρίνεται. Και το πιο σημαντικό, οι προϋποθέσεις από τις οποίες ξεκινούσαν για τη σύλληψη του μυστηρίου του τριαδικού Θεού είναι εντελώς διαφορετικές. Για τους αιρετικούς το τριαδικό δόγμα ήταν θέμα φιλοσοφικής θεώρησης, ενώ για τον Μ. Αθανάσιο ο οποίος ομιλούσε για την Αγία Τριάδα πάντα κατά τα δεδομένα της θείας αποκαλύψεως, το τριαδικό δόγμα εκδιπλώνεται στην ιστορική πορεία της εκκλησιαστικής κοινότητας, η οποία καταγράφεται από τους αγίους του ζωντος Θεού, τόσο στα παλαιοδιαθηκικά κείμενα όσο και στα καινοδιαθηκικά¹.

Η ερμηνεία του Μ. Αθανασίου στα κείμενα της Αγίας Γραφής είναι εκείνη της Εκκλησίας και όχι μία δική του ατομική προσέγγιση, όπως συμβαίνει με τον Άρειο². Εκείνο που δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής

έργ., σ. 316. Η προσφυγή σε μεμονωμένα βιβλικά χωρία από τους γνωστικούς και τους δοκίτες του 2^{ου} αιώνα και αργότερα από τους αρειανούς και τους πνευματομάχους κατά τον 4^ο αιώνα, έθεσε στο κέντρο των συζητήσεων μεταξύ των ορθοδόξων Πατέρων του 4^ο αιώνα όχι μόνο την ερμηνεία της Αγίας Γραφής αλλά και την κατανόηση του περιεχομένου της, ως ενιαίας πραγματικότητας για τις δύο Διαθήκες. Ο τέταρτος αιώνας χαρακτηρίζεται ως μία περίοδος κατά την οποία οι Πατέρες της Εκκλησίας υιοθέτησαν προϋποθέσεις και μέθοδο ερμηνείας της Αγίας Γραφής που εδράζεται πάνω στη συνέχεια της προφητικής και αποστολικής παράδοσης, δηλαδή στην ενιαία αποκάλυψη του Τριαδικού Θεού.

¹. Ορισμένα έργα του Μ. Αθανασίου αγγίζουν το θέμα για τον τρόπο ερμηνείας της Αγίας Γραφής, ιδίως οι τρεις λόγοι *Κατά Αρειανών (Α' - Γ')*. Βλ. για περισσότερα, R. P. C. Hanson, *The source and significance of the Fourth Oratio Contra Arianos attributed to Athanasius, VC, Vol. 42, 1988, σ. 257.*

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανών Α'*, 4 PG 26, 20A. Η ερμηνεία του Αρείου, η οποία εδράζεται στην Αγία Γραφή και την αποκάλυψη του Θεού, διακρίνεται ουσιαστικά από την ερμηνεία της Εκκλησίας. Είναι βασικά παρερμηνεία του «νοήματος» της Αγίας Γραφής, με βάση τη μεθοδολογία της ελληνικής φιλοσοφίας, η οποία οδήγησε τον Άρειο να θεωρεί τον Λόγο ως κτιστό και συνεπώς και το Άγιο Πνεύμα ως κτιστό. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανών Α'*, 4 PG 26, 20AB. Για τη βάση του θεολογικού φιλοσοφικού σύστημα των αρειανών βλ. Harry A. Wolfson, *Philosophical Implications of Arianism and Apollinarianism*, στο *DOP, Vol. 12, (1958)*. Για την κτιστότητα του Λόγου και του Αγίου Πνεύματος στη διδασκαλία των αρειανών βλ. Ηλία Δ. Μουτσούλα, *Η αρειανική έρις και ο Μέγας Αθανάσιος Α'*, μν. έργ., σ. 273. Είναι ενδιαφέρον ο

μας είναι ότι ο Μ. Αθανάσιος στη διαμάχη με τους αρειανούς (και τους πνευματομάχους), θέτει ως κριτήριο της ορθής ερμηνείας της Αγίας Γραφής, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, την ενότητα της προφητικής, της αποστολικής και της πατερικής παράδοσης¹. Ως εκ τούτου η ερμηνεία του αγίου πατέρα είναι απαλλαγμένη από το προσωπικό κριτήριο και ταυτίζεται με την πίστη όπως την παρέδωσε ο Χριστός, την κήρυξαν οι Απόστολοι και τη φύλαξαν οι Πατέρες: «Ίδωμεν δὲ ὅμως καὶ πρὸς τούτοις καὶ αὐτὴν τὴν ἐξ ἀρχῆς παράδοσιν καὶ διδασκαλίαν καὶ πίστιν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἣν ὁ μὲν Κύριος ἔδωκεν, οἱ δὲ ἀπόστολοι ἐκήρυξαν, καὶ οἱ πατέρες ἐφύλαξαν»². Η διατύπωση του Μ. Αθανασίου: «τηρεῖτε τὴν

τρόπος κατά τον οποίο ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος ξεπερνάει τη φιλοσοφία, που είναι αξεπέραστη για τον Αρειο, όταν στη θέση του λόγου θέτει την πίστη ως οδηγό των χριστιανών, η οποία αποτελεί όχι την απόκλιση αλλά την εκπλήρωση του ανθρώπινου λόγου. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας*, ΚΗ' PG 36, 68A. Βλ. και Δημήτριου Γ. Τσάμη, *Εισαγωγή στη σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, Π. Πουρανᾶ: Θεσσαλονίκη 1992⁴, σ. 287.

¹. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή πρὸς Ἀδελφίον ἐπίσκοπον και ομολογητὴν, κατὰ Ἀρειανῶν*, 6 PG 26, 1080AB. Για τον Μ. Αθανάσιο κάθε παρερμηνεία της Αγίας Γραφής σημαίνει διαίρεση της προφητικής και αποστολικής εμπειρίας και παράδοσης, όπως συμβαίνει με τους αρειανούς και τους πνευματομάχους. Βλ. του ιδίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 21 PG 26, 580C. Με απλά λόγια, ο Μ. Αθανάσιος στην ερμηνεία του ακολουθεῖ τους Αποστόλους στους οποίους αποκαλύφθηκε ο ἔνσαρκος Λόγος, αφού πρώτα αποκαλύφθηκε ο ἴδιος στους Προφήτες ως ἄσαρκος και ασφαλώς και στους Αγίους Πατέρες, που ζούν την περίοδο της Πεντηκοστής και βλέπουν πνευματικῶς τον Αναστάντα και Αναληφθέντα Υἱό και Λόγο του Θεοῦ Πατέρα, γενόμενοι μέλη του με το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Βλ. για την ενότητα προφητικής, αποστολικής και πατερικής παράδοσης και Μεγάλου Βασιλείου, *Περί Πίστεως*, 5 PG 31, 689C.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 593D – 596A. Η εκκλησιαστική παράδοση στους χρόνους του Μ. Αθανασίου αρχίζει να επικαλεῖται, εκτός από την προφητική και την αποστολική, και την προηγηθεῖσα πατερική παράδοση, την τελευταία με αναφορά στους πατέρες της Νικαίας. Βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Α', μν. ἔργ.*, σ. 41. Ο π. Θεόδωρος Ν. Ζήσης, αναφερόμενος στην ενότητα των Αποστόλων και των Πατέρων πολύ εύστοχα παρατηρεῖ ότι: «Ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας, ὁ χιτώνας τῆς ἀληθείας, ἀποτελεῖται,

τε τῶν Πατέρων παράδοσιν, καὶ προηγουμένως τὴν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν εὐσεβῆ πίστιν, ἦν ἐκ τῶν Γραφῶν μὲν μεμαθήκατε, παρ' ἐμοῦ δὲ πολλάκις ὑπεμνήσθητε»¹, δηλώνει τὴ σημασία τῆς παραδεδομένης πίστεως καὶ τὸ κρητῆριον με τὸ ὁποῖο ἐλέγχεται ἡ πίστις. Προηγείται τὸ κύρος τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ἀκολουθεῖ σὲ μία συνέχεια καταγραφή μαρτυρίας τῆς θεωτικῆς ἐμπειρίας τῶν ἁγίων ἀνθρώπων τῆς κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, καὶ ἐρμηνεῖα τῶν θεοφανικῶν γεγονότων ἀπὸ κτίσεως τοῦ κόσμου, τοὺς ὁποῖους διαμέσου τῶν αἰῶνων ὁ Μ. Ἀθανάσιος περιέγραψε ὡς μία ἐνότητα.

Εἰδικότερα, θὰ μπορούσαμε νὰ πούμε ὅτι ὁ Μ. Ἀθανάσιος παρέλαβε τὸν ὀρθὸ τρόπο ἐρμηνείας τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀπὸ τὸν ἀπ. Παῦλο καὶ τὸν ἀπ. Ἰωάννη τὸν Θεολόγο, οἱ ὁποῖοι προσεγγίζουν ὀλιστικά τὸ κήρυγμα τῆς Ἁγίας Γραφῆς σὲ μία ἐνοποιητικὴ διαστάση Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης². Ὁ Μ. Ἀθανάσιος κράτησε τὴ μαρτυρία τῶν Ἀποστόλων γιὰ τὴ

ὅπως χαρακτηριστικὰ λέγει ἓνας ἀρχαῖος ὕμνος, πού γράφτηκε κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀπὸ τὸν ἅγιον Ρωμανό, ἀπὸ δύο ἰσοδύναμα στοιχεῖα: ἀπὸ τὸ κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων καὶ ἀπὸ τὰ δόγματα τῶν Πατέρων. Δὲν εἶναι μόνον ἀποστολικὴ ἡ Ἐκκλησία, εἶναι καὶ πατερικὴ». Θεοδώρου Ν. Ζήση, Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης, Βρυέννιος: Θεσσαλονίκη 1997, σ. 168.

¹. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Βίος Ἀντωνίου*, 89 PG 27, 968B.

². Ἡ ἀντίληψη τοῦ Μ. Ἀθανασίου στὸ θέμα ἐρμηνείας τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ταυτίζεται με τὴν ἀντίληψη τοῦ ἀπ. Παύλου καὶ τοῦ ἀπ. Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 1 PG 26, 13A: «Τὸ γὰρ ἐξελεῖν ἀφ' ἡμῶν τοὺς ταῦτα ἐφευρόντας δῆλον ἂν εἴη, ὡς ἔγραψεν ὁ μακάριος Ἰωάννης, ὅτι τῶν τοιούτων οὔτε ἦν, οὔτε νῦν ἐστὶ μεθ' ἡμῶν τὸ φρόνημα», τοῦ ἰδίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἔωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 5 PG 25, 453D: «Διὰ τοῦτο καὶ ὁ παρ' αὐτοῦ μαθὼν ὁ μακάριος ἀπόστολος Παῦλος τὰ μὲν ἐκκλησιαστικὰ διατυπῶν οὐδὲ διακόνους ἠθέλησεν εἶναι διλόγους, μήτι γε ἐπισκόπους· τοῖς δὲ Γαλάταις ἐπιπλήττων ἀπεφήνατο καθόλου λέγων «Εἴ τις ὑμᾶς εὐαγγελίζεται παρ' ὃ παρελάβετε, ἀνάθεμα ἔστω, καθὼς προεῖρηκα, καὶ ἄλλιν λέγω· ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἡμεῖς ἢ ἄγγελος ἐξ οὐρανοῦ εὐαγγελίζεται ὑμᾶς παρ' ὃ εὐηγγελισάμεθα ὑμῖν παρ' ὃ παρελάβετε ἀνάθεμα ἔστω». Βλ. τοῦ ἰδίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα*, *Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 8 PG 26, 549B. Πρβλ. Ἰωάννου Οἱ. Καλογήρου, *Τὸ Τριαδικὸν δόγμα κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα*, στὴν *ΕΕΘΣΠΘ*, Τομ. 13, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 300, Jean Coman, *Ἀπόψεις τινὲς τῆς*

θεότητα του σαρκωμένου Λόγου του Θεού και ερμήνευσε την αποκάλυψη του τριαδικού Θεού στον κόσμο, όπως αυτή διασώζεται στα ι. κείμενα της Αγίας Γραφής¹.

Κοινή αρχή του Μ. Αθανασίου και των Καππαδοκών στην ερμηνεία της ενότητας της Αγίας Γραφής είναι η ιστορική αποκάλυψη του τριαδικού Θεού². Στην ενεργειακή παρουσία του τριαδικού Θεού στον κόσμο, βλέπουν οι Πατέρες καταρχήν την ενότητα της Αγίας Γραφής, και υπό το φως της έκφανσης του τριαδικού Θεού στην ιστορία, θεωρούν την Αγία Γραφή ως θεόπνευστο βιβλίο³. Με άλλα λόγια, η θεοπνευστία της Αγίας

σωτηριολογικής διδασκαλίας του Μ. Αθανασίου, στην ΚΑΡ, Τομ. 5, Τεύχος Β', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 342. Ας σημειωθεί ότι και ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος με τη διατύπωση «ἀλιευτικῶς, ἀλλὰ ὄυκ ἀριστοτελικῶς» (Λόγ. ΚΓ', ΙΒ' ΡΓ 35, 1164C) απευθυνόμενη κυρίως προς αυτούς που χρησιμοποιούσαν φιλοσοφική μέθοδο και εξέταζαν τα πράγματα όπως ο Αριστοτέλης (Λόγ. ΚΖ', Ι' ΡΓ 36, 24AC – 25A), επιμένει την ομολογία πίστεως στην Αγία Τριάδα κατά την απλή αποστολική πίστη και παράδοση, ακολουθώντας στην ερμηνεία του τον απ. Παύλο (Λόγ. ΛΔ', Εἰς τοὺς Αἰγύπτου ἐπιδημήσαντας, ΙΕ' ΡΓ 36, 253D: μετὰ Παύλου θεολόγησον, τοῦ πρὸς τρίτον οὐρανὸν ἀναχθέντος), τον οποίον θεωρεῖ μαθητὴ και διδάσκαλο των Αποστόλων (Λόγ. ΚΖ', Α' ΡΓ 36, 12A). Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος καθώς ελέγχει τη διαλεκτική των αρειανών – ευνομιανών, τους οποίους είχε να αντιμετωπίσει στον αντιαιρετικό του αγώνα, επικαλείται στον απ. Ιωάννη τον Θεολόγο, και ιδίως τον απ. Παύλο (Λόγ. ΚΖ', Η' ΡΓ 36, 21C). Ορθῶς παρατηρεῖ ο Αθανάσιος Γιέβτιτς, ὅτι η αντίληψη των Πατέρων της Εκκλησίας, ὅσον αφορά την προσέγγιση της Αγίας Γραφής, ταυτίζεται με εκείνη του Παύλου και του Ιωάννη του Θεολόγου, βλ. π. Αθανασίου Γιέβτιτς, Πῶς οἱ Πατέρες εἶδαν τὴν ἁγία Γραφή, μν. εργ., σ. 38.

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, Ψαλμὸς ΞΗ', ΡΓ 27, 309B – D, του ἰδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 10 ΡΓ 26, 168AB, *Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγου Β'*, 11 ΡΓ 26, 169B.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 10 ΡΓ 26, 32A, του ἰδίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα*, *Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 5 ΡΓ 26, 537C. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ Πίστεως*, 6 ΡΓ 31, 692B.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Πρὸς Μαρκελλῖνον εἰς τὴν Ἐρμηνείαν των Ψαλμῶν*, β' ΡΓ 27, 12B· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 29 ΡΓ 26, 385A· *Λόγος Κατὰ Ἑλλήνων*, 1 ΡΓ 25, 4AB. Κατὰ τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο, επειδή η αποκάλυψη του Τριαδικού Θεού εἶναι γεγονόςτα, δηλαδή σχετίζεται με την ιστορία του κόσμου, η ιδιαίτερη ἔμφαση

Γραφής ταυτίζεται πρωτίστως με τα μαρτυρούμενα δια της Γραφής γεγονότα της φανέρωσης του Θεού, και λιγότερα στη γραπτή μορφή της θείας αποκαλύψεως, η οποία είναι «σύμφωνη» με αυτά τα γεγονότα και συνεπώς δευτερογενής¹. Έτσι η Αγία Γραφή χαρακτηρίζεται από τον Μ. Αθανάσιο και τους Καππαδόκες ως «θεόπνευστος ιστορία», γιατί όλη η Αγία Γραφή, Παλαιά και Καινή Διαθήκη, είναι καταγραφή «έν Αγίω Πνεύματι» της αποκαλύψεως του τριαδικού Θεού, που τελείται δια του Λόγου στην κτίση και την ιστορία (θεοφάνειες).

Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι στην ερμηνεία του Μ. Αθανασίου τα γεγονότα της θείας Οικονομίας που καταγράφει η Αγία Γραφή δεν αποτελούν μόνο ενημερώσεις για τον τριαδικό Θεό, γιατί έχουν «σκοπό»². Και εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν υπάρχει αποκάλυψη του Θεού χωρίς σωτηρία. Έτσι ο Μ. Αθανάσιος στα πλαίσια της ενότητας της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, ενδιαφέρεται να αποδείξει τον «χαρακτήρα» και τον «σκοπό» των βιβλικών κειμένων, τα οποία έχουν μία εσωτερική αλληλουχία και συνέχεια από τους αγίους Προφήτες στους Αποστόλους και ευαγγελιστές³. Κατά τον Μ. Αθανάσιο ο πνευματικός

δίδεται στη θεόπνευστη ιστορία, μέσα στην οποία η Αγία Γραφή αποτελεί καταγραφή και υπόμνημα των σωτήριων γεγονότων. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΕ΄, Εἰς τοὺς μάρτυρας, καὶ κατὰ Ἀρειανῶν*, Γ' PG 36, 260BC: «καὶ στηλιτεύει αὐτὴν ἢ θεόπνευστος ἱστορία». Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ Πίστεως*, 6 PG 31, 692B, Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν*, PG 44, 549A. Βλ. επίσης, στην ἴδια γραμμὴ και Ὡριγένους, *Περὶ ἀρχῶν* 4, 5 PG 11, 352B.

¹. Ο Ἰωάννης Παναγόπουλος αποδίδει πολὺ ζωντανά τη θεοπνευστία της Αγίας Γραφής με την εξής παρατήρηση: αὐτὴ ακριβῶς ἡ «συμφωνία» γράμματος και πραγμάτων (=τριῶν θείων προσώπων και γεγονότων) αποτελεί την ἰδιάζουσα θεόπνευστη «φύση» της Αγίας Γραφής και φυσικά καθορίζει τον τρόπο της ερμηνείας της. Βλ. Ἰωάννου Παναγοπούλου, *Ἡ βιβλικὴ ἐρμηνεία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας*, μν. ἔργ., σ. 22.

². Για το «σκοπό» της Αγίας Γραφής βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του Βλ. Ἰωάννου Παναγοπούλου, *Ἡ βιβλικὴ ἐρμηνεία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας*, μν. ἔργ., σ. 22.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 29 PG 26, 385A.

«χαρακτήρ» και ο σωτήριος «σκοπός» της Αγίας Γραφής συγκλίνουν στη διπλή εξαγγελία για τη δράση και την παρουσία του Λόγου του Θεού στην κτίση, «δι' ἡμᾶς», και οδηγούν στην κατανόηση της ενότητας της Γραφής¹. Ειδικότερα, ο «σκοπός» της Αγίας Γραφής συνίσταται στο ότι ο Υιός του Θεού, ο άσαρκος Λόγος της Παλαιάς Διαθήκης και πάντα Θεός, η Σοφία του Θεού Πατέρα, ενσαρκώνεται και γίνεται και Υιός του ανθρώπου «δι' ἡμᾶς τούς ἀνθρώπους καί διά τήν ἡμετέραν σωτηρίαν»². Ο Μ. Αθανάσιος εξηγεί ότι οι δύο μορφές δράσης και παρουσίας του Λόγου στην ιστορία, ως «ασάρκου» και «ενσάρκου», για τη σωτηρία του ανθρώπου, είναι κοινή γνώση των δύο Διαθηκών. Με άλλα λόγια η ενσάρκωση του άσαρκου Λόγου υπομνηματίζεται όχι μόνο στην Καινή Διαθήκη αλλά και στην Παλαιά, δηλαδή σε όλη τη θεόπνευστη Γραφή: «τοῦτον εὐρεῖν διὰ πάσης τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς σημαινόμενον»³. Ο Μ. Αθανάσιος⁴ από το σύνολο της Αγίας Γραφής διαπιστώνει και αποδεικνύει στους αρειανούς ότι ο «Μονογενής» Λόγος του Θεού, ο Υιός, ο οποίος αποτελεί το κέντρο του μυστηρίου της θείας Οικονομίας, είναι αἶδιος με τον Πατέρα, και γίνεται ἄνθρωπος, για χάρη μᾶς.

Πάντως ο Μ. Αθανάσιος στον αντιαρειανικό του αγώνα στηρίζεται βασικά στο σύνολο της Αγίας Γραφής⁵ και ερμηνεύει το βάθος που

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 29 PG 26, 385A, του ιδίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 31 PG 26, 388C. Βλ. επίσης, Ἀγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΕ', Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα*, ΚΗ' PG 36, 661B, Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 49C, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ πίστεως*, 3 PG 31, 684C.

². Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 29 PG 26, 385A.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 29 PG 26, 385A. Κατά τον Ωριγένη, η Παλαιά Διαθήκη αποτελεί την προαναγγελία και την προκήρυξη του Ευαγγελίου, της ενσαρκώσεως δηλαδή του άσαρκου Θεού Λόγου. Βλ. Ωριγένους, *Ἐξηγητικά εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον Α'*, 5 PG 14, 28C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 9 PG 26, 28D.

⁵. Ο Μ. Αθανάσιος στο κείμενο *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 5 – 7 PG 26, 537CD – 549AB, δίνει ένα καταπληκτικό παράδειγμα για τον ολιστικό τρόπο ερμηνείας της Αγίας Γραφής.

εκφράζεται με το βιβλικό «γράμμα»¹. Ακολουθεί τους Πατέρες της Νικαίας και ελέγχει την ερμηνευτική μέθοδο των αρειανών, απευθύνοντας κριτική για την προσκόλλησή τους στο «γράμμα»², που οδήγησε τελικά στην κατάλυση της συνοχής και της ενότητας Παλαιάς και Καινής Διαθήκης. Πρέπει μόνο να σημειωθεί ότι και ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος επικρίνει τους πνευματομάχους για την προσκόλλησή τους στο «γράμμα»³, πράγμα χαρακτηριστικό όλων των αιρετικών. Και στην υπέρβαση του γράμματος ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος ακολουθεί τον Μ. Αθανάσιο και ως εκ τούτου τους Πατέρες της Νικαίας. Οι αρειανοί, για παράδειγμα, απομόνωναν συστηματικά και επιλεκτικά χωρία της Αγίας Γραφής χωρίς να τα συνδέσουν με το γενικό πλαίσιο του κειμένου, δηλαδή την ενότητα. Έτσι περιόρισαν τη μελέτη τους στα «ρήματα» και την ορολογία της Αγίας Γραφής, όπως τονίζει ο Μ. Αθανάσιος⁴, χαρακτηριστική για τους διδάσκαλους του ιουδαϊκού νόμου⁵, προκειμένου να υποστηριχθεί η μείωση της θεότητας του Θεού Λόγου.

Ένα σημαντικό παράδειγμα για τον εγκλωβισμό των αρειανών σε αποκομμένες από το όλον λέξεις και φράσεις, αλλά και την απόρριψη της ενιαίας προφητικής και αποστολικής πίστης στη θεότητα του Λόγου, αναφέρεται στην επιστολή *Περί της έν Νικαία Συνόδου*⁶. Γίνεται σε αυτή

---

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ότι ή έν Νικαία σύνοδος εωρακυία τήν πανουργίαν τών περι Ευσέβιον έξέθετο πρεπόντως και εύσεβώς κατά τής άρειανής αίρέσεως τά ορισθέντα*, 21 PG 25, 453B.

2. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Άρειανών Β΄*, 3 PG 26, 152C.

3. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικός πέμπτος, Περι τοῦ αγίου Πνεύματος*, Γ΄ PG 36, 136AB.

4. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Άρειανών Β΄*, 3 PG 26, 152C.

5. Βλ. Δέσπω Αθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Α΄*, μν.έργ., σ. 64.

6. Η Επιστολή *Περί τής έν Νικαία Συνόδου* μολονότι χρειάζεται να εξεταστεί με περίσκεψη, η ίδια αποτελεί μία μαρτυρία για όσα συνέβησαν στη συνόδο της Νικαίας που συνήλθε το 325. Για λεπτομέρειες βλ. τον πατρολόγο και επίσκοπο Ατανасије Јефтић, *Патрологија, Источни Отци и Писци 4 и 5 века: од Никеје до Χαλκιδона (325 – 451. з.)*, Књига друга, Београд 2016, σ. 193.

ιστορική αναδρομή στα γεγονότα και τις αποφάσεις της Συνόδου της Νικαίας, όπου επισημαίνονται: α) η απόρριψη της οικονομικής Τριάδας, λόγω των φιλοσοφικών στοιχείων που δέσποζαν στην αρειανική ερμηνεία και β) η αποδοχή της απόλυτης αυτονομής της Αγίας Γραφής από την πλευρά των αρειανών. Αυτοί στρέφονταν μανιωδώς κατά της χρήσης όρων από τη Σύνοδο, που δεν έχουν προέλευση από την Αγία Γραφή. Σε αντίθεση, οι ορθόδοξοι Πατέρες πραγματικά κινήθηκαν ελεύθερα και δεν είχαν πρόβλημα με τη χρήση μη βιβλικών όρων, εφόσον εκείνοι που χρησιμοποιούν αυτούς τους όρους κατέχουν το ορθόδοξο εκκλησιαστικό «φρόνημα». Οι φράσεις που προσέθεσαν «ἐκ τῆς οὐσίας» και το «ὁμοούσιον τῷ Πατρί» υπήρχαν ως ερμηνευτική πρόταση και περιεχόμενο στην Αγία Γραφή, εξέφρασαν το εκκλησιαστικό «φρόνημα» και τη «διάνοια» της Αγίας Γραφής, και γι' αυτό και ο Μ. Αθανάσιος για τις συγκεκριμένες φράσεις δεν παραλείπει να επισημάνει ότι: «τοῦτο καὶ παρὰ τῶν γραφῶν μεμαθήκαμεν»¹.

Ὡς πρὸς την ερμηνεία της Αγίας Γραφής ο Μ. Αθανάσιος για τη σωστή κατανόηση του περιεχομένου της Γραφής θεωρεί ως κριτήριο την προσφυγή στη «διάνοια» (δηλ. «νοῦς» ή «πνεῦμα»)², δηλαδή στη σύλληψη

---

¹. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος εωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ορισθέντα, 21 PG 25, 453BC. Ο Χρυσόστομος Ἀ. Σταμούλης αναφερόμενος στο θέμα επισημαίνει ἔξοχα ὅτι ἡ χρήση των ὀρων «ὁμοούσιος» καὶ «οὐσία» ἀπὸ τον Μ. Αθανάσιο δεν ἀποτελεῖ «προσθήκη», ἀλλὰ «πληροφορία» της Αγίας Γραφής καὶ της παράδοσης των Πατέρων της Εκκλησίας. Βλ. τὴ μελέτη του Χρυσόστομου Ἀ. Σταμούλη, *Περὶ Φωτὸς*, μν. ἔργ., σσ. 34 – 35. Πρὸβλ. Lewis Ayres, *Nicaea and its Legacy*, Oxford University Press: New York 2004, σ. 141.

². Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 44 PG 26, 241A· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 38 PG 26, 405A. Περισσότερα για τον ὄρο «διάνοια» βλ. Serge Ruzer, *Mapping the New Testament*, Brill: Leiden and Boston 2007, σσ. 76 – 86. Βλ. Αθανάσιου Γ. Παπαρνάκη, *Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ὡς ερμηνευτὴς της Παλαιᾶς Διαθήκης* (διδ. διατρ.), μν. ἔργ., σ. 316, ὁ ὁποῖος τονίζει ὅτι οὐ αρειανοὶ ὄχι μόνο που δε φτάνουν στον κύριο στόχο της ερμηνείας, που εἶναι ἡ ἀναζήτηση του ἀληθινοῦ «νοήματος» αὐτοῦ δηλαδή που συμφωνεῖ με το συνολικό πλαίσιο της Αγίας Γραφής, ἀλλὰ παραβιάζουν ἀκόμη καὶ το «γράμμα», προκειμένου να το προσαρμόσουν στις φιλοσοφικές καὶ κοσμολογικές τους τοποθετήσεις. Βλ. για το «πνεῦμα» καὶ το «γράμμα» της Αγίας

της σημασίας που υπάρχει στα βιβλικά κείμενα, με σκοπό την ομολογία των «πραγμάτων» των θεοφανικών γεγονότων (δηλ. της «ἀληθείας»)¹. Ο λόγος για τη διάκριση «γράμματος καὶ πνεύματος» από τον Μ. Αθανάσιο, ως δύο αδιαχώριστα στοιχεία ενός χωρίου, είναι να αφαιρεθεί η ταύτιση του Θεού (δηλ. των τριών θείων «πραγμάτων») με το «γράμμα», όπως έκαναν οι αρειανοί, οι οποίοι ταύτιζαν την ουσία του Λόγου του Θεού με τις λέξεις². Και επομένως εδώ πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι η αποκάλυψη του τριαδικού Θεού, κατά τον Μ. Αθανάσιο, είναι «γεγονότα», που διατυπώνονται με τη βοήθεια του «γράμματος», και ως εκ τούτου το «γράμμα» είναι δευτερογενές³, είναι δηλαδή ο ανθρώπινος τρόπος επικοινωνίας, έκφρασης και μεταφοράς των θεοφανικών γεγονότων της άκτιστης χάριτος⁴. Εύστοχη είναι η παρατήρηση του Ν. Α. Ματσούκα, ότι οι Πατέρες δε δουλεύουν στο «γράμμα», αλλά σε κάτι ζωντανό που είναι «γράμμα», «πνεῦμα» και «ἱστορία»⁵. Ο Μ. Αθανάσιος θεμελιώνει την ερμηνευτική αρχή της «διανοίας» με βάση την ερμηνεία του απ. Παύλου, ο οποίος ερμηνεύει τα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης με αυτόν ακριβώς τον τρόπο: «οὐ γράμματος, ἀλλὰ πνεύματος· τὸ γὰρ γράμμα ἀποκτείνει, τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖ» (Β΄ Κορ. 3, 6)⁶. Από τον Μ. Αθανάσιο παρέλαβε τη μέθοδο

Γραφής την ενδιαφέρουσα μελέτη του καθηγητή Ἰωάννη Καραβιδοπούλου, Ἡ μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ΣΝΕ 22 (1987), σ. 71.

1. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 19 PG 26, 361B· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 5 PG 26, 156C.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 3 PG 26, 152C.

3. Αὐτόθι, 152BC.

4. Βλ. Ἰωάννου Παναγοπούλου, Ἡ βιβλικὴ ἐρμηνεία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, μν. ἐργ., σ. 22.

5. Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, μν. ἐργ., σ. 24.

6. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα*, *Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 8 PG 26, 549C. Σύμφωνα με την παρατήρηση του Αθανασίου Γ. Παπαρνάκη, αυτή είναι η κύρια ερμηνευτική μέθοδος του Μ. Αθανασίου που εφάρμοζε κατά τη διάρκεια του αντιαρειτικού του αγώνα προς αντιμετώπιση της αποσπασματικής ερμηνείας των αρειανών, την οποία ο άγιος πατήρ παρέλαβε από τον επίσκοπο Διονύσιο

αυτή ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος¹, ενώ εφαρμόζεται και από τον Μ. Βασίλειο, με την ίδια σημασία με τους δύο προηγούμενους Πατέρες, όπως επισημαίνει ο Jean-François Racine². Αυτή η μέθοδος του Μ. Αθανασίου, που επιδιώκει την αποκάλυψη του βάθους πίσω από τις λέξεις, δηλαδή την κατανόηση του «νοῦ» των βιβλικών κειμένων, υιοθετείται βέβαια και από τον αγ. Γρηγόριο Νύσσης³. Δεν παραλείπεται βέβαια να τονιστεί ο συσχετισμός αυτής της μεθοδολογικής αρχής του Μ. Αθανασίου και των

Αλεξανδρείας και τους ορθοδόξους Πατέρες της Νικαίας. Βλ. Αθανάσιου Γ. Παπαρνακή, *Ο Μέγας Αθανάσιος ως ερμηνευτής της Παλαιάς Διαθήκης* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σσ. 424 – 425. Θα συμφωνήσουμε με την παρατήρηση αυτή, γιατί στην πραγματικότητα και έτσι είναι, οι ορθόδοξοι Πατέρες της Νικαίας ήταν έμπειροι της χάριτος του Αγίου Πνεύματος (Παναγιώτου Κ. Χρήστου, Αί προσπάθειαι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου περὶ τῆς κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν, στην ΚΛΡ, Τομ. 13, Τεύχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 188), και έχοντας το εκκλησιαστικό φρόνημα έγραφαν με ανάλογη ορολογία, πράγμα που σημαίνει ότι οι φράσεις, που προσέθεσαν «ἐκ τῆς οὐσίας» και το «ὁμοούσιον τῷ Πατρί» (βλ. Harry A. Wolfson, *Philosophical Implications of the Theology of Cyril of Jerusalem*, στο *DOP*, Vol. 11, (1957), σ. 13), δεν απετέλεσαν κάποια καινοτομία και νέα διδασκαλία, αλλά εξέφρασαν τη «διάνοιαν» της Αγίας Γραφής (βλ. Μεγάλου Αθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος εωρακῦᾳ τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ορισθέντα, 21 PG 25, 453B).

¹. Τη χρήση αυτής της ερμηνευτικής μεθόδου στον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο εξηγεί καλύτερα από μας η Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Α΄*, μν. έργ., σ. 61, κατά την οποία πρόκειται για την ερμηνευτική μέθοδο της γνώσης του «νοῦ τῶν γεγραμμένων», που εφαρμόζει ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος για να ερμηνεύσει την ενότητα της θείας Οικονομίας στην Αγία Γραφή. Από τον τρόπο με τον οποίον ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος εφαρμόζει αυτήν την ερμηνευτική αρχή διαπιστώνεται ότι η μέθοδος σκοπεύει στη σύλληψη της σημασίας του ιερού κειμένου, δηλαδή στο πνεύμα του, χωρίς να παραβιάσει και το γράμμα του ίδιου του κειμένου. Βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Α΄*, μν. έργ., σ. 61.

². Πρβλ. Jean-François Racine, *The Text of Matthew's Gospel in the writings of Basil of Caesarea* (διδ. διατρ.), Toronto 2000, σσ. 23 – 24.

³. Βλ. Ιωάννη Γ. Χατζηουρανίου (διακόνου), *Η αναγωγική έρμηνεία και ἡ «θεωρία» κατά τὸν Ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης στοὺς Λόγους «Εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς»*, Αλεξάνδρεια 2000, σ. 261.

Καππαδοκῶν με την ερμηνευτική μέθοδο του «νοῦ τῶν γεγραμμένων» του Ωριγένη¹.

Είναι βέβαιο ότι ο Μ. Αθανάσιος χρησιμοποιεί την ορολογία και ασχολείται με συγκεκριμένες περικοπές της Αγίας Γραφής², όχι όμως για να περιοριστεί στο «γράμμα» αλλά για να περιγράψει τα θεοφανικά γεγονότα του Λόγου, Υιού του Θεού σε μία ενότητα, στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, με σκοπό να ομολογήσει τον Πατέρα «καὶ» τον Υιό «καὶ» το Ἅγιο Πνεῦμα, δηλαδή τα «πράγματα» των θεοφανικῶν γεγονότων³. Ἐτσι υπερβαίνει ο Μ. Αθανάσιος το «γράμμα», βιώνει την κοινή εμπειρία με τους Πατριάρχες, τους Προφῆτες και τους Αποστόλους και φτάνει στο απλό «νόημα» των γεγραμμένων Αγίας Γραφής⁴, δηλαδή στο κεντρικό γεγονός της αποκαλύψεως του Θεού, ότι ο Λόγος του Θεού που ενεργούσε ασάρκως στην Παλαιά Διαθήκη, στην ιστορία, Θεός αληθινός, ενανθρώπησε «δι' ἡμᾶς»⁵. Είναι εύστοχο το σχετικό σχόλιο του Ἰωάννη Καραβιδόπουλου, γνωστός βιβλικός θεολόγος, ο οποίος υπογραμμίζει ότι, αν η Αγία Γραφή δεν οδηγεί στον Χριστό, «τὴν ζωὴν ἡμῶν» (Κολ. 3, 4), αποβαίνει γράμμα που «ἀποκτείνει» (Β' Κορ. 3, 6)⁶.

---

¹. Ωριγένους, *Περὶ ἀρχῶν* 4, 20 PG 11, 385AB. Για την ερμηνευτική μέθοδο αυτή του Ωριγένη, βλ. λεπτομερικὰ Δημητρίου Ζαχαροπούλου, *Θεόδωρος Ὁ Μοψουεστίας ὡς ερμηνευτὴς τῶν Γραφῶν*, Ἄρτος Ζωῆς: Ἀθήνα 1999, σ. 271.

². Ο Μ. Αθανάσιος επισημαίνει το κύρος των γραμμάτων της Αγίας Γραφής, βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 56 PG 25, 196A: «εἰ ἐντυγχάνοις τοῖς τῶν Γραφῶν γράμμασι, γνησίως αὐτοῖς ἐφιστάντων τὸν νοῦν».

³. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 19 PG 26, 361BC.

⁴. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 44 PG 26, 241A, του ἰδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 38 PG 26, 405A, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 8 PG 26, 549C.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγος Α'*, 39 PG 26, 92C.

⁶. Ἰωάννη Καραβιδόπουλου, *Ἡ μετάφραση τῆς Αγίας Γραφῆς*, μν. ἔργ., σ. 72.

Όπως πολύ σωστά συμπεραίνει ο Ιωάννης Καραβιδόπουλος από τη βιβλική μελέτη του, το πρώτο χαρακτηριστικό γνώρισμα της σωστής ερμηνείας της Αγίας Γραφής είναι η ιστορική κατανόηση της αποκαλύψεως του τριαδικού Θεού, αλλά το δεύτερο είναι η «ἐκκλησιαστικότητα»¹. Και ένας τέτοιος ισχυρισμός είναι κατανοητός, και ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, γιατί η αποκάλυψη του τριαδικού Θεού είναι μία αδιάκοπη ενέργεια ζωντανή και δυναμική, η οποία προσλαμβάνεται από τα χαρισματικά μέλη για την οικοδόμηση του σώματος της Εκκλησίας. Επομένως ο Μ. Αθανάσιος ταυτίζει το «σκοπό» και το περιεχόμενο της Αγίας Γραφής με την εκκλησιαστική παράδοση², γιατί είναι η πίστη στον τριαδικό Θεό, που ενοποιεί την εμπειρία των Προφητών κατά την Παλαιά, των Αποστόλων κατά την Καινή Διαθήκη και των Αγίων την εκκλησιαστική συνέχεια, με κέντρο την ενιαία ενέργεια του Αγίου Πνεύματος³. Με άλλα λόγια η Εκκλησία έζησε το περιεχόμενο της Αγίας Γραφής μέσα στην ιστορία, είναι δηλαδή η πίστη της και ταυτόχρονα αυτήν την πίστη χρησιμοποιεί ως ερμηνευτικό κανόνα⁴, στην ερμηνεία των σωτήριων θεοφανικών γεγονότων, που θησαυρίζονται στην Αγία Γραφή από κοινού σε μία ενότητα. Για το λόγο αυτό η Εκκλησία στηριζόμενη πάντα στην προφητική και αποστολική παράδοση, συνεχίζει την ανακεφαλαίωση των πάντων στη θεία Οικονομία του Λόγου του Θεού Πατέρα⁵. Πάντως η καλύτερη έκφραση του «σκοπού» της Αγίας Γραφής είναι ασφαλώς μέσω της εκκλησιαστικής παράδοσης, ακόμη περισσότερο ότι τα ίδια τα ιερά κείμενα της Αγίας Γραφής, Παλαιάς και Καινής

---

1. Βλ. Ιωάννου Καραβιδόπουλου, *Όρθόδοξη έρμηνεία τών Αγίων Γραφών*, μν. έργ., σ. 48.

2. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Έπιστολή προς Άδελφον επίσκοπον και ομολογητήν, κατά Άρειανών*, 6 PG 26, 1080AB.

3. Βλ. Δέσπω Άθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Α'*, μν. έργο., σ. 188.

4. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Άρειανών Γ'*, 28 PG 26, 385A.

5. Βλ. Ιωάννου Δ. Καραβιδοπούλου, *Έρμηνεία τής προς Έφεσίους Έπιστολής του Άποστόλου Παύλου*, στην *ΕΕΘΣΠΘ*, Τομ. 18, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 365.

Διαθήκης, είναι μέρος της εκκλησιαστικής παράδοσης¹. Κατά τον Μ. Αθανάσιο, η καλύτερη έκφραση και θεμέλιο της εκκλησιαστικής ενότητας, δηλαδή της κοινής πίστης και παράδοσης των Προφητών, των Αποστόλων και των Αγίων της εκκλησιαστικής συνέχειας είναι το Σύμβολο της Νικαίας².

Ο Μ. Αθανάσιος εκκινώντας από την εκκλησιαστική πίστη της Νικαίας, δηλαδή από τον ορθόδοξο όρο «όμοσους», ερμηνεύσε το γνωστό χωρίο *Παροιμ. 8, 22*: «Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ»³, υπό το φῶς του σωτήριου «σκοποῦ» της Αγίας Γραφῆς⁴ και της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας. Αυτό είναι το χωρίο της προφητείας του Σολομώντος για τον άνθρωπο Κύριο, το οποίο οι αρειανοί κατά τη Σύνοδο της Νικαίας παρερμήνευαν, ανεξάρτητα από τη νοηματική και πνευματική ταυτότητα του συγκεκριμένου χωρίου στο πλαίσιο εντός του οποίου έχει συνταχθεί.

Οι αρειανοί επέλεξαν το χωρίο *Παροιμ. 8, 22*, για να αναδείξουν τη δημιουργία του Υιού από τον Θεό Πατέρα, δηλώνοντας ότι είναι κτίσμα⁵. Μολονότι τοποθέτησαν τη δημιουργία του Υιού σε διαφορετικό επίπεδο από τη δημιουργία των άλλων κτισμάτων, ως του πρώτου μοναδικού

---

¹. Βλ. Κωνσταντίνου Β. Σκουτέρη, *Ιστορία Δογμάτων Β'*, Αθήνα 2004, σσ. 187 – 188, Γιάννη Παναγοπούλου, Το θέμα «Παράδοση» στη σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία, *ΣΝΞ 1* (1982), σ. 74.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος εωρακῦα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 27 PG 25, 468A.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 44 PG 26, 240C. Περισσότερα για το χωρίο *Παροιμ. 8, 22* βλ. John J. Collins and Daniel C. Harlow, *Early Judaism*, Wm. B. Eerdmans: Grand Rapids / Michigan 2012, σ. 126.

⁴. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 2 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν*, 7 PG 26, 620A: «ἀναγκαῖόν ἐστι καὶ ἐκ τούτου δεῖξαι ὅσον πλανῶνται, μὴ εἰδότες τὸν σκοπὸν τῆς θείας Γραφῆς».

⁵. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 50 PG 26, 252C 46 PG 26, 245C 48 PG 26, 249B.

κτίσματος του Θεού, τελικά συναριθμούσαν τον Υιό με τα κτίσματα¹. Με τη διδασκαλία τους για τον κτιστό Υιό προσπάθησαν να αρνηθούν την αποκάλυψη του προαιώνιου Υιού, Λόγου και Σοφίας του Θεού Πατρός². Οι αρειανοί απέτυχαν να διακρίνουν τρία βασικά πράγματα στην ερμηνεία του χωρίου *Παροιμ. 8, 22*: α) τον «λαλοῦντα» πρόσωπο, δηλαδή τον Χριστό (ως άσαρκο Λόγο και Σοφία)³, που προφέρει («γεννᾶ») ο Θεός, από τις λέξεις, όπως «ἔκτισε», «ἔπλασε», «κατέστησε» «ἐθεμελίωσε» και άλλες με τις οποίες τον συνέχεαν και ταύτιζαν την ουσία του⁴; β) το «διὰ τί» (η αιτία) και το «πώς» (ο τρόπος) καταγράφεται στην Αγία Γραφή η μαρτυρία για τον Χριστό κατά τους αυτόπτες μάρτυρες⁵ – γιατί όπως είναι εμφανές οι αρειανοί μη κάνοντας τη βασική διάκριση αΐδιας και οικονομικής Τριάδας⁶, θεολογίας και οικονομίας, ερμήνευαν κατά τις πεποιθήσεις τους και γι' αυτό απέδιδαν όλα τα βιβλικά χωρία στον κτιστό Λόγο και Σοφία, και ίσως το πιο σημαντικό δ) τις σωτήριες επιπτώσεις της θείας ενσάρκωσης της Σοφίας του Θεού, Χριστού για τον πεπτωκότα άνθρωπο.

---

¹. Βλ. John W. Miller, «Proverbs», στο *BCBC*, Scottdale 2004, σ. 107.

². Βλ. Gregory W. Carmer, *Research Programmes and Theological Rationality: Can Theology meet Lakatos's Requirements for Progressive Science?*, Michigan 2001, σ. 215, William James Redmon, *Kingdom of God: The Exercise of Imperial Power During the Fourth – Century Trinitarian Controversy Within the Context of Eusebian Political Philosophy*, Kentucky 2007, σ. 33.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαΐα σύνοδος ἑωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 14 PG 25, 440B: «τὸ δὲ πρόσωπον τοῦ μὲν Σωτῆρός ἐστι, τότε δὲ λέγεται, ὅτε λοιπὸν λαβὼν τὸ σῶμα λέγει «Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ».

⁴. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 44 PG 26, 241AB- 56 PG 26, 265A.

⁵. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 12 PG 26, 172A.

⁶. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογίας Β'*, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ δυτικὴ χριστιανουσύνη, μν. ἔργ., σ. 99.

Βασική προϋπόθεση, κατά τον Μ. Αθανάσιο¹, όπως έχουμε δει, είναι η ερμηνεία να σκοπεύει το «πρᾶγμα» και το «πρόσωπον» στο οποίο αναφέρεται το χωρίο Παροιμ. 8, 22, που είναι ο Λόγος και Σοφία του Θεού, ο Υιός, και ασφαλώς να προηγείται η ευσέβεια ως στάση προσέγγισης των του Θεού πραγμάτων. Διαφορετικά, ξεφεύγουμε από το ορθό «νόημα» του γεγραμμένου, ότι δηλαδή η Σοφία του Θεού δεν είναι κτίσμα, αλλά πραγματικός και αληθινός Θεός Λόγος, αληθινός Υιός και γνήσιο «γέννημα» του Θεού Πατρός, «δι' οὗ τὰ πάντα ἐγενετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν»².

Ο Μ. Αθανάσιος απαιτεί μεγάλη προσοχή στην ερμηνεία του χωρίου Παροιμ. 8, 22, γιατί πρέπει να έχουμε στο νου πρώτα, το είδος του χωρίου, το οποίο ανήκει στις παροιμίες, και όσα λέγονται με παροιμίες δε λέγονται φανερά, κατά τα λόγια του Χριστού³, και δεύτερα, ο «λαλῶν», δηλαδή το «πρᾶγμα» και το «πρόσωπον» πίσω από το όνομα «Σοφία», είναι το αἶδιο «γέννημα» του Θεού Πατέρα «δι' οὗ τὰ πάντα ἐγενετο»⁴. Ως εκ τούτου, ο «λαλῶν» Λόγος και Σοφία φανερώνει «κεκρυμμένον» νόημα, που ταυτίζεται με το «μυστήριον» της ενανθρώπισης, δηλαδή με τις λέξεις «ἔκτισεν», «ἡ Σοφία ᾠκοδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον» και «ὁ Λόγος σὰρξ

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 44 PG 26, 240D. Η ισχυρή κατεύθυνση προς την αναζήτηση του «προσώπου» για τον Μ. Αθανάσιο αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο, προκειμένου να μην ξεφύγει κανείς από την ορθή «διάνοια» του κειμένου. Βλ. James David Ernest, *Use of Scripture in Writings of Athanasius of Alexandria* (ιδ. διατρ.), μν. ἔργ., σ. 148. Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι οι αρειανοί είχαν εσφαλμένη ερμηνεία στα χωρία στα οποία το «πρόσωπον» ήταν ο Υιός του Θεού, ενώ σε άλλα χωρία στα οποία το «πρόσωπον» ήταν κάποιος άνθρωπος, ή ο Πατέρας, οι αρειανοί ερμήνευαν ορθώς. Βλ. Αθανάσιου Γ. Παπαρνάκη, *Ο Μέγας Αθανάσιος ως ερμηνευτής της Παλαιάς Διαθήκης* (ιδ. διατρ.), μν. ἔργ., σ. 448.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 82 PG 26, 321A.

3. Ἰω. 16, 25: «Τὰ ἅπαντα ἐν παροιμίαις λελάληκα ὑμῖν· ἀλλ' ἔρχεται ὥρα ὅτε οὐκέτι ἐν παροιμίαις λαλήσω ὑμῖν, ἀλλὰ παρρησίᾳ».

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 44 PG 26, 241A.

ἐγενετο»¹. Ἐτσι το μυστήριο της ενανθρώπησης ἔλκει «εἰς ἑαυτὸν» ὅλες τις βιβλικές λέξεις, ὅπως «ἔκτισε», «ἔπλασε», «κατέστησε» «ἐθεμελίωσε», «ποιήσαντι», «ἐποίησεν», «ἐγενετο» και ἄλλες παρόμοιες². Ἐδώ ο Μ. Αθανάσιος ἐφάρμοζει την ἐρμηνευτική ἀρχή της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας, προκειμένου να ἀποδείξει ἀκριβέστερα την ἐρμηνεία του σχετικού χωρίου, δηλαδή τη διάκριση της θείας και της ἀνθρώπινης γέννησης του Υἱοῦ, Λόγου και Σοφίας του Θεοῦ.

Ο Μ. Αθανάσιος στην ἐρμηνεία του *Παροιμ. 8, 22*, δεν χρησιμοποίησε τη μέθοδο των ἀρειανῶν οἱ οἱποῖοι ἀπομόνωσαν το χωρίο με σκοπὸ να το ἀναλύσουν θεωρητικά, ἀλλὰ ἔκανε ἐντελῶς το ἀντίθετο, σύνδεσε το *Παροιμ. 8, 22* με το παρακάτω χωρίο *Παροιμ. 8, 25*, και τόνισε τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, ὡστε να διευκρινίσει ὅτι στο χωρίο *Παροιμ. 8, 22*, ἡ χρονική γέννηση του Υἱοῦ, Λόγου και Σοφίας του Θεοῦ, ἀναφέρεται στην Οικονομία, γιατί ο Υἱὸς γεννήθηκε «ἐκ μητρὸς» στον χρόνο ὡς προς την ἀνθρωπότητά του, ἐνῶ στο χωρίο *Παροιμ. 8, 25*, ἡ ἀχρονη γέννηση του Υἱοῦ ἀναφέρεται στη Θεολογία, γιατί ο Υἱὸς γεννιέται ἀχρονῶς «ἐκ τοῦ Πατρὸς» ὡς προς τη θεότητα του³. Και ο ἀγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος ἐρμηνεύει το σχετικὸ χωρίο με τον ἴδιο τρόπο, δηλαδή με τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, που ἐγκαινίασε ο Μ. Αθανάσιος, ὅπως ἤδη ἔχουμε ἐξηγήσει σε

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 44 PG 26, 241BC.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 4 PG 26, 153C: «καίτοι δυνάμενοι, διὰ τὸ γεγενῆσθαι αὐτὸν ἄνθρωπον, πάσας τὰς τοιαύτας λέξεις ἐπιρρίπτειν ἐπὶ τὸ ἀνθρώπινον αὐτοῦ».

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 56 PG 26, 268A: «Καὶ γὰρ καὶ ἐνταῦθα ἐν μὲν τῷ, ἔκτισε, τὴν αἰτίαν τίθησι τὰ ἔργα· (Οικονομία) τὴν δὲ ἐκ τοῦ Πατρὸς γέννησιν ἀπολελυμένως σημαίνων, εὐθὺς ἐπήγαγε· Πρὸ δὲ πάντων βουνῶν γεννᾷ με (Θεολογία)». Ο Μ. Αθανάσιος στο κείμενο *Πρὸς Σερ. 2, 8* PG 26, 620A, ἐπανέρχεται στο χωρίο *Παροιμ. 8, 22*, που ἐρμηνεύει με ἀξιοπρόσεκτο τρόπο στον λόγο *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄* (ἀπὸ την παράγραφο 44 και μετὰ), και υπογραμμίζει ὅτι αὐτὸ το χωρίο ἐρμηνεύεται με βάση τη διάκριση της θεότητας και της τέλειαν ἀνθρωπότητος του Χριστοῦ, του σαρκωθέντος Υἱοῦ Λόγου και Σοφίας του Θεοῦ. Το «ἔκτισε» των *Παροιμ. 8, 22*, δηλώνει ὅτι ο Θεὸς ο οἱποῖος ὑπάρχει πάντα, ἐγινε και ἄνθρωπος. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 2 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν*, 8 PG 26, 621B.

προηγούμενο κεφάλαιο¹. Έτσι ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος υπογραμμίζει ότι η φράση «γεννᾶ με» (*Παροιμ. 8, 25*), αναφέρεται στην ακατάληπτη γέννηση της Σοφίας από τον Θεό Πατέρα, ενώ η φράση «έκτισε» (*Παροιμ. 8, 22*), αναφέρεται στη χρονική και επίγεια γέννηση της Σοφίας, για τη σωτηρία των ανθρώπων².

Για τους αρειανούς όμως η γέννηση και η δημιουργία (γένεση - ποίηση) ταυτίζονται³. Γι' αυτούς, ο Υιός συναριθμείται στα γεν(ν)ητά και είναι κτίσμα⁴ «ἐξ οὐκ ὄντων»⁵. Με άλλα λόγια, ο Υιός «ἦν ποτε, ὅτε οὐκ ἦν»⁶, και «οὐκ ἦν πρὶν γεννηθῆναι»⁷. Ο Μ. Αθανάσιος, όμως, ως αξιοπρόσεκτος βιβλικός θεολόγος, υπογραμμίζει ότι οι ὅροι «γέννημα» και «ποίημα»

---

1. Βλ. τη σχετική ανάλυση στο κεφ. 1, 3.

2. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Α', Θεολογικός τέταρτος, Περί Υιοῦ*, Β' PG 36, 105BC. Πρβλ. Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Περί πίστεως πρὸς Σιμπλίκιον*, PG 45, 140A, ο οποίος επίσης ερμηνεύει το χωρίο *Παροιμ. 8, 22* με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας: «ὥστε ἐπειδὴ δύο περὶ Χριστοῦ γινώσκομεν, τὸ μὲν θεῖον τὸ δὲ ἀνθρώπινον (ἐν μὲν τῇ φύσει τὸ θεῖον, ἐν δὲ τῇ οἰκονομίᾳ τὸ κατὰ ἄνθρωπον), ἀκολούθως τὸ μὲν αἰδίον τῇ θεότητι προσμαρτυροῦμεν, τὸ δὲ κτιστὸν τῇ ἀνθρωπίνῃ λογιζόμεθα φύσει. ὡς γὰρ κατὰ τὸν προφήτην ἐν τῇ κοιλίᾳ ἐπλάσθη δούλος, οὕτως καὶ κατὰ τὸν Σολομῶντα διὰ τῆς δουλικῆς ταύτης κτίσεως ἐν σαρκὶ ἐφανερώθη».

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 58 PG 26, 269C: «πάλιν ἀσεβεῖν εἰς τὸν Κύριον ἐτολήσατε λέγοντες, ποίημα, ἢ κτίσμα, ἢτοι γέννημα εἶναι αὐτόν; Ταῦτόν γὰρ τὸ γέννημα καὶ τὸ ποίημα σημαίνειν φάσκετε».

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακῦια τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 28 PG 25, 468B.

5. Αὐτόθι, 469B.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή Περί τῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀριμίνῳ τῆς Ἰταλίας, καὶ ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνόδων*, 14 PG 26, 705C. Βλ. επίσης, E. P. Meijering, «Ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν ὁ Υἱός», *VC*, Vol. 28, 1974, σ. 166.

7. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 17 PG 26, 48A.

(κτίσμα) δεν έχουν την ίδια σημασία στην Αγία Γραφή¹. Το «γέννημα» συνεπάγεται τον Υιό (Λόγο και Σοφία)², ενώ το «ποίημα» συνεπάγεται τη δημιουργία³. Η γέννηση του Υιού είναι πράξη της φύσεως, ενώ η δημιουργία είναι πράξη της βουλήσεως⁴. Έτσι, ο Μ. Αθανάσιος⁵ αποδεικνύει ότι η Αγία Γραφή διακρίνει τη γέννηση του Υιού από τη δημιουργία.

Κατά συνέπεια, ο Μ. Αθανάσιος επικαλείται τα παλαιοδιαθηκικά χωρία Γεν. 1, 1 και Ψλ. 118, 73. Το στοιχείο που υπογραμμίζει σχετικά με τη διάκριση γέννησης – δημιουργίας, καθώς προσεγγίζει το βιβλικό χωρίο Γεν. 1, 1, είναι ότι ο Μωϋσής χρησιμοποιεί τον όρο «ἐποίησεν», που ταυτίζεται

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Β'*, 58 PG 26, 272A· 60 PG 26, 273C. Σχετικά με τη σημασία των όρων «γέννημα» και «ποίημα» στην Αγία Γραφή βλ. την επιχειρηματολογία του Μ. Βασιλείου κατά του Ευνομίου, Μεγάλου Βασιλείου, *Κατά Εὐνομίου Β'* 2 – 6 PG 29, 573 - 584.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Β'*, 59 PG 26, 273C.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Β'*, 57 PG 26, 268C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 29 PG 26, 72B: «διὸ καὶ τὸ μὲν ποίημα οὐκ ἀνάγκη αἰεὶ εἶναι· ὅτε γὰρ βούλεται ὁ δημιουργὸς, ἐργάζεται· τὸ δὲ γέννημα οὐ βουλήσει ὑπόκειται, ἀλλὰ τῆς οὐσίας ἐστὶν ιδιότης». Βλ. επίσης, Daniel Paul Payne, *The Revival of Political Hesychasm in Greek Orthodox Thought: A Study of the Hesychast Basis of the Thought of John S. Romanides and Christos Yannaras* (διδ. διατρ.), ἀνευ τόπου εκδόσεως 2006, σ. 380.

⁵. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Β'*, 58 PG 26, 269B. Για τον Μ. Αθανάσιο, Υιός και κτίσμα δε σημαίνει το ίδιο, βλ. του ίδιου, *Του αυτού πρὸς τον αὐτὸν ἐπίσκοπον Σεραπίωνα Θμούεως, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν*, 7 PG 26, 620A: «Εἰ μὲν οὖν Υἱὸς ἐστὶ, μὴ λεγέσθω κτίσμα· εἰ δὲ κτίσμα, μὴ λεγέσθω Υἱός. Δέδεικται γὰρ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, ὅση διαφορά ἐστὶ κτίσματος καὶ Υἱοῦ». Βλ. του ίδιου, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 28 PG 26, 69B: «Ἀμφοτέρω γοῦν ἡ Γραφή συνάπτουσα, Υἱὸν μὲν ἔφησεν, ἵνα τὸ φύσει καὶ ἀληθινὸν τῆς οὐσίας γέννημα εὐαγγελίσηται», του ίδιου, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 33 PG 26, 80B. Επομένως, η πατρότητα του Θεού αναφέρεται σε σχέση με τον Υιό του, και όχι με τα κτίσματα, όπως διδάσκουν οι αρειανοί. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος εωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρθόθεντα*, 31 PG 25, 473AB.

με τους όρους «ἔκτισε» και «ἔπλασε», για να αποδείξει τη δημιουργία του κτιστού κόσμου και του χρόνου. Ο Μωϋσής δεν καταγράφει «ἐν ἀρχῇ ἐγέννησεν», ούτε «ἐν ἀρχῇ ἦν», αλλά «ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν», που σημαίνει ὅτι ο ὅρος «ἐποίησεν» σημαίνει δημιουργία. Εξάλλου, ο Δαβίδ δε διακηρύσσει: «Αἱ χεῖρές σου ἐγέννησάν με», αλλά: «Αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με καὶ ἔπλασάν με (Ψλ. 118, 73)¹. Καθώς η Αγία Γραφή για τα κτίσματα δηλώνει: «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν» (Γεν. 1, 1), για τον Υἱό δηλώνει: «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος» (Ἰω. 1, 1)².

Όσες φορές η Αγία Γραφή αναφέρεται στη σχέση των κτισμάτων με τον Θεό, προηγείται η ἀκτιστη βουλή του Θεοῦ³, γιατί τα κτίσματα βρίσκονται ἔξω ἀπὸ το «εἶναι» του τριαδικού Θεοῦ, παράγονται με τη βούληση (ἐνέργεια) του τριαδικού Θεοῦ⁴ «ἐξ οὐκ ὄντων»⁵, ἔχουν χρονική ἀρχή⁶ και δημιουργούνται κάποια στιγμή μαζί με το χρόνο. Κατά τον Μ. Αθανάσιο, εἶναι ξεκάθαρα ὅτι ο Μωϋσής στο χωρίο Γεν. 1, 26, με τον ὅρο «ποιεῖν»

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 57 PG 26, 268B.

2. Αὐτόθι, 268BC.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 64 PG 26, 457B.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 4 PG 25, 104B, του ἰδίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 17 PG 25, 125AB.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 3 PG 25, 101B.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 57 PG 26, 268C. Για να εἶμαστε συνεπείς θα γνωστοποιήσουμε πως ο Μ. Αθανάσιος χρησιμοποιεῖ τον ὅρο «διαστηματικὴν ἀρχὴν», που ἔχει να κάνει περισσότερο με τον χρόνο παρά τον χώρο. Για τον Μ. Αθανάσιο ο ὅρος «διάστημα» σαν χρονική ἐκδίπλωση του σύμπαντος, συνδέεται με την ἔννοια της παροδικότητας και δηλώνει την ἀτελή φύση των κτισμάτων. Περισσότερα για τη χρήση των χρονικών κατηγοριῶν στη θεολογία του Μ. Αθανασίου, βλ. Δημήτριου Γ. Τσάμη, *Εἰσαγωγή στὴ σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, μν. ἐργ., σσ. 69 – 82.

δηλώνει τη δημιουργία των ανθρώπων¹. Όταν ο Θεός είπε κατά την πράξη της δημιουργίας «ποιήσωμεν ἄνθρωπον», δημιούργησε εν δυνάμει ολόκληρη την ανθρώπινη φύση². Στη δημιουργία του πρώτου ανθρώπου δηλαδή, ο Θεός περιέλαβε μυστικώς τη δημιουργία όλου του ανθρώπινου γένους.

Από τον όρο «ποιεῖν» του Μωϋσή (Γεν. 1, 26) ο Μ. Αθανάσιος συνάγει ότι οι άνθρωποι πρώτα δημιουργούνται, μετά όμως τους δίνεται ως δώρο η δυνατότητα, εφόσον δεχτούν στην καρδιά τους τη χάρη του Αγίου Πνεύματος, το οποίο κράζει «Ἀββᾶ, ὁ Πατήρ» (Γαλ. 4, 6)³, να γεννηθούν ως χάριτι «υἱοὶ» και «θεοὶ», χωρίς ποτέ να σταματήσουν να είναι κτίσματα κατά φύση⁴. Η φιλανθρωπία του Θεού συνίσταται ακριβώς στο γεγονός ότι ο Θεός παρόλο που είναι ο Ποιητής και Δημιουργός των ανθρώπων, γίνεται και Πατέρας τους κατά χάρη⁵. Ο Μωϋσής στο χωρίο Δευτ. 32, 6 και 18, που χρησιμοποίησαν οι αρειανοί, προκειμένου να ταυτίσουν τη δημιουργία με τη γέννηση και έτσι να μειώσουν τη θεότητα του Υιού, αναφέρει πρώτα τη δημιουργία του ως κτίσμα (Δευτ. 32, 6) και μετά προσθέτει τη γέννησή του ως «υἱός» του Θεού κατά χάρη (Δευτ. 32, 18), ως έκφραση της φιλανθρωπίας

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Β΄*, 59 PG 26, 273C.

². Βλ. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Ὁρθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός Β΄*, μν. ἐργ., σ. 70.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Β΄*, 59 PG 26, 273A.

⁴. Αυτόθι, 273C. Το γεγονός ότι οι άνθρωποι σε καμία περίπτωση δεν είναι «υἱοὶ» κατά φύση, όπως ο Υἱός, αλλά «υἱοὶ» κατά χάρη, βεβαιώνεται από τον απ. Ιωάννη: «ὅσοι δὲ ἔλαβον αὐτόν, ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν τέκνα Θεοῦ γενέσθαι, τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ, οἱ οὐκ ἐξ αἱμάτων, οὐδὲ ἐκ θελήματος σαρκός, οὐδὲ ἐκ θελήματος ἀνδρός, ἀλλ' ἐκ Θεοῦ ἐγεννήθησαν» (Ιω. 1, 12 – 13). Ο Ιωάννης με τον όρο «γενέσθαι» διακηρύσσει σαφώς ότι οι άνθρωποι δεν είναι «υἱοὶ» κατά φύση, ενώ με τον όρο «ἐγεννήθησαν» τονίζει ότι έγιναν «υἱοὶ» κατά υιοθεσία, δηλαδή ἔλαβαν την ονομασία «υἱοὶ» του Θεού. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Β΄*, 59 PG 26, 272C – 273A.

⁵. Αυτόθι, 273A. Πρβλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Β΄*, 51 PG 26, 253C.

του Θεού που πραγματοποιήθηκε για τους ανθρώπους μετά τη δημιουργία τους¹.

Στα παλαιδιαθηκικά κείμενα υπάρχουν χωρία όπου ο Μωϋσής (Δευτ. 32. 6, 18), ο Ησαΐας (Ησ. 1, 2) και ο Δαβίδ (Ψλ. 81. 1, 6), ομιλούν για το δώρο της υιοθεσίας, που ταυτίζεται με τη θέωση, και αναφέρεται στη χαρισματική κατάσταση των ανθρώπων, στην οποία δίνονται τα άκτιστα δώρα του Θεού κατά χάρη στον άνθρωπο. Ο Μωϋσής και ο Ησαΐας διακηρύσσουν ότι ο Θεός όχι μόνο που δημιούργησε τους ανθρώπους, αλλά τους αποκάλεσε και «υιούς», γιατί τους γέννησε². Υπάρχει βέβαια η περίπτωση στον Δαβίδ, όπου οι κριτές της Ιουδαίας αποκαλούνται «θεοί»³. Και επομένως, είναι απαραίτητο στην προκειμένη περίπτωση να δοθεί μια εξήγηση επι του θέματος.

Στα χωρία της Αγίας Γραφής, λοιπόν, όπου οι άνθρωποι αποκαλούνται «θεοί» και «υιοί» του Θεού γίνεται λόγος για το μεταπατορικό δώρο της θεώσεως και της υιότητας, το οποίο προσφέρεται στους πιστούς από τον Θεό, δηλαδή «ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Λόγου ἐν τῷ Πνεύματι»⁴. Στην Αγία Γραφή, Παλαιά και Καινή Διαθήκη, ονομάζονται «θεοί» και «υιοί» Ὑψίστου μόνο εκείνους προς τους οποίους «ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἐγένετο», δηλαδή μόνο εκείνους που θεοποίησε και υιοποίησε ο Λόγος, Υιός του Θεού (βλ. για παράδειγμα, σε άμεση συνάφεια τα χωρία Ψλ. 81. 6⁵ και Ἰω. 10, 35⁶). Με άλλα λόγια, η φυσική σχέση υιότητας του Υιού και Λόγου με τον Πατέρα μεταδίδεται κατά χάρη στη σχέση Θεού και ανθρώπων, γι' αυτό και ο Θεός

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 58 PG 26, 272A.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 59 PG 26, 272B.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 39 PG 26, 92C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 3 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 5 PG 26, 633B.

⁵. «ἐγὼ εἶπα· θεοὶ ἐστε καὶ υἱοὶ Ὑψίστου πάντες».

⁶. «εἰ ἐκείνους εἶπε θεούς, πρὸς οὓς ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐγένετο, καὶ οὐ δύναται λυθῆναι ἢ γραφή».

Πατέρας ονομάζει «υιούς» και «θεούς» και στις δύο Διαθήκες μόνο αυτούς στους οποίους κατοικεί ο αληθινός Υιός και Λόγος του, και μόνο γι' αυτούς δηλώνει: «υιούς ἐγέννησα»¹. Θέωση και υιοθεσία λοιπόν και στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη δεν νοούνται χωρίς τον ένα και αυτό φυσικό και αληθινό Λόγο, Υιό του Θεού Πατέρα², ο οποίος Λόγος του Θεού Πατέρα με το «ἴδιον αὐτοῦ» Ἅγιο Πνεῦμα, με τη μία και αυτή ενέργεια του τριαδικού Θεού, καθιστά ως Θεός τους ανθρώπους χάριτι «θεούς» και «υιούς» του Πατέρα³.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση του φυσικού και αληθινού Υιού, Λόγου και Σοφίας του Θεού⁴, προηγείται η άχρονη και αἴδια γέννησή του από τον Θεό (Πατέρα): «πρὸ δὲ πάντων βουνῶν γεννᾶ με» (Παροιμ. 8, 25), και ακολουθεί η ἐν χρόνῳ γέννησή του: «Κύριος ἔκτισέ με» (Παροιμ. 8, 22)⁵. Και εδώ ακριβώς φαίνεται η διάκριση θεολογίας και οικονομίας, που θέλει να δείξει το ίδιο το ι. κείμενο. Για να καταστήσει σαφέστερα τα στοιχεία αυτά, ο Μ. Αθανάσιος υπογραμμίζει με έμφαση ότι στα χωρία Παροιμ. 8, 22 - 25 παρατηρούνται δύο βασικά πράγματα σε σχέση με τη Σοφία του Θεού: 1) πρώτα, η ύπαρξή της ως Θεός, που «γεννᾶται» ἐκ τοῦ Θεοῦ, χωρίς να τίθεται «διὰ τί» γεννιέται, γιατί η Σοφία, όπως ο Πατέρας, δεν υπάρχει για κάποια «αἰτία»: «πρὸ δὲ πάντων βουνῶν γεννᾶ με» (στ. 25), το χωρίο λέγεται «ἀπολελυμένως», και αυτό γιατί εδώ το κείμενο δείχνει την ακατάληπτη Θεολογία, και 2) δεύτερα, η φράση «ἔκτισέ με» (στ. 22) συνοδεύεται με κάποια αιτία – «εἰς ἔργα» – και αυτό γιατί εδώ το κείμενο

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 59 PG 26, 273BC.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 72 PG 26, 300C – 301A.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 25 PG 26, 589B.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 59 PG 26, 273A.

5. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 60 PG 26, 276A-C· 52 PG 26, 256C – 257A: «ὥστε πανταχόθεν φαίνεσθαι τοῦ εἶναι τὸν Λόγον δεύτερον λέγεσθαι τὸ, ἔκτισε, καὶ τὸ, ἔπλασε». Βλ. επίσης, Scott Frederickson, *The Ecclesiology of God: The role of the Divine Congregation on the Human Congregation*, St. Paul 2001, σ. 128.

δείχνει τη θεία Οικονομία, δηλαδή την ενσάρκωση, που συμβαίνει «δι' ἡμᾶς» (για τη «χρείαν τῶν ἔργων»)¹.

Ἡ Σοφία ὡς Λόγος εἶναι αἰδιος Υἱός του Θεοῦ, ἀλλὰ ἀργότερα γίνεται και Υἱός της Παναγίας. Ἐτσι ἀφοῦ ἡ Σοφία διακήρυξε τὴν ἐνσαρκη Οἰκονομία της, με τὶς φράσεις «ἔκτισέ με» (Παροιμ. 8, 22), «πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐθεμελίωσέ με» (Παροιμ. 8, 23), «πρὸ τοῦ τὴν γῆν ποιῆσαι» (Παροιμ. 8, 23) και «πρὸ τοῦ ὄρη ἐδρασθῆναι» (Παροιμ. 8, 25), σταμάτησε και δε διακήρυξε ἀπλῶς «γεννᾷ με» (Παροιμ. 8, 25), ἀλλὰ προσέθεσε και τὸν συνδεσμὸ «δὲ», προκειμένου να ἐπισημάνει ὅτι προηγείται ἡ προαιώνια γέννησή της ἀπὸ τὸν Θεὸ Πατέρα, και ἀκολουθεῖ ἡ χρονικὴ γέννησή της ἀπὸ τὴν Παρθένο Μαρία («ἔκτισέ με»²), και 2) δεύτερα, ἡ ἴδια ἡ Σοφία δε δηλώνει «ἀρχὴν γεννᾷ με», ἀλλὰ «πρὸ δὲ πάντων γεννᾷ με» (Παροιμ. 8, 25), που σημαίνει τὸν ἀχρονο τρόπο υπάρξεως της Σοφίας, ἡ ὁποία «ἀεὶ» και «αἰδίως» «γεννᾶται» ἀπὸ τὸν Θεὸ (Πατέρα), στο ἐπίπεδο Θεολογίας, δηλαδή ἐνδοτριαδικά³. Ἀπὸ τὴ φράση «γεννᾷ με» των Παροιμ. 8, 25, στη μία προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Σοφία του Θεοῦ ταυτίζεται με τὸν Υἱό⁴, ὅπως και με τὸν Λόγο και τὸν Χριστό, γιατί Σοφία, Λόγος, Υἱός και Χριστός στα ἰ. κείμενα της Ἀγίας Γραφῆς σημαίνουν ἓνα και τὸ αὐτὸ «πρᾶγμα», τὸ «γέννημα» ἀπὸ τὸν Θεὸ Πατέρα⁵, ὅπως ἔχουμε ἐξηγήσει ἀρκετές φορὲς⁶,

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 56 PG 26, 268A.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 60 PG 26, 276AB.

³. Αὐτόθι, 276BC.

⁴. Διότι τὸ «γέννημα» του Θεοῦ τί ἄλλο θα μπορούσε να σημαίνει παρὰ Υἱό, Σοφία και Λόγο; Και ἀντίστροφα, Υἱός, Σοφία και Λόγος τί ἄλλο θα μπορούσε να σημαίνει παρὰ τὸ «γέννημα» του Θεοῦ; Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 16 PG 26, 45A.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 16 PG 26, 45BC: «τὸ ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας γέννημα τοῦτό ἐστιν ὁ Υἱός... τοῦτό ἐστιν ἡ Σοφία και ὁ Λόγος τοῦ Πατρὸς... τοῦτό ἐστιν ὁ Χριστός». Περισσότερα για τὰ ἰδιαίτερα «ὀνόματα» του Υἱοῦ βλ. τὴ σχετικὴ ἀνάλυση στο κεφ. 2, 1.

⁶. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος στο χωρίο αὐτὸ ἀναγνωρίζει τὴν προσωπικὴ διάσταση της Σοφίας του Θεοῦ, γι' αὐτὸ και μας προτρέπει να σκοπεύουμε τὸ «πρόσωπον» στο

από την άλλη συνάγεται το αποκαλυπτικό στοιχείο του μυστηρίου της πατρότητας του Θεού στην Παλαιά Διαθήκη, γιατί το όνομα Σοφία, που είναι όνομα του «πράγματος» δηλαδή της υποστάσεως, είναι ομολογία και του Πατέρα¹, ο οποίος «γεννᾷ» τη Σοφία «ἀεὶ» και «ἀιδίως», δηλαδή «πρὸ πάντων», κατὰ το χωρίο *Παροιμ. 8, 25*. Αφού λοιπόν ο Υἱός, Λόγος και Σοφία του Θεού, πάντα υπάρχει ως αληθινό «γέννημα» του Θεού Πατέρα², τότε το «ἔκτισε» των *Παροιμ. 8, 22* δεν δηλώνει τη δημιουργία του Υιού, αλλά την ἐν χρόνῳ γέννηση του Υιού³, δηλαδή την ενανθρώπιση⁴, ἢ με άλλα λόγια την ανθρώπινη φύση του Χριστού⁵.

χωρίο *Παροιμ. 8, 22*, που είναι βέβαια το πρόσωπο του Υιού ως Σοφίας του Θεού (*Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 44 PG 26, 240D*).

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 31 PG 25, 473B.

². Ο Μ. Αθανάσιος παραθέτει και το χωρίο *Παροιμ. 8, 30*: «ἐγὼ ἤμην ἢ προσέχαιρε, καθ' ἡμέραν δὲ εὐφραίνομην ἐν προσώπῳ αὐτοῦ», στο οποίο η «χαρά» του Θεού αποτελεί «εξεικονισμό» της Σοφίας, του Μονογενῆ Υιού, ο οποίος υπάρχει πάντα ως αληθινό γέννημα του Πατρός, ως αληθινή εικόνα του Πατρός, με τον οποίον και για τον οποίον ο Πατέρας πάντα χαίρεται. Αφού ο Πατέρας πάντα χαίρεται, πάντα υπάρχει και ο Υἱός, η «χαρά» του Θεού, το αληθινό γέννημα του Θεού-Πατρός. Ο Θεός-Πατέρας με τον Υἱό του χαίρεται για τους «υἱοὺς» των ανθρώπων (βλ. *Παροιμ. 8, 31*), γιατί τα κτίσματα που δημιουργήθηκαν κατ' εικόνα της αληθινῆς εικόνας του Πατρός, δηλαδή του Υιού, ἐγίναν χάριτι «υἱοὶ» του Θεού. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 82 PG 26, 320BC*.

³. Με αυτή τη σημασία κατανοεῖται ο ὅρος «κτίζεσθαι», ο οποίος απαντᾶει στον Μ. Αθανάσιο, και αναφέρεται στην ανθρώπινη φύση του Λόγου. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 46 PG 26, 245B*.

⁴. Βλ. James David Ernest, *Use of Scripture in Writings of Athanasius of Alexandria* (διδ. διατρ.), μν. ἔργ., σ. 152.

⁵. Βλ. Νίκου Αθ. Ματσούκα, *Σημεῖα νοήματα ἀποτυπώματα Παλαιᾶς και Καινῆς Διαθήκης*, μν. ἔργ., σ. 265. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 46 PG 26, 245B*.

Ο Μ. Αθανάσιος στο σημείο αυτό εφαρμόζει τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, χρησιμοποιώντας τον όρο «οικονομία», για να σημάνει το μυστήριο της θείας ενανθρωπήσεως¹. Εντάσσει δηλαδή τις λέξεις «πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐθεμελίωσέ με», «πρὸ τοῦ τὴν γῆν ποιῆσαι», «πρὸ τοῦ ὄρη ἐδρασθῆναι» και το «ἔκτισε», το οποίο ταυτίζεται με το «ἔπλασε» και το «κατέστησε»², στην ερμηνεία της θείας Οικονομίας³. Διευκρινίζει ο Μ. Αθανάσιος ότι το «ἔκτισε» των *Παροιμ. 8, 22*, δε δηλώνει τη δημιουργία της Σοφίας⁴, που είναι Θεός, Υἱός και Λόγος του Θεού Πατέρα και πάντα υπάρχει⁵, αλλά το μυστήριο της ενανθρωπήσεως⁶, με το οποίο ο Χριστός

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 53 PG 26, 260B, του ιδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 51 PG 26, 256B.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 53 PG 26, 257C – 260A.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 75 PG 26, 305B.

4. Ο Μ. Αθανάσιος υπογραμμίζει επίσης ότι ο Υἱός πουθενά δε δηλώνει «κτίσμα εἰμί» ή «κτίσμα ἐγενόμην», που θα σημαίνει δημιουργία και αρχή υπάρξεως του Υιού από τη βουλή του Πατέρα. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή Περί τῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀριμίνῳ τῆς Ἰταλίας, καὶ ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνόδων*, 15 PG 26, 708A.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 56 PG 26, 265B.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 46 PG 26, 245B. Υπό το φῶς της ενανθρωπήσεως, δηλαδή της χρονικής γεννήσεως του Υιού, πρέπει να ερμηνευτεί και το χωρίο *Παροιμ. 8, 23*: «πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐθεμελίωσέ με», το οποίο δεν αναφέρεται στη θεότητα του Υιού. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 72 PG 26, 301AB. Το χωρίο *Παροιμ. 8, 23* είναι αποκαλυπτικό για το μυστήριο της «ἐν Χριστῶ» σωτηρίας των ανθρώπων. Ο Μ. Αθανάσιος στο χωρίο *Παροιμ. 8, 23* αντιπαραβάλλει το χωρίο *Παροιμ. 3, 19*: «ὁ Θεὸς τῇ σοφίᾳ ἐθεμελίωσε τὴν γῆν, ἠτοίμασε δὲ οὐρανούς φρονήσει», για να αποδείξει ότι δεν είναι δυνατόν η Σοφία που θεμελιώνει τα πάντα και η ίδια να θεμελιώνεται, ο δημιουργός δηλαδή να είναι κτίσμα. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 73 PG 26, 301B. Ὅπως παρατηρεῖ ο Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας, την ιδέα ότι τα κτίσματα δεν δύνανται να είναι δημιουργοί, αναπτύσσει πρώτος ο Μ. Αθανάσιος, και μετά ο ιερός Αυγουστίνος στη Δύση. Βλ. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Δογματική της Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας Α΄*, μν. ἐργ., σ. 317. Με το «ἐθεμελίωσέ με» των *Παροιμ. 8, 23* εκφράζεται το ότι ο ίδιος ο θεμελιωτής της κτίσεως, που είναι ο Υἱός Λόγος και Σοφία, γεννήθηκε στον χρόνο και έγινε ἄνθρωπος με το ὄνομα Ἰησοῦς Χριστός, ὥστε η

παρέχει την ανακαίνιση όλων των ανθρώπων¹, ζώντων και νεκρών, δηλαδή την αρχή μίας νέας ζωής, ως θαύμα της φιλανθρωπίας του Θεού².

Ο Allen L. Clayton³ αναφερόμενος ειδικά στην αθανασιανή ερμηνεία της βιβλικής φράσεως «έκτισέ με» των *Παροιμ. 8, 22*, υποστηρίζει ότι το «έκτισε» αναφέρεται στην οικονομική δημιουργία του Λόγου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο Λόγος είναι μόνο άνθρωπος, αλλά ότι ανέλαβε την ανθρώπινη φύση μόνο και μόνο, για χάρη των ανθρώπων. Βέβαια αυτός ο ισχυρισμός του Clayton ελκύει την προσοχή ως προς τον όρο οικονομική δημιουργία (*economic creation*), γιατί κατά ένα τρόπο ο Clayton χρησιμοποιεί για τον Λόγο τον όρο δημιουργία, που χρησιμοποιούσε ο Άρειος για τα

ανθρωπότητα να ανακαινιστεί «έν τῷ Χριστῷ», γιατί ο Χριστός είναι το «θεμέλιον» και οι άνθρωποι οι λίθοι, και στη δική του ανθρωπότητα οι άνθρωποι κερδίζουν την αυθαρσία και την αιώνια ζωή, όπως βεβαιώνει ο απ. Παύλος (*Α΄ Κορ. 3, 10 - 11*). Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 74 PG 26, 304 AB. Το έργο της λύτρωσης και σωτηρίας των ανθρώπων «έν Χριστῷ» ο Θεός Πατέρας προετοίμασε πριν τη δημιουργία, όπως εκφράζει η ίδια η φράση «πρὸ τοῦ αἰῶνος» (*Παροιμ. 8, 23*), μαζί με τις φράσεις «πρὸ τοῦ τὴν γῆν ποιῆσαι» (*Παροιμ. 8, 23*) και «πρὸ τοῦ ὄρη ἐδρασθῆναι» (*Παροιμ. 8, 25*). Αφου ο Θεός Πατέρας με τον Λόγο του δημιούργησε τους ανθρώπους, είναι μόνο φυσικό να προετοιμάσει τη σωτηρία μας «διὰ τοῦ Λόγου», ο οποίος επιτέλεσε ως ένσαρκος το έργο της λύτρωσης και σωτηρίας των ανθρώπων. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 75 PG 26, 30BC.

¹. Ο Μ. Αθανάσιος τονίζει ότι με την ενανθρώπιση του Θεού Λόγου παρόλο που ανακαινίζεται το ανθρώπινο γένος, ανοίγεται ταυτόχρονα και η δυνατότητα της μόνιμης θεώσεως όλης της ανθρωπότητας. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 47 PG 26, 248B.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 47 PG 26, 245D, του ιδίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 65 PG 26, 285B.

³. Όπως πολύ σωστά προσθέτει ο Clayton η δήλωση «έκτισέ με», δε συνεπάγεται οντολογία, αλλά έναρξη της σωτηρίας Οικονομίας με τη σάρκωση του Λόγου του Θεού. Βλ. Allen L. Clayton, *The Orthodox recovery of a heretical proof – text: Atanasius of Alexandria's interpretation of Proverbs 8:22 in conflict with Arians* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σ. 259.

κτίσματα¹. Κατά τη γνώμη μας, ορθότερη είναι η διάκριση ότι ο όρος οικονομική δημιουργία αναφέρεται στη δημιουργία της κτίσεως από τον Λόγο και όχι στην ενσάρκωση του Λόγου που είναι η εν χρόνω γέννησή του². Ο Λόγος και Σοφία του Θεού, με άλλα λόγια ο Μονογενής Υιός, δεν κτίζεται, αλλά σαρκώνεται «δι' ἡμᾶς». Η Σοφία υπάρχει «ἐν ἀρχῇ», δηλαδή στον Θεό Πατέρα, γιατί η ίδια είναι ο Λόγος, ο «Μονογενής» Υιός ο οποίος «ἐν ἀρχῇ ἦν» (Ιω. 1, 1), προέρχεται ἐξ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς, και ο ἴδιος αποτελεί «ἡ ἀρχή» της δημιουργίας και της αναδημιουργίας της κτίσεως³.

Προφανώς η φράση «Κύριος ἔκτισέ με» των Παροιμ. 8, 22, δεν είναι χωρίς τη συνοδεία «εἰς ἔργα». Πρέπει να πούμε με τη φράση «εἰς τὰ ἔργα» δηλώνεται η αιτία της κατὰ σάρκα γέννησης του Λόγου και Σοφίας, του Υιού του Θεού⁴. Δηλαδή δηλώνεται ότι η Σοφία θα σαρκωθεί όχι για τον εαυτό της αλλά για τη σωτηρία των ανθρώπων⁵, επιτελώντας τη βουλή και τα ἔργα του Πατέρα⁶, γίνοντας «ἀρχὴ ὁδῶν» (Παροιμ. 8, 22), «ὁδὸς» (Ιω. 14, 6) και «θύρα» (Ιω. 10, 7) για τους ανθρώπους προς τη βασιλεία των ουρανῶν

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 48 PG 26, 249AB.

². Για το μυστήριο της ενσάρκωσης του Λόγου βλ. Αμαλίας Σπουρλάκου – Ευτυχιάδου, *Ἡ Παναγία Θεοτόκος τύπος χριστιανικῆς ἀγιότητος* (διδ. διατρ.), Ἀθήναι 1990, σ. 36, Ειρήνης Α. Ἀρτέμη, *Τὸ μυστήριο τῆς ἐνανθρωπήσεως στους δύο διαλόγους "Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Μονογενοῦς" καὶ "Ὅτι εἶς ὁ Χριστός"*, τοῦ ἀγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Ἀθήνα 1999, σ. 50.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 57 PG 26, 268BC – 269AB. Ο Μ. Αθανάσιος στο σημείο αυτό στηρίζεται στην ερμηνεία του Ωριγένους, *Ἐξηγητικά εἰς τό κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον Α'*, 17 – 22 PG 14, 52 – 60.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 51 PG 26, 253C· 51 PG 26, 256B· 58 PG 26, 272A· 53 PG 26, 260B.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 55 PG 26, 264B: «οὐ δι' ἑαυτὸν ἄρα, ἀλλὰ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν».

⁶. Βλ. το βιβλικό χωρίο Ιω. 5, 36: «τὰ γὰρ ἔργα ἃ ἔδωκέ μοι ὁ πατήρ ἵνα τελειώσω αὐτά, αὐτὰ τὰ ἔργα ἃ ἐγὼ ποιῶ, μαρτυρεῖ περὶ ἐμοῦ ὅτι ὁ πατήρ με ἀπέσταλκε», το οποίο επικαλεῖται ο Μ. Αθανάσιος. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 66 PG 26, 288C.

και την αιώνια ζωή¹. Δεν διστάζουμε καθόλου να πούμε ότι το χωρίο *Παροιμ. 8, 22* είναι πράγματι προαναγγελία της νέας φιλανθρωπίας του Θεού και του ευαγγελίου του Χριστού για τους ανθρώπους, στην οποία ο Χριστός εμφανίζεται ως νέος Αδάμ², ως ο αρχηγός και η «ζώσα οδός» της ανθρωπότητας³, ο οποίος εγκαινίασε για τους ανθρώπους την οδό της αφθαρσίας, σε αντίθεση με την παλαιά οδό του παλαιού Αδάμ που εκτροχίασε την ανθρωπότητα από την κατάσταση της χάρις στην κατάσταση του θανάτου⁴. Γι' αυτό ακριβώς ο Δημιουργός Λόγος και Σοφία του Θεού ονομάζεται «ἀρχὴ τῶν ὁδῶν», γιατί με την ενανθρώπιση γίνεται η αρχή της ανθρωπότητας η οποία ανακαινίζεται «ἐν αὐτῷ»⁵. Ορθώς παρατηρεῖ ο Δημήτριος Γ. Τσάμης⁶ ότι η αρχή στο χωρίο *Παροιμ. 8, 22*, είναι μία οικονομική αρχή, με την οποία νοείται το μυστήριο της θείας Οικονομίας στην ιστορία, με άλλα λόγια φανερώνεται η καινή κτίση «ἐν Χριστῷ».

Ο Μ. Αθανάσιος στα πλαίσια της ερμηνείας του *Παροιμ. 8, 22* χρησιμοποιεῖ τα καινοδιαθηκικά χωρία *Κολ. 1, 18* και *Κολ. 1, 15*, με σκοπό να επισημάνει ότι το μυστήριο της ενανθρώπισης του Λόγου και Σοφίας, του Υιού του Θεού, είναι «ἀρχὴ ὅλων τῶν ὁδῶν» του Κυρίου (*Παροιμ. 8, 22*),

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 64 – 65 PG 26, 284C – 285A (SCH 599, σσ. 220 – 222).

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 44 PG 26, 103AB (SCH 598, σ. 240). Για την τυπολογία παλαιού και νέου Αδάμ, βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του David M. Hay, *The Use of Psalm 110 in the Early Church* (διδ. διατρ.), Ann Arbor 1965, σσ. 120 – 123.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 65 PG 26, 285A (SCH 599, σ. 222).

⁴. Αὐτόθι, 285A (SCH 599, σ. 220).

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 66 PG 26, 288A (SCH 599, σ. 224).

⁶. Ο Μ. Αθανάσιος έχοντας υπόψη την οικονομική αρχή ελέγχει αυστηρά και τα άλλα βιβλικά χωρία τα οποία επικαλέστηκαν οι αρειανοί για να υποστηρίξουν τη μείωση της θεότητας του Υιού, όπως: *Παροιμ. 9, 1*, *Ήσ. 49, 3*, *Ψλ. 2, 6, 8, 7*, και *Πραξ. 2, 36*. Βλ. Δημήτριου Γ. Τσάμη, *Εἰσαγωγή στή σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, μν. ἔργ., σ. 81.

κατά την οποία ο Χριστός γίνεται «ἀρχὴ πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν» (Κολ. 1, 18)¹ και «πρωτότοκος τῆς κτίσεως» (Κολ. 1, 15)². Σημασία ἔχει ἐδῶ ὅτι κατὰ τον Μ. Αθανάσιο το ὄνομα «πρωτότοκος» δικαιολογεῖται ἀπὸ το γεγονός της ἐνανθρωπήσεως, δηλ. της Οικονομίας, ὅπου δρῶν το μυστήριον εἶναι ο «Μονογενῆς» Λόγος, Θεός και ἀνθρώπος³. Ἐτσι το ὄνομα «Μονογενῆς» σε σχέση με το ὄνομα «πρωτότοκος» ἔχει πρωταρχική σημασία, ἐννοῶ, το «Μονογενῆς» προηγείται, γιατί σημαίνει το υποστατικό «ἰδίωμα»⁴, δηλ. τον τρόπο υπάρξεως του Λόγου «ἐκ τοῦ Πατρὸς», και ἐπομένως εἶναι ὁμοούσιος με τον Πατέρα⁵, δηλαδή εἶναι το μόνο «φύσει» γέννημα, Λόγος και Σοφία, «ὁ μόνος ἀληθινὸς Υἱὸς τοῦ Πατρὸς»⁶. Πάντως κάνει ἐντύπωση το γεγονός ὅτι στα ἰ. κείμενα της Αγίας Γραφῆς τα ὀνόματα «Μονογενῆς», «Υἱός», «Λόγος» και «Σοφία» ταυτίζονται και λέγονται ἀχώριστα ἀπὸ τον Θεό⁷, ἀπλά και χωρὶς να τίθεται κάποια «αἰτία»⁸, γιατί ο «Μονογενῆς» - Λόγος, Σοφία, Υἱός - εἶναι «ἴδιος τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς»⁹, ἐνῶ το ὄνομα «πρωτότοκος» ποτέ δε λέγεται σε συνδυασμό με τον Θεό, γιατί συνδέεται με την «αἰτίαν» της κτίσεως¹⁰, ὅπως το χωρίο Παροιμ. 8, 22, με ἄλλα λόγια

---

1. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 60 PG 26, 276C (SCH 599, σ. 208).

2. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 62 PG 26, 277C (SCH 599, σ. 210).

3. Αὐτόθι, 277C (SCH 599, σ. 210).

4. Αὐτόθι, 280B (SCH 599, σ. 214).

5. Αὐτόθι, 280A (SCH 599, σ. 212).

6. Αὐτόθι, 280B (SCH 599, σ. 214).

7. Βλ. για παράδειγμα, τα χωρία Ψλ. 118. 89, Μτ. 3. 17, 16. 16, 17. 5, Ἰω. 1. 1·14, Α' Ἰω. 4. 8, Α' Κορ. 1. 24. Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 62 PG 26, 277CD – 280A (SCH 599, σ. 212).

8. Αὐτόθι, 280B (SCH 599, σ. 214).

9. Αὐτόθι, 277D (SCH 599, σ. 212): «εἰς τὸν Πατέρα τὴν ἀναφορὰν ἔχει και τὴν ἰδιότητα».

10. Αὐτόθι, 280B (SCH 599, σ. 214).

ερμηνεύεται ως θεία Οικονομία και λέγεται «δι' ἡμᾶς», δηλ. «διὰ τὴν εἰς τὴν κτίσιν συγκατάβασιν (= ενσάρκωση του Μονογενοῦς) καὶ τὴν τῶν πολλῶν ἀδελφοποίησιν»¹. Οπότε ο Μ. Αθανάσιος αναφέρει και τα δύο «ὀνόματα» ἄμεσα και αποκλειστικά στον Χριστό², και μόνο στο πλαίσιο διάκρισης θεολογίας και οικονομίας τα εναρμόζει³, τονίζοντας ἔτσι τη συγκατάβαση του Λόγου και Σοφίας, του «Μονογενοῦς» Υἱού του Πατέρα στην ανθρώπινη ιστορία με το ὄνομα Ἰησοῦ, με σωτηριολογικό πάντα προσανατολισμό⁴. Πάντως, ο σαρκωμένος Θεός Λόγος, Χριστός, γίνεται «πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν», γιατί πρώτος ἔχει αναστημένη και θεωμένη ανθρωπότητα⁵, αφού με το σταυρικό θάνατο και την ἀνάσταση κατάργησε

---

1. Αὐτόθι, 280Α. Πρβλ. σε ἄμεση συνάφεια τα χωρία Κολ. 1. 15, 18 και Ρωμ. 8, 29.

2. Αὐτόθι, 280Α. Ο Arnold G. Fruchtenbaum θεωρεῖ ὅτι το ὄνομα «πρωτότοκος» ἔχει μεσσιακή ἔννοια (βλ. το χωρίο Ψλ. 88, 28 σε σχέση με τα παράλληλα χωρία Κολ. 1, 18. 1, 15). Βλ. Arnold G. Fruchtenbaum, *Ariel's Bible Commentary*, μν. ἔργ., σ. 25.

3. Κατά τον Μ. Αθανάσιο το ὄνομα «πρωτότοκος» εἶναι δηλωτικό της ανθρωπότητας του Λόγου, ενώ το ὄνομα «Μονογενής», δηλώνει τη θεότητά του, και ταυτόχρονα τη μοναδικότητά του, γιατί δεν υπάρχει ἄλλος Λόγος, ἢ ἄλλη Σοφία, ἀλλά «τοῦτον μόνον ἀληθινὸν Υἱὸν εἶναι τοῦ Πατρὸς». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 62 PG 26, 280B. Βλ. ἐπίσης, Alastair H. B. Logan, *Marcellus of Ancyra and the Councils of AD 325: Antioch, Ancyra and Nicaea*, στο *JTS*, Vol. 43, 1992, σ. 443. Σχετικά με το θέμα, βλ. Peter L. Gilbert, *Person and Nature in the Theological Poems of St. Gregory of Nazianzus*, Washington 1994, σ. 227. Θα πρέπει να ἐπισημανθεῖ μόνο ὅτι και για τους αρειανούς ο Υἱός καλεῖται «Μονογενής», ἀλλά γιατί εἶναι κτίσμα που δημιουργήθηκε ἀπὸ τον Θεὸ Πατέρα χωρὶς μεσολάβηση, σε ἀντίθεση με τα υπόλοιπα κτίσματα τα οποία δημιουργήθηκαν μέσω του Υἱού, ὅπως μέσω ενός ὄργανου. Για την ἐσφαλμένη αὐτή ἐρμηνεία των αρειανῶν, βλ. Oskar Skarsaune, *A Neglected Detail in the Creed of Nicaea (325)*, *VC*, Vol. 41, 1987, σ. 45.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 65 PG 26, 285A.

5. Αὐτὸ ἀκριβῶς σημαίνει η διατύπωση του Μ. Αθανασίου: «ἀνέστη πρῶτος, ὡς ἄνθρωπος (ενν. τον Χριστό), ὑπὲρ ἡμῶν ἀναστήσας τὸ ἑαυτοῦ σῶμα», βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 61 PG 26, 277C.

το φθαρτό του θανάτου ως Θεός και εγγυήθηκε για την ανθρωπότητα την οδό προς την ανάσταση «ἐκ τῶν νεκρῶν»¹.

Στο πλαίσιο της ερμηνείας της φράσης «ἔκτισέ με» των *Παροιμ. 8, 22*, πρέπει να υπογραμμιστεί και αυτό ότι, αυτή η φράση συνδυάζεται και ερμηνεύεται με τις φράσεις «Ἡ σοφία ὠκοδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον» (*Παροιμ. 9, 1*) και «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο» (*Ἰω. 1, 14*), με τις οποίες ἔχει την ίδια σημασία², γιατί πρόκειται για το ίδιο θεοφανικό γεγονός. Κατά τον Μ. Αθανάσιο, υπό «οἶκον της Σοφίας» στο χωρίο *Παροιμ. 9, 1* κατανοείται το ανθρώπινο σώμα που «ἔκτισε» για τον εαυτό της η Σοφία ως Λόγος του Θεού στη μήτρα της Παρθένου Μαρίας, και έγινε πραγματικός άνθρωπος, όπως βεβαιώνει στη συνέχεια ο Ευαγγελιστής στο χωρίο *Ἰω. 1, 14*: «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο»³.

Αναμφίβολα το χωρίο *Ἰω. 1, 14*: «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο» είναι ένα σπουδαίο χριστολογικό χωρίο⁴, χρησιμοποιείται πλούσια κατά τις αντιτριαδικές αιρέσεις από τον Μ. Αθανάσιο και τους Καππαδόκες⁵, καθώς και στη θεολογική, τη λειτουργική και τη συνοδική παράδοση της Εκκλησίας⁶, και αποτελεί το σημείο εκκινήσεως κάθε ορθόδοξης

---

¹. Αυτόθι, 277BC.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 44 PG 26, 241B.

³. Αυτόθι, 241B.

⁴. Περισσότερα για το χωρίο *Ἰω. 1, 14*, βλ. Calvin David Redmond, *The New Testament Predication of Christ as the Agent of Creation* (ιδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 1997, σσ. 134 – 169, Emmitt C. Cornelius, Jr., *The Concept of Christ's Preexistence in the Trinitarian Theology of Robert W. Jenson: An Exposition and Critique*, μν. έργ., σ. 178.

⁵. Βλ. Κωνσταντίνου Β. Σκουτέρη, *Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης* (ιδ. διατρ.), Ἀθήναι 1969, σσ. 33 – 38.

⁶. Βλ. Charles Frederick Smith, *Incarnation and Evolution*, μν. έργ., σ. 52.

χριστολογίας, και την ουσιαστική αναφορά του Συμβόλου Νικαίας και έντεϋθεν¹.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί ότι το χριστολογικό χωρίο *Ιω. 1, 14*: «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο» ερμηνεύεται κατά το λόγο της θείας Οικονομίας², και αυτό γιατί έτσι δείχνει το ίδιο το ι. βιβλικό κείμενο. Εδώ θα αναφέρουμε για παράδειγμα τον Μ. Αθανάσιο, ο οποίος είναι θεόπνευστος ι. πατέρας, διαυγής, και όπως πάντα, ερμηνεύει ακριβέστερα, δηλαδή όπως προκύπτει από το ι. κείμενο της Αγίας Γραφής, χωρίς να αυτοσχεδιάζει και να αναπτύσσει κάποιες ιδέες. Το κύριο που πρέπει να γνωρίζουμε είναι ότι το χωρίο *Ιω. 1, 14* ερμηνεύεται υπό το πρίσμα του χωρίου *Ιω. 1, 1*, γιατί ακριβώς εδώ φαίνεται η διάκριση θεολογίας και οικονομίας, που υπονοεί σαφώς ο απ. Ιωάννης, ο αγαπητός μαθητής του Χριστού³. Στο ι. κείμενο λέγεται με σαφήνεια ότι ο Λόγος είναι ο ίδιος ο Θεός (*Ιω. 1, 1*) και ο σαρκωμένος (*Ιω. 1, 14*), που ομολογείται ως «Μονογενής» Υιός, «ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρὸς»⁴. Ἐτσι Θεός είναι ο Λόγος, χωρίς να αναφέρεται «διὰ τί» είναι Θεός, και αυτό γιατί ο Λόγος, ως ομοούσιος με τον Πατέρα, δεν είναι Θεός για κάποια «αἰτίαν», αλλά είναι απλά Θεός: «*Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος*» (*Ιω. 1, 1*), και αυτό εκλαμβάνεται ως Θεολογία, εδώ ο απ. Ιωάννης θεολογεῖ⁵. Ενώ ο ίδιος

---

¹. Βλ. Δέσπω Αθ. Λιάλιου, *Ἑρμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Γ', Π. Πουρναρά*: Θεσσαλονίκη 2000, σ. 238.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 64 PG 26, 145B.

³. Για την άμεση συνάφεια των ιωάννείων χωρίων *1, 1* και *1, 14* στην ερμηνεία του Μ. Αθανασίου, βλ. του ιδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 53 PG 26, 260C.

⁴. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τον Μ. Αθανάσιο η ιωάννεια μαρτυρία «*εἰς τὸν κόλπον*» σημαίνει τη γέννηση, δηλ. τον υπαρκτικό τρόπο του Υιού «*ἐκ τοῦ Πατρὸς*», με άλλα λόγια δηλώνει την ακατάληπτη και ανερμήνευτη Θεολογία (τις ενδοτριαδικές σχέσεις και ζωή). Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 21 PG 25, 453C.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 58 PG 26, 269C: «*οὕτω γὰρ καὶ ὁ Ἰωάννης, περὶ τοῦ Υἱοῦ θεολογῶν... Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος*». Βλ. επίσης, Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου Β'* 15 PG 29, 601B.

αυτός Θεός και Λόγος ύστερα σαρκώνεται, «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο» (Ιω. 1, 14), και επομένως αναφέρεται «διὰ τί» σαρκώνεται, δηλ. τίθεται η «αίτια», γιατί σαρκώνεται «δι' ἡμᾶς», ὅπως δείχνει το χωρίο: «καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν», και αυτό εκλαμβάνεται ως θεία Οικονομία¹. Πάντως κατά τον Μ. Αθανάσιο το ρήμα «ἐγένετο» του Ιω. 1, 14 είναι δηλωτικό της θείας Οικονομίας, «δι' ἡμᾶς»², και ταυτόχρονα της πραγματικής ενανθρώπησης του Λόγου³.

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β'*, 53 PG 26, 260C.

². Με τον ίδιο τρόπο, ως θεία Οικονομία, εκλαμβάνεται και ερμηνεύεται το «γενόμενος» του χωρίου Ἑβρ. 1, 4: «*τοσοῦτω κρείττων γενόμενος τῶν ἀγγέλων*», βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 62 PG 26, 141B.

³. Ο Μ. Αθανάσιος μένει ιδιαίτερα στο ρήμα «ἐγένετο» του Ιω. 1, 14 για να επισημάνει την πραγματικότητα της ενανθρώπησης του Λόγου, Υιού, Κυρίου και Χριστού. Ο σκοπός του, με βάση τη μαρτυρία του απ. Ιωάννη, είναι να απορρίψει κάθε αιρετική διδασκαλία που θα καταστήσει τον Χριστό ως κάποιον ἅγιο ἄνθρωπο ή προφήτη, στον οποίο εισήλθε απλώς ο Λόγος. Και ακριβώς γι' αυτό ο Μ. Αθανάσιος τονίζει τη χρήση του ρήματος «ἐγένετο» παρά «ἦλθε» στο συγκεκριμένο χωρίο, προκειμένου να αποδείξει ότι ο Σωτήρας Χριστός δεν είναι ἄλλος παρά ο Λόγος του Θεού, «Μονογενής» και ομοούσιος Υἱός «εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρὸς», που «ἐγένετο» και ἀληθινός ἄνθρωπος: «μηδὲ κοινόν τινα ἄνθρωπον, ἀλλὰ τὸν ἐκ τοῦ Θεοῦ φύσει καὶ ἀληθινὸν Υἱὸν τοῦτον καὶ γενόμενον ἄνθρωπον, οὐδὲν ἦττον Κύριον αὐτὸν καὶ Θεὸν καὶ Σωτῆρα ἐπικαλούμεθα». Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 30 PG 26, 391C. Ο Μ. Αθανάσιος ερμηνεύει το βιβλικό χωρίο Ιω. 1, 14: «*Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο*» κατά το «ἔθος» της Αγίας Γραφής, δηλ. τον τρόπο εκφράσεως της Γραφής, η οποία ταυτίζει «σὰρξ» και «ἄνθρωπος» (βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 30 PG 26, 388C. Πρβλ. για τον ὄρο «σὰρξ» την ενδιαφέρουσα μελέτη του Martin Kapper, LXX Psalm 39: 7 – 10 in Hebrews 10: 5 – 7, μν. ἔργ., σ. 144). Ειδικότερα, ο Μ. Αθανάσιος παίρνει αφορμή από τον Δανιήλ και τον Ιωήλ, οι οποίοι ταυτίζουν τους ὄρους «σῶμα», «σὰρξ» και «ἄνθρωπος», αν και ο ἴδιος τους θέτει δίπλα δίπλα νοηματικά, στην ερμηνεία του προτιμά τη χρήση του ὄρου «σὰρξ» (βλ. *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 30 PG 26, 388C). Για αποφυγή ωστόσο, οποιασδήποτε παρεξηγήσεως πρέπει να σημειωθεί ότι πολλές φορές χρησιμοποιεῖ μαζί τους δύο ὄρους «σὰρξ» και «ἄνθρωπος». Σημασία ἔχει ἐδῶ ὅτι ο Μ. Αθανάσιος ἀπὸ τη φράση «*πᾶσαν σάρκα*» του χωρίου Ιωήλ. 3, 1 ἐξάγει το συμπέρασμα πως ο ὄρος «σὰρξ» στην Αγία Γραφή σημαίνει ὅλο τον ἄνθρωπο, με σῶμα και λογική ψυχή, και ὄχι μόνο το υλικό στοιχείο του ἀνθρώπου, δηλ. το σῶμα (βλ. αὐτόθι, 388C). Ο Μ. Αθανάσιος, λοιπόν, ομιλεῖ για τη γέννηση του Υιού και Λόγου που προσέλαβε ἀληθῶς ἀπὸ τη

Σημασία έχει ότι ο Μ. Αθανάσιος ερμηνεύει το μυστήριο της ενσάρκωσης ως κένωση του Λόγου¹, και επομένως συνδυάζει τα χωρία *Ίω. 1. 1-14* με το χωρίο *Φιλ. 2, 6 – 9*: «ὁς ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων οὐχ ἀρπαγμὸν ἡγήσατο τὸ εἶναι ἴσα Θεῶ, ἀλλ' ἐαυτὸν ἐκένωσε μορφὴν δούλου λαβὼν, ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος, καὶ σχήματι εὐρεθεὶς ὡς ἄνθρωπος ἐταπείνωσεν ἐαυτὸν γενόμενος ὑπήκοος μέχρι θανάτου, θανάτου δὲ σταυροῦ. διὸ καὶ ὁ Θεὸς αὐτὸν ὑπερύψωσε καὶ ἐχαρίσατο αὐτῷ ὄνομα τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα»². Και αυτή η «αἰτία» - το «δι' ἡμᾶς», δηλ. η σωτήρια «χρεία τῶν ἀνθρώπων»³, ὅπως την ορίζει ο Μ. Αθανάσιος, για την οποία ο Θεός Λόγος

Θεοτόκο ανθρώπινο σώμα και ανθρώπινη νούσα ψυχή, χωρίς αμαρτία (βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Πρὸς Ἐπίκτητον ἐπίσκοπον Κορίνθου, κατὰ τῶν αἰρετικῶν, Ἐπιστολή*, 8 PG 26, 1064AB Ὁ *Πρὸς τοὺς Ἀντιοχείς Τόμος*, 7 PG 26, 804B. Εδώ θα θέλαμε μόνο να τονίσουμε ότι την ίδια εικόνα παρουσιάζει και θέση του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Λόγος του Θεοῦ συγκαταβαίνει και γίνεται τέλειος ἄνθρωπος, με σώμα, ψυχή και νου, χωρίς την αμαρτία. βλ. Αγίου Γρηγορίου, *Λόγ. Α', Θεολογικός Δ', Περὶ Υἱοῦ*, ΚΑ' PG 36, 132B: *Λόγ. ΛΗ', Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἶπουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος*, ΙΓ' PG 36, 325B³. Ο Μακάριος Συμωνοπετρίτης ορθῶς σημειώνει ότι οι ὅροι «σάρξ» και «ψυχή» εἶναι ταυτόσημες στην Αγία Γραφή και αναφέρονται ἀμφοτέρως στον ἄνθρωπο γενικά ἢ ατομικά, ὡς ζῶντα μέσα στον δημιουργημένο κόσμο. Ἐτσι η ἔκφραση «πᾶσα σάρξ», ὅπως και η ἔκφραση «πᾶσα ψυχή», σημαίνει πρωταρχικά το σύνολο των ζώντων (βλ. *Γεν. 7. 15, 9. 12, Σοφ. Σερ. 40, 8*), ἀκριβέστερα ὁμως, ἐφαρμόζεται στο ἀνθρώπινο γένος (*Ἠσ. 40, 5 = Ἀκ. 3, 6*) (περισσότερα για τοὺς ὅρους «σῶμα» και «ψυχή» στα βιβλικά κείμενα, ὑπὸ το πρῖσμα της εβραϊκῆς και της ἐλληνικῆς τρόπου σκέψεως, βλ. την ἐνδιαφέρουσα μελέτη του Μοναχοῦ Μακαρίου Συμωνοπετρίτη, Ἑλληνική, Ἑβραϊκή καὶ Χριστιανική ἀντίληψη τοῦ σώματος, μν. ἔργ., σ. 16). Πάντως οι ὅροι «σῶμα», «σάρξ» και «ἄνθρωπος», σχετίζονται με την Οικονομία του Χριστοῦ, και με αὐτοὺς δηλώνεται η ἀνθρωπότητα του σαρκωμένου Λόγου.

¹. Η κένωση του Λόγου εἶναι η ἐνσάρκωσή του, βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 52 PG 26, 432C: «τὸ ἐκείνου ταπεινὸν οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν ἢ τὸ λαβεῖν τὴν ἡμετέραν σάρκα». Περισσότερα για τον ὅρο «κένωσις», βλ. τη μελέτη του Peter G. Heltzel, *The Triune Pantocrator: Jürgen Moltmann's Reinterpretation of Omnipotence in Light of Gregory of Nyssa's Trinitarian Theology* (διδ. διατρ.), ἀνευ τόπου ἐκδόσεως 2005, σ. 115.

². βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 29 PG 26, 385BC.

³. βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 54 PG 26, 261B.

«σὰρξ ἐγένετο» και «σάρκα φορεῖν»¹, αναφέρεται πιο εκτενώς στο χωρίο Φιλ. 2, 6 – 9: «ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν μέχρι θανάτου, θανάτου δὲ σταυροῦ»². Εδώ ο Μ. Αθανάσιος ανατρέπει τη διδασκαλία των αρειανών, για την ηθική βελτίωση και προκοπή του Λόγου³. Έτσι ο Υιός του Πατέρα, ο Λόγος, αν και είναι απλά Θεός, γιατί «ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων» και είναι «ἴσα Θεῶ», ὕστερα «γένονεν ἄνθρωπος», δηλ. κενώθηκε «μορφὴν δούλου λαβών»⁴, και αμέσως στο χωρίο αναφέρεται «διὰ τί» κενώθηκε, για να «ἀναδέξεσθαι θάνατον» ως ἄνθρωπος, «δι' ἡμᾶς» («οἰκονομικῶς»), και αυτό λέγεται σε συνδυασμό με τον σύνδεσμο «διὸ», «διὸ και ὁ Θεὸς αὐτὸν ὑπερύψωσε και ἐχαρίσατο», δηλωτικός της «αἰτίας» (που είναι ο θάνατος) για την ἀνάσταση ἢ ὑψωση του Λόγου «σαρκί», και οπωσδήποτε ἀνάσταση, ὄχι

---

1. Αὐτόθι, 261B.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 53 PG 26, 260C – 261A.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 43 PG 26, 101B.

4. Μας κάνει εντύπωση ἡ παρατήρηση του Σωτηρίου Δεσπότη ὅτι ο Λόγος, ο οποίος ὑπάρχει με τη μορφή του Θεοῦ, κένωσε τον εαυτό του ὄχι ἀπὸ την οὐσία του, ἀλλὰ ἀπὸ τα μεγαλεῖα της θεότητάς του (*Β' Κορ. 8. 9, Ρωμ. 15. 3 και Ἐβρ. 12, 2*). Βλ. Σωτηρίου Δεσπότη, *Ἡ πρώτη Χριστολογία*, στην *ΕΕΘΣΠΘ/ΤΘ*, Τομ. 12, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 84. Και ἐδὼ πρέπει να σημειώσουμε ἐξάλλου ὅτι με την πράξη της κένωσης, μολονότι ο Υιός του Θεοῦ, Χριστός πήρε τη μορφή δούλου, «αὐτὸς μὲν οὐδὲν ἐβλάπτετο», παραμένει δηλαδή ἀπαθής κατὰ τη θεότητα. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 31 PG 26, 389C· 34 PG 26, 396C. Με ἄλλα λόγια, κατὰ τον Μ. Αθανάσιο ο Λόγος «οὐδὲ γὰρ, ἐπειδὴ γέγονεν ἄνθρωπος, πέπαυται τοῦ εἶναι Θεός· οὐδὲ, ἐπειδὴ Θεός ἐστι, φεύγει τὸ ἀνθρώπινον· μὴ γένοιτο!». Βλ. του ἰδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 38 PG 26, 404C. Πρὸβλ. ἐπίσης, Milton V. Anastos, *The Immutability of Christ and Justinian's Condemnation of Theodore of Mopsuestia*, στο *DOP*, Vol. 6, (1951), σ. 147, Παναγιώτου Ἰ. Μπούμη, *Κανονικὸν Δίκαιον*, Γρηγόρη: Ἀθήνα 2002³, σ. 14. Παραμένει αὐτὸς ο ἀληθινὸς Θεὸς ὅπως ἦταν και πρὶν το γεγονός της ενσάρκωσης, και ως Θεὸς πραγματώνει τη σωτηρία του ἀνθρώπου, δίνοντας στον ἄνθρωπο τη δυνατότητα να θεοποιηθῆ και σωθῆ. Με το ἴδιο πνεῦμα μιλάει και ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο οποίος θεωρεῖ ὅτι ο Λόγος του Θεοῦ μολονότι κενώθηκε, προσλαμβάνοντας την ἀνθρώπινη φύση ἀπὸ την Παρθένο Μαρία, ο ἴδιος μετὰ τη σάρκωση παραμένει Θεός. Πρὸβλ. Ἀγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΘ'*, *Θεολογικὸς τρίτος, Περὶ Υιοῦ*, ΙΘ' PG 36, 100A.

ηθική ύψωση, λόγω της θείας ενανθρωπήσεως¹. Έτσι το χριστολογικό χωρίο Φιλ. 2, 6 – 9 εμπεριέχει μέσα την ένσαρκη κατάβαση, τον σταυρικό θάνατο και την εν δόξη ανάσταση του Θεού Λόγου, Χριστού². Είναι βέβαιο ότι εδώ ο Μ. Αθανάσιος, όπως ο απ. Παύλος, εκλαμβάνει και ερμηνεύει την ενανθρώπιση, τον σταυρικό θάνατο και την ανάσταση του Χριστού σε μία άρρηκτη και οργανική ενότητα. Τελικά στο χωρίο Φιλ. 2, 6 – 9 ο σταυρικός θάνατος και η ανάσταση (το «ὑπερύψωσε» και το «ἐχαρίσατο»), λέγονται «δι' ἡμᾶς»³, και αυτό είναι η «αίτια» της θείας Οικονομίας, της «ἐνσάρκου παρουσίας» του Σωτήρα Χριστού⁴. Έτσι εξηγεί ο Μ. Αθανάσιος την

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 44 PG 26, 101D – 104A. Το χωρίο Φιλ. 2, 6 – 8, όπως διαπιστώνεται, δηλώνει την ενανθρώπιση και κένωση «δι' ἡμᾶς» του Υιού του Θεού, Χριστού, ο οποίος είναι «ἐν μορφῇ Θεοῦ», δηλαδή ο Θεός. Και ως εκ τούτου, η «ὑψωσις» εδώ δεν μπορεί να είναι άλλο παρά «ἀνάστασις ἐκ νεκρῶν» του Λόγου, Χριστού, και αυτό λόγω της θείας ενανθρωπήσεως. Βλ. του ιδίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 43 PG 26, 101B. Ο Σωτήρας Χριστός, ο Υιός του Πατέρα, ενανθρώπησε και κενώθηκε για να πεθάνει, «ὑπὲρ ἡμῶν», δηλ. να «ἀναδέξασθαι θάνατον», όπως διακηρύσσει το χωρίο του απ. Παύλου, ώστε με το δικό του θάνατο «σαρκί» να νικήσει ως Θεός τη φθορά του θανάτου και να μεταδώσει τη ζωή, και με τη δική του ανάσταση, της οποίας «αίτια» είναι ο σταυρικός θάνατος, να μεταδώσει την ανάσταση σε όλους τους ανθρώπους, και να τους κάνει μία νέα ζωή, αιώνια και χαριτωμένη. Βλ. του ιδίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 55 PG 26, 261CD – 264A.

². Βλ. Douglas Alan Trook, *The Unified Christocentric Field: Toward a Time-Eternity Relativity Model for Theological Hermeneutics in the Onto-Relational Theology of Thomas F. Torrance* (διδ. διατρ.), Madison 1986, σ. 96.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 44 PG 26, 101C: «δι' ἡμᾶς ἄρα και ὑπὲρ ἡμῶν ἔστι τὸ λεγόμενον, ὑπερύψωσε, και, ἐχαρίσατο».

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 55 PG 26, 261CD – 264A· *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 44 PG 26, 101C. Βλ. Χρήστου Ἀνδρούστου, *Δογματική τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀστήρ: Ἀθήναι 1992⁴, σ. 168. Γίνεται πρόδηλο ότι οι προϋποθέσεις που έθετε ο Μ. Αθανάσιος ως προς την ερμηνεία της «αίτιας» της ἐνσάρκωσης είναι καθαρά σωτηριολογικές, και σε αυτό συνδέεται με την προηγηθείσα πατερική παράδοση, ιδίως με τον αγ. Ειρηναίو Λυώνος, στις διατυπώσεις του οποίου ανιχνεύεται η ίδια ερμηνευτική προοπτική. Βλ. Peter I. M. Cass, *Christ Condemned Sin in the Flesh: A Study in the Soteriology of T. F. Torrance with Particular Reference to the Relationship Between the Incarnation and Atonement and the Ontological and Forensic Metaphors and their Ecumenical Significance* (διδ. διατρ.), Princeton (New Jersey) 2008, σ. 22. Το μυστήριο της ἐνσάρκωσης του Λόγου είναι η

ενανθρώπιση δηλαδή κένωση του Λόγου στους αρειανούς, με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, πάντα μέσα στο πλαίσιο της Αγίας Γραφής και της σωτηρίας του ανθρώπου.

Η ενανθρώπιση του Λόγου, Χριστού σπρώχνει τα πράγματα της θείας αποκάλυψης πιο πέρα, και αυτό γιατί κατευθύνεται στην ενοποίηση και τελείωση της συνέχειας της θείας Οικονομίας, δηλαδή, των πάντων στη θεία Οικονομία. Στην περίοδο της Παλαιάς Διαθήκης ο Λόγος του Θεού έρχεται, ιατρεύει και σώζει μόνο προσωρινά και σωματικά τους δικαίους και ευσεβείς ανθρώπους, όταν αρρωσταίνουν, διώκονται, αδικούνται και παρόμοια¹, και τους εγκαταλείπει, δηλ. η σωτηρία δεν είναι μόνιμη, γιατί ο Λόγος «ἐκτὸς ὧν τοῦ σώματος»². Ενώ στην περίοδο της Καινής Διαθήκης ο ίδιος ο Λόγος του Θεού έπαθε, «δι' ἡμᾶς», γιατί είναι σαρκωμένος πιά, και ιατρεύει και σώζει μόνιμα, τελείως και ριζικά τον άνθρωπο, δηλ. η σωτηρία γίνεται μόνιμη για όλους τους ανθρώπους, ζώντες και τεθνεώντες³. Κατά τον Μ. Αθανάσιο, ο Λόγος με την ενανθρώπιση «ἀνάγων εἰς προκοπὴν» ὅλη την ανθρωπότητα⁴. Έτσι ο τριαδικός Θεός έρχεται ως μία φυσική ενότητα, για να κάνει μία χαρισματική ενότητα πνευματοφόρων ανθρώπων, που εκφράζει πλήρως την πρόταση του Χριστού, «ἵνα πάντες ἐν ᾧσι, καθὼς σύ, πάτερ, ἐν ἐμοὶ κἀγὼ ἐν σοὶ» (Ιω. 17, 21)⁵. Δηλαδή ο

βάση και αρχή της θεώσεως της ανθρωπότητας, βλ. Χρήστος Φιλιώτης – Βλαχάβας, *Η Περί Αγίου Πνεύματος Διδασκαλία του Μ. Αθανασίου*, μν. έργ., σ. 216, Eugene Zaitsev, *An Analysis and Evaluation of Vladimir Lossky's Doctrine of Theosis* (διδ. διατρ), άνευ τόπου εκδόσεως 1998, σσ. 216 – 228. Πάντως η ενσάρκωση, δηλαδή ενανθρώπιση του Θεού Λόγου έχει απόλυτη υπαρξιακή αξία για κάθε άνθρωπο, βλ. Μάρκου Α. Σιώτου, *Ο μυστηριακός χαρακτήρ της Εκκλησίας του Χριστού*, Αθήναι 1987, σ. 5.

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α΄*, 63 PG 26, 144BC.

2. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Γ΄*, 31 PG 26, 389B.

3. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Γ΄*, 53 PG 26, 436A.

4. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Γ΄*, 52 PG 26, 432C.

5. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Γ΄*, 20 PG 26, 364C.

τριαδικός Θεός με την ενανθρώπιση του Λόγου έρχεται να οικοδομήσει μία μόνιμη κοινωνία με τους ανθρώπους, να μεταμορφώσει, να δώσει θεραπευτική και τελειωτική δύναμη και ενέργεια, που θα οδηγήσει σε μία πνευματική κοινωνική ενότητα όλων των ανθρώπων, κατά το πρότυπο της κοινωνικής ενότητας της τριαδικής αγάπης¹. Η ενανθρώπιση του Λόγου, κατά τον Μ. Αθανάσιο, δίνει τη δυνατότητα και την ευκαιρία σε όλους τους ανθρώπους να γίνουν «έν σώμα και έν Πνεῦμα» (Εφ. 4, 4), δηλ. χαρισματικά μέλη του σώματος του σαρκωμένου Λόγου, με τη μέθεξη του Αγίου Πνεύματος, και αυτό, όπως κηρύσσει ο απ. Παύλος, ώστε «εις ἄνδρα τέλειον καταστήσωσιν» (Εφ. 4, 13), δηλαδή ότι ο Χριστός ως Θεός, εμείς οι άνθρωποι κατά χάρη². Ο καθένας μάλιστα κατά τη δύναμη της δεκτικότητάς του. Εδώ είναι βέβαιο ότι ο Μ. Αθανάσιος ομιλεί για μίμηση της ενότητας της Αγίας Τριάδας και μετοχή στην ενότητά της και την κοινή ενέργεια από το χαρισματικό σώμα του σαρκωμένου Λόγου³.

Ο υπερβατικός Λόγος του Θεού Πατέρα, σαρκωμένος πιά, είναι αυτός που τέλεσε⁴ (όχι ανέλαβε)⁵ αυτό το έργο της ενοποίησης και τελείωσης «έν Αγίω Πνεύματι» όλης της κτίσης⁶. Ο σαρκωμένος Λόγος ομολογείται ως

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 23 PG 26, 372C.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 22 PG 26, 369A.

3. *Αὐτόθι*, 368C.

4. Ευστοχα σημειώνει ο Χρισόστομος Α. Σταμούλης ότι, «ή ὅλη Τριάδα ενεργεῖ τὸ μυστήριο τῆς ἐνανθρώπισης», βλ. Χρισοστόμου Α. Σταμούλη, *Θεοτόκος και ὀρθόδοξο δόγμα*, Τὸ Παλίμψηστον: Θεσσαλονίκη 2003, σ. 233. Ωστόσο, για να φανεί σαφέστερα η διάκριση του έργου του Λόγου, δηλ. του Ενανθρωπήσαντος, από το έργο του Πατέρα και του Αγίου Πνεύματος εμείς θα πούμε ότι, «ο Λόγος του Θεού ενεργεῖ τὸ μυστήριο τῆς ἐνανθρώπισης δια τῆς κοινῆς βουλῆς και ενεργείας τῆς Τριάδας».

5. Ο Λόγος δεν αναλαμβάνει το έργο του Πατέρα ή του Πνεύματος, και αυτό γιατί είναι ο ίδιος ο Λόγος που φανερώνει «ἐξαρχῆς» τον τριαδικό Θεό με τις θεοφάνειες, και τώρα και με την ενσάρκωση.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Γ'*, 22 PG 26, 369A· 23 PG 26, 372A. Σε ένα σημείο, ο Μ. Αθανάσιος παίρνοντας αφορμή από τα χωρία *Γεν. 1, 26* και *Ἐβρ. 2, 10* εξηγεί γιατί είναι ο Λόγος αυτός που τέλεσε αυτό το συγκεκριμένο έργο της

Υιός του Θεού. Ο Μ. Αθανάσιος χρησιμοποιεί το χωρίο Ψλ. 17, 14: «Ὁ Ὑψίστος ἔδωκε φωνὴν αὐτοῦ», σε άμεση συνάφεια με το χωρίο Ἰω. 3, 16:

ενανθρώπισης και της αποκατάστασης της σχέσεως του ανθρώπου προς τον Θεό, και όχι ο Πατέρας ή το Άγιο Πνεύμα (Λόγος περι τῆς ενανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ, 1 PG 25, 97C). Επειδή ο Θεός Πατέρας δημιουργεί «διὰ τοῦ Λόγου» τους ανθρώπους, γι' αυτό «διὰ τοῦ Λόγου» κάνει και την ανακαίνιση των ανθρώπων (Λόγος περι τῆς ενανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ, 10 PG 25, 113B). Ο Λόγος του Θεού λόγωσε τον άνθρωπο, που δεν σημαίνει απλά τη λογική και τη σοφία που υπάρχει στον άνθρωπο, αλλά το ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε κατ' εικόνα και καθ' ὁμοίωσιν από τον Λόγο και φέρνει μέσα του και τις ενέργειες του Λόγου, ώστε ο άνθρωπος να πορευθεί με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος πρὸς το «καθ' ὁμοίωσιν», δηλαδή την τελείωση (Λόγος Κατὰ Ελλήνων, 2 PG 25, 8A Λόγος περι τῆς ενανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ, 5 PG 25, 104C Λόγος Κατὰ Ελλήνων, 2 PG 25, 5CD. Βλ. Ilina Abadjieva, *Theosis – Reconsidered. The Dynamic Nature of Salvation: Gregory of Nyssa's "stages of mystical ascent" in the Life of Macrina re – visited through the Biography of Machig Labdrön and the Tibetan Vajrayana Tradition of Chod* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2006, σ. 62). Και ακριβώς αυτό είναι ο πρωταρχικός σκοπός της δημιουργίας του από τον Θεό, να βλέπει και να γεύεται τη δόξα του Θεού (Λόγος Κατὰ Ελλήνων, 7 PG 25, 16B. Βλ. επίσης Δέσπω Άθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Α'*, μν.έργ., σ. 104, Μιχαήλ Νάζμ, *Η θεοτόκος κατά τον Ιωάννην τον Δαμασκηνόν* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1984, σ. 52). Το γεγονός ότι ο Λόγος του Θεού ενεργεί τη δημιουργία των ανθρώπων «κατ' εικόνα» και «καθ' ὁμοίωσιν του», υπονοεί τρία χαρακτηριστικά σχετικά με τον άνθρωπο: 1) την ικανότητα της θεόδοτης λογικής και αυτεξουσιότητας, γιατί οι άνθρωποι είναι χάριτι εικόνες του Λόγου, της φυσικής εικόνας του Πατέρα (Κολ. 1, 15), 2) την κυριαρχικότητα και την κοινωνικότητα, και 3) το μυστήριο της θεώσεως. Με απλά λόγια, ο άνθρωπος ως λογικό όν είναι ικανός να ερευνά τον κτιστό κόσμο και τα κτιστά όντα (ακόμη και να γίνει επιστήμονας), να κατανοήσει τη θεία πρόνοια και να έχει έννοια για την αιδιότητα του Θεού, ώστε να αυτοπροσδιορίζεται και να κατευθύνεται με τη ζωοποιητική θεία χάρη του Αγίου Πνεύματος προς τον Θεό, για να ζει κατά χάρη αθάνατη ζωή (Λόγος Κατὰ Ελλήνων, 2 PG 25, 5CD). Ο άνθρωπος, όμως, παρεκκλίνει από την ευθύ δρόμο, και με την πτώση απομακρύνθηκε από τη μετοχή στη δόξα του ενός και αληθινού Θεού και διέκοψε την «έν Άγίω Πνεύματι» όραση του Λόγου, ο οποίος ενεργησε την «κατ' εικόνα» του Θεού δημιουργία του (Οι πρωτοπλάστοι είχαν την πνευματική, «έν Άγίω Πνεύματι», όραση του Λόγου του Θεού, και «έν αὐτῶ» ήταν σε κοινωνία με τον Πατέρα, του οποίου ο Λόγος είναι φυσική εικόνα, βλ. Κατὰ Ἀρειανῶν Γ', 6 PG 26, 332C Κατὰ Ἀρειανῶν Α', 9 PG 26, 29A). Για το λόγο αυτό ακριβώς σαρκώθηκε η φυσική εικόνα του Πατέρα, ο Λόγος, για να αναδημιουργήσει τον άνθρωπο που δημιουργήθηκε «κατ' εικόνα» του.

«οὕτω γὰρ ἠγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκεν»¹, ὥστε να αποδείξει ὅτι ὁ Ὑψιστος Πατέρας «ἔδωκεν φωνὴν αὐτοῦ», δηλαδή τὸν Λόγο², τὸν ἴδιο τὸν μονογενῆ Υἱό, που «ἔκλινεν οὐρανούς καὶ κατέβη» (Ψλ. 17, 10), καὶ αὐτό για τὴ σωτηρία καὶ θεοποίηση ὅλων τῶν ἀνθρώπων³, δηλαδή ἐθνῶν, ὄχι μόνο τοῦ Ἰσραήλ⁴. Αὐτή ἡ ἱστορική συνείδηση διαμορφώνεται ἀκόμη στα πρῶτα βήματα τῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Ἐτσι ἡ θεολογία ἔχει ὡς προϋπόθεση τὴν ἐμπειρία τῆς πρῶτης χριστιανικῆς κοινότητος, ἡ ὁποία βιώνει τὸν Χριστό ὡς τὸν Κύριο Γιαχβέ, ὡς τὸν ἄνθρωπο «ἐξ οὐρανοῦ», κατὰ τὸ χωρίο Α΄ Κορ. 15, 47: «ὁ δεύτερος ἄνθρωπος ὁ Κύριος ἐξ οὐρανοῦ»⁵. Καὶ αὐτό γιατί αὐτός ὁ «ἐπουράνιος ἄνθρωπος», που εἶναι «ἐξ οὐρανοῦ», ὀνομαζόμενος καὶ νέος Ἀδάμ, δὲν εἶναι μόνο ἄνθρωπος, ὅπως ἦταν ὁ παλαιός Ἀδάμ, ἀλλὰ εἶναι ὁ Κύριος Λόγος, που «ἐξ οὐρανοῦ καταβεβηκέναι» (Ἰω. 6, 38) καὶ «σὰρξ ἐγένετο» (Ἰω. 1, 14)⁶. Ὁ «καταβάς» καὶ σαρκωμένος Λόγος εἶναι ὁ ἀναστημένος καὶ ἀναληφθεὶς Χριστός, ἔτσι που να ἔχει πλήρη ἐφαρμογή ὁ λόγος τοῦ ἀπ. Παύλου: «ὁ καταβάς αὐτός ἐστι καὶ ὁ ἀναβάς ὑπεράνω πάντων τῶν οὐρανῶν» (Ἐφεσ. 4, 10)⁷. Βέβαια, ὅπως υπογραμμίζει ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ἡ κατάβαση (ἐνσάρκωση) καὶ ὁ σταυρικός θάνατος τοῦ Λόγου ἐρμηνεύεται «σωματικῶς», δηλ. «οἰκονομικῶς», ἐνῶ ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ἀνάληψή του, ἀν

---

1. Βλ. Ἀθανάσιου Γ. Παπαρνάκη, *Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ὡς ἐρμηνευτὴς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης* (διδ. διατρ.), μν. ἐργ., σ. 130.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 38 PG 26, 92B.

3. Αὐτόθι, 92B. Βλ. ἐπίσης, *Επισκοπ Ἀθανασίη Јефтић, Πατρολογία, Источни Отици и Писци 4 и 5 века: од Никеје до Χαλκιδονα (325 – 451. г.)*, μν. ἐργ., σ. 221. Πρέπει να σημειωθεῖ, ἐξάλλου, ὅτι για τὸν Μ. Ἀθανάσιο τὸ μυστήριο τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου συντελεῖται με τὴ χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μέσα στα πλαίσια τῆς Θείας Λειτουργίας, με κέντρο πάντα τὴ Θεία Ευχαριστία. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Πρὸς Μάξιμον φιλόσοφον*, 2 PG 26, 1088C.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 43 PG 26, 100C.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 44 PG 26, 104A.

6. Αὐτόθι, 104A.

7. Αὐτόθι, 101C.

και είναι ως Θεός και άνθρωπος, «δι' ἡμᾶς», ερμηνεύονται «θεικῶς», γιατί ο Χριστός «Θεὸς ἦν ἐν σώματι», ο ίδιος ο Θεός Λόγος¹.

Ο Μ. Αθανάσιος για την ενανθρώπιση δηλ. τη «συγκατάβασιν εἰς τὴν κτίσιν»² του Λόγου χρησιμοποιεί τον όρο «ἔνσαρκον ἐπιδημίαν», ένας άλλος όρος για την «οἰκονομία»³, την οποία ο Χριστός ενεργεί «δι' ἡμᾶς», και «οὐ δι' ἑαυτόν» (η διατύπωση «δι' ἡμᾶς» εξυπηρετεί τον αγώνα κατά των αρειανών, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι η ενανθρώπιση είναι η αιτία της τελείωσης του Λόγου, όχι της κτίσης)⁴. Η αρειανική διδασκαλία για την ηθική προκοπή και ύψωση του Υιού, Χριστού είναι άρνηση της συγκατάβασης, δηλ. ενανθρώπισης του ίδιου του Θεού «δι' ἡμᾶς»⁵, όπως είδαμε λίγο παραπάνω με βάση τα ι. κείμενα της Αγίας Γραφής. Βέβαια, μία τέτοια διδασκαλία για το πρόσωπο του Χριστού, όπως αυτή των αρειανών, έχει θεολογικές επιπτώσεις μέσα στη ζωή της Εκκλησίας, και όχι μόνο ηθικές. Και αυτό γιατί ο Χριστός, κατά τη διατύπωση του Μ. Αθανασίου, είναι «Θεὸς σάρκα φορῶν», και όχι «κοινὸς ἄνθρωπος», όπως τον θέλουν οι αρειανοί, οι οποίοι, θέλοντας ή μη, δέχονται τη διδασκαλία

---

1. Αυτόθι, 101CD: «ἀνέστη δέ, ὅτι Θεὸς ἦν αὐτὸς ἐν σώματι».

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 62 PG 26, 280A. Περισσότερα για τη σημασία του όρου «συγκατάβασις, βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του Melvin E. Lawrenz, III, *The Christology of John Chrysostom*, μν. έργ., σσ. 165 – 176.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 59 PG 26, 133C.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 51 PG 26, 429C· 39 PG 26, 408B. Ο Θεός ως άκτιστος δεν έχει ανάγκη από ενσάρκωση, δηλαδή τίποτα δεν μπορεί να αναγκάσει τον τριαδικό Θεό, γιατί δεν ανήκει στην κτιστή πραγματικότητα. Η αναγκαιότητα της ενσάρκωσης αφορά το ανθρώπινο γένος, το οποίο ανήκει στην κτιστή κατηγορία υπάρξεως. Στην προκειμένη περίπτωση είναι πολύ χαρακτηριστική και η παρατήρηση του Μ. Βασιλείου, ο οποίος ερμηνεύει την οικονομική ενανθρώπιση του Υιού, όχι ως «ἠναγκασμένην ὑπηρεσίαν ἐκ δουλικῆς ταπεινότητος», αλλά ως «ἐκούσιον ἐπιμέλιαν, ἀγαθότητι καὶ εὐσπλαγχνία, κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, περὶ τὸ ἴδιον πλάσμα ἐνεργουμένην». Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 18 PG 32, 100B.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 40 PG 26, 96A· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 24 PG 26, 376A.

του αιρετικού Παύλου Σαμοσατέως¹. Κατά την Εκκλησία, της οποίας πίστη κρατάει ο Μ. Αθανάσιος, ο Χριστός δεν είναι άνθρωπος που έγινε Θεός, αλλά, όπως έχουμε δει, ο ερχόμενος Θεός και Λόγος, που «ἀληθινὴν ἐφόρεσε σάρκα»², «δι' ἡμᾶς»³. Και αυτό το βεβαιώνει ο ίδιος ο Χριστός, ο απεσταλμένος Υιός του Θεού, ο οποίος στον διάλογο με τους άπιστους Ιουδαίους φανερώνει ότι αυτός είναι ο «λαλῶν» και «αποκαλυφθεὶς» Λόγος του Θεού Πατέρα στην Παλαιά Διαθήκη, που αποστέλλεται τώρα από τον Πατέρα στην κατάσταση του ανθρώπου, επιτελώντας τη βουλή εκείνου που τον απέστειλε: «καὶ ὁ πέμψας με πατήρ, αὐτὸς μεμαρτύρηκε περὶ ἐμοῦ οὔτε φωνὴν αὐτοῦ ἀκηκόατε πώποτε οὔτε εἶδος αὐτοῦ ἐωράκατε, καὶ τὸν λόγον αὐτοῦ οὐκ ἔχετε μένοντα ἐν ὑμῖν, ὅτι ὃν ἀπέστειλεν ἐκεῖνος, τούτῳ ὑμεῖς οὐ πιστεύετε» (Ιω. 5, 37 – 38)⁴.

Για τους ασεβεῖς αρειανούς ὅμως, και για τους άπιστους ιουδαίους, η γέννηση του Θεού στον χρόνο, με την οποία γίνεται αληθινός άνθρωπος, «δι' ἡμᾶς», ὅπως και ο σταυρικός θάνατος, ἦταν ἀπίστευτο γεγονός⁵. Ενώ για την Εκκλησία, η γέννηση του Θεού στον χρόνο (η άμεση σχέση Θεού και ανθρώπου), δηλ. η οικονομική ενανθρώπιση του ζωοποιού Λόγου του Θεού, και η ανάστασή του, είναι ζήτημα ζωής και θανάτου, αυτή είναι η μόνη αιτία και λύση για τη σωτηρία των ανθρώπων, τον αφανισμό των αμαρτιῶν και της φθοράς του θανάτου, με άλλα λόγια την τελείωση ὅλης της κτίσης. Η οικονομική ενσάρκωση του ζωοποιού Λόγου, Χριστού, «δι' ἡμᾶς», ολοκληρωμένη με την ανάσταση και την ανάλυση, κατευθύνεται

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 51 PG 26, 429B.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 53 PG 26, 433C.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 39 PG 26, 92C.

⁴. Ο Σωτήρας Χριστός, ο απεσταλμένος Υιός του Θεού, φανερώνει ότι αυτός είναι ο απεσταλμένος και αποκαλυφθεὶς Λόγος του Θεού στην Παλαιά Διαθήκη, που «εἶδος ἐστὶ τοῦ Πατρὸς ἑαυτοῦ», και αυτό σημαίνει ομοούσιος με τον Πατέρα, δηλ. «εἰκὼν καὶ χαρακτήρ αὐτοῦ», στον οποίον οράται ο Πατέρας, βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 16 PG 26, 356BC.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 27 PG 26, 381A.

σε ένα σκοπό, στον αφανισμό των αμαρτιών και της φθοράς του θανάτου¹, που επιτέλεσε ο Χριστός όχι ως άνθρωπος, όπως κηρύσσουν οι αρειανοί, αλλά ως παντοδύναμος Θεός, γιατί ο θάνατος δεν είχε τόσο μεγάλη

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Γ'*, 31 PG 26, 389BC. Βλ. επίσης, Peter Meinhold, *Ἡ οἰκουμενικὴ σπουδαιότης τῆς θεολογίας καὶ τῆς ζωῆς τοῦ Μεγάλου Αθανασίου*, στην *ΚΑΡ*, Τομ. 11, Τεύχος Α', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 97. Με την ενσάρκωση, τον σταυρικό θάνατο και την ανάσταση ο ζωοφόρος και αθάνατος Λόγος του Θεού Πατέρα κατέστησε το ανθρώπινο σώμα άφθαρτο και αθάνατο, και ταυτόχρονα φώτισε και μεταμόρφωσε τέλεια και πνευματικά την ουσία της ψυχῆς, θέωσε δηλαδή χάριτι ὅλο τον άνθρωπο. Ο Χριστός ως ο Θεός Λόγος και Κύριος ὅλης της κτίσεως δεν ἔχει ἀνάγκη για ἀνοδο προς τη βασιλεία των ουρανῶν, ἀλλὰ εμεῖς οἱ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι προσληφθήκαμε μυστικῶς στην ἀνθρωπότητα του Χριστοῦ ἔχουμε ἀνάγκη να ξαναγεύσουμε τη δόξα και βασιλεία του, που εἶναι ἡ δόξα της τριαδικῆς Θεοῦ και δεν ἔχει τέλος. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Πρὸς Μάξιμον φιλόσοφον*, 2 PG 26, 1088A· *Κατά Αρειανῶν Β'*, 53 PG 26, 260B· *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 25 PG 25, 140C. Κατὰ τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο, ὅλα τα σωτήρια γεγονότα της ἐνσαρκῆς παρουσίας του Θεοῦ Λόγου, Χριστοῦ ἔχουν μόνο ἓναν σκοπό, τη σωτηρία των ἀνθρώπων, δηλαδή «τελείωσιν» και «ἀνάπλασιν» ὅλου του ἀνθρώπινου γένους, που σημαίνει ἐπάνοδος του στην κατάσταση της χάριτος, εἰδικότερα, στην κατάσταση του «εὖ», ἀπὸ την ὁποία ἀπομακρύνθηκε ἡ ἀνθρωπότητα με την πτώση των πρωτοπλάστων, ἀρνώντας τις ζωοποιῆς ἐνέργειες του Θεοῦ. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΘ'*, *Θεολογικὸς τρίτος, Περὶ Υἱοῦ*, ΙΘ' PG 36, 100A· *Λόγ. Α'*, *Θεολογικὸς τέταρτος, Περὶ Υἱοῦ*, Β' PG 36, 105B, *Λόγ. ΛΗ'*, *Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἶπουν Γενέθλια τοῦ Σωτήρος*, ΙC' PG 36, 329C, *Λόγ. ΛΗ'*, *Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἶπουν Γενέθλια τοῦ Σωτήρος*, Γ' PG 36, 313C. Βλ. ἐπίσης, Γεώργιου Μαντζαρίδη, *Τὸ «ἀπροῦπόθετο» τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως*, στην *Επιστημονικὴ Επετηρίδα*, Τομ. 11, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 199 – 200. Πάντως ως τελικὸς σκοπὸς της ἐνσαρκῆς Οικονομίας του Λόγου του Θεοῦ, θεωρεῖται ἡ ἀνακεφαλαίωση της κτίσεως στον Χριστό, και ἡ ἐπιστροφή της στον Πατέρα ως «θεοποιούμενη» και «υιοποιούμενη» ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 25 PG 26, 589B. Βλ. ἐπίσης, Ἁγίου Γρηγορίου, *Λόγ. Α'*, *Θεολογικὸς τέταρτος, Περὶ Υἱοῦ*, Ε' PG 36, 109A. Βλ. για περισσότερα Πρεσβ. Χρῆστος Σ. Φιλιώτης – Βλαχάβας, *Τὸ μυστήριον τῆς θείας Οἰκονομίας στὰ ἔργα τοῦ ἀγ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας πρὸ τῆς Νεστοριανικῆς διαμάχης* (διδ. διατρ.), μν. ἐργ., σ. 313. Σημαντικὲς παρατηρήσεις για το θέμα, βλ. Ἱερομονάχου Αθανασίου Jestic, *Λειτουργία καὶ πνευματικότης*, στην *ΚΑΡ*, Τομ. 10, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 212, Νικολάου Λουδοβίκου, *Μεταφυσικὴ ἢ ἐσχατολογία τοῦ σώματος*, στην *Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Τομ. 1, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 122.

δύναμη, όση κατείχε ο σαρκωμένος Λόγος, Χριστός, όπως κηρύσσει ο απ. Πέτρος: «ὄν ὁ Θεός ἀνέστησε λύσας τὰς ὠδῖνας τοῦ θανάτου, καθότι οὐκ ἦν δυνατὸν κρατεῖσθαι αὐτὸν ὑπ' αὐτοῦ» (Πραξ. 2, 24)¹. Πώς συντελείται, όμως, η θεωτική τελείωση όλης της κτιστής ανθρωπότητας;

Ο τρόπος με τον οποίο συντελείται η θεωτική τελείωση της ανθρωπότητας, ως πραγματικότητα της ενανθρώπησης, καθώς και η ίδια η ενανθρώπηση, υπερβαίνει τον κτιστό λόγο και τα όρια της καταληπτικής δύναμης του νου. Η τελείωση, ως θεραπεία της αρρωστημένης ανθρώπινης φύσης, είναι ένα άρρητο και ακατάληπτο μυστήριο. Είναι βέβαιο όμως ότι η τελείωση της ανθρωπότητας συντελείται μέσα στον ίδιο τον Χριστό, ο οποίος είναι η σαρκωμένη πιά Σοφία και Δύναμη του Θεού: «Χριστὸν Θεοῦ δύναμιν καὶ Θεοῦ σοφίαν» (Α΄ Κορ. 1, 24)². Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι κατά τον Μ. Αθανάσιο η ορθή ερμηνεία αυτού του χωρίου του απ. Παύλου, που παρερμήνευαν οι αρειανοί, προκύπτει από τη χρήση της γενικής «αὐτοῦ», δηλ. «τοῦ Θεοῦ ἔστιν δύναμις καὶ σοφίας ὁ Χριστὸς», που δείχνει ότι ο Χριστός ως Σοφία και Δύναμη είναι «ἴδιος της οὐσίας τοῦ Πατρὸς»³. Ἐτσι ο Χριστός, ως Σοφία και Δύναμη, ως Θεός και Λόγος, ως Υἱός του Θεού, δεν έχει ανάγκη να προοδεύει, να τελιώνεται, είναι τέλειος⁴, αλλά η ανθρώπινη φύση που την προσέλαβε ως Θεός έχει ανάγκη τελείωσης, και αυτό γιατί οι άνθρωποι έχουν ανάγκη και δυνατότητα τελείωσης⁵. Εντύπωση προξενεί ότι το ανθρώπινο σώμα, το οποίο προσέλαβε ο Λόγος, γίνεται «ἴδιον αὐτοῦ» σώμα⁶ (ταυτόχρονα και «ἡμέτερον σώμα»⁷), με άλλα λόγια είναι το σώμα του ίδιου του Θεού, όπως βεβαιώνει ο απ. Παύλος, «ὅτι

---

1. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 44 PG 26, 104B.

2. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 51 PG 26, 432B.

3. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 11 PG 26, 36A.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 51 PG 26, 429C-52 PG 26, 432C.

5. Αὐτόθι, 432B.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 31 PG 26, 389A.

7. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 44 PG 26, 241B.

ἐν αὐτῷ (ενν. τον Χριστό) κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς» (Κολ. 2, 9)¹. Και επειδή το ανθρώπινο σώμα είναι «ἴδιον» του Λόγου, δηλ. γίνεται «σῶμα της Σοφίας»², είναι κατανοητό η τελείωση, η προκοπή της ανθρώπινης φύσης να συντελείται μέσα στον Χριστό, και όχι έξω από αυτόν³, και να λέγεται ότι αυτός «προκόπτει», λόγω της ιδιότητας του σώματος⁴, έτσι που να έχει πλήρη εφαρμογή ο λόγος του απ. Λουκά: «καὶ Ἰησοῦς προέκοπτε σοφία καὶ ἡλικία καὶ χάριτι παρὰ Θεῷ καὶ ἀνθρώποις» (Λκ. 2, 52)⁵. Εδώ είναι σημαντικό να τονιστεί ότι το όνομα «Ἰησοῦς» του χωρίου Λκ. 2, 52 ερμηνεύεται με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, αναφέρεται στη θεία Οικονομία και εντάσσεται στο μυστήριο της ενανθρωπήσεως του Λόγου, Σοφίας του Θεού⁶. Με απλά λόγια, το όνομα «Ἰησοῦς» αναφέρεται στην ανθρώπινη φύση της Σοφίας, αυτή είναι το «οἶκον» που «ῥηκοδόμησεν ἑαυτῇ» η Σοφία του Θεού (Παροιμ. 9, 1), και έκανε να προκόπτει «ἐν αὐτῇ», κατά το χωρίο Λκ. 2, 52⁷. Εδώ ο Μ. Αθανάσιος χρησιμοποιεί μία διατύπωση, που εκφράζει ακριβέστερα θα λέγαμε το χωρίο του απ. Λουκά: «αὐτὸς (ενν. τον Ιησού) ἐν ἑαυτῷ (ενν. τη Σοφία) προέκοπτε»⁸. Έτσι το ερμηνευτικό κλειδί για την ορθή κατανόηση του χωρίου Λκ. 2, 52 είναι το μυστήριο του Χριστού ως Θεανθρώπου, που αδυνατούν να κατανοήσουν οι αρειανοί⁹. Το μυστήριο της ενσάρκωσης του

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 31 PG 26, 389A.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 53 PG 26, 436A.

3. Αυτόθι, 433C – 436A.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 52 PG 26, 433A· 54 PG 26, 436B.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 52 PG 26, 433B.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 53 PG 26, 436AB.

7. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 52 PG 26, 433B.

8. Αυτόθι, 433B.

9. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 51 PG 26, 429BC: «Εἰ δὲ Θεὸς ἐστι σὰρκα φορῶν, ἐπειδὴ καὶ τοῦτό ἐστιν ἀληθῶς, καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο, καὶ Θεὸς ὢν ἐπὶ γῆς κατήλθε· ποίαν εἶχε προκοπὴν ὁ ἴσα Θεῷ ὑπάρχων;».

Λόγου, Σοφίας του Θεού παρέχει ακριβώς αυτήν τη δυνατότητα, της τελείωσης. Τελικά ο Μ. Αθανάσιος είναι σαφής, το χριστολογικό χωρίο Ακ. 2, 52 πρέπει να ερμηνεύεται «άνθρωπίνως», δηλαδή κατά το λόγο της θείας Οικονομίας¹.

Από όσα αποκαλύπτεται μπορούμε να σημειώσουμε ότι η θεωτική τελείωση και προκοπή της ανθρώπινης φύσης μέσα στον Χριστό συμβαίνει βαθμαία, όχι στιγμαία, δυναμικώς, όχι στατικώς, κατά τη διατύπωση του Μ. Αθανασίου: «τὸ ἀνθρώπινον ἐν τῇ Σοφίᾳ προέκοπτεν, ὑπεραναβαῖνον κατ' ὀλίγον τὴν ἀνθρώπινην φύσιν, καὶ θεοποιούμενον»². Με άλλα λόγια η τελείωση της ανθρώπινης φύσης «ἐν Χριστῶ» ἔχει ξεκίνημα και προχώρημα, και μετά ολοκλήρωση: ενανθρώπηση – ανάληψη. Ἐτσι η τελειωτική προκοπή της ανθρώπινης φύσης είναι μία δυναμική πράξη και πορεία, που περιλαμβάνει όλες τις φάσεις της επίγειας ζωής του Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὡς εκ τούτου, κατά τον Μ. Αθανάσιο, καταλαβαίνει κανείς γιατί ο απ. Λουκάς στο χωρίο 2, 52 συνδέει την τελειωτική προκοπή του ανθρώπινου εκτός με τη Σοφία και τη χάρη, δηλ. την κοινή ενέργεια της Θεότητας³, με την «ἡλικίαν»: «καὶ Ἰησοῦς προέκοπτε σοφία καὶ ἡλικία καὶ χάριτι». Ο Χριστός, ως ο Λόγος και η Σοφία, είναι φορέας της θεότητας και της ανθρωπότητας. Ἐτσι ως Σοφία δεν μεγαλώνει με την ηλικία, γιατί είναι Θεός, αλλά ως ἄνθρωπος είναι βέβαιο ότι μεγαλώνει, λόγω της ιδιότητας του σώματος, γι' αυτό και λέγεται στο χωρίο ότι αυτός «προκόπτειν»⁴. Και ο Χριστός όσο προκόπτει δηλ. μεγαλώνει «κατ' ὀλίγον» ως ἄνθρωπος, τόσο προκόπτει και τελειοποιείται το ανθρώπινο «ἐν τῇ Σοφίᾳ», δηλ. «ἐν Χριστῶ» και στην κοινή ενέργεια της Θεότητας, και σιγά σιγά ο Χριστός φανερώνει τον εαυτό του ως Θεός και Λόγος με τα ἔργα του ενώπιον των ἀνθρώπων⁵. Συνεπώς ἔρχεται και η πρώτη ομολογία του ἀληθινοῦ

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 52 PG 26, 432C.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 53 PG 26, 436A.

³. Αὐτόθι, 436A.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 54 PG 26, 436B.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 52 PG 26, 433A.

προσώπου του Χριστού, ως «Υιοῦ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος» (Μτ. 16, 16)¹. Πάντως η προκοπή της ανθρώπινης φύσης ως θεοποίηση και χάρη, ως αφανισμός των αμαρτιῶν και της φθοράς του θανάτου μέσα στον Χριστό, μεταδίδεται από τη Σοφία σε όλους τους ανθρώπους, λόγω της ενανθρώπησης, δηλαδή της ομοιότητας και της συγγένειας της ανθρωπότητας του Λόγου². Και για τους ίδιους λόγους η ανάσταση του Χριστού επεκτείνεται σε όλη την ανθρωπότητα, η οποία ανεβάζεται στους ουρανοὺς «παρ' αὐτοῦ»³.

Το μυστήριο της ενανθρώπησης του Λόγου, «δι' ἡμᾶς», εξηγεί το μεσσιακό χωρίο του Ησαΐα, «οὗτος...περὶ ἡμῶν ὀδυνᾶται» (Ησ. 53, 4), που ερμηνεύεται από τον Μ. Αθανάσιο σε μία ενότητα και συνέχεια με τα χωρία Μτ. 8, 17 και Α' Πέτρ. 2. 24, 4. ⁴. Ο «πάσχων δούλος» του Γιαχβέ στον Ησαΐα είναι ο «λαλῶν» και «αποκαλυφθεὶς» ἄσαρκος Λόγος του Θεοῦ που προκαταγγέλλει «ἐαυτόν» ως σαρκωμένο και «πάσχοντα δούλο», «δι' ἡμᾶς»⁵. Ἐτσι ο «λαλῶν» και «ἐπιφανής» Λόγος που αποκαλύπτει (τον τριαδικό Θεό) στον Ησαΐα, «ο λόγος ὁ γενόμενος παρὰ Κυρίου πρὸς Ησαΐα...τάδε λέγει Κύριος» (Ησ. 2. 1, 49. 5), αν και είναι ο Θεός, «καθήμενος

---

¹. Αὐτόθι, 433B.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 53 PG 26, 433BC.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 33 PG 26, 393C. Πρβλ. επίσης, Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός*, Κεφ. IC' PG 45, 52C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 31 PG 26, 389BC 33 PG 26, 396B.

⁵. Βλ. Ησ. 49, 5: «καὶ νῦν οὕτως λέγει Κύριος ὁ πλάσας με ἐκ κοιλίας δούλον ἐαντῶ τοῦ συναγαγεῖν τὸν Ἰακώβ πρὸς αὐτόν καὶ Ἰσραὴλ - συναχθήσομαι καὶ δοξασθήσομαι ἐναντίον Κυρίου». Εδώ είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί ότι ο Μ. Αθανάσιος κατά την ερμηνεία του χωρίου Ησ. 49, 5 (κατὰ των αρειανῶν) αναγνωρίζει ότι ο Λόγος ομιλεῖ στον Ησαΐα, και προκαταγγέλλει «ἐαυτόν» ως σαρκωμένο και «δούλο τοῦ Θεοῦ», και αυτό «δι' ἡμᾶς», γι' αυτό και τίθεται ως αιτία «εἰς τὸ συναγαγεῖν», δηλ. η συναγωγή της Εκκλησίας, γι' αυτό και το «πλάττεται» ερμηνεύεται εδώ ως ενσάρκωση, δηλ. ως θεία Οικονομία. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 51 PG 26, 256C: «διὰ δὲ τοῦ προφήτου Ἡσαΐου τὸ ὅμοιον σημάδιον θέλων, πάλιν λέγει (ενν. τον Λόγο)...».

ἐπὶ θρόνου ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρμένου» (Ἠσ. 6, 1), αργότερα γίνεται και ο «πάσχων» δούλος του Γιαχβέ και Χριστός, γιατί με την ενσάρκωση το ανθρώπινο σώμα γίνεται «ἴδιον αὐτοῦ» σώμα¹, δηλαδή «ἰδιοποιεῖται» ἀπὸ τον Λόγο². Ως εκ τούτου, καταλαβαίνει κανείς εύκολα ὅτι ὅλα τα πάθη του Χριστοῦ ερμηνεύονται μόνο ὑπὸ την προϋπόθεση ὅτι γίνεται ἡ διάκριση θεολογίας και οικονομίας, γιατί ο Χριστός είναι Θεός και ἄνθρωπος, δηλ. «ἐν τῇ τοιαῦτα πασχούση σαρκὶ ἦν ὁ Λόγος», κατὰ τη διατύπωση του Μ. Αθανασίου³. Ἐτσι τα πάθη δεν ἀποδίδονται στον Λόγο κατὰ τη θεότητα, ἡ οποία είναι «ἄτρεπτη» και «ἀναλλοίωτη»⁴, ἀλλὰ στον Λόγο κατὰ την ἀνθρωπότητα, «οἰκονομικῶς», δηλ. «δι' ἡμᾶς», σύμφωνα με τα χωρία Ἠσ. 53, 4, Μτ. 8, 17 και Α' Πέτρ. 2, 24, 4.⁵ Εμεῖς θα λέγαμε ἐδῶ ὅτι ο ἴδιος ο Λόγος με τη μορφή του ἑνσαρκου Λόγου ὑπέστη τα πάθη της

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 31 PG 26, 389C· *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 18 PG 25, 128A.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 8 PG 25, 109C.

3. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 55 PG 26, 437B.

4. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 22 PG 26, 57B· *Πρὸς Ἐπίκτητον ἐπίσκοπον Κορίνθου, κατὰ τῶν αἰρετικῶν, Ἐπιστολή*, 5 PG 26, 1060A.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 31 PG 26, 389BC· 33 PG 26, 396B. Βέβαια, αὐτὴ ἡ κατανόηση του 53 κεφαλαίου του Προφήτη Ἠσαΐα γενικῶς ὡς προφητεία για τα πάθη του Λόγου, Χριστοῦ κατὰ την ἀνθρωπότητα, είναι μία παραδοσιακὴ κατανόηση και κοινὴ διδασκαλία της προσηγηθείσας παράδοσης της Εκκλησίας, ἀλλὰ και της μεταγενέστερης, βλ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Παιδαγωγός*, 3, 1 PG 8, 557C, Ὡριγένους, *Κατὰ Κέλσον* 6, 75 – 77 PG 11, 1409 – 1413, Ἁγίου Ἰππολύτου Ῥώμης, *Ἀπόδειξις ἐκ τῶν ἁγίων Γραφῶν περὶ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἀντιχρίστου*, 44 PG 10, 761B, Ἁγίου Ἰουστίνου, *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος*, 13 PG 7, 501 – 504BC, Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΘ'*, *Θεολογικός τρίτος, Περὶ Υιοῦ*, ΙΘ' PG 36, 100B, Μεγάλου Βασιλείου, *Ὁμιλία εἰς τον ΜΔ' Ψαλμόν*, 4 PG 29, 396C, Θεοδώρητου Κύρου, *Ἐρμηνεῖα εἰς τὸν προφήτην Ἠσαΐαν*, PG 81, 441A κτλ.

ανθρωπότητας, και αυτό γιατί αυτός, ο Θεός Λόγος γεννιέται «σαρκί» από τη Θεοτόκο Μαρία, όπως διδάσκει ο Μ. Αθανάσιος¹.

Ο Μ. Αθανάσιος ερμηνεύει τα αδιάβλητα πάθη του σαρκωμένου Λόγου², δηλαδή «τὰς διὰ τὴν σάρκα λεγομένας ἀσθενείας αὐτοῦ», όπως είναι: η «γέννησις», η «αὔξησις σαρκί», η «πείνα», η «δίψα», η «κούραση», «ο φόβος», «τα δάκρυα», «η αποφυγή του ποτηρίου του θανάτου», «ο πόνος», «η ὑψωση πάνω στον σταυρό» και ο «θάνατος»³, κατά το λόγο της Οικονομίας, «ἀνθρωπίνως», γιατί αυτά εκδηλώνονται για τη διεξαγωγή της θείας Οικονομίας⁴. Έτσι αποδίδει τα αδιάβλητα πάθη στον Λόγο, γιατί είναι σαρκωμένος πιά⁵, τονίζοντας ότι αυτά εκδηλώνονται λόγω της πραγματικής ενσάρκωσης του Θεού Λόγου⁶. Ειδικότερα, ο Χριστός επιτρέπει να εκδηλωθούν τα φυσικά αδιάβλητα πάθη ως απόδειξη της αληθούς ενανθρωπήσεως του Λόγου, «δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν»⁷. Είναι βέβαιο ότι τα πάθη του Λόγου κατά την

---

¹. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 33 PG 26, 393B. Για τον όρο «Θεοτόκος» βλ. τη γραμμή και τη σχέση Μ. Αθανασίου – Διδύμου Αλεξανδρείας – αγ. Κύριλλο Αλεξανδρείας στη μελέτη του Lois Mounir Farag, *St. Cyril of Alexandria, A New Testament Exegete: His Exegetical Method and Theology as Presented in his Commentary on the Gospel of John* (διδ. διατρ.), Washington 2003, σσ. 60 – 61.

². Αν και ο όρος «ἀδιάβλητα πάθη» απουσιάζει από τον Μ. Αθανάσιο και τους Καππαδόκες Πατέρες, υπάρχει στα κείμενά τους ως ερμηνευτική πρόταση και περιεχόμενο. Κατά τη πληροφορία της Δέσπως Ἀθ. Λιάλιου, ο πρώτος που θα συστηματοποιήσει τη διδασκαλία για τα λεγόμενα αδιάβλητα πάθη του Χριστού είναι ο αγ. Ιωάννης ο Δαμασκηνός, βλ. *Ερμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Γ'*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 286 – 287.

³. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 34 PG 26, 396BC.

⁴. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 55 PG 26, 437B.

⁵. Αυτόθι, 437B: «Καὶ γὰρ οὐκ εἴρηται ταῦτα πρὸ τῆς σαρκός· ἀλλ' ὅτε ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο, καὶ γέγονεν ἄνθρωπος».

⁶. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 34 PG 26, 396A.

⁷. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 42 PG 26, 412A.

ανθρωπότητα δεν βεβηλώνουν την άπαθη θεία φύση του, γιατί ο Λόγος του Θεού δεν υπόκεινται στο σώμα και τους περιορισμούς του¹. Δηλαδή το ανθρώπινο είναι υπό την εξουσία του Λόγου², ή όπως διατυπώνει ο Μ. Αθανάσιος, «ή σάρξ ύπούργει τοῖς τῆς θεότητος ἔργοις», και αυτό γιατί «ἐν αὐτῇ ἐγένετο», δηλαδή «Θεοῦ γὰρ ἦν σῶμα»³. Με άλλα και λίγα απλά λόγια, ο Λόγος προσλαμβάνει την ανθρώπινη φύση για να πραγματώσει τη σωτηρία των ανθρώπων, και όχι για να υπόκειται σε αυτό⁴.

4. Αναλυτική προσέγγιση των ιδιαίτερων “ὀνομάτων” του Χριστού με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας

Λόγος. Το ὄνομα «Λόγος» δηλώνει τον Χριστό κατά τη θεότητα⁵, και με τα ὀνόματα «Σοφία», «Δύναμις» και «ἀπαύγασμα» είναι ὁμολογία του «γεννητού» Υἱού⁶, γιατί σημαίνει το «μονογενές» του Θεού, το υποστατικό

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 14 PG 26, 176C.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 42 PG 26, 396CD – 397A.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 31 PG 26, 389B.

4. Βλ. Theodoros Constantine Pittaras, *The Incarnated Word in the Thought of St. Cyril of Alov Aexandria and the Christological Tradition*, Athens 2007, σ. 251 – 252: «As such, the Logos assumed a body not to be a subject to it, ultimately to us it as his dynamic means or medium, to effect salvation in a fleshy economy. So, even when the Logos experienced the limitations of the flesh, He was applying those very limitations (for example in the salvific suffering and death) to accomplish a cosmic victory. He was not a victim but a Conqueror». Βλ. σχετικά με τα πάθη του Χριστού τη μελέτη του Seung Tae Choi, *A Eucharistic Theology of the Church as the Communion of the Whole Creation* (διδ. διατρ.), Claremont 2002, σσ. 160 – 163.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 19 PG 26, 52CD – 53A.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 14 PG 26, 41C· 19 PG 26, 52CD· 25 PG 26, 64B.

«ιδίωμα» του Υιού¹, και ως εκ τούτου και την ομοουσιότητα με τον Πατέρα². Και ταυτόχρονα, το όνομα «Λόγος» σημαίνει τις θεοφάνειες του τριαδικού Θεού και ότι η ενέργεια είναι κοινή της Αγίας Τριάδας. Έτσι από την αναγνώριση του ιδιαίτερου έργου του Λόγου (δημιουργία – θεοφάνειες – ενσάρκωση), γιατί δρά δια της μίας και αυτής ενεργείας του τριαδικού Θεού, γνωρίζεται ότι ο Λόγος είναι Θεός και ιδιαίτερη υπόσταση, η οποία συνεπάγεται την προσωπική του ιδιαιτερότητα³. Ως εκ τούτου, είναι φυσικό να συμπεράνουμε ότι ο Λόγος, τόσο στην Παλαιά Διαθήκη όσο και την Καινή, είναι πραγματική υπόσταση, γιατί είναι ο «λαλών», «δρῶν» και «παρών», αυτός που αποκαλύπτει τον τριαδικό Θεό με τις θεοφάνειες στις δύο Διαθήκες, δηλαδή στην ιστορία, με διαφορετική μορφή – ως άσαρκος και ένσαρκος. Σημασία και βαρύτητα έχει το ιδιαίτερο έργο του Λόγου, το οποίο υποδηλώνει την υποστατική του ύπαρξη, και είναι ο μόνος τρόπος να γνωρίζει ο άνθρωπος ότι ο Λόγος του Θεού είναι πρόσωπο, και «ἄϊδίως» αλλά και στη θεία Οικονομία, η οποία αποτελεί το κέντρο κάθε θεώρησης

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 62 PG 26, 280B.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 11 PG 26, 36A· 19 PG 26, 52D· 24 PG 26, 61B.

3. Βλ. τη σχετική ανάλυση στο κεφ. 2, 1. Πρέπει να σημειωθεί ότι η αναγωγή του ανθρώπου από το ιδιαίτερο έργο στη γνώση των υποστάσεων και των προσώπων της Αγίας Τριάδας, αποτελεί ειδική διατύπωση της Δέσπως Αθ. Λιάλιου, βλ. Despo Lialiou, Κυριακή Η' ἀπὸ τοῦ Πάσχα: Ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς, 27 Μαΐου 2018 (Αριθμ. 19), ἐν <https://www.academia.edu/37098651>, σ. 5. Στο συμπέρασμά μας θα προσθέσουμε και αυτό του επισκόπου Ἀθανασίου Γιέβτιτς, ο οποίος παρατηρεῖ εὐστοχα ὅτι: «οὔτε ὁ λόγος οὔτε ἡ πράξις δὲν στέκονται ἀπὸ μόνου τους, ἂν πίσω τους δὲν ὑπάρχει ζωντανό πρόσωπο». Βλ. Ἱερομ. Ἀθανάσιου Γιέβτιτς, *Φιλοσοφία καὶ Ἀποκάλυψη*, μετφρ. Πρεσβ. Σταμάτη Σκλήρη, ΣΝΕ 3 (1982), σ. 18. Για την έννοια του «λόγου» στον Ηράκλειτο και το Φίλωνα βλ. Arkadi Choufrine, *Gnosis, Theophany, Theosis: Studies in Clement of Alexandria's Appropriation of his Background*, μν. ἔργ., σσ. 228 – 238, ἐνὸς στο Στωϊκισμό βλ. Suzanne Lawrence, *The Abandoned Crucible* (μετ. ἐργ.), Sherwood Park ἀνευ χρόνου ἐκδόσεως, σσ. 12 – 13. Για την έννοια του «λόγου» στη φιλοσοφία του Σωκράτη και του Πλάτωνα, βλ. Νικ. Ματσούκα, *Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν παράδοσιν*, μν. ἔργ., σσ. 3 – 4, ο οποίος ταυτόχρονα μας πληροφορεῖ ὅτι ο «λόγος» στον Φίλωνα δηλαδή στους φιλοσοφικούς κύκλους του ἐλληνικοῦ ἰουδαϊσμοῦ λαμβάνει τον χαρακτήρα της υποστάσεως, ἐνὸς στον ἰουδαϊσμό είναι ἡ δύναμη καὶ ἡ ἐνέργεια του Θεοῦ.

του δόγματος και κάθε δράσης της Εκκλησίας¹. Και αυτό σημαίνει ότι από τη θεία Οικονομία και μόνο πάει ο άνθρωπος στη Θεολογία, δηλαδή ανάγεται στην ομολογία του τριαδικού Θεού, με άλλα λόγια στην αναγνώριση ότι ο Θεός είναι Τριάδα ομοούσιων υποστάσεων ή προσώπων².

Για τους παραπάνω λόγους δε θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε πλήρως με το συμπέρασμα του σεβαστού βιβλικού Χρήστου Καρακόλη³, ο οποίος σκοπεύοντας να διασφαλίσει το δόγμα της μονοθεΐας στην παλαιδιαθηκική αντίληψη, αρνήθηκε την πραγματική υπόσταση του Λόγου του Θεού στην Παλαιά Διαθήκη, με την έννοια ότι ο Λόγος υποστασιοποιείται με την ενσάρκωση στην Καινή Διαθήκη. Και εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι η πραγματική υπόσταση και θεότητα του Λόγου μαρτυρούμενη στην Παλαιά Διαθήκη δεν αναιρεί σε καμία τρόπο τη μοναρχία του Θεού, δηλαδή τον αυστηρό μονοθεϊσμό της Παλαιάς Διαθήκης. Είναι βέβαιο ότι στην παλαιδιαθηκική αντίληψη δεσπόζει απολύτως το δόγμα της μονοθεΐας, γι' αυτό και οι Προφύτες και ο Μωϋσής αν και αναγνωρίζουν το έργο του «λαλοῦντος» Λόγου που βλέπουν στις θεοφάνειες «ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι», τον ίδιο τον Θεό ομολογούν⁴, γιατί ο

---

¹. Βλ. Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, μν. έργ., σ. 92.

². Για τη διδασκαλία του προσώπου βλ. Stephen R. Plumlee, *Psychoanalysis as a type of the Orthodox Christian Doctrine of the Trinity* (διδ. διατρ.), Sarasota 2001, σσ. 132 – 166, Arthur Andrew Rouner, *Persona Non Grata: Literary-TS in Personhood* (διδ. διατρ.), Richmond 2004, σσ. 143 – 146, για τη λειτουργία των προσώπων στη φανέρωση του μυστηρίου της θείας Οικονομίας βλ. Χρυσόστομου Ἀ. Σταμούλη, *Περὶ Φωτὸς*, μν. έργ., σ. 40. Για τη σχέση «κατ' ἐνέργειαν» των τριῶν θείων προσώπων με τον κόσμο βλ. Βασιλείου Ἀθ. Τσίγκου, *Οἱ φανερώσεις τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καὶ τήν ἱστορία, πηγὴ θεογνωσίας κατὰ τον ἅγιο Γρηγόριο τόν Παλαμᾶ*, στο *Philotheos* 11 (2011), σσ. 127 – 140, Χρήστοῦ Γιανναρᾶ, *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρωσ*, μν. έργ., σσ. 213 – 216.

³. Βλ. τη σχετική ἀνάλυση του Χρήστου Καρακόλη, *Ἡ Θεολογικὴ σημασία των θαυμάτων στο κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιο* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σσ. 286 – 287.

⁴. Βλ. για παράδειγμα, τα *Γεν. 1. 1·3, Ψλ. 32. 6·9, 106. 20, 147. 7, Σοφ. Σολ. 18. 14 – 16, Ὡσ. 1. 1, Μιχ. 1. 1, Ἰωήλ 1. 1, Σοφ. 1. 1, Ἀγγ. 1. 1·3, 2. 11·21, Ζαχ. 1. 1·7, 4. 8, 6. 9, 7.*

«λαλῶν» Λόγος δρᾶ δια της μίας και αυτής ενεργείας του Θεού, φανερώνοντας την Τριάδα¹. Επομένως, και αυτό είναι πολύ σημαντικό να επισημανθεί, αν και δεσπάζει ο βιβλικός χαρακτήρας της μοναρχίας του Θεού, δηλαδή το πνεύμα και του Ιουδαϊσμού γενικά, επιβάλλεται ο ιστορικός χαρακτήρας των θεοφανειών, όπως αργότερα θα γίνει με την ενανθρώπιση². Οι θεόπτες, λοιπόν, της Παλαιάς Διαθήκης, Προφήτες και Πατριάρχες, γνωρίζουν ότι ο Λόγος είναι ιδιαίτερη υπόσταση και χωρίς το βάρος της δογματικής ορολογίας, και αυτό από την ιστορική τους εμπειρία, γιατί δέχονται την επίσκεψη του Λόγου με τον οποίον «ἐλάλησαν», «καὶ ὑπὸ μὲν τῶν πατριαρχῶν ἐπροσκυνεῖτο», τονίζει με ιδιαίτερη ἔμφαση ο Μ. Αθανάσιος³ θέλοντας ακριβῶς να επισημάνει την εμπειρία «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» των σχέσεων των Πατριαρχῶν με τον Λόγο, και «διὰ τοῦ Λόγου» με τον Πατέρα (βλ. για τις θεοφάνειες του Λόγου ως εμφανίσεις – οράσεις τη σχετική ἀνάλυση στο κεφ. 2, 2). Είναι δηλαδή η ιστορική εμπειρία, η εμπειρία αυτή των σχέσεων, που πιστοποιεῖ τελικά τη θεότητα και την πραγματική ὑπαρξη του Λόγου του Θεού, ἐξίσου στις δύο Διαθήκες. Πάντως κατὰ τον Μ. Αθανάσιο, οι μη δεχόμενοι τον «λαλοῦντα» και «δρῶντα» Λόγο στην Παλαιά Διαθήκη, που είναι «τὸ εἶδος καὶ εἰκῶν καὶ χαρακτήρ τοῦ Πατρὸς ἑαυτοῦ», ταυτίζονται με την ιουδαϊκή νοοτροπία⁴. Οι Ιουδαῖοι της εποχῆς του Χριστοῦ, επειδή δεν ἦταν θεόπτες ὅπως ἦταν οι Προφῆτες και οι Πατριάρχες, ἀπέτυχαν να αναγνωρίσουν στο πρόσωπο του Χριστοῦ τον «λαλοῦντα» και «ἀποκαλυφθέντα» Λόγο του Θεού στην Παλαιά Διαθήκη, κατὰ τα λόγια του ἴδιου του Χριστοῦ, «καὶ ὁ πέμψας με πατήρ, αὐτὸς μεμαρτύρηκε περὶ ἐμοῦ. οὔτε φωνὴν αὐτοῦ ἀκηκόατε πώποτε

1·4·8, 8. 1·18, Ἠσ. 2. 1, 9. 8, 38. 4, Ἰερ. 1. 2·4·11, 11. 1, 13. 8, 14. 1, 18. 5, Ἰεζ. 1. 3, 3. 16, 6. 1, 7. 1, 11. 14, 36. 16, 37. 15, 38. 1).

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 2 PG 26, 152A.

². Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, μν. ἔργ., σ. 87, ἐνῶ για τον μονοθεϊσμό της Παλαιάς Διαθήκης, ο οποίος είναι τριαδικός, βλ. ἰδίως τις σελίδες 123 – 125.

³. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 40 PG 26, 96B.

⁴. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 16 PG 26, 356C.

οὔτε εἶδος αὐτοῦ ἐωράκατε, καὶ τὸν λόγον αὐτοῦ οὐκ ἔχετε μένοντα ἐν ὑμῖν, ὅτι ὃν ἀπέστειλεν ἐκεῖνος, τούτῳ ὑμεῖς οὐ πιστεύετε (Ἰω. 5, 37 – 38)»¹. Αν και ο Χρῆστος Καρακόλης χαρακτηρίζεται με θαυμαστή γνώση για το τέταρτο ευαγγέλιο και επισημαίνει εκεί με θαυμάσιο τρόπο την αντίληψη του απ. Ιωάννη για την υπαρξιακή και προσωπική διάσταση του Λόγου του Θεού, θεωρούμε ότι κάνει το σφάλμα να προβάλλει μία διδασκαλία για σταδιακή εξέλιξη του Λόγου, διότι, από δογματική σκοπιά, πρέπει να γίνει γνωστό ότι μία τέτοια διδασκαλία σημαίνει άρνηση της θεολογίας των προσώπων² (με βάση όλα τα παραπάνω υπογραμμίζουμε ότι δεν μπορεί να γίνει δεκτή η άποψη ότι ο Λόγος είναι πρόσωπο ή υπόσταση μόνο στη Θεολογία, οντολογικά, και ότι γίνεται υπόσταση αργότερα στην Οικονομία, δηλ. στην Καινή Διαθήκη, πράγμα που θίγει τη σταθερότητα και την ενότητα της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, γιατί ο Λόγος φανερώνεται ως πρόσωπο και υπόσταση «ἐξ ἀρχῆς»), αλλά και οδηγεί εύκολα σε κάποιο είδος δυναμικού μοναρχανισμού, ο οποίος βασικά θεωρεί τον Λόγο ως μία απρόσωπη δύναμη του Θεού «ἄνευ ὑποστάσεως». Ωστόσο εδώ πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι με την ενσάρκωση ο Λόγος δεν υποστασιοποιείται, αλλά γίνεται πραγματικός άνθρωπος. Οπότε ο Λόγος δεν πραγματώνεται και λαμβάνει ύπαρξη με την ενσάρκωση, όπως θεωρεί εσφαλμένα ο Καρακόλης με τη θέση του για την υποστασιοποίηση του Λόγου, γιατί ο Λόγος είναι πραγματική υπόσταση και πριν να σαρκωθεί, και στη Θεολογία και στην Οικονομία, όπως είδαμε παραπάνω. Έτσι με τη ενσάρκωση δεν είναι ο ίδιος ο Λόγος αυτός που υποστασιοποιείται, αλλά η ανθρώπινη φύση του, η οποία τη στιγμή της ενσάρκωσης υποστασιάζεται στον Λόγο, και έτσι στον Χριστό η ίδια η υπόσταση του Λόγου γίνεται υπόσταση της ανθρώπινης φύσεως.

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 16 PG 26, 356BC.

². Για την «απολειτουργικοποίηση» των προσώπων, τα οποία είναι κυρίαρχα παρόντα στη λειτουργία του μυστηρίου της θείας Οικονομίας, καθώς είναι τα ενεργούντα πρόσωπα της μίας, αγίας, ομοούσιας και αδιαίρετης Τριάδας, βλ. Χρυσόστομο Α. Σταμούλη, *Περὶ Φωτὸς*, μν. ἐργ., σ. 45.

Υἱός τοῦ Θεοῦ. Το ὄνομα «Υἱός τοῦ Θεοῦ» δηλώνει τον Χριστό κατά τη θεότητα¹, σημαίνει τον τρόπο υπάρξεως του Χριστού, ως «γεννήματος» και «Υἱοῦ» του Πατέρα, και ως εκ τούτου και την ομοουσιότητα². Ταυτόχρονα το ὄνομα «Υἱός τοῦ Θεοῦ» σημαίνει τις θεοφάνειες του τριαδικού Θεού και ότι η ενέργεια είναι κοινή της Αγίας Τριάδας³. Ο Χριστός στη θεολογία του

---

¹. Στο πλαίσιο των «ὀνομάτων» του Χριστού που σημαίνουν τη θεότητά του, επισημαίνονται τα «ὀνόματα»: «Λόγος», «Σοφία», «Υἱός», «Μονογενής», «Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος», «Βούλησις», «Ἄτμις», «Δύναμις», «Φρόνησις», «Χεῖρ», «Δεξιά», «Ἀπαύγασμα», «Εἰκὼν», «Ζωή», «Ἀλήθεια», «Φῶς», «Δικαιοσύνη», «Ἀπολύτρωσις» και «Ἀνάστασις». Περισσότερα για τα «ὀνόματα» που αποδίδονται στη θεότητα του Χριστού, βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαῖα σύνοδος ἐωρακῦια τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 17 PG 25, 444CD – 445BC, Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. Α', Θεολογικός τέταρτος, Περί Υἱοῦ, Κ' PG 36, 123 – 132, Μεγάλου Βασιλείου, Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 17 PG 32, 96CD.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Α', 16 PG 26, 45A: «ἢ γὰρ τοῦ Υἱοῦ ἔννοια καὶ κατάληψις γνῶσις ἐστὶ περὶ τοῦ Πατρὸς, διὰ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ ἴδιον εἶναι γέννημα». Ὅτι ἡ ἐν Νικαῖα σύνοδος ἐωρακῦια τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 21 PG 25, 453BC· 23 PG 25, 447AB. Και φυσικά στο σημείο αυτό, ὡστε να διασαφηνίσουμε το παραπάνω συμπέρασμα, εἶναι ἀνάγκη να σημειώσουμε ὅτι το «γέννημα» που εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς οὐσίας, εἶναι σε ἀντιδιαστολή με το «ποίημα» που εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς βούλησης. Επομένως ὅποιας οὐσίας ὁ Πατέρας το ἴδιο και ὁ Υἱός, γιατί ὁ ἴδιος ὑπάρχει ὡς «γέννημα» και «Υἱός» του Πατέρα, και ὄχι ὡς ποῖημα. Βλ. του ἰδίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Α', 29 PG 26, 72B. Για τον Χριστό ὡς Υἱό του Θεοῦ, βλ. τα χωρία Μτ. 4. 3, 6. 8, 29. 16. 16, 26. 63, 27. 40, 43. 54, Μκ. 1. 1, 3. 11, 5. 7, 15. 39, Λκ. 1. 32, 35, 4. 3, 9. 41, 8. 28, 22. 70, Ἰω. 1, 34. 3. 18, 5. 25, 10. 36, 11. 27, 19. 7, 20. 31. Για την υψηλότητα του ὀνόματος «Υἱός τοῦ Θεοῦ» το ὁποῖο ἀποδίδεται στον Χριστό, βλ. την Beth M. Stovell, *Mapping Metaphorical Discourse in the Fourth Gospel*, Brill: Leiden · Boston 2012, σσ. 139 – 147, C. E. B. Cranfield, *The Gospel According to St. Mark. An Introduction and Commentary*, στο *TCGTC*, Cambridge 1959, σ. 55. Για τη σημασία του ὀνόματος «υἱός τοῦ Θεοῦ» στο ἐλληνικό περιβάλλον βλ. τη μελέτη του Charles Frederick Smith, *Incarnation and Evolution* μν. ἐργ., σ. 25, ἐνῶ στον Ἰουδαῖο φιλόσοφο Φίλωνα βλ. Mary Elizabeth Martin, *Orphans, Widows and Sons of God: An Exegetical Investigation of Augustine's Concept of Adoption and Deification* (διδ. διατρ.), New York ἀνευ χρόνου ἐκδόσεως, σσ. 46 – 49.

³. Το ὄνομα «Υἱός τοῦ Θεοῦ», κατὰ τον Μ. Ἀθανάσιο, παραπέμπει στο πρόσωπο του Υἱοῦ, Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος ὁμολογεῖται ὡς θεῖο πρόσωπο του ἀπολύτως υπερβατικῶς τριαδικῶς Θεοῦ. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Α', 54 PG

Μ. Αθανασίου αντιστοιχεί πλήρως προς τη μαρτυρία του ευαγγελιστή Ιωάννη (Ιω. 1, 1 – 2:18) και του απ. Παύλου (Α΄ Κορ. 1, 24), όπου ο Χριστός παρουσιάζεται ως ο «Μονογενής» Υιός του Θεού, ο ίδιος αυτός Θεός και Δημιουργός Λόγος και Σοφία του Θεού¹. Ο Μ. Αθανάσιος δηλώνει ότι

26, 124B· 55 PG 26, 125B· Έπιστολή 1 η Προς Σεραπίωνα, Κατά τών βλασφημούντων και λεγόντων κτίσμα είναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 20 PG 26, 576D – 577A· 21 PG 26, 580D· 28 PG 26, 596AC· 30 PG 26, 600BC, 31 PG 26, 601A-C.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατά Ἀρειανῶν Γ΄, 29 PG 26, 385B· Κατά Ἀρειανῶν Α΄, 11 PG 26, 36A. Για ποιό λόγο ο ευαγγελιστής Ιωάννης επέλεξε να χρησιμοποιήσει για τον Ιησού το όνομα «Λόγος» αντί για «Σοφία», αλλά και για τη συγγένεια των παραστάσεων του ιωαννείου Λόγου με αυτές για τη Σοφία της σοφιολογικής γραμματείας, βλ. Aloys Grillmeier, S. J., *Christ in Christian Tradition*, μν. έργ., σ. 29, αλλά και στην ειδική μελέτη του Χρήστου Καρακόλη, *Η Θεολογική σημασία των θαυμάτων στο κατά Ιωάννην ευαγγέλιο* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σσ. 278 – 287, ο οποίος αναπτύσσει παρόμοιες απόψεις με τον Grillmeier, συμπεραίνοντας ότι η θεότητα του Ιησού διακηρύσσεται στον πρόλογο του ιωαννείου ευαγγελίου επί τη βάσει της παλαιδιαθηκικής έννοιας του λόγου του Θεού, όπως διαμορφώθηκε εντός της σοφιολογικής γραμματείας. Περισσότερα για την παράσταση της Σοφίας στη σοφιολογική γραμματεία βλ. Angeleen Campra, *Sophia, Divine Generative Force: A Gnostic Representation of Divine Image*, San Francisco 2001, σσ. 28 – 60. Για την ταύτιση του ιωαννείου Λόγου και της παύλειας Σοφίας με τον Ιησού, τον Μονογενή Υιό του Θεού, βλ. στον βιβλικό Barnabas Lindars, SSF, *The Theology of the Letter to the Hebrews*, Cambridge University Press: New York 1991, σ. 33. Στη θεολογία του Μ. Αθανασίου ο Χριστός – ο ένσαρκος Θεός και Κύριος Λόγος– αντιστοιχεί πλήρως με την προφητική και την αποστολική παράδοση (η θεότητα του Χριστού απαντά στα χωρία Ψλ. 44. 7 – 8, 106. 20, 117. 27, Ήσ. 63. 9, Ιω. 1. 1, 10. 30, 14. 9 – 10, 16. 15, Κολ. 1. 15, Έβρ. 1. 3, Α΄ Κορ. 8. 6 κτλ.), ενώ είναι ασυμβίβαστος τόσο με τον αρειανικό μοντέλο του κτιστού Χριστού όσο και με τον αναμενόμενο ιουδαϊκό μεσσία-χριστό της εποχής της Καινής Διαθήκης, ο οποίος είναι μόνο ένας απλός άνθρωπος. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατά Ἀρειανῶν Γ΄, 27 PG 26, 380C – 381A. Για τις μεσσιανικές παραστάσεις των Ιουδαίων της εποχής της Καινής Διαθήκης βλ. την ειδική μελέτη του Χρήστου Καρακόλη, *Η Θεολογική σημασία των θαυμάτων στο κατά Ιωάννην ευαγγέλιο* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σσ. 310 – 324. Βλ. επίσης την ενδιαφέρουσα θέση του Boris Repschinski, *The Controversy Stories in the Gospel of Mathew*, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen 2000, σσ. 157 – 166, σύμφωνα με την οποία οι Φαρισαίοι της εποχής της Καινής Διαθήκης προσπαθούν να συμπληρώνουν το Νόμο μέσα από τις παραδόσεις τους, οι οποίες συχνά υποκαθιστούν το Νόμο και παίρνουν τη θέση του.

θεολογεί κατά τη «συνήθεια» και το «ἔθος» της Αγίας Γραφής¹, δηλαδή τον ενιαίο τρόπο εκφράσεως των δύο Διαθηκών, ώστε να μάθουν οι αρειανοί πώς εκλαμβάνονται τα θεία «πράγματα» και τα «ὀνόματα», που κυριαρχούν στα βιβλικά κείμενα και έχουν πρωτεύουσα θέση στην πίστη της Εκκλησίας². Μέσω αυτού του χαρακτηριστικού γνωρίσματος για τη σωστή ερμηνεία της Αγίας Γραφής, διαπερνά κανείς το κάλλυμα των «ὀνομάτων», και εκλαμβάνει με ακρίβεια και εντιμότητα τη μαρτυρία της Αγίας Γραφής για τον «Υἱὸν τοῦ Θεοῦ», ο οποίος ταυτίζεται με τον Λόγο, τη Σοφία, το απαύγασμα και τον Χριστό, γιατί στα ι. κείμενα της Αγίας Γραφής με τα «ὀνόματα» Λόγος, Σοφία, Υἱός, απαύγασμα και Χριστός κηρύσσεται ένα και το αυτό «πρᾶγμα», το «γέννημα» ἐκ τοῦ Πατρὸς³, τον τρόπο υπάρξεως του Υιού, και ως εκ τούτου την ομοουσιότητα Πατέρα και Υιού⁴. Ἐτσι ο Ἰησοῦς Χριστός αποκαλείται «Υἱὸς τοῦ Θεοῦ» όχι γιατί είναι ο επανερχομένος Ηλίας, ἢ εσχατολογικός - μωσαϊκός προφήτης, ἢ ιουδαϊκός βασιλικός μεσσίας ἐπὶ της γῆς⁵, ἀλλὰ γιατί είναι το «γέννημα» και Λόγος

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 18 PG 26, 360C – 361A.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 19 PG 26, 361BC – 364AB.

3. Βλ. τη σχετική ἀνάλυση στο κεφ. 2, 1. Βλ. ἐπίσης, *Παροιμ.* 8. 25, *Ψλ.* 2. 7, 109. 3, 44. 2, *Ἰω.* 1. 14· 18, 3. 16· 18, *Α' Ἰω.* 4, 9. Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 14 PG 26, 41C· 15 PG 26, 44C· 16 PG 26, 45BC· 28 PG 26, 69B· Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακνῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 17 PG 25, 444B· 19 PG 25, 448CD· 23 PG 25, 447AB. Ἡ θέση αὐτὴ του Μ. Ἀθανασίου ἀποτελεῖ τὴν βάση τῆς διδασκαλίας τῆς Εκκλησίας γιὰ τὸν Χριστό, ἡ ὁποία προκύπτει ὡς συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ενιαία χρήση καὶ συνέχεια τῶν ι. κειμένων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Βλ. τοῦ ἰδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 28 PG 26, 69B.

4. Βλ. αὐτόθι, 69B.

5. Σχετικὰ με τὶς παραδόσεις στὸν Ἰουδαϊσμό γιὰ τὴν προσδοκία τῆς εμφανίσεως τοῦ νέου προφήτη κατὰ τὴν εσχάτη ἡμέρα βλ. τὴ μελέτη τοῦ Χρηστοῦ Κ. Οἰκονόμου, *Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ Πατερικὴ ἐρμηνευτικὴ*, Π. Πουρναγᾶ: Θεσσαλονίκη 2001, σ. 31. Βλ. ἐπίσης, τὴν ενδιαφέρουσα μελέτη τοῦ Peder Borgen, *John 6: Tradition, Interpretation and Composition*, *BIS 22*, Brill: Leiden 1997, σσ. 95 – 97, ἀλλὰ καὶ τοῦ Jacob Neusner and Bruce Chilton, *Jewish and Christian Doctrines*, Routledge: London 2000, σσ. 22 – 27.

και Σοφία και απαύγασμα του Θεού (Σοφ. Σολ. 7, 26. Εβρ. 1, 3. Α΄ Κορ. 1, 24), που στάλθηκε στην Οικονομία από τον ουράνιο Πατέρα¹. Δηλαδή ο Χριστός είναι αληθινός και «φύσει Υιός» του Πατέρα, και όχι «ὀνόματι καὶ χάριτι ποίημα», όπως οι άνθρωποι². Στο σημείο αυτό καταλαβαίνει κανείς ότι τα «ὀνόματα» Λόγος και Σοφία είναι ομολογία του αληθινού προσώπου του Υιού³, και ως εκ τούτου σημαίνουν τις θεοφάνειες του τριαδικού Θεού⁴, και ότι η ενέργεια είναι κοινή της Αγίας Τριάδας⁵. Έτσι στο σωτήριο έργο του Χριστού μετέχει και δοξάζεται ο τριαδικός Θεός⁶, γεγονός που φαίνεται

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 28 PG 26, 69B *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 29 PG 26, 385A.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 9 PG 26, 28D – 29B.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 28 PG 26, 69B: «ὁ Λόγος γὰρ ὁ τοῦ Θεοῦ Υἱὸς ἐστὶν αὐτοῦ, καὶ ὁ Υἱὸς Λόγος ἐστὶ τοῦ Πατρὸς καὶ Σοφία».

4. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 16 PG 26, 45A-C, του ιδίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακῦα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 17 PG 25, 444B· 24 PG 25, 460AB.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 596AC· 30 PG 26, 600BC, 31 PG 26, 601A-C.

6. Στα κείμενα της Καινῆς Διαθήκης καταγράφεται ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐκδηλώνει τὴν ἐξουσία του, δηλαδή ἐμφανίζεται καὶ ἐπιτελεῖ θαύματα ὅπως δὲν ἔχουν δεῖ ποτὲ οἱ ἄνθρωποι (Μκ. 1, 22· 5, 30· 6, 2· 11, 28. 29. 33· 13, 26). Για τὴν «ἐξουσίαν» καὶ τὴν «δύναμιν» του Ἰησοῦ ὡς κεντρικὲς ἐννοιες του κατὰ Μάρκον, βλ. Αικατερίνη Τσαλαμπούνη, *Ἐξηγητικά, Θεσσαλονίκη 2013*, σσ. 100 – 105. Ὁ Χριστὸς ἔχει ἀπόλυτη καὶ αυθεντικὴ ἐξουσία νὰ καταργήσῃ τὸ μωσαϊκὸ Νόμο, ολοκληρώνοντάς τον ἔτσι με τὴ βασιλεία τῆς χάριτος (Μτ. 5, 17), νὰ ἐπιτελεῖ τὰ ἔργα του ουράνιου Πατέρα (Ιω. 10. 37 – 38. 14, 10) με τὴ συγχώρηση ἁμαρτιῶν μέσα ἀπὸ τὴ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν, νὰ δημιουργεῖ ὀφθαλμοὺς τῶν ἐκ γενετῆς τυφλῶν (Ιω. 9, 6 – 7), νὰ ἀνασταίνει νεκροὺς (Ιω. 11, 43 – 44), νὰ διώχνει δαίμονες με τὴ δύναμη του Πνεύματος του Θεοῦ, νὰ παράσχει τὸ Πνεῦμα στὴν ἀνθρωπότητα, καὶ τελικὰ, με τὴ σταυρικὴ του θυσία, τὸν θάνατο καὶ τὴν ἀνάσταση νὰ νικήσῃ τὴ φθορὰ του θανάτου (Α΄ Κορ. 15, 20 – 22), ὥστε με τὴν ἀνάλυση νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπο στους ουρανοὺς, καὶ νὰ δοξαστεῖ ἡ ἀνθρώπινη φύση με τὴν ἐπάνοδο του Υιού στα δεξιὰ του Πατέρα (Ιω. 17, 5, 24).

στα χωρία *Ιω. 6, 38¹* και *14, 26²*, όπου ο Χριστός συνδέει το έργο του στον κόσμο με την αποστολή από τον Πατέρα και με την αποστολή του Αγίου Πνεύματος.

Τα «όνόματα» του Χριστού, όπως «Λόγος», «Σοφία», «Υιός» και «Κύριος», είναι ομολογία του Χριστού ως Βασιλεία του Ισραήλ, με την έννοια του Θεού και Δημιουργού³, όπως αποδεικνύεται από τη δράση του Χριστού με τη θεραπεία και αναδημιουργία των ασθενών⁴. Ο Ιησούς, που είναι το αΐδιο «γέννημα» του Πατέρα, ο σαρκωμένος Θεός Λόγος και Υιός στο μυστήριο της θείας Οικονομίας, ο πάσχοντας χριστός-μεσσίας⁵ και ο

---

1. «ὅτι καταβέβηκα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ οὐχ ἵνα ποιῶ τὸ θέλημα τὸ ἐμόν, ἀλλὰ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με».

2. «ὁ δὲ παράκλητος, τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ὃ πέμψει ὁ πατὴρ ἐν τῷ ὀνόματί μου, ἐκεῖνος ὑμᾶς διδάξει πάντα καὶ ὑπομνήσει ὑμᾶς πάντα ἃ εἶπον ὑμῖν».

3. Όπως έχουμε εξηγήσει αρκετές φορές (βλ. τη σχετική ανάλυση στο κεφ. 2, 1), Λόγος, Σοφία, Χειρ, Δύναμη, Φρόνηση, Βουλή, Κύριος, Υιός και Χριστός ταυτίζονται στα κείμενα της Αγίας Γραφής, γιατί κάνουν το ίδιο έργο, δημιουργούν, και ως εκ τούτου χαρακτηρίζουν τον Χριστό ως Θεό και Δημιουργό του κτιστού κόσμου (βλ. για παράδειγμα, *Γεν. 1, 3. Ψλ. 32, 6, 9. 101, 26. 103, 24. 142, 5. 147, 4 – 7. Ήσ. 48, 13. 51, 16. 66, 2. Παροιμ. 3. 19. 8, 14. Σοφ. Σολ. 9, 1 – 2. Ίω. 1. 3, Έβρ. 1, 2, Κολ. 1, 16. Α΄ Κορ. 8, 6*).

4. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακνία τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα, 1 PG 25, 417A Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ, 15 PG 25, 124A. Για τη θεραπεία των ανθρώπων ως μία πράξη αναδημιουργίας που επιτελεί ο Χριστός ως Βασιλείας, Θεός και Δημιουργός βλ. Despo Lialiou, «ΚΥΡΙΑΚΗ ΣΤ΄ ΑΠΟ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ, Ἡ θεραπεία τοῦ ἐκ γενετῆς τυφλοῦ, 2 Ἰουνίου 2019», (Αριθμ. 16N), ἐν <https://www.academia.edu/39328716>, σσ. 1 – 3.

5. Η προφητεία για τον σταυρικό θάνατο του Μεσσία – Χριστού απαντάει στα προφητικά χωρία, όπως τα *Δευτ. 21, 23. 28, 66. Ίερ. 11, 19. Ψλ. 21, 17. Ήσ. 53, 8* σε σχέση με μία μελλοντική εποχή, που εκπληρώνεται στο πρόσωπο του Ιησού, βλ. τα *Ιω. 12, 34. Α΄ Κορ. 15, 3*. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ, 37 PG 25, 160AB. Στο σημείο αυτό είναι εξαιρετική η παρατήρηση του Χρήστου Καρακόλη ότι οι Ιουδαῖοι δυσκολεύονται να κατανοήσουν τον Ιησού με βάση τις παραδοσιακές μεσσιανικές τους προσδοκίες, κατά τις οποίες ο σταυρικός θάνατος του εκλεκτού του Θεού

ίδιος ο Γιαχβέ, συγχωρεί αμαρτίες, θεραπεύει ασθένειες και υποφέρει για τη σωτηρία των ανθρώπων (βλ. Μκ. 2. 1 – 7, 13 – 17, 18 – 22, 3. 1 – 6, Ίω. 8. 24, 9. 6 – 7, 21)¹. Είναι βέβαιο ότι οι Ευαγγελιστές παρουσιάζουν τον Χριστό να διδάσκει «έν παραβολαῖς» και «έν θαύμασι»². Ο Μ. Αθανάσιος επιμένει στη δράση του Ιησού Χριστού, ο οποίος μέσω των γεγονότων, θαυμάτων και σωτήριων παθών είναι ο ίδιος ο Λόγος και Θεός που ενεργεί³. Και εδώ

μεσσία είναι ατιμωτικός, με βάση τη μαρτυρία του χωρίου Δευτ. 21, 23. Πρβλ. Χρήστου Καρακόλη, *Η Θεολογική σημασία των θαυμάτων στο κατά Ιωάννην ευαγγέλιο* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σ. 314. Ο Μ. Αθανάσιος ερμηνεύει το Δευτ. 21, 23 σε άμεση συνάφεια με το Δευτ. 28, 66, και θεωρεί ότι ο σταυρικός θάνατος του Μεσσία, ο οποίος δεν είναι μόνο ένας άνθρωπος γιατί είναι η «ζωή» και ο Θεός, κατά τη μαρτυρία του χωρίου Δευτ. 28, 66: «καὶ ἔσται ἡ ζωὴ σου κρεμαμένη», είναι ο μόνος τρόπος να απαλαχτεί η ανθρωπότητα από την κατάρα της παραβάσεως, τον θάνατο και τη φθορά. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 37 PG 25, 161A. Ο Αθανάσιος Γ. Παπαρνάκης μας πληροφορεί για μία διαφορετική ερμηνεία της σύγχρονης βιβλικής επιστήμης πάνω στο χωρίο Δευτ. 28, 66, η οποία διαφέρει ριζικά από την ερμηνεία του Μ. Αθανασίου αλλά και γενικά της πατερικής ερμηνείας, στο γεγονός ότι δεν ταυτίζει στο χωρίο τον Μεσσία με τον όρο «ζωή». Για λεπτομέρειες βλ. Αθανάσιου Γ. Παπαρνάκη, *Ο Μέγας Αθανάσιος ως ερμηνευτής της Παλαιάς Διαθήκης* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σσ. 96 – 97.

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 32 PG 26, 392A. Όπως παρατηρεῖ η Αικατερίνη Τσαλαμπούνη, η συγχώρηση των αμαρτιών, μία πράξη που ανήκει μόνο στον ίδιο τον Γιαχβέ, απαντάει σε προφητικά κείμενα, όπως τα Ήσ. 6, 7 και Ζαχ. 3, 4 σε σχέση με μία μελλοντική εποχή. Βλ. Αικατερίνη Τσαλαμπούνη, *Εξηγητικά*, μν. έργ., σ. 101.

². Βλ. Νίκου Αθ. Ματσούκα, *Σημεῖα νοήματα ἀποτυπώματα Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης*, μν. έργ., σ. 434.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 16 PG 26, 180C *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 16 PG 25, 124D. Για τον αυτοπροσδιορισμό του Χριστού με το θείο όνομα «ἐγώ εἰμι» βλ. του ίδιου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 12 PG 26, 37B. Πρβλ. επίσης, John Painter, *Jesus and the Quest for Eternal Life*, *BIS* 22, Brill: Leiden 1997, σ. 74, Gail R. O'Day, *John 6: 15 – 21: Jesus Walking on Water as Narrative Embodiment of Johannean Christology*, *BIS* 22, Brill: Leiden 1997, σ. 149. Μέσω του ονόματος «ἐγώ εἰμι» αυτοαποκαλύπτεται ο Γιαχβέ στους ανθρώπους τόσο στην Παλαιά όσο και στην Καινή Διαθήκη (Γεν. 28. 13- 15, Ήξ. 3. 14, 6. 2- 29, 20. 1- 5, Λευ. 17 – 26, Ψλ. 81. 11, Ίεζ. 20. 5, Ήσ. 45. 5- 6- 18- 21- 22, 46. 9, Όσ. 13. 14, Ιωήλ 2. 27 - Ίω. 6. 20, 8- 24- 28, 13. 19, 18. 5). Περισσότερα για τον τρόπο

πρέπει να σημειωθεί ότι ο Μ. Αθανάσιος, μένοντας πιστός στην Αγία Γραφή, χαρακτηρίζει τα έργα που επιτελεί ο Χριστός ως θεία «σημεῖα»¹, όχι ως θαυματουργά έργα, γιατί ο Χριστός είναι ο Δημιουργός, «δι' οὗ τὰ πάντα»², και όχι κάποιος θαυματοποιός. Έτσι ο Χριστός με τα θεία «σημεῖα» που ενεργεί ως Θεός ενώπιον του λαού και των Ιουδαίων, αποδεικνύει ότι αυτός είναι ο σαρκωμένος Λόγος, Δημιουργός, «Μονογενής» Υἱός του Θεού και Σωτήρας³, που κάνει γνωστό τον Πατέρα (βλ. *Ίω. 14, 9 – 10*). Πάντως ο σκοπός των θείων «σημείων» του Χριστού, κατά τον Μ. Αθανάσιο, είναι αποκλειστικά η σωτηρία των ανθρώπων⁴.

Χριστός. Ο Μ. Αθανάσιος ερμηνεύει το προφητικό όνομα «Χριστός» με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, ως άσαρκου και ένσαρκου Λόγου⁵. Το όνομα «Χριστός» σημαίνει τον Λόγο του Θεού ως τον Υἱό του

χρήσεως του θείου ονόματος «ἐγώ εἰμι» στα ι. κείμενα της Αγίας Γραφής, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, βλ. Χρήστου Καρακόλη, *Η Θεολογική σημασία των θαυμάτων στο κατά Ιωάννην ευαγγέλιο* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σ. 295.

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Λόγος περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 16 PG 25, 124D. Ο όρος «σημεῖα» απαντά στα καινοδιαθηκικά κείμενα, όπως τα χωρία *Ίω. 2, 23* και *Ίω. 11, 4*. Περισσότερα για τα «σημεῖα» στο κατά Ιωάννην ευαγγέλιο, βλ. Peder Borgen, *John 6: Tradition, Interpretation and Composition*, μν. έργ., σ. 97, Douglas Estes, *The Temporal Mechanics of the Fourth Gospel*, *BIS* 92, Brill: Leiden 2008, σ. 162 και Χρήστου Σπ. Βούλγαρη, *Υπόμνημα εἰς τὴν Ἑβραίου ἐπιστολὴν*, Ἀθῆναι 1993, σ. 139, ο τελευταίος ταυτίζει τα ιωάννεια «σημεῖα» με τα «τέρατα» που χρησιμοποιούνται στα συνοπτικά ευαγγέλια προς τη δήλωση των θείων «σημείων» του Ιησού (βλ. για παράδειγμα, *Μτ. 24, 24. Μκ. 13, 22. Ίω. 4, 48*).

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 12 PG 26, 36B.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Λόγος περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 18 PG 25, 128BD – 129A *Λόγος περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 19 PG 25, 129BC· αὐτόθι, 129AC *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄*, 27 PG 26, 381B.

⁴. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Λόγος περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 18 PG 25, 128A.

⁵. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 62 PG 26, 277CD – 280AB. Βλ. επίσης, Αγίου Γρηγορίου, *Λόγ. Α΄, Θεολογικός τέταρτος, Περὶ Υιοῦ*, ΚΑ΄ PG 36, 132B, ο

ανθρώπου «κεχρισμένος δι' ἡμᾶς»¹. Πάντως κατά τον Μ. Αθανάσιο το όνομα «Χριστός», όπως το «Ἰησοῦς» (Σωτήρ), είναι ομολογία του Θεού Λόγου κατά την ανθρωπότητα², και ταυτόχρονα, κατά τους αδελφούς Μ. Βασίλειο και Γρηγόριο Νύσσης, είναι ομολογία της Αγίας Τριάδας, αφού ο

οποίος ερμηνεύει το όνομα «Χριστός» όπως ο Μ. Αθανάσιος, με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας. Ο Μ. Αθανάσιος με τον ίδιο τρόπο, όπως το όνομα «Χριστός», με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας ερμηνεύει και τα άλλα «λεξιδία τῆς ἀνθρώπων συστάσεως», δηλαδή «ὀνόματα» που αναφέρονται στη θεία Οικονομία και εντάσσονται στο μυστήριο της ενανθρωπήσεως του Λόγου, όπως: «Ἰησοῦς», «Ἐμμανουήλ», «υἱὸς Δαυΐδ», «Υἱὸς ἀνθρώπου», «Ἄνθρωπος», «Νέος Ἀδὰμ», «Ἀρχιερεὺς», «Ἀπόστολος», «Μελχισεδέκ», «Ἄμνός», «Ποιμὴν», «Πρόβατον», «Ὀδὸς», «Θύρα», «Νυμφίος», «Πρωτότοκος», «Ἀδελφός» και «Δοῦλος». Και ἐδῶ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό να σημειώσουμε ότι αυτά τα «ὀνόματα» σημαίνουν «οὐ τὴν οὐσίαν τοῦ Λόγου», ἀλλὰ τὴν ἀνθρωπότητά του. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 11 PG 26, 169AB. Βλ. επίσης σχετικά με το θέμα, Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Α', Θεολογικός τέταρτος, Περὶ Υἱοῦ*, ΚΑ' PG 36, 132BC – 133A, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 17 PG 32, 97A. Για το όνομα «Χριστός», βλ. επίσης, David M. Hay, *The Use of Psalm 110 in the Early Church* (ιδ. διατρ.), μν. ἐργ., σ. 257.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 50 PG 26, 117B: *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 1 PG 26, 149A.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 42 PG 26, 100A: «Ὡσπερ γὰρ αἰεὶ προσεκυνεῖτο Λόγος ὢν καὶ ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων· οὕτως ὁ αὐτὸς ὢν καὶ ἄνθρωπος γενόμενος, κληθεὶς τε Ἰησοῦς, οὐδὲν ἦττον ἔχει πᾶσαν ὑπὸ πόδα τὴν κτίσιν, καὶ ἐν τῷ ὀνόματι τούτῳ τὰ γόνατα κάμπτουσαν αὐτῷ, καὶ ἐξομολογουμένην ὅτι καὶ τὸ γενέσθαι σάρκα τὸν Λόγον» *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 16 PG 26, 181B. Εδῶ θα πρέπει να γίνει μία διευκρίνιση. Για λόγους δογματικής ακρίβειας δε θα πούμε ότι το όνομα «Χριστός» δηλώνει μόνο την ανθρώπινη φύση του Λόγου, ἀλλὰ τὸν Λόγο κατὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση του, γιατί ο Λόγος του Θεοῦ με τὴν ἐνσάρκωση κάνει τὴν ἀνθρώπινη φύση «ἴδια αὐτοῦ» φύση. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Πρὸς Ἐπίκτητον ἐπίσκοπον Κορίνθου, κατὰ τῶν αἰρετικῶν*, Ἐπιστολή, 6 PG 26, 1060B. Και ἐδῶ πρέπει να σημειωθεί ότι αὐτὴ ἡ διατύπωση «ο Λόγος κατὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση» ἀποτελεῖ αυθεντικὴ δογματικὴ συμβολὴ του Νίκου Α. Ματσούκα, ο οποίος τὴν χρησιμοποίησε για να ἀποδείξει τὴν πραγματικότητα του θείου πάθους στο σταυρό, ὅπου ἔπαθε ο ἴδιος ο Θεός Λόγος κατὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση του. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β'*, Ἐκθεσὴ τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ δυτικὴ χριστιανουσύνη, μν. ἐργ., σ. 278.

Χριστός είναι ο σαρκωμένος Λόγος του Θεού, «τῷ δὲ ὀνόματι τούτῳ (δηλ. Χριστός) τὸ τῆς Τριάδος ὁμολογεῖται μυστήριον, ἐν ᾧ καὶ τὸν χρίσαντα καὶ τὸν χρισθέντα καὶ τὸ ᾧ ἐχρίσθη διδασκόμεθα»¹. Ἡ ταύτιση Λόγου καὶ Χριστοῦ σημαίνει διπλή γέννηση του Λόγου, ἀπὸ τῆς μίας μεριάς ἀχρονη γέννηση «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς» ὡς πρὸς τὴ θεότητά του, καὶ αὐτὸ στο ἐπίπεδο τῆς Θεολογίας, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη χρονικὴ γέννηση «ἐκ μητρὸς» ὡς πρὸς τὴν ἀνθρωπότητά του, καὶ αὐτὸ στο ἐπίπεδο τῆς Οἰκονομίας². Ἀπὸ τὸ τελευταῖο καταλαβαίνει κανεὶς ὅτι τὸ ὄνομα «Χριστός» τοῦ Θεοῦ Λόγου θεωρεῖται ὡς συνώνυμο καὶ τοῦ ὀνόματος «υἱὸς Δαυΐδ», ἓνα ὄνομα ποὺ δηλώνει ἀκριβέστερα τὴ γενεαλογία τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ὡς τέκνο τοῦ Δαβὶδ, ὡς τέκνο τοῦ Ἀβραάμ³. Πάντως, καὶ ἐδῶ θα ἀναφέρουμε τὴν παρατήρηση τοῦ καθηγητῆ Δημήτριου Τσελεγγίδη, τὸ ὄνομα «Χριστός» εἶναι «δυο φύσεων γνωριστικόν»⁴. Με ἄλλα λόγια, στὸν Χριστὸ ἡ θεολογία καὶ ἡ οἰκονομία ἐνώνονται⁵, χωρὶς νὰ συγχέονται, καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν θεολογία καὶ οἰκονομία ἀν καὶ δε χωρίζονται, διακρίνονται. Ἐτσι τὸ ὄνομα «Χριστός» εἶναι ἓνας οἰκονομικὸς προσδιορισμὸς τοῦ Λόγου τοῦ

---

¹. Παρόμοια ἐρμηνεύουν ὁ ἀγ. Γρηγόριος Νύσσης καὶ ὁ Μ. Βασίλειος στὸ θέμα τῆς «προσηγορίας» τοῦ Χριστοῦ, βλ. Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν*, PG 44, 545D, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 28 PG 32, 116C.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 56 PG 26, 268A. Γιὰ τὶς δύο γεννήσεις τοῦ Υἱοῦ, ἡ μία «ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀχρόνως καὶ ἀσωμάτως» (Θεολογία), ἐνῶ ἡ ἄλλη «κατὰ σάρκα» ἀπὸ τὴν Παρθένο Μαρία (Οἰκονομία), βλ. ἐπίσης Ἀγίου Γρηγορίου, *Λόγ. ΚΘ΄, Θεολογικὸς τρίτος, Περὶ Υἱοῦ*, Δ΄ PG 36, 77D – 80A.

³. Γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ὀνόματος «υἱὸς Δαυΐδ» στὸς τέσσερις Εὐαγγελιστὲς πρὸ βλ. Carl Joachim Classen, *Rhetorical Criticism of the New Testament*, μν. ἐργ., σσ. 76 – 80, Maarten J. J. Menken, *John 6:51 c – 58: Eucharist or Christology? BIS 22*, Brill: Leiden 1997, σ. 189.

⁴. Δημήτριου Ι. Τσελεγγίδη, *Εἰκονολογικὲς Μελέτες*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 44.

⁵. Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, μν. ἐργ., σ. 59.

Θεού στη νέα του σαρκωμένη κατάσταση, «δι' ἡμᾶς»¹. Τελικά, στο όνομα «Χριστός», όπως ορθώς επισημαίνει η Αικατερίνη Τσαλαμπούνη, συμπυκνώνεται το γεγονός της σωτηρίας και, μολονότι η λέξη συμπερικλείει μία σειρά από επιμέρους θεολογικές έννοιες, κύριο περιεχόμενό της παραμένει ο σταυρός και η ανάσταση².

Ἐμμανουήλ. Το προφητικό όνομα «Ἐμμανουήλ» έχει παλαιδιαθηκικό υπόβαθρο κατά το Ἠσ. 7, 14³, και από εκεί πέρασε στην Καινή Διαθήκη κατά το Μτ. 1, 21 – 23⁴. Το στοιχείο που προκύπτει ως συμπέρασμα από την άμεση συνάφεια αυτών των χωρίων είναι ότι η προσηγορία «Ἐμμανουήλ» ταυτίζεται με τα ονόματα «Κύριος», «Θεός», «Ἰησοῦς», «Σωτήρ» και «Υἱός ἀνθρώπου»⁵. Ἐτσι είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί ότι το όνομα

---

1. Βλ. Kenneth W. Wesche, *The Defense of Chalcedon in the Sixth Century: The Doctrine of "Hypostasis" and Deification in the Christology of Leontius of Jerusalem*, New York 1986, σ. 79.

2. Βλ. Αικατερίνη Τσαλαμπούνη, *Εξηγητικά*, μν. έργ., σ. 303.

3. «διὰ τοῦτο δώσει Κύριος αὐτός ὑμῖν σημειῶν· ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει, καὶ τέξεται υἱόν, καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ».

4. «τέξεται δὲ υἱόν καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦν· αὐτός γὰρ σώσει τὸν λαὸν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν. Τοῦτο δὲ ὄλον γέγονεν ἵνα πληρωθῇ τὸ ῥηθὲν ὑπὸ τοῦ Κυρίου διὰ τοῦ προφήτου λέγοντος· Ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱόν, καὶ καλέσουσι τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ, ὃ ἐστὶ μεθερμηνεῦμενον μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός...καὶ οὐκ ἐγίνωσκεν αὐτὴν ἕως οὗ ἔτεκε τὸν υἱὸν αὐτῆς τὸν πρωτότοκον, καὶ ἐκάλεσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦν».

5. Περισσότερα για τη σχέση των βιβλικών χωρίων Ἠσ. 7, 14 και Μτ. 1, 21 – 23 βλ. Brian M. Nolan, *The Royal Son of God: The Christology of Mathew 1 – 2 in the Setting of the Gospel*, στο *OBEO* (23), Fribourg University Council: Fribourg/Switzerland 1979, σ. 66. Μας κάνει εντύπωση το προφητικό όνομα «Υἱός ἀνθρώπου». Κατά τον Μ. Αθανάσιο ο σαρκωμένος Λόγος, Χριστός, εκπληρώνει τον ιστορικό τύπο του «Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου», ο οποίος κάθεται ως Θεός «ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ» (Δαν. 7, 13, Μτ. 9, 6, 10, 23, 12, 8, 40, 16, 13, 17, 9, 24, 30, 25, 31, 26, 64, Μκ. 2, 10, 28, 8, 31, 13, 26, Λκ. 5, 24, 6, 5, 9, 22, 21, 27-36, Ἰω. 3, 13). Ἐτσι το όνομα «Υἱός ἀνθρώπου» για τον Χριστό αναφέρεται στην Οικονομία και εντάσσεται από τον Μ. Αθανάσιο στο μυστήριο της ενανθρωπήσεως του Λόγου, του ίδιου του Υιού του Θεού, δηλώνει το «σωματικόν» του Λόγου, και επομένως ερμηνεύεται με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 4 ἡ Πρὸς*

«Ἐμμανουήλ» σημαίνει «μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός», και ως εκ τούτου ερμηνεύεται με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, γιατί δηλώνει τον Λόγο του Θεού ως Υἱό της Μαρίας, ως Θεό και άνθρωπο¹. Ως εκ τούτου, οι μη δεχόμενοι το ονόμα «Ἐμμανουήλ» για το πρόσωπο του Κυρίου Ιησού Χριστού, του σαρκωμένου Λόγου και Σωτήρα, δηλ. του προσδοκωμένου χριστού-μεσσία, δε δέχονται τη γενόμενη από τον Θεό «δι' ἡμᾶς οικονομίαν»². Πάντως ο Μ. Αθανάσιος εξετάζει το όνομα «Ἐμμανουήλ» με σκοπό να αποδείξει την ένωση Παλαιάς και Καινής Διαθήκης στον Ιησού Χριστό, τον σαρκωμένο Λόγο του Θεού³. Κάνει εντύπωση το γεγονός ότι ο

Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 19 PG 26, 665B· Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 1 PG 26, 149A· 11 PG 26, 169AB. Περισσότερα για το όνομα «Υἱὸς ἀνθρώπου», βλ. Peder Borgen, John 6: Tradition, Interpretation and Composition, μν. ἔργ., σσ. 97 – 100, Σωτηρίου Δεσπότη, Ἡ πρώϊμη Χριστολογία, μν. ἔργ., σ. 89.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Πρὸς Ἐπίκτητον ἐπίσκοπον Κορίνθου, κατὰ τῶν αιρετικῶν, Ἐπιστολή, 11 PG 26, 1068BC· Κατὰ Ἀρειανῶν Α', 54 PG 26, 125A.*

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α', 55 PG 26, 125C.*

³. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι το όνομα «Ἐμμανουήλ» δεν χρησιμοποιείται από τον Μ. Αθανάσιο με σκοπό την εξήγηση του τρόπου ενώσεως καθ' ὑπόστασιν των δύο φύσεων, της θείας και της ανθρώπινης, στη μία και αυτή δηλαδή υπόσταση του ενανθρωπήσαντος Λόγου του Θεού, όπως συμβαίνει αργότερα στον αγ. Κύριλλο Αλεξανδρείας, ο οποίος χρησιμοποιεί το όνομα με σκοπό την υποστατική ταυτότητα του Χριστού, ως του ενανθρωπήσαντος Υιού και Λόγου του Θεού στο πλαίσιο όμως του τρόπου ενανθρωπήσεως. Βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Ἐρμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Γ', μν ἔργ., σσ. 333 – 344. Οι Θεόφοροι Πατέρες της Συνόδου της Νικαίας ομολόγησαν μόνο τη θεότητα του Υιού, δηλαδή την ομοουσιότητα του Υιού με τον Πατέρα (βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Πρὸς Ἐπίκτητον ἐπίσκοπον Κορίνθου, κατὰ τῶν αιρετικῶν, Ἐπιστολή, 4 PG 26, 1056BC*), ενώ ο τρόπος ενώσεως των δύο φύσεων αποτελεί ένα θέμα που θα συζητηθεί μετέπειτα, στην Τρίτη και την Τέταρτη Οικουμενική Σύνοδο. Σημειώνει ορθῶς ο Theodoros Constantine Pittaras ότι: *The Synod of Nicaea (325) announced and declared the full divinity of the Son of God and His condition, qua Logos, as ομοούσιον (Homoousion) with the Father, but it certainly did not clarify the way or the manner of the ένωσις of divine and human in the incarnate Son.* Βλ. Theodoros Constantine Pittaras, *The Incarnated Word in the Thought of St. Cyril of Alov Aexandria and the Christological Tradition*, Athens 2007, σ. 85. Υπάρχουν βέβαια τα ἔργα του Μ. Αθανασίου, όπως ο γνωστός λόγος *Περὶ τῆς ενανθρωπήσεως τοῦ Λόγου και η επιστολή Πρὸς**

Μ. Αθανάσιος με τον ίδιο τρόπο ερμηνεύει και τα όνοματα «Ἀρχιερεὺς» και «Ἀπόστολος», που αποδίδονται στον Ἰησοῦ Χριστό και εντάσσονται στο μυστήριο της ενανθρωπήσεως του Λόγου, και επομένως ερμηνεύονται με βάση τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας¹, θεότητας και ανθρωπότητας, άσαρκου και ένσαρκου Λόγου².

Ἐπίκτητον, τα οποία αποτελούν μόνο αρχικές συζητήσεις για τον τρόπο ενώσεως των δύο φύσεων του Χριστού.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 9 PG 26, 165Α.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 8 PG 26, 164Α· 10 PG 26, 168Α.

Κεφάλαιο Γ':

Το έργο του Αγίου Πνεύματος στην ενότητα και την πορεία της θείας Οικονομίας

1. Ο αγιασμός του Αγίου Πνεύματος “τό λαλήσαν διά τῶν προφητῶν”

Το έργο του Πνεύματος του Θεού στην ενότητα της πορευόμενης θείας Οικονομίας είναι δομικό. Κάθε αγιασμός και φωτισμός στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη αποδίδεται στην ενέργεια και την παρουσία του Αγίου Πνεύματος¹. Το Άγιο Πνεύμα «διά προφητῶν καὶ ἀποστόλων συνάγων τοὺς σωζομένους»². Ἐτσι το Άγιο Πνεύμα διασφαλίζει την ενότητα προφητικού και ευαγγελικού κηρύγματος, δηλαδή την ἀρρηκτη ενότητα των δύο Διαθηκών (ασφαλώς αυτή η ενότητα έχει να κάνει πρωτίστως με την ενεργειακή παρουσία του τριαδικού Θεού γενικότερα στην κτίση και την ιστορία)³. Ως εκ τούτου, η παρουσία του Αγίου Πνεύματος στην κτίση

---

¹. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 39 PG 32, 140BC. Πρβλ. επίσης, Carl Laurence Beckwith, *The Certainty of Faith in God's Word: The Theological Method and Structure of Hilary of Poitiers's De Trinitate* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σ. 162, Matthew Brook O' Donnell, *Two Opposing Views on Baptism with/by the Holy Spirit and of 1 Corinthians 12.13: Can Grammatical Investigation Bring Clarity?*, στο *LNTS* (171), Sheffield Academic Press: Sheffield 1999, σ. 318.

². Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Ὁμιλία εἰς τον ΜΗ' Ψαλμόν*, 1 PG 29, 433A.

³. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚΘ' PG 36, 168A: «Ἐνεργοῦν ὅσα θεός, μεριζόμενον ἐν γλώσσαις

και στην ιστορική πορεία της πιστεύουσας κοινότητας των δύο Διαθηκών, τόσο στον Μ. Αθανάσιο όσο και στους Καππαδόκες δεν σχετίζεται κατ' αποκλειστικό τρόπο με το γεγονός της ενσάρκωσης του Λόγου, αλλά ενεργεί επίσης ως ενοποιός παράγων Παλαιάς και Καινής Διαθήκης¹.

Το Άγιο Πνεύμα δημιουργεί κάτι ιδιαίτερο με την κοινή εκφαντική ενέργεια του τριαδικού Θεού, και αυτό διακηρύσσεται στα χωρία Γεν. 1, 2. Ψλ. 32, 6. 103, 30. 147, 7 και Ίώβ 33, 4², τα οποία δηλώνουν ότι το Πνεύμα του Θεού «συμπαρομαρτεύ» στο δημιουργικό έργο του Λόγου του Θεού³,

---

πυρίναις, διαιροῦν χαρίσματα, ποιοῦν ἀποστόλους, προφήτας, εὐαγγελιστάς, ποιμένας, καὶ διδασκάλους».

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 48 PG 26, 112BC, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 601BC – 604AB, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 39 PG 32, 140BC· *Ὁμιλία εἰς τὸν ΜΗ΄ Ψαλμόν*, 1 PG 29, 433A, Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚΘ΄ PG 36, 168A *Λόγ. ΜΑ΄, Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ΙΑ΄ PG 36, 444AB. Επίσης Harriet A. Luckman, *Pneumatology and Ascetism in Basil of Caesarea: Roots and Influence to 381* (διδ. διατρ.), ἀνευ τόπου εκδόσεως και ἀνευ χρονολογίας, σσ. 115 – 116, Sung Hwan Kim, *The Holy Spirit's Mission in the Book of Acts its Repetition and Continuation* (μετ. εργ.), ἀνευ τόπου εκδόσεως 1993, σ. 10, Thomas D. Whitehead, *Pneumatology and the Problem of Otherness: An Ecumenical, Historical, Hermeneutical Dialog* (διδ. διατρ.), Pittsburgh 2001, σσ. 67 – 73.

². Βλ. Brian M. Nolan, *The Royal Son of God: The Christology of Mathew 1 – 2 in the Setting of the Gospel*, μν. έργ., σ. 46. Για μία διαφορετική ερμηνεία αυτών των βιβλικών χωρίων, που δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, γιατί αντιβαίνει στη διδασκαλία της Αγίας Γραφής και των Πατέρων της Εκκλησίας, βλ. τη μελέτη του Nicholas M. M. Pulaski, *RÚAH HAQQODESH: The Holy Spirit in the Old Testament*, μν. έργ., σσ. 21 – 28, ο οποίος δέχεται την παρουσία του Πνεύματος του Θεού κατά τη δημιουργία, αλλά όχι και τη δημιουργική του δράση στο γεγονός της δημιουργίας. Από την ανάλυση των συγκεκριμένων χωρίων ο Pulaski συμπεραίνει ότι το Πνεύμα του Θεού είναι δυναμικός κατά τη δημιουργία, με την έννοια ότι κινείται («ἐπεφέρετο») σαν δυνατός άνεμος, αλλά δεν μετέχει στη δημιουργία του κόσμου, μετέχει μόνο στην αναγέννησή του και τη διατήρηση της ζωής.

³. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 3 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 5 PG 26, 632BC: «ὁ γὰρ Πατὴρ διὰ τοῦ Λόγου ἐν τῷ Πνεύματι κτίζει τὰ πάντα, ἐπεὶ ἔνθα ὁ Λόγος, ἐκεῖ καὶ τὸ Πνεῦμα· καὶ τὰ διὰ τοῦ Λόγου κτιζόμενα ἔχει ἐκ τοῦ Πνεύματος παρὰ τοῦ Λόγου τὴν τοῦ εἶναι ἰσχύν». Ο Μ. Αθανάσιος δεν συγχέει το συγκεκριμένο έργο του Πατρός, του Λόγου και του Αγίου Πνεύματος

ζωοποιεί¹ τα πάντα και κατέρχεται «ἐν πᾶσι»², καθώς και σε ολόκληρη την πορεία της θείας Οικονομίας, στην οποία «ἀδιαίρετον ἐστὶ τοῦ Λόγου τὸ Πνεῦμα»³, αγιάζοντας αντίστοιχα τους μετέχοντες «ἐν αὐτῷ», ἀπὸ κοινού

στη γένεση του κόσμου, γιατί αναγνωρίζει ὅτι ὁ καθένας δημιουργεῖ κάτι ἰδιαίτερο με τὴν ἐκφάνση τῆς μίας καὶ αὐτῆς ἐνέργειας, ὁ Πατέρας εὐδοκεῖ «καὶ» ὁ Λόγος δημιουργεῖ «καὶ» τὸ Ἅγιο Πνεῦμα συμπαραμαρτεῖ (ζωοποιεῖ), καὶ ἀπὸ τὸ ἔργο ἐκάστου ἀναγνωρίζεται ὅτι εἶναι Θεός, ἐκ τῆς μίας καὶ αὐτῆς ἐνεργείας. Βλ. τοῦ ἰδίου, *Ἐπιστολὴ 4 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 3 PG 26, 640CD – 641BC, ἐνῶ γιὰ τὴ δράση τῆς Ἁγίας Τριάδας με τὴν κοινὴ καὶ τὴν αὐτὴ ἐνέργεια βλ. τοῦ ἰδίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 596A. Γιὰ δογματικούς λόγους ἀποφεύγουμε τὴ χρῆση τοῦ ὀρου «συνέργεια» γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, πού ἐκ πρώτης ὄψης θὰ μας ἐξυπηρετοῦσε νὰ ἀποδείξουμε τὴ συνύπαρξή του στὴν Τριάδα, μέχρι νὰ καταλήξουμε στο ἐσφαλμένο συμπέρασμα τοῦ σεβαστοῦ Πρωτοπρ. Μ. Καρδαμάκη, ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα «συνεργεῖ», ἢ «συνδημιουργεῖ» στὴ γένεση τοῦ κόσμου, δηλαδὴ χαρακτηρίζεται ὡς «συνδημιουργόν» τοῦ κόσμου. Βλ. Πρωτοπρ. Μ. Καρδαμάκης, *Ἡ φανέρωσις τοῦ Παρακλήτου εἰς τὸ ἔργον τῆς θείας Οἰκονομίας – Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα καὶ ἡ θέωσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως*, μν. ἐργ., σ. 67. Ἐδῶ χρειάζεται μεγάλη προσοχή, γιατί εἶναι εὐκόλα νὰ οδηγηθούμε σὲ τριθεΐα, πράγμα ἀγνωστο γιὰ τὴ βιβλικὴ μαρτυρία καὶ τὴ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας, γιατί ἓνας εἶναι ὁ Θεός ὁ ὁποῖος κτίζει τὰ πάντα «ἐκ Πατρὸς δι' Λόγου ἐν Πνεύματι» δια τῆς κοινῆς ἐνέργειας τῆς Τριάδας. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 3 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 5 PG 26, 632BC, τοῦ ἰδίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 600C – 601A.

¹. Γιὰ τὸ «ζωοποιόν» Ἅγιο Πνεῦμα βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 23 PG 26, 584C, Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, Θ' PG 36, 441BC, Μεγάλου Βασιλείου, *Ὁμιλίαι εἰς τὴν Ἑξαήμερον* 2, 6 PG 29, 44B, ὁ ὁποῖος υπογραμμίζει ὅτι ὁ Πατέρας προστάσσει, ὁ Λόγος δημιουργεῖ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα «στερεώνει», καὶ «τί δ' ἂν ἄλλο εἶη στερέωσις ἢ ἡ κατὰ τὸν ἁγιασμόν τελείωσις, τὸ ἀνένδοτον καὶ ἄτρεπτον καὶ παγίως ἐρηρισμένον ἐν ἀγαθῷ τῆς στερεώσεως ἐμφαινούσης» (βλ. τοῦ ἰδίου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 38 PG 32, 136C).

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 596B.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 601B.

με την ίδια και αυτή ενέργεια του Λόγου και του Πατέρα¹. Πάντως το Πνεύμα του Θεού «ἐξαρχῆς» είναι «ζωοποιόν», κατέχει την ἔνθεη δύναμη και ιδιότητα να ζωοποιεί, όπως υποδεικνύει το χωρίο *Ρωμ. 8, 11*, και όσοι μετέχουν «ἐν αὐτῶ» αγιάζονται².

Το Ἅγιο Πνεύμα δρᾷ, αγιάζει και φωτίζει αντίστοιχα και στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη³, δηλαδή συμπαρομαρτεῖ στο ἔργο του Λόγου και

---

¹. *Αὐτόθι*, 601B.

². *Ρωμ. 8, 11*: «εἰ δὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ ἐγείραντος Ἰησοῦν ἐκ νεκρῶν οἰκεῖ ἐν ὑμῖν, ὁ ἐγείρας τὸν Χριστὸν ἐκ νεκρῶν ζωοποιήσει καὶ τὰ θνητὰ σώματα ὑμῶν διὰ τὸ ἐνοικοῦν αὐτοῦ Πνεῦμα ἐν ὑμῖν». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 544C – 545A. Για τη ζωοποιητική δύναμη και ιδιότητα του Ἁγίου Πνεύματος, βλ. επίσης τα χωρία *Ρωμ. 8, 10* («τὸ δὲ πνεῦμα ζωὴ διὰ δικαιοσύνην») και *Ἰω. 6, 63* («τὸ πνεῦμά ἐστι τὸ ζωοποιῶν, ἢ σὰρξ οὐκ ὠφελεῖ οὐδέν»), Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 56 PG 32, 172D – 173A.

³. Πρέπει να τονιστεῖ ιδιαίτερα ὅτι αυτή η ενιαία αγιαστική δράση του Ἁγίου Πνεύματος δεν αποσκοπεῖ μόνο στην Παλαιά Διαθήκη, ἀλλὰ γεύεται επίσης ἔντονα με την έναρξη της θείας Οικονομίας στην ἄλλη φάση, δηλαδή στον καιρὸ της Καινῆς Διαθήκης, ἢ καλύτερα στην εποχὴ της ενανθρώπισης, κατὰ τον λόγο του απ. Πέτρου: «κομιζόμενοι τὸ τέλος τῆς πίστεως ὑμῶν, σωτηρίαν ψυχῶν. περὶ ἧς σωτηρίας ἐξεζήτησαν καὶ ἐξηρένησαν προφηταὶ οἱ περὶ τῆς εἰς ὑμᾶς χάριτος προφητεύσαντες, ἐρευνῶντες εἰς τίνα ἢ ποῖον καιρὸν ἐδήλου τὸ ἐν αὐτοῖς Πνεῦμα Χριστοῦ προμαρτυρούμενον τὰ εἰς Χριστὸν παθήματα καὶ τὰς μετὰ ταῦτα δόξας» (*Α΄ Πέτρ. 1, 9 – 11*). Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 544BC. Επομένως ο Μ. Αθανάσιος, με σκοπὸ να αποδείξει την ενότητα του μυστηρίου της θείας Οικονομίας και τη θεότητα του Ἁγίου Πνεύματος (κατὰ των τροπικῶν), αναφέρει τα κοινὰ βιβλικά χωρία της Παλαιᾶς και της Καινῆς Διαθήκης, ὅπου αποδεικνύεται ὅτι οἱ ἅγιοι ἄνθρωποι της εκκλησιαστικῆς κοινότητος τόσο πρὶν, ὅσο και μετὰ την ενανθρώπιση εἶναι φορεῖς της αγιαστικῆς και φωτιστικῆς ἐνέργειας του ενός και του αὐτοῦ Πνεύματος του Θεοῦ (*Γέν. 6, 3, Ἀριθ. 11, 29, Κριτ. 3, 10, 11, 29, 13, 24, 13, 25, 15, 14, Ψλ. 50, 13, 103, 29 – 30, 142, 10 – 11, Ἦσ. 61, 1, 30, 1, 48, 16, 59, 21, 63, 9 – 10, Ἰεζ. 11, 24, Δαν (Σωσ. 45 – 46), Μιχ. 2, 7, 3, 8, Ἰωήλ. 3, 1, Ζαχ. 1, 6, 7, 12, Ἄγγ. 2, 4 – 5 σε μία συνέχεια με τα Ἰω. 1, 32, 20, 22, 14, 26, 15, 26, Α΄ Ἰω. 2, 27, 4, 13, Μτ. 10, 20, 28, 19, Λκ. 1, 35, Πράξ. 1, 4, 2, 1 – 4, 8, 17 – 39, 20, 28, 21, 11, Α΄ Πέτρ. 1, 9 – 11, Ρωμ. 8, 9 – 11, Α΄ Κορ. 2, 10 – 12, 3, 16, 12, 11, Β΄ Κορ. 3, 17, Ἐφεσ. 4, 3, 30, Β΄ Θεσ. 2, 8, Τιτ. 3, 5 – 6) και ἄλλα. Βλ. του ἰδίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ**

γι' αυτό συγκροτεί την Εκκλησία, καθώς με την αγιαστική του δύναμη ανάγει τα μέλη της εκκλησιαστικής κοινότητας των δύο Διαθηκών στον τριαδικό Θεό, και αυτό ακριβώς είναι το έργο του Αγίου Πνεύματος¹. Όταν λέμε ότι το Πνεύμα του Θεού αγιάζει και φωτίζει, αυτό σημαίνει ότι επιτελεί έργο, γιατί ο αγιασμός είναι δράση, δηλαδή έργο. Έτσι οι ενεργούμενοι της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης καθίστανται ενεργούμενοι, όταν αναγνωρίζουν το Άγιο Πνεύμα, και έτσι ανάγονται στον τριαδικό Θεό², τους αποκαλύπτεται το θέλημα του Θεού, αποκτούν το

τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 5 – 6 PG 26, 540A-C καὶ 541BC· 6 PG 26, 544A-C καὶ 545A-C.

¹. Το έργο του Αγίου Πνεύματος στον κόσμο είναι να συνδέει τα μέλη της Εκκλησίας «ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ». Βλ. Παναγιώτου Κ. Χρήστου, Αί προσπάθειαι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου περὶ τῆς κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν, μν. έργ., σσ. 184 – 185. Ο Χριστός, ο σαρκωμένος Λόγος του Θεού, που καθοδηγούσε ως άσαρκος την ιστορία του Ισραήλ, αποκαλύπτει ποίό είναι το έργο του Αγίου Πνεύματος – η οδήγησι «εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν» (Ιω. 16, 13). Βέβαια η αλήθεια ταυτίζεται με το πρόσωπο του Ιησού Χριστού, του σαρκωμένου Λόγου, ο οποίος δείχνει τον Πατέρα (βλ. σε μία συνάφεια τα χωρία Ψλ. 42, 3: «ἐξαπόστειλον τὸ φῶς σου καὶ τὴν ἀληθειάν σου», Ιω. 14, 6: «ἐγὼ εἰμι ἡ ἀλήθεια» καὶ Ιω. 7. 17: «ἀγίασον αὐτοὺς ἐν τῇ ἀληθείᾳ σου· ὁ Λόγος ὁ σὸς ἀλήθειά ἐστι»). Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Γ΄, 19 PG 26, 364B. Έτσι το Άγιο Πνεύμα καλεῖται «Πνεῦμα τῆς ἀληθείας» (Ιω. 14. 17, 16. 13), γιατί οδηγεί τους πιστούς στην αναγνώριση ὅτι ο Χριστός είναι «ὁ Ὡν», «εἰς δόξαν τοῦ Πατρὸς» (Ιω. 14, 6). Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 4 PG 26, 537A. Περισσότερα για το έργο του Αγίου Πνεύματος, βλ. επίσης, Constantine N. Tsirpanlis, Some reflections on St. Basils's Pneumatology: The «Economy» of Silence, στην ΚΑΡ, Τομ. 13, Τεύχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 176, Matthew K. Thompson, *Kingdom Come: Revisioning Pentecostal Eschatology* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σσ. 97 – 100, Janet M. Bellotti Puppo, *Sacrament of Deification: The Eucharistic Vision of Alexander Schmemmann in Light of the Doctrine of Theosis* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2007, σ. 95. Crinisor Stefan, *The Role of the Holy Spirit in the Life of Discipleship: A Study in the Fourth Gospel's Narrative* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2003, σ. 161, David Liberto, *Deus Caritas Est: Trinitarian Theology and the Humility of the Spirit*, Milwaukee 2003, σ. 191, James Steve Counelis, στην ΚΑΡ, Τομ. 14, Τεύχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 28.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 24 PG 26, 585B.

χάρισμα της προφητείας και «λαλοῦσι ἐν τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ»¹. Και με αυτήν την τοποθέτηση μπαίνουμε στο σωστό δρόμο. Από τον αγιασμό αναγνωρίζεται το έργο του Αγίου Πνεύματος, όπως συμβαίνει στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, και από το έργο, γιατί το Πνεύμα δρά δια της μίας και της αυτής ενεργείας του τριαδικού Θεού, γνωρίζεται ότι το Πνεύμα «ύφέστηκεν ἀληθῶς» και ότι είναι Θεός². Το ίδιο παρατηρείται σε όλες τις κινήσεις του πιστού, στην καθημερινή ζωή και τη λειτουργική πράξη. Και πέρα από αυτήν τη βίωση – εμπειρία, δηλαδή αναγνώριση του έργου του Αγίου Πνεύματος, που ανάγει τους ανθρώπους στον τριαδικό Θεό, η θεολογία γίνεται μία ενατένιση της θεότητας, όπως συμβαίνει στους αρειανούς και τους τροπικούς³, και αργότερα στους ανόμοιους⁴. Κάθε θεωρητική σύλληψη για το τριαδικό δόγμα, δηλαδή για τη θεότητα του Αγίου Πνεύματος από εκεί ξεκινάει, από την ιστορία της θείας Οικονομίας, όπου το Άγιο Πνεύμα δρά με την έκφανση της μίας ενέργειας του τριαδικού Θεού, και έργο της θεολογίας, που μας παραδόθηκε από το ίδιο το Άγιο Πνεύμα⁵, είναι να διαβάσει τη σημασία αυτού του έργου του Πνεύματος, που γνωρίζει το σχέδιο του Θεού, τη θεία Οικονομία, κατά τον λόγο του απ. Παύλου, «τίς γὰρ οἶδεν ἀνθρώπων τὰ τοῦ ἀνθρώπου εἰ μὴ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἐν αὐτῷ; τὰ τοῦ Θεοῦ οὐδεὶς οἶδεν εἰ μὴ τὸ Πνεῦμα

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 31 PG 26, 601B, αὐτόθι, 604B. Βλ. επίσης, Thomas D. Whitehead, *Pneumatology and the Problem of Otherness: An Ecumenical, Historical, Hermeneutical Dialog* (διδ. διατρ.), μν. ἐργ., σ. 57, Martin Emmrich, *Pneumatological Concepts in Hebrews* (διδ. διατρ.), ἀνευ τόπου ἐκδόσεως 2001, σσ. 127 – 162.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 28 PG 26, 596B.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 10 PG 26, 556BC.

⁴. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 6 PG 32, 77C.

⁵. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, Κατὰ Ἐννομίου Β' 16 PG 29, 604C: «ταῖς παρὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος παραδοθείσαις ἡμῖν θεολογίαις ἀκολουθεῖν».

τοῦ Θεοῦ» (Α' Κορ. 2, 13)¹. Και το τελευταίο είναι ευνόητο, γιατί το Άγιο Πνεῦμα είναι «ἐν τῷ Θεῷ» και «ἐξ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ», είναι ο ἴδιος ο Γιαχβέ, «ὁ Ὡν»². Με άλλα λόγια, αυτό που λέμε τριαδικό δόγμα, ή τριαδικό Θεό, είναι της ζωής, του γεγονότος, και όχι της Αγίας Γραφής που απλά το καταγράφει. Κάθε προσπάθεια προσδιορισμού του Αγίου Πνεύματος μέσα στα ι. κείμενα που δεν ξεκινάει από το έργο του στον κόσμο και την ιστορία, από την εμπειρία της ζωής, είτε στο θέμα των «ὀνομάτων» είτε στο θέμα της θεότητας, είναι αφηρημένη, και τελικά καταλήγει ως ιδέα και ως μία αφηρημένη φιλοσοφική σκέψη.

2. Η ταύτιση των ιδιαίτερων “ὀνομάτων” του Αγίου Πνεύματος στην Αγία Γραφή και η χρήση του εμπροθέτου προσδιορισμού “ἐν πᾶσι”, ενιαίος για την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη

Πάνω σε αυτή τη δυναμική και πορευόμενη ιστορία της θείας Οικονομίας, δηλαδή φανέρωση του Θεού στηρίζεται το έργο του Αγίου Πνεύματος. Από το έργο του στον κόσμο το Άγιο Πνεῦμα ονομάζεται με διάφορα «ὀνόματα» στην Αγία Γραφή, όπως: «Ἅγιον Πνεῦμα», «Πνεῦμα Θεοῦ», «Πνεῦμα Κυρίου», «Πνεῦμα εὐθές», «Πνεῦμα ἡγεμονικόν», «Πνεῦμα σοφίας καὶ Πνεῦμα δυνάμεως, καὶ Πνεῦμα βουλής», «Πνεῦμα ἀγαθόν», «Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς», «Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ», «Πνεῦμα Χριστοῦ», «ἄλλος Παράκλητος, Πνεῦμα τῆς ἀληθείας», «Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται», «Πνεῦμα τῆς χάριτος» και «Πνεῦμα υἰοθεσίας»³. Πάμπολλα είναι τα «ὀνόματα» του Πνεύματος, και «οὕτως

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 22 PG 26, 581AB, Μεγάλου Βασιλείου, Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 40 PG 32, 144A.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 22 PG 26, 581AB, του ἰδίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 28 PG 26, 596B. Βλ. ἐπίσης Ἀγίου Γρηγορίου, Λόγ. Α', Θεολογικός τέταρτος, Περί Υἱοῦ, ΙΘ' PG 36, 128C.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 4 – 6 PG 26, 536 –

ἐμψυχοῦ»¹. Και αυτό γιατί το Άγιο Πνεύμα είναι «οὐσιωδῶς ὑφεστῶτα», ενεργό και παντοδύναμο². Είναι χαρακτηριστική η γνώμη του Μ. Βασιλείου, ο οποίος γνωρίζει τη δύναμη των «ὀνομάτων»³, ότι το ὄνομα

---

548. Ο Μ. Αθανάσιος, στην πολεμική με τους τροπικούς που ερμηνεύουν κατά το δοκούν (τροπικῶς) και με αυτό φέρνουν το Άγιο Πνεύμα στη θέση των αγγέλων, αναφέρεται στα ιδιαίτερα «ὀνόματα» του Αγίου Πνεύματος, και τονίζει ότι το ένα και το μοναδικό Άγιο Πνεύμα πουθενά στα ι. κείμενα της Αγίας Γραφής δεν ονομάζεται ἄγγελος ή αρχάγγελος, αλλά «Πνεῦμα Θεοῦ» (Γεν. 1. 2, 6. 3, Ίεζ. 11. 24, Ίωήλ 2. 28, Α΄ Ίω. 4. 13, Ρωμ. 8. 9 – 11, Α΄ Κορ. 2. 10 – 12, 3. 16 – 17, 6. 11, 12. 11), «Πνεῦμα Κυρίου» (Αριθ. 11. 29, Κριτ. 3. 10, 11. 29, 13. 25, 15. 14, Ησ. 30. 1, 48. 16, 59. 21, 61. 1, 63. 9 – 10, Μιχ. 3. 8, Ζαχ. 1. 6, 7. 12, Πραξ. 8. 39, Β΄ Κορ. 3, 17), «Πνεῦμα Ἁγίου» (Ψλ. 50. 13, Δαν. 4. 6, Δαν. (Σωσ.) 45 – 46, Ίω. 1. 32, 14. 26, 20. 22, Πραξ. 2. 1 – 4, 8. 17, 21. 11, Ἐφεσ. 4. 30, Α΄ Θεσ. 4. 8, Λκ. 1. 35, Μτ. 1. 18, Ρωμ. 1. 4, 15. 16), «Πνεῦμα εὐθές» (Ψλ. 50, 12), «Πνεῦμα ἡγεμονικόν» (Ψλ. 50, 14), «Πνεῦμα σοφίας και Πνεῦμα δυνάμεως, και Πνεῦμα βουλής» (Ησ. 11, 2), «ἄλλος Παράκλητος, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας» (Ίω. 14. 16 – 17. 15, 26), «Πνεῦμα ἀγαθόν» (Ψλ. 142, 10 – 11), «Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς» (Μτ. 10. 20, 28. 19), «Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ» (Γαλ. 4, 6 – 7), «Πνεῦμα Χριστοῦ» (Α΄ Πετρ. 1. 9 – 11, Ρωμ. 8, 9 – 11), «Πνεῦμα τῆς χάριτος» (Ἐβρ. 10, 29), «Πνεῦμα υἰοθεσίας» (Ρωμ. 8, 25) κτλ. Για τα ιδιαίτερα «ὀνόματα» του Αγίου Πνεύματος, με βάση το ἔργο του στη θεία Οικονομία της Παλαιάς και της Καινῆς Διαθήκης, βλ. επίσης Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ΚΘ΄ PG 36, 165BC – 168AB, ο οποίος μεταξύ των άλλων «ὀνομάτων» του Αγίου Πνεύματος αναφέρει και το ὄνομα «Κύριος» (Β΄ Κορ. 3, 17), ἓνα κοινό ὄνομα του τριαδικού Θεοῦ, που δείχνει την ταυτότητα ουσίας Πατέρα «και» Υἱοῦ «και» Αγίου Πνεύματος, και ταυτόχρονα ότι η ἐνέργεια είναι κοινή της Αγίας Τριάδας, Κύριος ο Πατέρας, Κύριος ο Υἱός, Κύριος και το Άγιο Πνεῦμα. Βλ. επίσης, Μεγάλου Βασιλείου, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, 48 PG 32, 156A-C. Είναι εὐστοχη η παρατήρηση του Αθανασίου Γ. Παπαρνάκη, ότι το Άγιο Πνεῦμα προσδιορίζεται στα ι. κείμενα της Αγίας Γραφής «διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ», βλ. Αθανασίου Γ. Παπαρνάκη, Ο Μέγας Αθανάσιος ως ερμηνευτής της Παλαιάς Διαθήκης (διδ. διατρ.), μν. ἔργ., σ. 33.

¹. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, Λ΄ PG 36, 168C.

². Βλ. Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, Λόγος Κατηχητικός, Κεφ. Β΄, PG 45, 17B.

³. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, 48 PG 32, 156B· 22 PG 32, 108B. Επίσης Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ΚΘ΄ PG 36, 165, Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, Λόγος Κατηχητικός, Κεφ. Β΄, PG 45, 17C, του ἰδίου, Λόγος Κατηχητικός, Κεφ. Δ΄, PG 45, 20BC.

«Πνεῦμα ἅγιον» είναι η «κυρία αὐτοῦ καὶ ἰδιάζουσα κλησις» και ὅτι «πρὸς ὃ (ενν. το Πνεῦμα) πάντα ἐπέστραπται τὰ ἁγιασμοῦ προσδεόμενα»¹. Αν και το ὄνομα «ἅγιος» είναι ἓνα κοινὸ ὄνομα του Πατέρα και του Υἱοῦ, αποτελεί ἰδιαίτερο ὄνομα του Πνεύματος². Ορθῶς σημειώνει η Harriet A. Luckman ὅτι είναι το Ἅγιο Πνεῦμα που δίνει στα κτίσματα την αγιότητά τους και δια του οποίου τα πάντα τελειοποιούνται³. Πάντως τα αναφερόμενα «ὀνόματα» ταυτίζονται στα ι. κείμενα της Αγίας Γραφής, γιατί κάνουν το ἴδιο ἔργο, αγιάζουν. Επειδὴ το ὄνομα «Πνεῦμα», που σημαίνει το συγκεκριμένο ἔργο, είναι η υποστατική ιδιότητα, ὡς εκ τούτου ὅλα τα παραπάνω «ὀνόματα» σημαίνουν την ομοουσιότητα του «Πνεύματος» με τον Πατέρα και τον Υἱό⁴, και ταυτόχρονα ὅτι η ἐνέργεια είναι κοινή του τριαδικού Θεοῦ⁵. Και πρέπει να σημειώσουμε ὅτι αὐτά τα «ὀνόματα» είναι ὁμολογία του Πνεύματος⁶ και

---

1. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 22 PG 32, 108AB.

2. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίον Γ'* 3 PG 29, 661A.

3. Βλ. Harriet A. Luckman, *Pneumatology and Asceticism in Basil of Caesarea: Roots and Influence to 38*, μν. ἔργ., σ. 117.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 25 PG 26, 588C – 589AB· *Ἐπιστολή 4 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 3 PG 26, 641B. Βλ. ἐπίσης Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίον Β'* 34 PG 29, 652B· *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 46 PG 32, 152BC· 48 PG 32, 156C: «οὔτω κοινὰ τὰ ὀνόματα πρὸς Πατέρα καὶ Υἱὸν τῷ Πνεύματι, ἐκ τῆς κατὰ τὴν φύσιν οἰκειότητος τῶν προσηγοριῶν τούτων τυχόντι», Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ'*, *Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, ΚΘ' PG 36, 165BC.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 596AC· 30 PG 26, 600BC· 31 PG 26, 601A-C· 14 PG 26, 565B, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 49 PG 32, 156D, *Κατὰ Εὐνομίον Β'* 34 PG 29, 652B, του ἰδίου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 48 PG 32, 156C· 53 PG 32, 165D: «οὐ μόνον δὲ ἐξ ὧν τὰς αὐτὰς προσηγορίας ἔχει, καὶ κοινωνόν ἐστι τῶν ἐνεργειῶν Πατρὶ καὶ Υἱῷ, τὸ ὑπερέχον αὐτοῦ τῆς φύσεως γνώριμον...», Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός, Κεφ. Β'*, PG 45, 17B: «οὔτω καὶ Πνεῦμα μεμαθηκότες Θεοῦ, τὸ συμπαρομαρτοῦν τῷ Λόγῳ καὶ φανεροῦν αὐτοῦ τὴν ἐνέργειαν».

6. Το προσωπικό του Ἁγίου Πνεύματος δέικνεται στα βιβλικά χωρία Ἀριθ. 11, 17 («καὶ καταβήσομαι καὶ λαλήσω ἐκεῖ μετὰ σοῦ καὶ ἀφελῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ ἐπὶ

κατ' ανάγκη του τριαδικού Θεού, σε όποια φάση της θείας Οικονομίας¹. Σε καμία περίπτωση όμως τα ιδιαίτερα «ὀνόματα» του Αγίου Πνεύματος, που ανήκουν στην Οικονομία, δε σημαίνουν και είσοδο στη θεία ουσία ή στις ενδοτριαδικές σχέσεις (δηλ. στο εκπορευτό – το υποστατικό ιδίωμα του Αγίου Πνεύματος – του οποίου σχέση είναι ως προς τον Πατέρα, που γεννάει «ἀϊδίως» τον Υιό και εκπορεύει «ἀϊδίως» το Πνεύμα), λόγω της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας. Βέβαια, τα διάφορα «ὀνόματα» του Αγίου Πνεύματος που διαπερνούν τις σελίδες των δύο Διαθηκών είναι θέμα της ενότητας και της πορείας (δημιουργικής και τελειωτικής) της θείας Οικονομίας, δηλαδή της φανέρωσης του τριαδικού Θεού, και επομένως το Άγιο Πνεύμα ονομάζεται «Πνεῦμα Θεοῦ», «Πνεῦμα Σοφίας, καὶ Πνεῦμα Δυνάμεως», «Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς», «Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται», «Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ» ἢ «Πνεῦμα Χριστοῦ»². Εδώ, από τα «ὀνόματα» του Αγίου Πνεύματος, βλέπει κανείς εύκολα ότι διαφαίνεται η γραμμή των γεγονότων της πορείας της φανέρωσης του τριαδικού Θεού. Με άλλα λόγια τα «ὀνόματα» του Αγίου Πνεύματος δηλώνουν την πορεία και τις θεοφάνειες του τριαδικού Θεού, ο οποίος αναγνωρίζεται ότι ενεργεί και φανερώνεται πάντα με τον ίδιο τρόπο, ως τριαδικός, ως πρόσωπο, τέλεια και στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη. Και αυτό γιατί «ὁ Εἷς καὶ ὁ Αὐτός» είναι ο Θεός, ἔρχεται πάντα ως Τριάδα,

---

σοὶ καὶ ἐπιθήσω ἐπ' αὐτούς»), Αριθ. 11, 25 («καὶ κατέβη Κύριος ἐν νεφέλῃ καὶ ἐλάλησε πρὸς αὐτόν· καὶ παρείλατο ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ ἐπ' αὐτῷ καὶ ἐπέθηκεν ἐπὶ τοὺς ἑβδομήκοντα ἄνδρας τοὺς πρεσβυτέρους») και στη συνέχεια στο Ἰω. 14, 26 («ὁ δὲ παράκλητος, τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ὃ πέμψει ὁ πατήρ ἐν τῷ ὀνόματί μου, ἐκεῖνος ὑμᾶς διδάξει πάντα»). Πρβλ. Nicholas M. M. Pulaski, *RŪAH HAQQODESH: The Holy Spirit in the Old Testament*, μν. ἔργ., σσ. 42 – 43, Νικολάου Ευθ. Μητσοπούλου, *Θέματα Ὁρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, Ἀθήναι 2001, σ. 136. Είναι βέβαιο, εξάλλου, ότι το Άγιο Πνεύμα ως πρόσωπο ομιλεῖ «διὰ τῶν προφητῶν» και «διὰ τῶν ἀποστόλων», δηλαδή τόσο στην Παλαιά όσο και την Καινή Διαθήκη. Ἐχει δίκιο ο Peter Seong Eun Kwon, ο οποίος σημειώνει πολύ επιτυχῶς ότι το Άγιο Πνεύμα είναι το ίδιο Πνεύμα και στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη, βλ. *Lessons from Acts Concerning the Spirituality of Leaders in the Church* (μετ. εργ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2001, σ. 46.

¹. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 48 PG 32, 156A-C.

². Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 22 PG 32, 108A.

ως ενότητα σε όλα τα γεγονότα της θείας Οικονομίας, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, για την τελείωση της κτίσης¹. Με άλλα λόγια ο ίδιος ο Θεός δεν εξελίσσεται, όπως ορθώς σημειώνει ο Don Love, αναφερόμενος στο θέμα της προοδευτικής αποκάλυψης του τριαδικού Θεού στη θεία Οικονομία της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης². Με την πορεία του καιρού όμως, ιδίως με την ενανθρώπιση του Λόγου, Χριστού και μετά, ο ίδιος πάντα τριαδικός Θεός πλησιάζει «πιό κοντά» την κτίση και την ιστορία, από ό,τι κατά την περίοδο της άσαρκης παρουσίας του Λόγου³, και αυτό συμβαίνει κατά τη δύναμη της δεκτικότητας των ανθρώπων⁴. Και εδώ χρειάζεται προσοχή, γιατί δεν πρόκειται για πρόοδο της φανέρωσης ή για χρονική διαδοχή της δράσεως των προσώπων της Αγίας Τριάδας, πάμπολλες είναι οι μαρτυρίες για τη δράση και την παρουσία του τριαδικού Θεού και στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη, όπως σημειώνει και ο Μ. Αθανάσιος, «τῶν μὲν ἁγίων (της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης) ἡ διδασκαλία εἰς τὴν ἁγίαν καὶ ἀδιαίρετόν Τριάδα συνάγεται»⁵.

---

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 601A-C, του ίδιου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 32 PG 26, 605A.

2. Βλ. Don Love, *Salvation History and the Gospel of John: An Analysis of the Theological Substructure of John's Gospel* (μετ. εργ.), Wake Forest 2006, σ. 6, υποσ. 8.

3. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, μν. εργ., σ. 92.

4. Πολύ ορθώς σημειώνει η καθηγήτρια Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου ότι «μέσα στο μυστήριο τῆς θείας οἰκονομίας ὁ τριαδικός Θεός δρᾷ μὲ τὴν ἄκτιστη κοινὴ ἐνέργεια καὶ δύναμη τῆς μιάς, ἐνιαίας καὶ ἀπλῆς οὐσίας, ὥστόσο ἡ ἀποκάλυψη τῆς θεότητος τῶν τριῶν προσώπων γίνεται κατὰ τὴ δεκτικότητα τῶν ἀνθρώπων». Βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριὰνα Α'*, μν. εργο., σ. 133, και ιδίως τις σελίδες 142 – 144, για την ενότητα της θείας Οικονομίας στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, ως ενότητα της αποκαλύψεως και «ἐκ τοῦ κρυφίου» φανερώσεως της θεότητας του Πατέρα και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, με βάση την κοινή ενέργεια, δύναμη και εξουσία του τριαδικού Θεού.

5. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 32 PG 26, 605A.

Εδώ επιβάλλεται μία μικρή παρένθεση. Για τους παραπάνω λόγους, που αναφέραμε ως τώρα στο παρόν υποκεφάλαιο, αισθάνεται κανείς σύγχυση, όταν είναι υποχρεωμένος να συζητήσει για ατέλεια αποκάλυψη του Θεού στην Παλαιά και τέλεια στην Καινή Διαθήκη¹. Μία τέτοια θεωρία, κατά την οποία υπάρχει «μερισμός» των προσώπων ως προς τον χρόνο της φανερώσεως, είναι βέβαιο ότι θίγει την ενότητα της θείας Οικονομίας, δηλαδή της φανέρωσης του τριαδικού Θεού και με αυτό την ενότητα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης². Και κάτι τέτοιο παρατηρείται για παράδειγμα στον σεβαστό καθηγητή Χρήστο Κ. Οικονόμου, ο οποίος δέχεται κατά κάποιο τρόπο τριπλή οικονομία. Θεωρεί ότι το έργο του Αγίου Πνεύματος δε συμπίπτει χρονικά με το έργο του Χριστού, και στην περίοδο μετά τον Χριστό εντοπίζει την αρχή του έργου και της δράσης του Αγίου Πνεύματος, θέλοντας να δείξει την προοδευτικότητα της αποκαλύψεως του τριαδικού Θεού, με βάση τη λεγόμενη τριμερή «διαίρεση» της ιστορίας

---

¹. Περισσότερα για το σχετικό θέμα βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄*, μν. έργο., σσ. 74 – 76.

². Μία τέτοια ατέλεια και σταδιακή φανέρωση του τριαδικού Θεού, πλήρως εσφαλμένη, όπου υπάρχει «μερισμός» των προσώπων ως προς τον καιρό της φανερώσεως, δέχεται ο Αμφιλόχιος Ράντοβιτς, ο οποίος δηλώνει ότι: «ἀκόμη καὶ τότε, ὅταν ὑπάρχη «μερισμός» τοῦ καιροῦ τῆς φανερώσεως, ἢ φανέρωσις τοῦ ἑνὸς προσώπου τῆς Τριάδος εἶναι ταυτοχρόνως καὶ φανέρωσις τῶν ἄλλων δύο προσώπων... τὸ ἀνθρώπινον γένος πρῶτον ἐγνώρισε Θεὸν τὸν Πατέρα καὶ Πατέρα τὸν Θεὸν... ὁ Θεὸς φανεροῦται πρῶτον ὡς «Πατήρ»... ὁ Πατήρ, λοιπόν, φανερῶνει τὸν ἑαυτὸν Του (ἢ τὸν ἑαυτὸν του διὰ τοῦ ἑαυτοῦ Του), ἀλλὰ καὶ ὑποδεικνύει ἀκόμη καὶ διὰ τοῦ ὀνόματος «Πατήρ», τὸν Υἱὸν Αὐτοῦ, φανερῶνει δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα ἀμυδρῶ τῷ τρόπῳ, ὡς Πνεῦμα τοῦ στόματος Αὐτοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ φανέρωσις αὕτη δὲν εἶναι εἰσέτι σαφῆς καὶ πλήρης, ὡς οὐσα μόνον τοῦ ἑνὸς τῆς Τριάδος φανέρωσις, ὁ πλοῦτος τοῦ Θεοῦ γίνεται «πενία», διότι καὶ ἀτελές τῷ πάντῃ καὶ πάντος ἔν... Ἡ πενία αὕτη καὶ ἀτέλεια τῆς ἐκφάνσεως τοῦ Θεοῦ, εἶναι μία, οὕτως εἰπεῖν, κένωσις τοῦ Πατρός, διὰ τῆς ὁποίας προεφυλάσσετο ὁ λαὸς Αὐτοῦ ἐκ τῆς πολυθειᾶς... Ὅ,τι ἦτο μυστήριον διὰ τὴν Παλαιάν, ἐγένετο ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ κήρυγμα... Μολονότι τὰ πρόσωπα «μερίζονται», ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς φανερώσεως, ἢ φανέρωσις παραμένει καὶ εἶναι Τριαδικὸν γεγονός, ἐπειδὴ εἶναι κοινὸν αὐτοῖς καὶ τὸ ἔργον τῆς πλάσεως καὶ ἡ χάρις τῆς ἀναπλάσεως». Βλ. για περισσότερα Ἱερομονάχου Ἀμφιλόχιου Ράντοβιτς, *Τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν* (διδ. διατρ.), Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν: Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 61 – 65 καὶ 73.

της θείας Οικονομίας¹. Και εδώ η προβληματική του θέματος αναπτύσσεται με βάση κυρίως το κείμενο του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, Ε' PG 36, 436B: «Τὰ μὲν δὴ σωματικὰ τοῦ Χριστοῦ πέρας ἔχει, μᾶλλον δὲ τὰ τῆς σωματικῆς ἐνδημίας...τὰ δὲ τοῦ Πνεύματος ἄρχεται»². Η αντίδραση όμως στις απόψεις τέτοιου είδους, όπως ήταν πριν η θεωρία «περὶ τριῶν σταδίων» του Στυλιανου Γ. Παπαδόπουλου, καθαρά δυτικό κατασκευάσμα, υπήρξε μεγάλη, ώστε με την επέμβαση της καθηγήτριας Δέσπως Ἀθ. Λιάλιου, μετά από μία λεπτομερή ανάλυση των κειμένων του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου,

---

¹. Σημειώνει σχετικά ο σεβαστός καθηγητής Χρήστος Κ. Οικονόμου: «Ἐτσι, τὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δὲν συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἰησοῦ, ἀλλὰ θεωρεῖται συνέχεια τοῦ ἔργου ἐκείνου, ὁ ὁποῖος τὸ ἄρχισε ἀπὸ τὴν ἐνσάρκωσή του καὶ τὸ τελείωσε μὲ τὴν ὕψωσή του...Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἀναφερόμενος στὴν τριμερῆ διαίρεση τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας, συνδέει τὸ διαφορετικὸ ρόλο κάθε προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος μὲ τὴν προοδευτικότητα τῆς ἀποκαλύψεως. Ἡ ἀνάληψη τοῦ Ἰησοῦ δηλώνει τὸ τέλος τῆς δράσεώς του καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς δράσεως τοῦ Πνεύματος». Βλ. Χρήστου Κ. Οικονόμου, *Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ Πατερικὴ ἐρμηνευτικὴ*, μν. ἔργ., σσ. 26 καὶ 27 (υποσ. 25). Προκαλοῦν ἀπορίες αὐτές οἱ θέσεις τοῦ Χρήστου Κ. Οικονόμου, γιατί, ἐνῶ ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὴ μία μεριὰ εντοπίζει τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου καὶ τῆς δράσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν περίοδο μετὰ τὸν Χριστό, ἀπὸ τὴν ἄλλη κάνει μία προσπάθεια νὰ ἀποδείξει τὴν ὑπαρξὴ ρόλου τοῦ Πνεύματος κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰσραὴλ, μέσα στὴν πορεία τῆς θείας Οἰκονομίας. Ὁ συγγραφέας ομιλεῖ γιὰ τὴ «δράση» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, που κατὰ καιροὺς φαίνεται ὅτι τὴν ταυτίζει με τὸ ἔργο, με τὴν ὁποία τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἀποδεικνύει στους Προφῆτες τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, τους ἀποκαλύπτει τὰ βάθη τῆς θείας σοφίας καὶ τους καθοδηγεῖ νὰ πούν στο λαό. Ἀργότερα φαίνεται ὅτι υπερβαίνει τὴν προηγούμενη θέση τοῦ ὅτι «τὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δὲν συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἰησοῦ», καὶ ομιλεῖ γιὰ τὸν ρόλο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπίγειας ζωῆς καὶ δράσης τοῦ Χριστοῦ, βλ. τοῦ ἰδίου, *Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ Πατερικὴ ἐρμηνευτικὴ*, μν. ἔργ., σσ. 29 – 31 καὶ 55. Σὲ οποιαδήποτε πάντως περίπτωση, γίνεται πρόδηλο ὅτι ὁ Χρήστος Κ. Οικονόμου ἀγωνίζεται νὰ ταυτίσει δράση καὶ ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ συνεπῶς διακρίνει: δράση, ρόλο καὶ ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Γι' αὐτὸ καὶ καταλήγει κατὰ καιροὺς στο συμπέρασμα ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα δρά στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ἀλλὰ τὸ ἔργο τοῦ ἀρχίζει στὴν περίοδο μετὰ τὸν Χριστό.

². Βλ. Χρήστου Κ. Οικονόμου, *Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ Πατερικὴ ἐρμηνευτικὴ*, μν. ἔργ., σ. 26, υποσ. 1.

αποδείχθηκε ως παρερμηνεία¹. Παρόμοιες απόψεις εκφράζει και ο Χρήστος Κ. Οικονόμου, ο οποίος, όπως τονίζει στο κείμενό του, σαφώς δέχεται «διαίρεση» της θείας Οικονομίας: «ή διαίρεση τῆς πορείας τῆς θείας Οικονομίας σέ τρεῖς ἐποχές, τήν ἐποχή τοῦ Ἰσραήλ, τήν ἐποχή τοῦ Ἰησοῦ καί τήν ἐποχή τῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελοῦν σχήματα πού ἔχουν καθιερωθεῖ στην ἔρευνα»². Εδώ όμως ο Χρήστος Κ. Οικονόμου, εκτός από το ότι αγωνίζεται να κατανοήσει ότι η προοδευτικότητα της αποκαλύψεως αναφέρεται στη βαθμιαία πρόοδο και τελείωση των ανθρώπων, και όχι στον ίδιο τον Θεό³, γι' αυτό και ομιλεί για καταμερισμό ρόλων των προσώπων κατά τη διαίρεση αυτή της θείας Οικονομίας⁴, κάνει και άλλο λάθος, δεν κατανοεί σωστά την πορεία της θείας Οικονομίας, η οποία έχει ως προϋπόθεση την «ενότητα» της αποκαλύψεως του τριαδικού Θεού στον κόσμο και την ιστορία «ἐξ ἀρχῆς»⁵. Η παρουσία του Αγίου Πνεύματος ξεκινάει από την Παλαιά Διαθήκη – εννοείται ότι το Άγιο Πνεύμα είναι «συμπαρομαρτοῦν» του Χριστού (ως άσαρκου Λόγου) και από την Παλαιά

---

¹. Για την κριτική της Δέσπως Αθ. Λιάλιου στις απόψεις του Στυλιάνου Γ. Παπαδόπουλου, αλλά και για τη σωστή ερμηνεία των εκφράσεων, όπως «τρίτη Διαθήκη» (Λόγ. ΛΑ', 8 PG 36 141B), «διά τῶν προσθηκῶν ἢ τελείωσις» (Λόγ. ΛΑ', 26 PG 36 161C) και «ταῖς δὲ κατὰ μέρος προσθήκαις» (Λόγ. ΛΑ', 26 PG 36 161C), βλ. υποχρεωτικά Δέσπω Αθ. Λιάλιου *Γρηγοριάνα Α'*, μν. έργ., ιδίως τις σελίδες 99 – 168.

². Βλ. Χρήστου Κ. Οικονόμου, *Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης καί Πατερική ἐρμηνευτική*, μν. έργ., σ. 27.

³. Η πρόοδος χαρακτηρίζει τα κτίσματα που έχουν ανάγκη τελείωσης, και όχι τον τριαδικό Θεό που είναι τέλειος και άγιος, και έρχεται πάντα ως Τριάδα για την «ἡμῶν τελείωσιν», βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 544A, του ίδιου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 29 PG 26, 596C – 597AB, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 30 PG 26, 597BC.

⁴. Βλ. Χρήστου Κ. Οικονόμου, *Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης καί Πατερική ἐρμηνευτική*, μν. έργ., σ. 27, υποσ. 24.

⁵. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 18 PG 26, 49B.

Διαθήκη, όπου «ἐν τῷ Λόγῳ παρέστιν ἐν μέσῳ πάντων»¹, εκφράίνεται ασφαλῶς στον καιρὸ του Ευαγγελίου, «συμπαρομαρτεῖ» (δρά) στην ενανθρώπιση και σε ὅλα τα σωτήρια γεγονότα της ζωῆς του Χριστοῦ² – ὄχι μόνο ἀπὸ την Πεντηκοστή, ὅπου ἔχουμε ἐκεῖ την πλήρη φανέρωση της θεότητάς του. Στην Πεντηκοστή ἀποκαλύπτεται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἀπὸ τὸ ἔργο που ἀναλαμβάνει, πάντα ἔχουμε ἀποκάλυψη της Ἁγίας Τριάδας³, εἶναι αὐτὸ «τό λαλήσαν διὰ τῶν προφητῶν»⁴. Σε περιπτώσεις ὅπου γίνεται λόγος για «καταμερισμὸ των ρόλων των προσώπων της Ἁγίας Τριάδας στη διαίρεση της πορείας της ιστορίας της θείας Οικονομίας», ὅπως στον Χρῆστο Κ. Οἰκονόμου, ἡ λογικὴ σειρά εἶναι ὅτι ἡ ἐνέργεια της Ἁγίας

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 26 PG 26, 592C. Βλ. ἐπίσης του ἰδίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 601A – C. Βλ. ἐπίσης Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός, Κεφ. Β΄*, PG 45, 17B.

2. Ο Χριστὸς, ὡς σαρκωμένος Λόγος του Θεοῦ Πατέρα, ἐνεργεῖ στην ενανθρώπιση και σε ὅλα τα γεγονότα της σωτήριας Οικονομίας με τὸ «ἴδιον αὐτοῦ» Πνεῦμα, που τὸ ἔχει ὡς ὁμοούσιο, με την ἴδια δηλ. και αὐτὴ ἐνέργεια του τριαδικοῦ Θεοῦ. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 48 PG 26, 112B· *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 605A. Σε αὐτὸ συμφωνεῖ και ὁ αγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ ὁποῖος υπογραμμίζει ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἀσφαλῶς δρά (ἐπιτελεῖ τὸ ἔργο του) κατὰ την ἐνσαρκη Οικονομία του Χριστοῦ, που ἔχει τὸ Πνεῦμα ὡς «ὀμοτίμῳ συμπαρομαρτοῦν», ἀν και ἡ θεότητά του φανερῶνεται ἀπὸ τον Χριστὸ «κατ' ὀλίγον», ἀνάλογα με τὴ δύναμη της δεκτικότητάς των μαθητῶν, πρῶτα «ἀμυδρῶς», ἔπειτα «ἐκτυπώτερον», ἐνῶ κατὰ την Πεντηκοστή, «τελεώτερον», δηλαδή πλήρως. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚΣ΄ PG 36, 161CD-164A· ΚΘ΄ PG 36, 165AB· *Λόγ. ΜΑ΄, Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ΙΑ΄ PG 36, 444AB. Βλ. ἐπίσης, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 49 PG 32, 157A. Πρβλ. David P. Morton, *A Spirit – Filled Christology in the Life of the Church* (διδ. διατρ.), μν. ἐργ., σσ. 62 – 74.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 544A.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 601B· *Ἐπιστολὴ 3 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 5 PG 26, 632CD – 633A.

Τριάδας κατανοείται ως μεμονωμένη ενέργεια κάθε προσώπου, και όχι ως κοινή, πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με αυτό που θέλει να μας αποδείξει ο ίδιος ο Χρήστος Κ. Οικονόμου όταν δηλώνει: «την ιδέα του καταμερισμού των ρόλων των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδος στην πορεία της ιστορίας της θείας οικονομίας υποστηρίζει και ο ιερός Χρυσόστομος. Εδώ δὲν πρέπει νὰ κατανοηθοῦν οἱ ρόλοι ὡς μεμονωμένη ενέργεια κάθε προσώπου, ἀλλὰ ὡς ἰδιάζουσα. Ἡ ἐνέργεια τῆς Τριάδος εἶναι κοινή»¹.

Ἐτσι λοιπὸν ἀπὸ τα ἰδιαίτερα «ὀνόματα», ἀλλὰ πρωτίστως ἀπὸ το ἔργο το ὁποῖο περιγράφουν τα «ὀνόματα» του Αγίου Πνεύματος, διακρίνεται το Πνεῦμα του Θεοῦ ἀπὸ κάθε ἄλλη σημασία του ὄρου «πνεῦμα» μέσα στα ι. κείμενα της Παλαιάς και της Καινῆς Διαθήκης, με τον ὁποῖον το συνέχεαν οι τροπικοί². Το συμπέρασμα εἶναι αυτονόητο. Ἀφού κάποιος λάβει το Ἅγιο Πνεῦμα, δηλαδή τον αγιασμό, ακολουθεῖ η ὁμολογία που αρμόζει στο «πράγμα», δηλαδή στο πρόσωπο και το ἔργο του. Πάνω σε αὐτή τη βάση, πάντα ἀπὸ το ἔργο, καταλαβαίνει κανεῖς τις ἐξαιρέσεις στην Ἁγία Γραφή, ὅπου το ὄνομα «Πνεῦμα», αν και αναφέρεται στο Ἅγιο Πνεῦμα, δε συνοδεύεται ἀπὸ κάποιο ὀριστικό ἄρθρο ἢ προσθήκη, γιατί το Πνεῦμα εἶναι ἤδη γνωστό στους ἀνθρώπους ἀπὸ το ἔργο του³. Και αὐτό ἐννοεῖ ο Μ. Ἀθανάσιος ὅταν γράφει «ἐξηρησθωσαν δὲ τοῦ λόγου νῦν οἵτινες ἤδη λαβόντες πάλιν ὀνομάζονται, καὶ ὅσοι, προμαθόντες περὶ τοῦ ἁγίου

---

¹. Βλ. Χρήστου Κ. Οικονόμου, *Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ Πατερικὴ ἑρμηνευτικὴ*, μν. ἔργ., σ. 27, υποσ. 24.

². Οι τροπικοί, ὅπως εἶναι γνωστό, παρερμήνευαν το χωρίο Ἀμ. 4, 13, ἔτσι που ταύτιζαν το Ἅγιο Πνεῦμα με το πνεῦμα του ἀνέμου, προκειμένου να υποστηριχθεῖ η μείωση της θεότητας του Αγίου Πνεύματος, βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἠ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 3 PG 26, 537B.

³. Βλ. για παράδειγμα, τα χωρία Γαλ. 3, 2 («τοῦτο μόνον θέλω μαθεῖν ἀφ' ὑμῶν ἐξ ἔργων νόμου τὸ Πνεῦμα ἐλάβετε ἢ ἐξ ἀκοῆς πίστεως;» και Ἀ' Θεσ. 5, 19 («τὸ Πνεῦμα μὴ σβέννυτε»). Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἠ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 4 PG 26, 537B.

Πνεύματος, ὕστερον ὡς ἐν ἐπαναλήψει καὶ ὑπομνήσει, καὶ μόνον λεγομένου «τοῦ πνεύματος» οὐκ ἀγνοοῦσι περὶ τίνος ἀκούουσι»¹.

Μία ἄλλη προσδιοριστική ἐννοια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μέσα στην Ἁγία Γραφή, ἐκτός ἀπὸ τα ἰδιαίτερα «ὀνόματα», εἶναι ἡ χρήση τοῦ εμπροθέτου προσδιορισμοῦ «ἐν πᾶσι», δηλαδή τῆς πρόθεσης «ἐν». Μᾶς κάνει ἐντύπωση στον Μ. Ἀθανάσιο ἡ χρήση τοῦ εμπροθέτου προσδιορισμοῦ «ἐν πᾶσι»² (συνώνυμος τῶν ὀρων «ἐν τοῖς», «ἐπ' αὐτόν», «ἐπ' ἐμοῦ», «ἐπ' ἐμέ», «ἐπί σοί», «ἐπὶ πᾶσαν σάρκα», «ἐπ' αὐτούς», «ἐν μέσῳ ὑμῶν», «ἐπὶ τὸ αὐτό», «ἐν αὐτοῖς», «εἰς ὑμας», «ἐν ὑμῖν», «ἐν αὐτῶ», «ἐν ἐμοί», «ἐφ' ὑμας», «ἐφ' ἕνα», «εἰς αὐτόν», «ἐπὶ σέ», κτλ.) που πέρασε ἀπὸ τὴν Παλαιὰ στην Καινὴ Διαθήκη³, μέσω τοῦ οὐοίου ο Μ. Ἀθανάσιος ἀναγνωρίζει στα ι. κείμενα τὸ ἀγιαστικό ἐργὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐνιαίῳ για τις δύο Διαθήκες⁴. Καὶ αὐτό εἶναι προφανῶς στην ἀντιμετώπιση τοῦ Μ. Ἀθανασίου τῆς ἐλλιπούς πίστεως τῶν τροπικῶν, που ἀρνοῦνται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὅταν διακηρύσσει ὁ ἅγιος πατέρας: «Οὐκ ἔστι μὲν τὸ τοιοῦτον ὑμῶν φρόνημα εἰς ἕνα Θεόν, τὸν «ἐπὶ πάντων,» καὶ «διὰ πάντων,» καὶ «ἐν πᾶσι». Τὸ γὰρ, «ἐν πᾶσιν,» οὐκ ἔχετε, διαιοῦντες καὶ ἀποξενοῦντες ἀπὸ τῆς θεότητος τὸ Πνεῦμα· καὶ ἡ τελείωσις δὲ ὑμῶν, ἦν νομίζετε ποιεῖν, οὔτω φρονοῦντες, οὐκ ἔστιν

---

¹. Αὐτόθι, 537Α.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 29 PG 26, 596C.

³. Βλ. για παράδειγμα, τα Γεν. 1. 2, 6. 3, Ἀριθ. 11. 29, Κριτ. 3. 10, 11. 29, 13. 24, 15. 14, Ψλ. 50. 13, Σοφ. Σολ. 12. 1, Ἥσ. 11. 2, 59. 21, 61. 1, Ἰεζ. 36. 27, Δαν. 5. 11, Ἀγγ. 2, 4 – 5, Ἰωήλ. 3. 1, Κριτ. 11. 29, Α' Πέτρ. 1. 9 – 11, Μτ. 10. 20, Λκ. 1. 35, 11. 20, Ἰω. 1. 32, Α' Ἰω. 4. 13, Πραξ. 2. 1 – 4, Ρωμ. 8. 9 – 11, 11. 36, Β' Τιμ. 1. 14, Α' Κορ. 3. 16 καὶ ἄλλα. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 4 – 6 PG 26, 536C – 548AB. Πρὸβλ. Μεγάλου Βασιλείου, Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 63 PG 32, 184CD – 185A.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 7 PG 26, 548B, ἐπίσης, Μεγάλου Βασιλείου, Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 63 PG 32, 184CD – 185A, Ἀγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν, ΙΑ' PG 36, 444AB.

όλοκληρος εἰς θεότητα γινομένη»¹. Μας ελκύει την προσοχή η θέση του Nicholas M. M. Pulaski, ο οποίος, σχετικά με τη δράση του Αγίου Πνεύματος, κάνει διάκριση μεταξύ των φράσεων «ἐπὶ» ἢ «ἐφ'» και «ἐν» ἢ «πληροῖ», που απαντοῦν στις δύο Διαθήκες, με την ἔννοια ὅτι οἱ φράσεις «ἐπὶ» ἢ «ἐφ'» εκφράζουν κάτι ἐξωτερικό, ἐνῶ οἱ φράσεις «ἐν» ἢ «πληροῖ» κάτι ἐσωτερικό². Εμεῖς θα λέγαμε ὅτι ὅλες αὐτές οἱ φράσεις εκφράζουν ἓνα συνολικό θεοφανικό γεγονός, ὅπου τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εκφαίνεται και ἐνοικεῖ στους ἀνθρώπους, τους «πληροῖ», τους ἀγιάζει και τους φωτίζει³. Πάντως, ἡ τελείωση του ἀνθρώπου, δηλαδή τὸ ἔργο του Αγίου Πνεύματος που κατέρχεται «ἐν πᾶσι»⁴, ἀποτελεῖ τὸ βασικό ἐπιχείρημα του Μ. Αθανασίου ἐναντίον των τροπικῶν⁵. Ἀφού τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἀγιάζει τους πάντες και εἶναι «ἐν πᾶσι», ὅπως ἀποδεικνύεται «ἐν πάσῃ τῇ θείᾳ Γραφῇ»⁶, σίγουρα ἀνήκει στην οὐσία του Θεοῦ⁷, και δὲν ἀγιάζεται, σε ἀντίθεση με τους

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 29 PG 26, 596C.

2. Βλ. Nicholas M. M. Pulaski, *RŪAH HAQQODESH: The Holy Spirit in the Old Testament*, μν. ἔργ., σ. 43.

3. Για τὴν ἐνοίκηση του Αγίου Πνεύματος στους ἀνθρώπους, ἡ ὁποία, λόγω τῆς ἐνανθρώπησης του ἀσαρκου Λόγου, διακρίνεται στην Παλαιὰ και τὴν Καινὴ Διαθήκη, και γενικά για τους τρεῖς τρόπους παρουσίας του Αγίου Πνεύματος, ἤτοι στον Ἀδάμ, στους ἀγίους και τους προφῆτες και τελικά στους χριστιανούς, βλ. Πρεσβ. Χρῆστος Σ. Φιλιώτης – Βλαχάβας, *Τὸ μυστήριον τῆς Θεῆας Οἰκονομίας στὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας πρὸ τῆς Νεστοριανικῆς διαμάχης* (διδ. διατρ.), μν. ἔργ., σσ. 165 – 167.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 26 PG 26, 592C.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 29 PG 26, 597A.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 7 PG 26, 548B.

7. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 12 PG 26, 561B: «Τὸ

αγγέλους, γιατί είναι άγιο και άφθαρτο κατά τη φύση, όπως υποδεικνύουν τα χωρία Σοφ. Σολ. 12, 1 και Α΄ Πετρ. 3, 4¹, πανταχού παρόν, κατά τα χωρία Σοφ. Σολ. 12, 1 και Ψλ. 138, 7², αλλά και «Παράκλητος», κατά το χωρίο Ίω. 15, 26³.

Εκείνο όμως που είναι εξόχως σημαντικό να σημειώσουμε είναι ότι στον Μ. Αθανάσιο ο εμπρόθετος προσδιορισμός «έν πᾶσι» για το Άγιο Πνεύμα είναι άρρηκτα συνδεδεμένος – φραστικά και θεολογικά – με τον τριαδολογικό τύπο «ἐπὶ πάντων, καὶ διὰ πάντων, καὶ ἐν πᾶσι»⁴, συνώνυμος του τύπου «ὁ Πατήρ διὰ τοῦ Λόγου ἐν τῷ Πνεύματι ἐνεργεῖ καὶ δίδωσι τὰ πάντα»⁵, καθώς ισχύει σε όποια φάση της ιστορίας της θείας Οικονομίας,

---

ἄρα τοῦ Θεοῦ Πνεῦμα οὐκ ἂν εἴη ἄγγελος, οὐδὲ κτίσμα, ἀλλ' ἴδιον τῆς θεότητος αὐτοῦ».

¹. Για το Πνεύμα του Θεού ως άγιο, άφθαρτο και άτρεπτο κατά τη φύση, βλ. σε μία συνάφεια τα χωρία Σοφ. Σολ. 1, 5 («ἅγιον γὰρ πνεῦμα παιδείας φεύξεται δόλον καὶ ἀπαναστήσεται ἀπὸ λογισμῶν ἀσυνέτων»), Σοφ. Σολ. 12, 1 («τὸ γὰρ ἄφθαρτόν σου πνεῦμά ἐστιν ἐν πᾶσι») και Α΄ Πετρ. 3, 4 («ἐν τῷ ἀφθάρτῳ τοῦ πραέος καὶ ἡσυχίου πνεύματος»). Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 26 PG 26, 589C.

². Βλ. Σοφ. Σολ. 12, 1 («τὸ γὰρ ἄφθαρτόν σου πνεῦμά ἐστιν ἐν πᾶσι») και Ψλ. 138, 7 («ποῦ πορευθῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός σου»). Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 27 PG 26, 592C – 593A. Για την πανταχού παρουσία του Αγίου Πνεύματος, «ἐνεργῶν» ως Θεός συγχρόνως σε πολλούς τόπους, σε αντίθεση με τους αγγέλους που βρίσκονται σε ένα ωρισμένο τόπο, ως κτίσματα, βλ. επίσης Μεγάλου Βασιλείου, Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 54 PG 32, 168CD – 169A.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 11 PG 26, 557A. Βλ. επίσης Μεγάλου Βασιλείου, Κατὰ Εὐνομίου Γ΄ 3 PG 29, 661B: «ἡ τοῦ παρακλήτου προσηγορία οὐ μικρὸν πρὸς ἀπόδειξιν τῆς δόξης τοῦ ἁγίου Πνεύματος συντελεῖ».

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 29 PG 26, 596C.

⁵. Ο τριαδολογικός τύπος «ὁ Πατήρ διὰ τοῦ Λόγου ἐν Πνεύματι ἀγίῳ τὰ πάντα ποιεῖ (δηλαδή ἐνεργεῖ καὶ δίδωσι τὰ πάντα)» εκφράζει τα χωρία Ψλ. 32, 6 («τῷ λόγῳ τοῦ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ

όπου «τὰ χαρίσματα ἐν τῇ Τριάδι δίδοσθαι»¹. Τελικά, το «ἀγιάζον» Πνεῦμα που δίνει αυτεξουσίως τα ποικίλα χαρίσματα «ἐκάστω» στην Εκκλησία, είναι «εἷς της Ἁγίας Τριάδος», δηλαδή ο ἴδιος ο Θεός που κατέρχεται με συγκατάβαση «ἐν πᾶσιν», όπως βεβαιώνει ο απ. Παῦλος, ο οποίος αποδεικνύει την ενότητα του Ἁγίου Πνεύματος και του Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ και του Θεοῦ Πατέρα στη διαίρεση των χαρισμάτων, που ενεργείται «ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐν Πνεύματι ἁγίῳ» (βλ. Α΄ Κορ. 12, 4 – 6)². Ο Μ. Ἀθανάσιος με το χωρίο αυτό διασαφηνίζει το χωρίο Β΄ Κορ. 13, 13 («ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μετὰ πάντων ὑμῶν»), όπου διακηρύσσεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος με την κοινωνία του Ἁγίου Πνεύματος (δηλ. «ἐν τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ»), ἀνάγεται στη χάρη του Υἱοῦ, και ἔτσι στην ἀγάπη του Πατέρα³. Και ἐδῶ πρόκειται για το γεγονός της μετοχῆς των πιστῶν στη δόση της υπερβάλλουσας χάρης του τριαδικοῦ Θεοῦ, δηλαδή στην ἐνέργεια αὐτή, της ὁποίας φορεῖς εἶναι τα χαρίσματα που διαιροῦνται «ἐκάστω» ἀπὸ το Ἅγιο Πνεῦμα⁴.

πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν») και Ψλ. 147, 7 («ἐξαποστελεῖ τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ τήξει αὐτά· πνεύσει τὸ πνεῦμα αὐτοῦ καὶ ῥυήσεται ὕδατα»). Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 31 PG 26, 601A.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 3 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 5 PG 26, 633A.

². Α΄ Κορ. 12, 4 – 6: «Διαιρέσεις δὲ χαρισμάτων εἰσὶ, τὸ δὲ αὐτὸ Πνεῦμα· καὶ διαιρέσεις διακονιῶν εἰσι, καὶ ὁ αὐτὸς Κύριος· καὶ διαιρέσεις ἐνεργημάτων εἰσὶν, ὁ δὲ αὐτὸς ἐστὶ Θεός, ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα ἐν πᾶσιν». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 30 PG 26, 600B.

³. Αὐτόθι, 600C.

⁴. Αὐτόθι, 600BC.

Το ίδιο υποστηρίζει και ο Μ. Βασίλειος, ο οποίος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη βιβλική πρόθεση «έν» για το Άγιο Πνεύμα¹, αποκρούοντας τη λεκτική «λεπτολογία» των ανομοιών², που διακρίνουν τη φύση και την ενέργεια του Πατέρα «καὶ» του Υιού «καὶ» Αγίου Πνεύματος με βάση τις βιβλικές προθέσεις «ἐκ», «διὰ» και «έν»³. Η πρόθεση «έν», της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, που προσδίδεται στο Άγιο Πνεύμα, δηλώνει την κοινή ενεργό παρουσία του τριαδικού Θεού «έν τῷ δεκτικῷ», δηλαδή στους δέκτες που βιώνουν τον αγιασμό «έν τῷ ἁγίῳ Πνεύματι»⁴. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι αν και η πρόθεση «έν» αρμόζει ιδιαίτερα στο έργο του Αγίου Πνεύματος, η χρήση αυτής της «συλλαβῆς» στα ι. κείμενα δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά το Άγιο Πνεύμα, σε πολλές περιπτώσεις προσδίδεται και στον Πατέρα και στον Υιό⁵, όπως συμβαίνει και με τις προθέσεις «ἐκ» και «διὰ» που αποδίδονται αδιακρίτως στον Πατέρα, τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα⁶. Τέτοια ταύτιση των προθέσεων «περὶ τοῦ Θεοῦ»

---

¹. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 58 – 64 PG 32, 173CD – 185BC.

². Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 4 PG 32, 73C.

³. Κατὰ τους ἀνόμοιους, ἡ χρῆση αὐτῶν τῶν τριῶν «συλλαβῶν» ποτέ δεν ἀλλάζει μέσα στην Ἀγία Γραφή, ἡ πρόθεση «ἐκ» προσδίδεται ἀποκλειστικά στον Πατέρα, ἡ «διὰ» στον Υἱό και ἡ «έν» στο Ἅγιο Πνεύμα, και σύμφωνα με αὐτή τὴ διαφορετικὴ χρῆση τῶν «συλλαβῶν», δηλώνεται και ἡ διαφορὰ τῆς φύσεως τῶν προσώπων. Περισσότερα για τὴν παρερμηνεία τῶν προθέσεων «ἐκ» (Πατέρας), «διὰ» (Υἱός) και «έν» (Ἅγιο Πνεύμα) ἀπὸ τους ἀνόμοιους, με βάση τὸ χωρίο *Α΄ Κορ. 8. 6*, βλ. αὐτόθι, 4 PG 32, 73C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 60 PG 32, 177C: «ἢ δὲ ἔν τὴν σχέσιν τὴν πρὸς τὸ ἐν ᾧ τυγχάνουσιν ἐνεργοῦντες δηλοῖ». Με ἄλλα λόγια, ἡ πρόθεση «έν» δηλώνει τὴ σχέση «κατ' ἐνέργειαν» του πιστοῦ με τὸ Ἅγιο Πνεύμα, και «διὰ τοῦ Πνεύματος» με τον Υἱό και τον Πατέρα. Βλ. του ἰδίου, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 68 PG 32, 193B.

⁵. Βλ. τὰ σχετικὰ χωρία *Ψλ. 70. 6, 88. 17, Ἐφ. 3. 9, Β΄ Θεσσ. 1. 1, 107. 14, Ρωμ. 1. 10, 2. 17, Β΄ Κορ. 2. 17, 13. 13*. Πρβλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 65 PG 32, 185D.

⁶. Βλ. για παράδειγμα, τὰ χωρία *Α΄ Κορ. 1. 30, 8. 6, 11. 12, Ἐφ. 4. 15 – 16, Κολ. 2. 19, Ἀκ. 8. 46, Ἰω. 1. 16, 16. 14, Γαλ. 6. 8, Α΄ Ἰω. 3. 24, Μτ. 1. 20, Ἰω. 3. 6, Ἠσ. 29. 15, Α΄ Κορ. 1.*

παρατηρείται στην Αγία Γραφή, γιατί όλος ο τριαδικός Θεός ομολογείται ως Θεός, ενωμένος και αδιαίρετος ως προς την «ἀπαράλλακτον» φύση του, και όχι διαιρετός και ανόμοιος, όπως τον θέλουν οι ομώνυμοι αιρετικοί¹. Πάντως η διάκριση των τριών προθέσεων, δηλαδή «φωνῶν» δεν είναι θέμα της φύσεως, αλλά των υποστάσεων². Έτσι λοιπόν ο Θεός είναι ένας, και συνάμα τριαδικός, που εκφράζει πλήρως τον λόγο του απ. Παύλου: «ὅτι ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν τὰ πάντα» (Ρωμ. 11, 36), ο οποίος, όπως είναι εμφανές στο χωρίο, αποδίδει τις τρεις εκφράσεις στο ένα και το αυτό «ὑποκείμενον», δηλαδή στον Θεό, κατά τον τρόπο που αρμόζει στο έργο κάθε υποστάσεως, που ενεργεί στον κόσμο ως φορέας της μίας ουσίας, δηλαδή του κοινού³. Και μία τέτοια ενότητα του Θεού είναι ευνόητη στη θεολογία του Μ. Βασιλείου γιατί, όπως έχουμε δει στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, ο Μ. Αθανάσιος και οι Καππαδόκες θεολογούν και ερμηνεύουν με βάση τη βαπτισματική ομολογία της Εκκλησίας στον τριαδικό Θεό, που αποτελεί οργανική συνέχεια της βαπτισματικής πίστες (Μτ. 28, 19)⁴.

9, Γαλ. 4, 7, Ρωμ. 6, 4, Α' Κορ. 2, 10, 12, 8, Β' Τιμ. 1, 14. Πρβλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 9 – 10 PG 32, 81CD – 84BC.

¹. Κατά τη λογική των ανομοίων, που θέλουν να διακρίνουν τη φύση του Πατέρα και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος με βάση αυτές τις διαφορετικές προθέσεις, τώρα, με βάση την ταυτότητα των προθέσεων, πρέπει να ταυτίσουν τη φύση των τριών προσώπων. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 11 PG 32, 85A.

². Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 7 PG 32, 80A.

³. Έτσι μόνο καταλαβαίνει κανείς, για ποιο λόγο ο απ. Παύλος συνέθεσε με αυτόν τον τρόπο και σειρά το χωρίο Ρωμ. 11, 36 και άλλα παρόμοια, ώστε να ομολογούμε τον ένα Θεό, χωρίς ταυτόχρονα να συγχέουμε την «ἔννοιαν» των «ὀνομάτων», δηλαδή τα «πράγματα», με άλλα λόγια τις θείες υποστάσεις Πατέρα και Υιό και Ἅγιο Πνεύμα. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 7 PG 32, 80A.

⁴. Βλ. τη σχετική ανάλυση στο κεφ. 1, 1.

3. Η αποστολή του Πνεύματος του Θεού από τον Υιό του Θεού στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη – το “δι’ ἡμᾶς καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν”

Η αποστολή, και η έκλαμψη και η δόση του Αγίου Πνεύματος από τον Υιό στον κόσμο είναι θέμα της θείας Οικονομίας (των ενεργειών του τριαδικού Θεού), όχι της Θεολογίας (της αἰδίας ενδοτριαδικής ζωής του Αγίου Πνεύματος, του τρόπου υπάρξεώς του)¹. Και αυτή η διάκριση θεολογίας και οικονομίας, εκπόρευσης και πέμψης, είναι φανερή στο γνωστό χωρίο *Ίω. 15, 26*: «πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ πατρὸς, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται», που αναφέρεται από τον Μ. Αθανάσιο². Αν προσέξει κανείς τη μέθοδο που εφαρμόζει ο Μ. Αθανάσιος για την αναγνώριση της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας μέσα στα βιβλικά χωρία, «διὰ τί καὶ πῶς ταῦτα γέγραπται»³, εύκολα θα παρατηρήσει στη μαρτυρία του χωρίου *Ίω. 15, 26* τί ερμηνεύεται κατά το λόγο της Θεολογίας και τί κατά το λόγο της Οικονομίας. Έτσι, όπως προκύπτει από το χωρίο, όταν πρόκειται για την πέμψη του Πνεύματος από τον Υιό τίθεται

---

¹. Σημαντικές παρατηρήσεις για το θέμα, βλ. Χρυσόστομου Α. Σταμούλη, *Ἡ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Αγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ ἁγίου Φιλοθέου Κοκκίνου, Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου με θέμα τὸ Ἅγιον Πνεῦμα* (11 – 14 Νοεμβρίου 1991), Ἰ. Μητρ. Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκης 1992, σσ. 605 – 626, Γεωργίου Π. Θεοδωροῦδη, *Ἡ Ἐκπόρευσις τοῦ Αγίου Πνεύματος κατὰ τους συγγραφεῖς τοῦ γ’ αἰῶνος*, Κυρομάνος: Θεσσαλονίκη 1990, Νικολάου Ευθ. Μητσοπούλου, *Θέματα Ὁρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, μν. ἔργ., σσ. 135 – 137, J. Meyendorff, *Byzantine Theology. Historical trends and doctrinal themes*, Fordham University Press: New York 1983², σ. 181, Μ. Μπιλάλη, *Ἡ αἵρεσις τοῦ Filioque, ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ θεώρησις τοῦ Filioque 1*, Ἀθήνα 1972, Σάββα Ἀγουρίδου, *Τινὰ περὶ τοῦ Filioque* (ἀνατ. ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησιολογία»), Ἀθήναι 1969, Πρωτοπρ. Νικολάου Χ. Ἰωαννίδη, *Τέσσερις ὁμοειδέατες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ ἡ διδασκαλία τους περὶ θείας οὐσίας καὶ ἀκτίστων θείων ενεργειῶν καὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἅγίου Πνεύματος, στην ΕΕΘΣΠΑ, Τομ. ΛΕ’, Ἀθήναις 2000, σσ. 376 – 388.*

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α’*, 48 PG 26, 112C Ἐπιστολή 1 ἠ Πρὸς Σεραπίωνα, *Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 33 PG 26, 608B.

³. Βλ. τη σχετικὴ ἀνάλυση στο κεφ. 1, 3. Πρὸβλ. ἐπίσης Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β’*, 12 PG 26, 172A· 53 PG 26, 260BC – 261A.

η «αίτια» (το «διὰ τί»), δηλαδή το «ὕμῖν», γιατί ο Χριστός πέμπει το Άγιο Πνεύμα «δι' ἡμᾶς»¹, και αυτό συμβαίνει στην Οικονομία, στο χρόνο, ενώ όταν πρόκειται για την εκπόρευση του Πνεύματος από τον Πατέρα, η μαρτυρία είναι απλή, γιατί δεν εκπορεύεται για κάποια «αίτιαν», και αυτό συμβαίνει στη Θεολογία, ενδοτριαδικά, όπου το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται «αἰδίως» από τον Πατέρα².

---

¹. Κατά τον Μ. Αθανάσιο, όσα λέγονται στα χωρία *Ιω. 15, 26* («πέμψω ὑμῖν»), *Ιω. 16, 7* («ἐγὼ αὐτὸ ἀποστέλλω πρὸς ὑμᾶς»), *Ιω. 16, 14* («ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν»), *Ιω. 20, 22* («λάβετε Πνεῦμα ἅγιον»), *Α΄ Ιω. 2, 20* («καὶ ὑμεῖς χρίσμα ἔχετε ἀπὸ τοῦ ἁγίου») και *Ἐφ. 1, 13* («καὶ ὑμεῖς ἐσφραγίσθητε τῷ Πνεύματι τῆς ἐπαγγελίας τῷ ἁγίῳ»), «δι' ἡμᾶς καὶ ὑπὲρ ἡμῶν ἐστι» (με ἄλλα λόγια εἶναι θεία Οικονομία, και δε συγχέονται με τη Θεολογία, τον υπαρκτικό τρόπο, της εκπορεύσεως του Πνεύματος «ἐκ τοῦ Πατρός», δηλ. την αἶδια ενδοτριαδική ζωή του Αγίου Πνεύματος). Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 47 PG 26, 109AB-48 PG 26, 112CD – 113A. Και εδώ τα λεγόμενα στα βιβλικά χωρία, κατά τον Μ. Αθανάσιο, έχουν ως θέμα τη θεότητα του Υιού και τη σύνδεση του Αγίου Πνεύματος με τον Υιό ως «ιδίου αὐτοῦ Πνεύματος», κατά το λόγο της ομοουσιότητας, δηλαδή το ομοούσιο και την κοινή ενέργεια του τριαδικού Θεού. Βλ. του ιδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 47 PG 26, 109C. Δηλαδή πρόκειται για την οικονομική αποστολή του Αγίου Πνεύματος στην Εκκλησία, την ενέργεια και τη χάρη του Αγίου Πνεύματος στον κόσμο (όχι για τον υπαρκτικό τρόπο, της εκπορεύσεως του Πνεύματος δηλ. την αποστολή της ουσίας και της υποστάσεως του Παρακλήτου), που «δίδεται δι' ἡμᾶς», κατά το χωρίο *Α΄ Ιω. 3, 34* («καὶ ἐν τούτῳ γινώσκουμεν ὅτι μένει ἐν ἡμῖν, ἐκ τοῦ Πνεύματος οὗ ἡμῖν ἔδωκεν»). Με ἄλλα λόγια πρόκειται για την αποστολή του Αγίου Πνεύματος, το οποίο ενεργεῖ τη φανέρωση και τον δοξασμό του τριαδικού Θεού μέσα στην ιστορία της θείας Οικονομίας. Βλ. του ιδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 43 PG 26, 101A.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 33 PG 26, 608B. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Ἐπιστολή 125, Ἀντίγραφον πίστεως ὑπαγορευθείσης παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου Βασιλείου ἡ ὑπέγραψεν Εὐστάθιος ὁ Σεβαστείας ἐπίσκοπος*, 3 PG 32, 549C· *Εἰς τὸν ΛΒ΄ Ψαλμόν*, 4 PG 29, 333B, Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΘ΄, Θεολογικός τρίτος, Περί Υιοῦ*, Β΄ PG 36, 76C· *Γ΄ PG 36, 77A*· *Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικός πέμπτος, Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, Η΄ PG 36, 144B, Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος, Κατὰ Μακεδονιανῶν τῶν Πνευματομάχων*, 10 PG 45, 1313B.

Έτσι θεωρούμε ότι ο Μ. Αθανάσιος, και όχι μόνο¹, γνωρίζει πολύ καλά αυτή τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, εκπόρευσης και αποστολής².

---

¹. Πρβλ. πχ. τις διατυπώσεις του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, ο οποίος ταυτίζει την άχρονη, ασώματη και απαθή ύπαρξη του Αγίου Πνεύματος με την εκπόρευσή του από τον Θεό Πατέρα, και αυτό συμβαίνει στη θεότητα, είναι Θεολογία (βλ. *Λόγ. ΚΘ', Θεολογικός τρίτος, Περι Υιού, Β' PG 36, 76BC· Γ' PG 36, 77A*), ενώ δέχεται ότι στην Αγία Γραφή, το «ἀποστέλλεσθαι», το «δίδοσθαι», το «μερίζεσθαι», το «χάρισμα», το «δώρημα», το «ἐμφύσημα», η «ἐπαγγελία» και η «ὑπερέντευξις», λέγεται «ταπεινότερον», και αυτό γιατί η αποστολή γίνεται «δι' ἡμᾶς», είναι Οικονομία, δηλαδή ερμηνεύεται στα πλαίσια της αποκαλύψεως, των ενεργειών του τριαδικού Θεού μέσα στη θεία Οικονομία, δηλ. στο χρόνο (βλ. *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περι τοῦ ἁγίου Πνεύματος, Λ' PG 36, 168C· Η' PG 36, 141A*). Στην προκειμένη περίπτωση θα αναφέρουμε και τη γνώμη του Μ. Βασιλείου, ο οποίος, συνδυάζοντας τα χωρία *Ψλ. 32, 6* και *Ψλ. 15, 26*, υπογραμμίζει ότι ο τρόπος υπάρξεως του Αγίου Πνεύματος, που διακρίνεται από τον τρόπο υπάρξεως του Υιού, «οὐ γεννητῶς ὡς ὁ Υἱός», είναι η εκπόρευσή του από τον Θεό Πατέρα (δηλαδή «ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ»). Επομένως κατά τον Μ. Βασίλειο η εκπόρευση πρέπει να ερμηνεύεται «θεοπρεπῶς», ως μυστήριο που μας έχει αποκαλυφθεί μέσα στη θεία Οικονομία, θεωρείται στο επίπεδο της Θεολογίας και συνεπώς φυλάσσεται το «ἄρρητο» και το «ἀκατάληπτο» του τρόπου υπάρξεως, της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα, πάντα με βάση τη διάκριση ακτίστου τριαδικού Θεού και κτιστῶν ὄντων, θεολογίας και οικονομίας. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Ὁμιλία εἰς τόν ΛΒ' Ψαλμόν*, 4 PG 29, 333B· *Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, 46 PG 32, 152B· *Ὁμιλία ΚΔ', Κατά Σαβελιανῶν καί Ἀρείου καί τῶν Ἀνομοίων*, 7 PG 31, 616C. Βλ. επίσης Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος, Κατά Μακεδονιανῶν τῶν Πνευματομάχων*, 10 PG 45, 1313B: «ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, ἐκ τοῦ Υἱοῦ λαμβανόμενον».

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α'*, 48 PG 26, 112CD – 113A, όπου φαίνεται ότι ο Μ. Αθανάσιος καθώς ομιλεῖ για τον αγιασμό των ανθρώπων παραθέτει το χωρίο *Ψλ. 15, 26*, και επικεντρώνεται μόνο στο μέρος του χωρίου που μιλάει για την πέμψη του Πνεύματος από τον Υἱό, «ἀποστελῶ ὑμῖν τὸν Παράκλητον, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας», και αυτό γιατί η πέμψη από τον Υἱό γίνεται «δι' ἡμᾶς», δηλαδή είναι θεία Οικονομία, ενώ παραλείπει το μέρος του χωρίου που μιλάει για την εκπόρευση του Πνεύματος από τον Πατέρα, και αυτό γιατί η εκπόρευση από τον Πατέρα συμβαίνει «αἰδίως» και χωρίς εμάς, είναι δηλαδή Θεολογία. Εξάλλου, για τη διάκριση εκπόρευσης και αποστολής του Αγίου Πνεύματος στον Μ. Αθανάσιο, εκτός από το παραπάνω παράδειγμα που αναφέραμε, με βάση το ίδιο το βιβλικό χωρίο *Ψλ. 15, 26*, βλ. επίσης και την αθανασιανή διατύπωση, «ἐκ Πατρὸς λέγεται ἐκπορευέσθαι, ἐπειδὴ παρὰ τοῦ Λόγου...ἐκλάμπει, καὶ ἀποστέλλεται, καὶ δίδοται», όπου φαίνεται ξεκάθαρα η διάκριση εκπόρευσης και αποστολής που κάνει ο Μ. Αθανάσιος, με τη χρήση του

Η αποστολή, και η έκλαμψη, και η δόση του Πνεύματος από τον Λόγο συμβαίνει, κατά τον Μ. Αθανάσιο, όταν το Άγιο Πνεύμα κατέρχεται σε κάποιον, δηλαδή μόνο στο πλαίσιο της θείας Οικονομίας¹. Με απλά λόγια, η αποστολή του Πνεύματος από τον Υιό, τον Λόγο είναι κάτι που συμβαίνει προς και υπέρ του κόσμου και της ιστορίας, μέσα στα οικονομικά πλαίσια των εξωτερικών ενεργειακών σχέσεων του τριαδικού Θεού με τον κόσμο, και όχι μέσα στα θεολογικά πλαίσια των εσωτερικών αΐδιων σχέσεων του τριαδικού Θεού. Ως εκ τούτου, καταλαβαίνει κανείς ότι η ίδια η αποστολή του Πνεύματος από τον Λόγο έχει σωτηριολογική σημασία, μπορεί και να μη γίνεται, αλλά γίνεται για την «ήμῶν τελείωσιν»² μέσα στη θεία Οικονομία, γι' αυτό το Άγιο Πνεύμα χαρακτηρίζεται από τον Μ. Αθανάσιο

σύνδεσμο «ἐπειδή» αντί του σύνδεσμου «καί». Πάντως, πού φαίνεται η σχέση εκπόρευσης και αποστολής; Η εκπόρευση και η αποστολή συνδέονται, διότι το ίδιο Άγιο Πνεύμα που εκπορεύει ο Πατέρας στο επίπεδο της Θεολογίας, το αποστέλλει ο Υιός στο επίπεδο της Οικονομίας, με άλλα λόγια η Θεολογία και η Οικονομία αν και διακρίνονται, είναι αδιαχώριστοι. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 20 PG 26, 580A. Βλ. για περισσότερες λεπτομέρειες Χρήστου Φιλιώτη – Βλαχαβά, *Ἡ Περί Ἀγίου Πνεύματος Διδασκαλία του Μ. Αθανασίου* (μετ. έργ.), μν. έργ., σ. 194, Jeffrey David Finch, *Sanctity as participation in the divine nature according to the anti-nicene fathers, considered in the light of Palamism*, μν. έργ., σ. 329.

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 604A: «διὸ καὶ ὅταν λέγηται ἔν τισι τὸ Πνεῦμα γενέσθαι, νοεῖται ὁ Λόγος ἐν αὐτῷ διδοῦς τὸ Πνεῦμα». Εδώ πρέπει να σημειωθεί ιδιαίτερα ότι ο Μ. Αθανάσιος συνδέει και ταυτίζει «οἰκονομικῶς», θα λέγαμε, αποστολή (πέμψη), έκλαμψη και δόση με τον σύνδεσμο «καί», όπως φαίνεται στις φράσεις: «παρὰ τοῦ Λόγου...ἐκλάμπει, καὶ ἀποστέλλεται, καὶ δίδοται» (*Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 20 PG 26, 580A), «τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Υἱοῦ διδόμενον καὶ πεμπόμενον» (*Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 20 PG 26, 577C – 580A), και άλλες. Ὅσον αφορά αὐτούς τους συνώνυμους ὀρους, βλ. για λεπτομέρειες τη μελέτη του James C. Schofield, *A Study of the Interface of Prayer and Evangelism as they Relate to the Theme of Mission in the Acts of the Apostles* (διδ. διατρ.), Wake Forest 2001, σσ. 94 – 95.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 544AB.

και ως αγιαστική και φωτιστική ζώσα ενέργεια και δωρεά¹, ενώ η εκπόρευση του Πνεύματος από τον Πατέρα μέσα στη Θεολογία σημαίνει τον ιδιαίτερο, «ἄρρητο» και «ἀκατάληπτο» τρόπο υπάρξεως του Πνεύματος, δηλαδή την υποστατική του ιδιότητα². Εδώ πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι, αν και το Άγιο Πνεύμα και το δώρο δεν είναι χωριστά, το να έχεις το δώρο σημαίνει να έχεις το Άγιο Πνεύμα³, το Άγιο Πνεύμα δεν ανάγεται σε δώρο ή ενέργεια, λόγω της διάκρισης θεολογίας και οικονομίας.

---

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 20 PG 26, 580A. Για το ονόμα «Πνεῦμα» που χρησιμοποιεῖται και για τις θείες ενέργειες, δηλαδή για τη διάκριση του Αγίου Πνεύματος με την έννοια της υποστατικής του ιδιότητας και του Πνεύματος με την έννοια της αγιαστικής και χαρισματικής ενέργειας, πράγμα που αποδεικνύει τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, εκπόρευσης και αποστολής στον Μ. Αθανάσιο, βλ. Χρήστου Φιλιώτη – Βλαχαβά, *Ἡ Περί Αγίου Πνεύματος Διδασκαλία του Μ. Αθανασίου* (μετ. έργ.), μν. έργ., σ. 191.

2. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Κ', Περί δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*, ΙΑ' PG 35, 1077C – 1080A, του ίδιου, *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, Η' PG 36, 141BC, Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 46 PG 32, 152B, του ίδιου, *Ὁμιλία ΚΔ', Κατὰ Σαβελιανῶν καὶ Ἀρείου καὶ τῶν Ἀνομοίων*, 6 PG 31, 613A 7 PG 31, 616C, Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς τοὺς Ἑλληνας ἐκ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν*, PG 45, 180C.

3. Βλ. Nicholas M. M. Pulaski, *RŪAH HAQQODESH: The Holy Spirit in the Old Testament*, μν. έργ., σσ. 90 – 91.

Πηγή και αρχή κάθε σχέσεως είναι ο Θεός Πατέρας, τόσο στο επίπεδο της Θεολογίας¹ όσο και στο επίπεδο της Οικονομίας². Κάθε σχέση του τριαδικού Θεού προς την κτίση, δηλαδή τον άνθρωπο, και τώρα ομιλούμε για την Οικονομία, ερμηνεύεται υπό το πρίσμα της θεοφάνειας, η οποία εμπεριέχει μέσα τη διάκριση θεολογίας και οικονομίας, απρόσιτου και προσιτού, θείας ουσίας και άκτιστης θείας ενέργειας, εκπόρευσης και αποστολής. Έτσι η ταύτιση αυτών των στοιχείων οδηγεί αναπόφευκτα σε μία τραγική θεολογική αίρεση, και στη θεωρία και στην πράξη, γιατί μας επιβάλλει να εξερευνούμε τη θεία ουσία και το «πώς ἔστιν» ο Θεός, πράγμα που αντιβαίνει στη θεολογία των Μ. Αθανασίου και Καππαδοκῶν Πατέρων³, αλλά και τη διδασκαλία της Αγίας Γραφής, όπου το «ἀπρόσιτον»

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ὁ Πρὸς τοὺς Αντιοχεῖς Τόμος*, 5 PG 26, 801B, ο οποίος τονίζει την απόλυτη μοναρχία του Θεού Πατέρα στη θεότητα, με την οποία εξασφαλίζεται η ενότητα της ομοούσιας Αγίας Τριάδας, ενώ η αποδοχή μίας άλλης αρχής, δηλαδή δύο ή τριῶν αρχῶν, θα σήμαινε διάσπαση της ενότητας του Θεού, και συνεπῶς πολυαρχία και πολυθεΐα. Βλ. επίσης Ἀγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΔ΄, Εἰς τοὺς Αἰγύπτου ἐπιδημήσαντας*, Ι΄ PG 36, 252A, ο οποίος δηλώνει σαφῶς ὅτι «πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατήρ, τοῦ Υἱοῦ ἔστι, πλὴν τῆς αἰτίας», Μεγάλου Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ ΛΗ΄, Γρηγορίῳ ἀδελφῶ περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως*, 4 PG 32, 329CD· *Ὁμιλία ΚΔ΄, Κατὰ Σαβελιανῶν καὶ Ἀρείου καὶ τῶν Ἀνομοίων*, 7 PG 31, 616C, για τον οποίον είναι βέβαιο ὅτι η μοναρχία του Θεού Πατέρα είναι στη γέννηση του Υἱοῦ και την εκπόρευση του Ἀγίου Πνεύματος, Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς τοὺς Ἑλληνας ἐκ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν*, PG 45, 180C. Βλ. επίσης, Ἀρχ. Σωφρονίου (Σαχάρωφ), *Ἀσκησις καὶ Θεωρία* (μτφρ. Ἰ. Ζαχαρίου), Ἰ. Μ. Τιμίῳ Προδρόμῳ, Ἔσσεξ 1996, σ. 117, Ἀντ. Παπαδοπούλου, *Ἀλήθεια καὶ μαρτύριο*, στην *ΚΛΡ*, Τομ. 17, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 43 – 44.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 596A· 31 PG 26, 601A, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος*, 37 PG 32, 133C· 38 PG 32, 136AB, ο οποίος τονίζει ὅτι ο Θεός Πατέρας είναι η πηγή των ενεργειῶν της Αγίας Τριάδας προς τον κτιστό κόσμο, ἔτσι που να ἔχουν πλήρη εφαρμογὴ τα χωρία *Ψλ. 32. 6, 147. 7* καὶ *Α΄ Κορ. 12, 4 – 6*, Ἀγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΔ΄, Εἰς τοὺς Αἰγύπτου ἐπιδημήσαντας*, Η΄ PG 36, 249A, Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ μη οἶσθαι λέγειν τρεῖς θεοὺς, Πρὸς Ἀβλάβιον*, PG 45, 125C.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 18 PG 26, 573A· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 22 PG 26, 193A, Ἀγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, *Λόγ. Κ΄, Περὶ δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*, ΙΑ΄ PG 35, 1077C· *Λόγ. ΚΗ΄, Θεολογικός*

του προσιτού Θεού της άκτιστης δόξας αποτελεί ένα κάλυμμα που είναι αδύνατο τα κτιστά όντα να διαπεράσουν, «και εἶπεν· οὐ δυνήση ἰδεῖν τὸ πρόσωπόν μου· οὐ γὰρ μὴ ἴδῃ ἄνθρωπος τὸ πρόσωπόν μου καὶ ζήσεται»¹. Δηλαδή αν ταυτίζονται η Οικονομία και η Θεολογία, η θεία ενέργεια και η θεία ουσία, η αποστολή και η εκπόρευση, όπως το θέλουν οι ρωμαιοκαθολικοί και οι προτεστάντες θεολόγοι², αυτό θα σήμαινε χορήγηση της ουσίας και της υποστάσεως του Πνεύματος, δηλαδή μετοχή των ανθρώπων στην ουσία και την υπόσταση του Πνεύματος, με άλλα λόγια του Θεού, που θα καταστήσει τους ανθρώπους φυσικούς θεανθρώπους, δηλαδή κατόχους δύο ουσιών, της θεότητας και της ανθρωπότητας³. Αλλά αυτό, οι άνθρωποι να γίνουν κάπως φυσικοί θεοί,

---

δεύτερος, *Περὶ θεολογίας*, ΙΖ' PG 36, 48C· *Λόγ. ΛΑ'*, *Θεολογικός πέμπτος*, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, Η' PG 36, 141B· *Λόγ. ΛΗ'*, *Εἰς τὰ Θεοφάνια*, εἴτουν *Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος*, Η' PG 36, 320B: «ὅτι μὴ θεολογία τὸ προκείμενον ἡμῖν, ἀλλ' οἰκονομία», Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου Α'*, 14 PG 29, 544AB-545A· *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 46 PG 32, 152B· 53 PG 32, 165D, Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ θεότητος Υἱοῦ καὶ Πνεύματος*, PG 46, 573D· *Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μαῦσέως βίον*, PG 44, 317BC. Για τα όρια της θεολογικής γνωσιολογίας, βλ. επίσης Ωριγένους, *Ἐξηγητικά εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον Α'*, 11 PG 14, 40CD – 41A. Πρβλ. Κωνστ. Ε. Παπαπέτρου, *Η ουσία της θεολογίας*, Ἀθήναι ἀνευ χρονολογίας, σ. 50, Thomas Hopko, *God and the World: An eastern orthodox response to process theology* (διδ. διατρ.), New York 1982, σ. 41.

¹. Βλ. Ἔξ. 33, 20. Πρβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 22 PG 26, 193A.

². Περισσότερα για τη λατινική διδασκαλία του Filioque, βλ. Jeffrey David Finch, *Sanctity as participation in the divine nature according to the anti-nicene fathers, considered in the light of Palamism*, μν. έργ., σσ. 329 – 331, Dong-Chan Chong, *The doctrine of the Holy Spirit in the thought of the Cappadocian Fathers*, New Jersey 1983, σσ.113 – 118.

³. Βλ. σχετικά τις ενδιαφέρουσες και σωστές παρατηρήσεις του Χρυσόστομου Ἀ. Σταμούλη, *Περὶ Φωτὸς*, μν. έργ., σσ. 87 – 127. Βλ. επίσης, Πρωτοπρ. Νικολάου Χ. Ἰωαννίδη, *Τέσσερες ὁμοιδεάτες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ ἡ διδασκαλία τους περὶ θείας οὐσίας καὶ ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν καὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, μν. έργ., σσ. 370 – 373. Οι άνθρωποι βέβαια, όπως υπογραμμίζει ο Μ. Αθανάσιος, μετέχουν στην ενέργεια της χάρις του Ἁγίου Πνεύματος, και όχι στην ουσία και την υπόστασή του. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 16 PG 26, 45A: «αὐτοῦ γοῦν τοῦ Υἱοῦ μετέχει τὰ πάντα κατὰ τὴν τοῦ Πνεύματος γινομένην παρ' αὐτοῦ χάριν», του ιδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 37 PG 26, 89A· 43 PG 26, 101A, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 74 PG 26, 304B· *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα*, *Κατὰ τῶν*

είναι αδύνατο για τα παιδιά της Οικονομίας¹, δηλαδή για το ανθρωπινό γένος, του οποίου φύση έχει αρχή σύμφυτη με τον χρόνο². Ο Μ. Αθανάσιος για παράδειγμα, είναι αρκετά σαφής στο σχετικό θέμα ότι, «ἡμεῖς δέ θέσει καὶ χάριτι υἱοποιούμεθα δι' αὐτοῦ, μετέχοντες τοῦ Πνεύματος αὐτοῦ»³. Ἐτσι, με μία τέτοια σωστή ερμηνεία των θεοφανειῶν στην κτίση και την ιστορία, μπαίνουμε στον ορθό δρόμο και βέβαια και στο θέμα μας.

Κατά τον Μ. Αθανάσιο το Ἅγιο Πνεῦμα αποστέλλεται ὄχι μόνο στην Καινὴ Διαθήκη, ἀλλὰ και στην Παλαιά, ὥστε να καθοδηγεί τον λαό του Θεοῦ⁴. Ο Θεός Πατέρας «διὰ τοῦ Λόγου» αποστέλλει το Ἅγιο Πνεῦμα στον κόσμο και την ιστορία, δηλαδή ο Πατέρας αποστέλλει τον Λόγο και ο

βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 30 PG 26, 600C. Βλ. ἐπίσης Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 63 PG 32, 184B: «ἢ μὲν γὰρ παρ' αὐτοῦ χάρις, οἰκοῦντος ἐν τοῖς ἀξίοις καὶ ἐνεργοῦντος τὰ ἑαυτοῦ, καλῶς ἐνυπάρχειν τοῖς δεκτικοῖς αὐτοῦ λέγεται» 63 PG 32, 184C. Ἡ χάρις του Ἁγίου Πνεύματος, δηλαδή ἡ θεία ἐνέργεια του τριαδικού Θεοῦ, εἶναι ἀκτιστή (ὄχι κτιστή), και ὡς ἐκ τούτου «ὑπερέχει πάντα νοῦν, καὶ λόγου φύσιν ἐλέγχει, οὐδὲ πολλοστῶ μέρει τῆς ἀξίας παρισουμένην», βλ. του ἰδίου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 70 PG 32, 200A. Αναλυτικὰ για το τί ακριβῶς εἶναι αὐτὸ που λέμε «χάρις» (ἡ χάρις εἶναι ἡ ἀκτιστή και μεθεκτὴ θεία ἐνέργεια, τῆς ὁποίας ἐπὶ μέρους φορεῖς εἶναι τα ποικίλα χαρίσματα), βλ. Νίκου Ματσούκα, Ἡ ἐπενέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἰς τὴν φυσικὴν καὶ ἱστορικὴν πραγματικότητα, ἐν *Θεολογικαῖς Μελέταις. Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Σύναξις Ὁρθοδόξων Θεολόγων (Καινούργιο Λαμίας, 11 – 18 Αὐγούστου 1970)*, Ἐκδόσεις «Ὁ Ἄρτος τῆς Ζωῆς», Ἀθήναι 1971, σσ. 148 – 153.

¹. Για τα «τέκνα τῆς παιδίσκης», βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 50 PG 26, 253B· 51 PG 26, 253C· 59 PG 26, 273C· *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 37 PG 26, 89B· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 17 PG 26, 360A.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 51 PG 26, 117B· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 35 PG 26, 221A· 50 PG 26, 253B· 57 PG 26, 268C· 58 PG 26, 263B· *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 19 PG 26, 361C.

³. Αὐτόθι, 364B.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα*, *Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 12 PG 26, 561A: «ἰδοῦ οὐκ ἔτι ἄγγελον ἐπαγγέλλεται πέμπειν, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ».

Λόγος με τη σειρά του αποστέλλει το Άγιο Πνεύμα¹. Έτσι, υπάρχει μία σειρά στην αποστολή και δόση του Αγίου Πνεύματος στον κόσμο, και αυτό ισχύει για όλη τη θεία Οικονομία, Παλαιά και Καινή Διαθήκη². Με άλλα λόγια, η αποστολή και δόση του Αγίου Πνεύματος από τον Λόγο, τον Υιό του Θεού, δεν περιορίζεται μόνο στα ιστορικά πλαίσια της Παλαιάς Διαθήκης, του περιούσιου λαού, αλλά επεκτείνεται σε ολόκληρη την ιστορία, και σε όλους τους ανθρώπους³. Βέβαια, ο τρόπος και ο χαρακτήρας της αποκάλυψης του Θεού στην κτίση και την ιστορία, Παλαιά και Καινή Διαθήκη, δεν αλλάζει, μένει πάντα ίδιος και τριαδικός. Έτσι η αποκάλυψη του Θεού (Πατέρα) είναι ο Χριστός (ως άσαρκος Λόγος) που αποστέλλει το Πνεύμα του Θεού στη ζωή του περιούσιου λαού⁴, και στην ενότητα της ιστορικής συνέχειας το πέμπει και εκχέει (ως ένσαρκος Λόγος) στη ζωή της Εκκλησίας⁵.

---

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Επιστολή 1 η Προς Σεραπίωνα, Κατά τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 20 PG 26, 580A· αὐτόθι, 580A: «ἀμέλει ὁ μὲν Υἱὸς παρὰ τοῦ Πατρὸς ἀποστέλλεται...ὁ δὲ Υἱὸς τὸ Πνεῦμα ἀποστέλλει»· *Επιστολή 3 η Προς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 5 PG 26, 632C. Βλ. ἐπίσης, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ Πίστεως*, 6 PG 31, 688A: «καὶ τοῦ μὲν Πατρὸς πέμποντος τὸν Υἱόν, τοῦ δὲ Υἱοῦ πέμποντος τὸ ἅγιον Πνεῦμα».

2. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 48 PG 26, 112B.

3. Αὐτόθι, 112B.

4. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 48 PG 26, 112BC· *Επιστολή 1 η Προς Σεραπίωνα, Κατά τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 604A.

5. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 47 PG 26, 109B· 48 PG 26, 112BC· *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 18 PG 26, 184B· *Επιστολή 1 η Προς Σεραπίωνα, Κατά τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 604A· 20 PG 26, 580A· 21 PG 26, 584A, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 46 PG 32, 152C. Βλ. ἐπίσης, Georgie Márquez – André, *A biblical, theological, and historical study of the Paraclete in the Gospel of John*, Virginia Beach 1992, σ. 20. Για μία διαφορετική ερμηνεία, με την οποία διαφωνούμε, δηλαδή, ὅτι ὁ Πατέρας ἀποστέλλει καὶ δίδει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ἐνῶ ὁ Υἱὸς στὴν Καινή, βλ. τὴ σχετικὴ ἀνάλυση τοῦ Αθανάσιου Γ. Παπαρνάκη, *Ὁ Μέγας Αθανάσιος ὡς ἐρμηνευτὴς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης* (διδ. διατρ.), μν. ἐργ., σσ. 155 – 156.

Εδώ θα μπορούσε κανείς να αναφέρει για παράδειγμα τον Μωϋσή και τους εβδομήκοντα άνδρες πρεσβυτέρους, αλλά και τους Αποστόλους, οι οποίοι βρίσκονται στην ίδια ιστορική συνέχεια των γεγονότων της θείας Οικονομίας, και τροφοδοτούνται από την παρουσία και τις ενέργειες του πάντα ίδιου τριαδικού Θεού. Έτσι, ο «λαλῶν» και «δρῶν» Λόγος του Θεού (Πατέρα) ως «ὁ Ὡν» αποστέλλει και δίδει χάριτι το «ἴδιον αὐτοῦ» Πνεῦμα στον Μωϋσή και τους άλλους εβδομήκοντα, «καὶ εἶπε Κύριος πρὸς Μωυσῆν· συνάγαγέ μοι ἑβδομήκοντα ἄνδρας ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων Ἰσραὴλ· καὶ ἄξεις αὐτούς πρὸς τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου, καὶ στήσονται ἐκεῖ μετὰ σοῦ· καὶ καταβήσομαι καὶ λαλήσω ἐκεῖ μετὰ σοῦ καὶ ἀφελῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ ἐπὶ σοὶ καὶ ἐπιθήσω ἐπ' αὐτούς...καὶ ἐλάλησε πρὸς αὐτόν καὶ παρέλατο ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ ἐπ' αὐτῷ καὶ ἐπέθηκεν ἐπὶ τοὺς ἑβδομήκοντα ἄνδρας τοὺς πρεσβυτέρους· ὡς δὲ ἐπανεπαύσατο πνεῦμα ἐπ' αὐτούς, καὶ ἐπροφήτευσαν» (Ἀριθ. 11, 16-17· 25), και ο «ἴδιος» Λόγος του Πατέρα στη συνέχεια ως σαρκωμένος, ως Χριστός, αναστημένος πιά, πέμπει και δίδει χάριτι το «ἴδιον αὐτοῦ» Πνεῦμα στους Αποστόλους, «πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ πατρός, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας» (Ιω. 15, 26) και «ἐνεφύσησε καὶ λέγει αὐτοῖς· λάβετε Πνεῦμα ἅγιον» (Ιω. 20, 22)¹. Κατὰ τον Μ. Αθανάσιο, αὐτὰ τα χωρία σημαίνουν την ταυτότητα ουσίας του χορηγού Υιού με τον Πατέρα², ως Λόγου και απαυγάσματος του Πατέρα, αλλά και με το απεσταλμένο Πνεῦμα, με το οποίο είναι «ἴσον»³, και ταυτόχρονα θεοφάνεια, και την ενέργεια της αγιαστικής χάριτος του τριαδικού Θεού – τα δῶρα του Αγίου Πνεύματος – η οποία προχέεται «ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐν Πνεύματι ἁγίῳ» στους ανθρώπους⁴. Ἄλλωστε κατὰ τον Μ. Αθανάσιο με τον ίδιο ακριβῶς τρόπο ερμηνεύεται και η «ἐπαγγελία» του Θεού στο χωρίο Ἰωήλ 3, 1: «ἐκχεῶ

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 48 PG 26, 112BC. Περισσότερα για τον ὄρο «ἐπιθήσω», ἢ τίθημι (ἐπιτίθημι) στα χωρία Ἀριθ. 11, 17· 25, βλ. Martin Emmrich, *Pneumatological Concepts in Hebrews* μν. ἔργ., σ. 94, υποσ. 76.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 47 PG 26, 109BC· 48 PG 26, 112C.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 50 PG 26, 116C.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 20 PG 26, 577C-580A· 14 PG 26, 565B· 30 PG 26, 600C.

ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα», ἡ οποία «εἰς ἀνθρώπους ἐστίν»¹, δηλαδή «δι' ἡμᾶς», και εκλαμβάνεται ως θεία Οικονομία, ως αποστολή και «ἐκχυση» του θείου Πνεύματος ἀπὸ τον Λόγο του Θεοῦ, και στον Μ. Αθανάσιο σχετίζεται με το ἔργο της ανακαίνισης και της θέωσης των ἀνθρώπων, δηλαδή με την ἐνανθρώπιση και την Πεντηκοστή².

Στο σημεῖο αὐτό εἶναι ἀπαραίτητο να ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ ἀποστολή του θείου Πνεύματος ἀπὸ τον Λόγο του Θεοῦ, τόσο στην Παλαιά ὅσο και την Καινή Διαθήκη, δεν εἶναι ἄλλο παρά το οικονομικό ἔργο του Ἁγίου Πνεύματος στον κόσμο, που σχετίζεται με την προοδευτική τελείωση και πορεία των ἀνθρώπων³. Εἶναι σημαντικό ως εκ τούτου να γνωρίζουμε ὅτι

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Πρὸς Ἐπίκτητον ἐπίσκοπον Κορίνθου, κατὰ τῶν αἰρετικῶν, Ἐπιστολή*, 8 PG 26, 1064A.

². Βλ. αὐτόθι, 1064A *Ἐπιστολή 3 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 1 PG 26, 625A. Την ἴδια εικόνα παρουσιάζει και ἡ θέση του Ἁγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, II' PG 36, 445CD-448A.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 48 PG 26, 112BC. Εἰς ἔχουμε την ευκαιρία να ἐπισημάνουμε την ἐσφαλμένη ἀντίληψη του Ἀμφιλόχιου Ράντοβιτς, ὁ οποίος σε δύο περιπτώσεις, και σε δύο διαφορετικά ἔργα του, ἀγωνίζεται να κατανοήσει το «δι' ἡμᾶς», και ἐπομένως θεωρεῖ τὴ φανέρωση, την ἀποστολή και τὴ δόση του Ἁγίου Πνεύματος ως «κοινὸ ἔργον» του Πατέρα και του Υἱοῦ (σε μία περίπτωση και του Ἁγίου Πνεύματος), ἀν και εμεῖς οφείλουμε να γνωρίζουμε ὅτι το ἰδιαιτέρο και «κοινὸ ἔργον» του τριαδικοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ «ἀνάκλησις» του ἀνθρώπινου γένους «ἀπὸ τῆς ἐκπτώσεως», και ὄχι ἡ φανέρωση, ἡ ἀποστολή και δόση του Ἁγίου Πνεύματος, που γίνεται με τὴ σειρά «ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ», και εἶναι κοινή ἐνέργεια του τριαδικοῦ Θεοῦ. Βλ. για το κοινὸ ἔργο του τριαδικοῦ Θεοῦ, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 35 PG 32, 128CD, ἐνὼ για τὴν ἀποστολή και δόση του Ἁγίου Πνεύματος, βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων και λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 20 PG 26, 580A: «παρὰ τοῦ Λόγου τοῦ ἐκ Πατρὸς ὁμολογουμένου ἐκλάμπει, και ἀποστέλλεται, και δίδεται», του ἰδίου, *Ἐπιστολή 3 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 2 PG 26, 628A: «ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ δίδομενον», ἀλλὰ και Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ Πίστεως*, 6 PG 31, 688A. Ὑπάρχει λοιπόν, μία σειρά στην ἀποστολή του Ἁγίου Πνεύματος στον κόσμο, «δι' ἡμᾶς», και αὐτὸ ἀκριβῶς ἐννοεῖ ὁ Μ. Αθανάσιος με τὴ διατύπωση «ἐκ Πατρὸς δι' Υἱοῦ», και ἀργότερα ὁ ἀγ. Γρηγόριος ὁ Παλαμάς με τὴ διατύπωση: «διὸ μὴ μόνον παρὰ τοῦ Υἱοῦ, ἀλλὰ και παρὰ τοῦ Πατρὸς και διὰ τοῦ Υἱοῦ πέμπεται και παρ' ἑαυτοῦ ἔρχεται φανερούμενον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον», τὴν οποία ἐρμηνεύει ἐσφαλμένα ὁ

ο Μ. Αθανάσιος, και όχι μόνο¹, δέχεται θέωση και πριν την ενσάρκωση του Λόγου², δηλαδή τόσο στην περίοδο της Παλαιάς όσο και της Καινής Διαθήκης³, αν και η ανάγνωση της θέωσης των δύο Διαθηκών διαφοροποιείται κατά τον Μ. Αθανάσιο. Έτσι στην Παλαιά Διαθήκη η θέωση είναι προσωρινή, ο απεσταλμένος Λόγος «ἐπεδήμησεν»⁴ και «πρὸς ὀλίγον μὲν ἀνεπαύετο»⁵ σε εκείνους τους ανθρώπους, που τον δέχονταν «γνησίως»⁶, ενώ στην Καινή η θέωση είναι μόνιμη, «ἄπτωτος διαμείνη»⁷, λόγω της ενανθρώπισης – ανάλυψης του απεσταλμένου Λόγου⁸. Με άλλα λόγια στην Παλαιά Διαθήκη ο απεσταλμένος Λόγος αποστέλλει και δίδει

Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς. Θεωρούμε ότι με τέτοιες αντιλήψεις για την αποστολή του Αγίου Πνεύματος χάνεται ο σωστός σκοπός της φανέρωσης του τριαδικού Θεού, ο οποίος φανερώνεται όχι για τον εαυτό του, αλλά «δι' ἡμᾶς καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν». Βλ. ειδικότερα τις εσφαλμένες θέσεις του Ἱερομονάχου Ἀμφιλόχιου Ράντοβιτς, Ὁ Τριαδολογικὸς χαρακτήρ τῆς Ὁρθοδόξου Πνευματολογίας, μν. ἔργ., σ. 27: «Ἡ κατ' ἐνέργειαν φανέρωσις, πέμψις, δόσις, χορηγία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι «κοινὸν ἔργον» τοῦ Πατρὸς, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, εἶναι κοινὴ ἐνέργειά τῶν, ὡς «ἀπορροή» τῆς κοινῆς οὐσίας καὶ τῆς περιχωρήσεως τῶν προσώπων». Βλ. ἐπίσης του ἰδίου, *Τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν* (διδ. διατρ.), μν. ἔργ., σ. 98: «Ἡ ἀποστολὴ καὶ ἡ ἔλευσις τοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ μὴ χωριζομένου καὶ πανταχοῦ παρόντος Πνεύματος σημαίνει τὴν φανέρωσιν Αὐτοῦ. Ἐπειδὴ τὸ ἔργον τῆς φανερώσεως, κατὰ τὸν Ἅγιον, εἶναι κοινόν, «διὸ μὴ μόνον παρὰ τοῦ Υἱοῦ, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῦ Πατρὸς καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ πέμπεται καὶ παρ' ἑαυτοῦ ἔρχεται φανερούμενον τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον».

1. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός*, κεφ. Μ', PG 45, 104BC.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 39 PG 26, 93A.

3. Αὐτόθι, 92C – 93AB.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 30 PG 26, 388B.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 33 PG 26, 393A.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 31 PG 26, 388C.

7. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 53 PG 26, 436A.

8. Αὐτόθι, 436A.

χάριτι το Άγιο Πνεύμα για προσωρινή ενοίκηση στους ευσεβείς και δικαίους ανθρώπους της ιστορίας του Ισραήλ, ενώ στην Καινή Διαθήκη το αποστέλλει και δίδει για οριστική και αμετάκλητη ενοίκηση σε όλους τους ανθρώπους, και για όλους, και αυτό γίνεται κατά την Πεντηκοστή¹.

Ότι υπάρχει θέωση στην Παλαιά Διαθήκη εκτός από τις βιβλικές μαρτυρίες², μαθαίνουμε με βεβαιότητα από τον Χριστό, τον ίδιο τον Θεοποιό σε εκείνη την εποχή, τον Θεό Λόγο, ο οποίος στη συνέχεια ενανθρώπησε για να αγιάσει και θεοποιήσει «τούς πάντας»³, δηλ. να κάνει δυνατή τη θέωση για όλη την ανθρωπότητα (λόγω της ενανθρωπήσεως), πάλι όμως με την αποστολή και δόση του «ιδίου αὐτοῦ» Πνεύματος, με την ίδια δηλ. και αυτή ενέργεια της αγιαστικής χάριτος του τριαδικού Θεού, όπως συνέβαινε στην Παλαιά Διαθήκη⁴. Έτσι ο Μ. Αθανάσιος, ώστε να ανατρέψει την κακόδοξη διδασκαλία των αρειανών για την ηθική προκοπή του Υιού, αναφέρεται στο χωρίο *Ίω. 10, 35*: «εἰ ἐκείνους εἶπε θεούς, πρὸς οὓς ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐγένετο», όπου ο απεσταλμένος Υἱός του Θεού, Χριστός, στον διάλογο με τους Ιουδαίους φανερώνει στον όχλο ότι αυτός είναι ο Λόγος του Θεού, που αποστέλλεται από τον Πατέρα και θεοποιεί τους ευσεβείς στην περίοδο της Παλαιάς Διαθήκης⁵. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο Λόγος, που αποστέλλεται από τον Πατέρα, όπως έχουμε εξηγήσει, αποστέλλει με τη σειρά του το Πνεύμα, και έτσι ακριβώς οικοδομείται η σχέση ανάμεσα στον Θεό και τα κτίσματα, μία σχέση ζωής και τελείωσης, που σημαίνει θεοφάνεια, και δόση θεραπευτικής και τελειωτικής δύναμης

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Γ'*, 25 PG 26, 376B.

². Βλ. για παράδειγμα, τα χωρία *Δευτ. 32. 6-18*, *Ψλ. 81. 1-6*, *Ήσ. 1, 2* και άλλα. Πρβλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 39 PG 26, 93A· *Κατά Αρειανῶν Β'*, 59 PG 26, 272B. Για το θέμα της θέωσης στην Παλαιά Διαθήκη, βλ. επίσης τη μελέτη του Α. Θεοδώρου, *Η περί θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέχρις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ*, Ἀθήναι 1956, σσ. 18 – 25.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 48 PG 26, 112B.

⁴. *Αὐτόθι*, 112B.

⁵. Βλ. σε άμεση συνάφεια τα χωρία *Ψλ. 81, 6* και *Ίω. 10, 35*. Πρβλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Αρειανῶν Α'*, 39 PG 26, 93A.

και ενέργειας στα κτίσματα. Και αυτή η μετοχή των ανθρώπων για θεωτική τελείωση, που σημαίνει πράξη, κάθοδος και άμεση ενέργεια του τριαδικού Θεού, όπως υπάρχει στην Παλαιά Διαθήκη¹, συνεχίζεται και συνδυάζεται λειτουργικά προς την παραπέρα ιστορία της θείας Οικονομίας, δηλαδή προς την Καινή Διαθήκη². Έτσι η διδασκαλία των αρειανών για τον κτιστό Υιό³, και των Ιουδαίων⁴, που θανάτωσαν κατά σάρκα τον Υιό του Θεού, τον ίδιο τον Λόγο, και αυτή των τροπικών για το κτιστό Πνεύμα του Θεού⁵, αποδοκιμάζει τη σωστή σχέση του Θεού προς τον κόσμο, δηλαδή, το «πῶς» αντιλαμβάνεται και δέχεται ο λαός του Θεού την ενέργεια της χάρις και τα θεία δώρα, που είναι απαραίτητοι για προκοπή. Και αυτός ο ενιαίος και συνεχής οργανικός τρόπος χορήγησης της αγιαστικής χάρις και των θείων δώρων, «ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Λόγου ἐν τῷ Πνεύματι», δένει Παλαιά και Καινή Διαθήκη⁶. Από αυτήν την άποψη έχει μεγάλη σπουδαιότητα για τη σωτηρία του ανθρώπου η αναγνώριση του τρόπου, με τον οποίο φανερώνεται ο Θεός στον κόσμο, όπου στο κέντρο τοποθετείται το πρόσωπο του Λόγου αλλά και του Αγίου Πνεύματος, με βάση την κοινή και ενιαία δύναμη και ενέργεια του Πατέρα «καὶ» του Υιού «καὶ» του Αγίου Πνεύματος.

Η τελείωση λοιπόν, των ανθρώπων ως άμεση και δυναμική θεία ενέργεια είναι το κοινό έργο του Λόγου και του Αγίου Πνεύματος, που

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 52 PG 26, 432B.

2. Αὐτόθι, 432B.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 9 PG 26, 29B.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 27 PG 26, 381BC.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 10 PG 26, 556B.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 3 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 5 PG 26, 633A *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 30 PG 26, 600C.

ξεκινάει από την Παλαιά Διαθήκη, όχι μόνο από την Καινή¹, αν και με την ενανθρώπιση του Λόγου, Χριστού, όπως είδαμε, οι ενέργειες του τριαδικού Θεού συνδέονται πλέον με τη θεραπεία της αρρωστημένης κτιστής ανθρωπίνης φύσης (και με αυτήν την έννοια, η σωτηρία και η θέωση της ανθρωπότητας «έν Χριστῶ» είναι μοναδική). Έτσι κατά τον Μ. Αθανάσιο το Πνεύμα του Θεού «συνεισέρχεται» με τον Λόγο «έν πᾶσι»² και «πάντα πληροῖ»³, ως «όμοτίμω συμπαρομαρτοῦν» του Λόγου, όπως υπογραμμίζουν οι Καππαδόκες Πατέρες⁴, γι' αυτό «τό λαλήσαν διὰ τῶν προφητῶν»⁵, κατά τα χωρία Ζαχ. 1. 1· 6, 7. 1· 12, Πράξ. 1, 16 και Β' Πετρ. 1.

---

1. Βλ. σχετικά την ενδιαφέρουσα μελέτη του Steven Michael Whitmer, *Missional Leadership in the Karoi Area Churches of Christ in Light of the Pre-Council Jerusalem Church* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2005, σσ. 213 – 215.

2. Βλ. για παράδειγμα, τα χωρία Ψλ. 32. 6 («τῶ λόγῳ τοῦ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν») καὶ Ψλ. 147, 7 («ἐξαποστελεῖ τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ τήξει αὐτά· πνεύσει τὸ πνεῦμα αὐτοῦ καὶ ῥυήσεται ὕδατα»). Το ἴδιο ἰσχύει καὶ για τις θεοφάνειες του Λόγου στους Προφῆτες (ἡ φράση «τό λαλήσαν διὰ τῶν προφητῶν» αναφορικά με το Ἅγιο Πνεῦμα, ερμηνεύεται σαφῶς ὑπὸ το φῶς της φράσης «καὶ ἐγένετο Λόγος Κυρίου...Τάδε λέγει Κύριος» αναφορικά με τον Λόγο), ἀλλὰ καὶ για την ενανθρώπιση του Λόγου, ὅπου εἶναι παρόν καὶ το Ἅγιο Πνεῦμα, καθὼς ο Λόγος του Θεοῦ δημιουργεῖ «έν τῷ Πνεύματι» την ανθρωπίνη φύση του στη μήτρα της Παρθένου, ο ἴδιος αὐτός Λόγος που δημιούργησε τον κόσμον «έν τῷ Πνεύματι» καὶ φανερῶνεται στην ἱστορία ἐπίσης «έν τῷ Πνεύματι». Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 31 PG 26, 601AB – 605A.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 26 PG 26, 592CB.

4. Για το «συμπαρομαρτοῦν» του Λόγου Ἅγιο Πνεῦμα, βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν, ΙΑ' PG 36, 444B, Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, Λόγος Κατηχητικός, Κεφ. Β', PG 45, 17B, Μεγάλου Βασιλείου, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 39 PG 32, 140C.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 31 PG 26, 601B· Ἐπιστολή 4 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 3 PG 26, 640C.

21¹. Αυτό σημαίνει ότι κατά τη φανέρωση του Λόγου του Θεού στους Προφήτες είναι παρόν και το Πνεύμα του Θεού και ο Λόγος υποδεικνύει τη θεότητα του Πνεύματος με την αποστολή, το οποίο Πνεύμα επίσης δίνει μαρτυρία για τη θεότητα του Λόγου – ενεργεί την ομολογία του Λόγου ως Θεού και Δημιουργού «εις δόξαν τοῦ Πατρὸς»². Το ίδιο ισχύει και για την επόμενη φάση της πορείας της θείας Οικονομίας με τη φανέρωση του σαρκωμένου Λόγου, Χριστού στην ιστορία της Καινῆς Διαθήκης και την αποστολή του Πνεύματος στους Αποστόλους – το Άγιο Πνεύμα ενεργεί την ομολογία του Χριστού ως Θεού και Δημιουργού «εις δόξαν τοῦ Πατρὸς»³. Και αυτό δικαιολογείται κατά τον Μ. Αθανάσιο από το γεγονός της ομοουσιότητας, δηλαδή ότι το Άγιο Πνεύμα είναι «ἴδιον τοῦ Λόγου καὶ τῆς θεότητος τοῦ Πατρὸς⁴, ἔτσι που να έχει πλήρη εφαρμογή το χωρίο του πρ. Ζαχαρία: «οὗτος ὁ λόγος Κυρίου πρὸς Ζοροβάβελ λέγων· οὐκ ἐν δυνάμει μεγάλη οὐδὲ ἐν ἰσχύϊ, ἀλλ' ἢ ἐν πνεύματί μου, λέγει Κύριος παντοκράτωρ»

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 601B· *Ἐπιστολή 3 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 5 PG 26, 632CD – 633A.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 4 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 3 PG 26, 641C.

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 25 PG 26, 376AB· *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 604BC – 605A. Εδώ είναι ενδιαφέρουσα η ερμηνεία του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, ο οποίος επισημαίνει ότι ο Υἱός με την αποστολή του Ἁγίου Πνεύματος δοξάζει και αντιδοξάζεται από το Πνεύμα: «δοξαζόμενον τε καὶ ἀντιδοξάζοντος», δηλαδή ο Υἱός υποδεικνύει τη θεότητα του Ἁγίου Πνεύματος με την αποστολή, και το Ἅγιο Πνεύμα υποδεικνύει τη θεότητα του Υἱού, «εις δόξαν τοῦ Πατρὸς». Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ΙΓ' PG 36, 448A. Πάντως ο Υἱός, ο ἀποκαλύπτων τὴν Ἁγία Τριάδα Λόγος, ἀποστέλλει και φανερώνει το Ἅγιο Πνεύμα στους Προφήτες και στη συνέχεια στους Αποστόλους, ὥστε να τους βοηθήσει να τον αναγνωρίσουν ως τον ἀποκαλυφθέντα ἀσάρκως στην Παλαιά και ἐσάρκως στην Καινὴ Διαθήκη, «εις δόξαν τοῦ Πατρὸς». Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 31 PG 26, 601BC – 604AB.

⁴. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 32 PG 26, 605A.

(Ζαχ. 4, 6)¹, αλλά και του πρ. Ησαΐα: «Κύριος ἀπέστειλέ με (ενν. εμένα ο Λόγος) καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ» (Ησ. 48, 16) και του πρ. Αγγαίου: «καὶ τὸ πνεῦμά μου» (Άγγ. 2, 5)². Και επειδή ο Χριστός στον ιστορικό χώρο της συνέχειας είναι ο σαρκωμένος Λόγος του Θεού – ο «ἴδιος» Λόγος του Πατέρα: «καὶ ἐγένετο λόγος Κυρίου πρὸς με» (Ιερ. 1, 4) «ἀπέστειλε τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ ἰάσατο αὐτούς» (Ψλ. 106, 20) «καὶ ὁ λόγος ὃν ἀκούετε οὐκ ἔστιν ἐμός, ἀλλὰ τοῦ πέμψαντός με πατρός (Ιω. 14, 24)³ – και «αὐτοῦ ἔστι τὸ Πνεῦμα» (Ζαχ. 4, 6)⁴, αὐτός το δίδει: «λάβετε τὸ Πνεῦμα ἅγιον» (Ιω. 20, 22), το αποστέλλει: «ἐγὼ αὐτὸ ἀποστέλλω» (Ιω. 16, 7), «ἐν αὐτῶ» αναγνωρίζεται και δοξάζεται: «κἀκεῖνος ἐμὲ δοξάσει» (Ιω. 16, 14) και «διὰ αὐτοῦ» ομιλεῖ: «ὅσα ἀκούει λαλήσει» (Ιω. 16, 13)⁵. Ὅπως ακριβῶς ο Λόγος, αὐτός ο Υἱός του Θεού, επειδή είναι ο «ἴδιος» Υἱός του Πατέρα: «Υἱός μου εἶ σύ» (Ψλ. 2, 7) και «οὗτός ἔστιν ὁ Υἱός μου» (Μτ. 3, 17)⁶, ο Πατέρας το δίδει και αποστέλλει: «τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκεν» (Ιω. 3, 16), «ἐν αὐτῶ» αναγνωρίζεται και δοξάζεται: «Πάτερ, ἐγὼ σε ἐδόξασα» (Ιω. 17, 4) και «διὰ αὐτοῦ» ομιλεῖ: «κἀγὼ ἃ ἤκουσα παρ' αὐτοῦ, ταῦτα λέγω εἰς τὸν κόσμον» (Ιω. 8, 26)⁷. Πάντως

---

1. Το ὄλο θέμα με παράλληλη τεκμηρίωση στο χωρίο Ζαχ. 4. 1, 5 – 6, εντάσσεται στη συζήτηση με τους τροπικούς πνευματομάχους, ως διασαφήνιση ὅτι το Ἅγιο Πνεῦμα δεν συγκαταριθμεῖται μεταξύ των ἀγγέλων, δηλ. κτιστῶν, γιατί εἶναι ομοούσιο με τον Υἱό και τον Πατέρα. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 11 PG 26, 557C.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 13 PG 26, 561C – 564A.

3. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 32 PG 26, 216AB.

4. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Α', 47 PG 26, 109C.

5. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Α', 50 PG 26, 116C.

6. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν Β', 23 PG 26, 196A Ἐπιστολή 3 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 1 PG 26, 625BC.

7. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 20 PG 26, 580AB.

το Άγιο Πνεύμα είναι του Υιού και του Πατέρα «ἴδιον» Πνεύμα, κατά τον λόγο του απ. Παύλου, «τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ» (Γαλ. 4, 6) και «τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ» (Α΄ Κορ. 2, 11)¹.

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 23 PG 26, 196A· Ἐπιστολή 3 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 1 PG 26, 625BC· Ἐπιστολή 4 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 4 PG 26, 641D.

Κεφάλαιο Δ':

Το έργο του Αγίου Πνεύματος ως συνεχιζόμενη Πεντηκοστή

1. Το έργο του Αγίου Πνεύματος σε σχέση με το έργο του Χριστού – το θέμα της εκκλησιολογίας

Η άρνηση της θεότητας του Χριστού από τους αρειανούς κατά τις αρχές του τέταρτου αιώνα, και ως εκ τούτου και της θεότητας του Αγίου Πνεύματος, οδήγησε αναπόφευκτα στη διασάλευση ολόκληρου του μυστήριου της Εκκλησίας και της σωτηρίας του ανθρώπου¹. Ο Μ. Αθανάσιος όμως, επικρίνει την κακόδοξη και βλάσφημη στάση των αρειανών απέναντι στο πρόσωπο του Χριστού, με το να τον θεωρούν κτίσμα. Η ομολογία της θεότητας του Χριστού, ως Λόγου και Σοφίας του Θεού, ως «Υιού του Θεού του ζώντος», που καταγράφεται στην Αγία Γραφή, προπάντων εξαρτάται από την εμπειρία ως γνώση της πορείας της φανέρωσης της Αγίας Τριάδας – των «πραγμάτων» και των «γεγονότων» και των «ονομάτων» – ή με άλλα λόγια του συνόλου της Αγίας Γραφής, που λείπει στους αρειανούς, οι οποίοι δεν έχουν την ίδια εμπειρία με τους φορείς της ενέργειας και των χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος, τους Προφήτες και τους Αποστόλους, για τη θεολογία, ως λόγο για τη φανέρωση του τριαδικού Θεού, και επομένως παρουσιάζουν «άγνωσία τῆς

---

¹. Για την εξάπλωση της κακόδοξης διδασκαλίας του Αρείου, ως και την εμφάνιση νέων αρνητών της θεότητας του Χριστού, ως του αρειανιστού Ευνομίου και άλλων, που απασχόλησε και τους τρεις Καππαδόκες Πατέρες, οι οποίοι στην υπεράσπιση της ορθόδοξης διδασκαλίας για το δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας, δηλ. για το «μυστήριο» της Εκκλησίας και της σωτηρίας του ανθρώπου, ακολουθούν το παράδειγμα του Μ. Αθανασίου, βλ. Κωνσταντίνου Β. Σκουτέρη, *Η Εκκλησιολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σσ. 33 και 35. Επίσης για το «μυστήριο» της Εκκλησίας, βλ. υποχρεωτικά Έπισκόπου Διονυσίου Λ. Ψαριανού, *Ἐπί Πτερύγων Ἀνέμων* (65 ραδιοφωνικὲς ὁμιλίαι), Κοζάνη 1988.

ἀληθείας καὶ τῶν θείων Γραφῶν ἀπειρία»¹. Εἰς τὴν ἀπόστολόν του ἐπισημαίνει ὅτι οἱ Προφῆτες καὶ οἱ Ἀπόστολοι μετὰ τὰ ἴδια γυμνασμένα αἰσθητήρια ὡς παθόντες καὶ μαθόντες μετὰ τὸ φῶς τοῦ ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἁγίου Πνεύματος γεύονται τὴν ἴδιαν θεωτικὴν ἐμπειρίαν² – τῆς Πεντηκοστῆς³, ποὺ συνεχίζει ἐν τῇ ζωῇ τῶν Ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ αὐτοὶ εἶναι μέτοχοι τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐρμηνευτὲς τῶν βιβλικῶν θεοφανικῶν γεγονότων⁴.

Πάντως τὸ σημεῖον ἐκτέλεσεως τῆς ἐνότητος τῆς ἐμπειρίας καὶ πίστεως τῶν Ἁγίων, Πατριαρχῶν, Δικαίων, Προφητῶν, Ἀποστόλων καὶ ὅλων τῶν Μαρτυρῶν τῆς πίστεως, ὅπως παρατηρεῖται ἡ καθηγήτρια Δέσπω Λιάλιου, εἶναι τὸ γεγονός τῆς Πεντηκοστῆς⁵. Μετὰ ἄλλα λόγια τὸ πνευματικὸν καὶ σωτήριον γεγονός τῆς Πεντηκοστῆς ἐνοποιεῖ τὴν θεωτικὴν ἐμπειρίαν πάντων τῶν Ἁγίων ἐν τῇ πραγματικότητι τῆς Ἐκκλησίας, πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν (οἱ Προφῆτες ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ οἱ ὁποῖοι ἐλάλησαν ἀπὸ τοῦ ἐνός καὶ αὐτοῦ Ἁγίου Πνεύματος – ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Λόγου – προγεύονται τὴν Πεντηκοστήν, τὴν ἐπαγγελίαν τῆς μόνιμης παρουσίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας)⁶. Καὶ τὸ γεγονός τῆς Πεντηκοστῆς εἶναι ἡ ἡμέρα ἐκπλήρωσεως τῆς ἐπαγγελίας ἀπὸ μέρους τοῦ

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐωρακῆται τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, 17 PG 25, 444B.

². Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, Ε' PG 36, 436BC.

³. Βλ. Despo Lialiou, «ΚΥΡΙΑΚΗ ΙΘ' (Γ' ΛΟΥΚΑ), Μνήμη τῶν Ἁγίων Μεγαλομαρτύρων Σεργίου καὶ Βάκχου, 7 Ὀκτωβρίου 2018 (Ἀριθμ. 46)», ἐν <https://www.academia.edu/37538846>, σ. 4.

⁴. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΓ', Πρὸς Ἀρειανούς, καὶ εἰς ἑαυτόν*, ΙΕ' PG 36, 233B.

⁵. Βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριὰνα Α'*, μν. ἔργο., σ. 178.

⁶. Αὐτόθι, σσ. 168 καὶ 192. Βλ. Despo Lialiou, «ΚΥΡΙΑΚΗ ΚΘ' (ΙΑ' ΛΟΥΚΑ), Τῶν Ἁγίων Προπατόρων, Ἀγγαίου Προφήτου (520 π.Χ.), 16 Δεκεμβρίου 2018, (Ἀριθμ. 57)», ἐν <https://www.academia.edu/37980460>, σ. 3.

Θεού στον πρ. Ιωήλ (3, 1 - 2), και αργότερα, κατά τη γραμμική πορεία της θείας Οικονομίας, από μέρους του Χριστού στους Αποστόλους (Λκ. 24. 49, Ίω. 16. 13, Πραξ. 1. 4), για την έκχυση του Αγίου Πνεύματος στη ζωή της Εκκλησίας του Χριστού (Πραξ. 2. 1 - 4· 16 - 21)¹. Και εδώ, με το κήρυγμα του απ. Πέτρου κατά την Πεντηκοστή, που καταγράφεται στις Πράξεις Αποστόλων, δένεται οργανικά η ιστορία του βασιλείου της Σιών και της Εκκλησίας του Χριστού σε μία ενιαία εσχατολογική πορεία².

Έτσι το έργο του Πνεύματος του Θεού έχει έδραση στον Χριστό, τον σαρκωμένο Λόγο του Θεού³. Σύμφωνα με τον Μ. Αθανάσιο η εορτή των

---

¹. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Επιστολή 3 η Πρός Σεραπίωνα, Περί τοῦ Αγίου Πνεύματος*, 1 PG 26, 625A, Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ΄, Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, II' PG 36, 445CD - 448A. Βλ. επίσης, Sheldon Orville Juell, *Community Life in the Early Church* (μετ. εργ.), άνευ τόπου εκδόσεως 1999, σσ. 60 - 61, Sukkil Yoon, *Baptism as Christian Initiation: The Origins and Development of Being United with Christ* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2004, σ. 88. Περισσότερα για τον όρο «έκχέω», τόσο στην Παλαιά όσο και την Καινή Διαθήκη, βλ. James Edwin Davison, *Spiritual Gifts in the Roman Church: I Clement, Hermas and Justin Martyr* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 1981, σσ. 25 - 32.

². Βλ. Νίκου Αθ. Ματσούκα, *Σημεῖα νοήματα ἀποτυπώματα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης*, μν. έργ., σ. 312. Περισσότερα για την ομιλία του απ. Πέτρου κατά την ημέρα της Πεντηκοστής, βλ. William David Shiell, *Reading Acts: The Lector and the Early Christian Audience* (διδ. διατρ.), Waco 2003, σσ. 224 - 228, David M. Hay, *The Use of Psalm 110 in the Early Church* (διδ. διατρ.), ιδίως τις σελίδες 253 και 262, Jong Sung Nam, *Roots and Tensions: Worship Patterns Developed from the Synagogue to the Jerusalem Church* (διδ. διατρ.), Pasadena 2001, σ. 218.

³. Για τη δράση του Αγίου Πνεύματος σε σχέση με το έργο του Χριστού, βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Α΄*, 50 PG 26, 116C (SCH 598, σ. 260) *Επιστολή 1 η Πρός Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων και λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 20 PG 26, 580AB, Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικός πέμπτος, Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚΘ΄ PG 36, 165B *Λόγ. ΜΑ΄, Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ΙΑ΄ PG 36, 444A - C, Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 39 PG 32, 140CD - 141A, Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Περί τοῦ μη οἶσθαι λέγειν τρεῖς θεούς, Προς Ἀβλάβιον*, PG 45, 128C. Για τη σχέση χριστολογίας και πνευματολογίας, βλ. Thomas D. Whitehead, *Pneumatology and the Problem of Otherness: An Ecumenical, Historical, Hermeneutical Dialog*, μν. έργ., σσ. 105 - 113, Janet M. Bellotti Puppo, *Sacrament of Deification: The Eucharistic Vision of Alexander Schmemmann in Light of the Doctrine of Theosis* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σσ. 164 - 172, Sukkil Yoon, *Baptism as Christian Initiation: The Origins and Development of Being United with Christ*, μν. έργ., σ.

Θεοφανείων νοείται σε μία συνέχεια με την εορτή της Πεντηκοστής¹, όπου το ίδιο το Άγιο Πνεύμα που ο Χριστός έλαβε «οικονομικῶς», «σαρκί» και «δι' ἡμᾶς» κατά τη βάπτισή του στον ποταμό Ιορδάνη ενουκεί πλέον μόνιμα στο σώμα της Εκκλησίας που είναι το δικό του σώμα². Έτσι στη ρίζα αυτής της λήψης του Αγίου Πνεύματος από τα μέλη της Εκκλησίας ως σώματος του Χριστού, βρίσκεται πάντα ο Χριστός γιατί αυτός είναι η κεφαλή της Εκκλησίας³. Με άλλα λόγια ο Χριστός με το μυστήριο της ενανθρώπισης ανοίγει την πορεία προς τη θέωση που ανέτρεψε η πτώση, μία πορεία που

147, Steven Michael Whitmer, *Missional Leadership in the Karoi Area Churches of Christ in Light of the Pre-Council Jerusalem Church* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σ. 225, James Thomas Meigs, *Baptismal and Eucharistic Symbolism in the Early Church to A. D. 451: A Study in the Dimensions of Relationship* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 1971, σ. 63, James Hubert Boyd III, *The Concepts of History and Cosmos in the Theology of Gregory of Nazianzus: A Systematic Study*, άνευ τόπου εκδόσεως 2003, σσ. 139 – 140, Matthew K. Thompson, *Kingdom Come: Revisioning Pentecostal Eschatology* (διδ. διατρ.), μν. έργ., σ. 106, Dong-Chan Chong, *The doctrine of the Holy Spirit in the thought of the Cappadocian Fathers*, μν. έργ., σ. 116. Υπάρχει λοιπόν άρρηκτη σύνδεση μεταξύ χριστολογίας και πνευματολογίας και αυτή η σύνδεση έχει τις ρίζες της στις ιστορικές θεοφάνειες του τριαδικού Θεού. Πάντως δεν έχουμε δύο ανεξάρτητες και ξεχωριστές Οικονομίες, η μία του Υιού και η άλλη του Αγίου Πνεύματος, και αυτό γιατί ένας είναι ο Θεός ο οποίος «έκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Λόγου ἐν τῷ Πνεύματι ἐνεργεῖ καὶ δίδωσι τὰ πάντα», δια της μίας και κοινής ενεργείας. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 3 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 5 PG 26, 633B Κατὰ Ἀρειανῶν Γ', 15 PG 26, 353B.

¹. Για την οργανική σχέση των Θεοφανείων και της Πεντηκοστής στη θεολογία του Μ. Αθανασίου, βλ. του ιδίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 47 PG 26, 109A – C (SCH 598, σσ. 250 – 252) 48 PG 26, 112C (SCH 598, σ. 254). Πρβλ. Burkhard Eric Steinberg, *The Relation of Confirmation to Baptism: A Mid – Twentieth Century Debate in the Church of England* (διδ. διατρ.), Toronto 1999, σ. 123.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 25 PG 26, 376B. Ορθῶς επισημαίνει ο Harold D. Hunter ότι: «the Spirit poured out upon believers is the selfsame Spirit that anointed Jesus. The chief exegetical task is to understand better the anointing of Jesus», βλ. *Spirit – Baptism: Evaluated Biblically, Historically and Systematically*, άνευ τόπου εκδόσεως 1979, σ. 94. Πρβλ. ενδεικτικά Brian J. Matz, *The Purifying Work of Baptism and the Christian's Post-Baptismal Life According to Gregory Nazianzen* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2006, σ. 70.

³. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 25 PG 26, 376B.

γίνεται «έν Πνεύματι»¹. Η πορεία των ανθρώπων προς τη θεωτική τελείωση καθίσταται ασφαλής και εδραία με την έλευση του Αγίου Πνεύματος κατά την Πεντηκοστή². Οπότε ο Χριστός θεωρούσε την Εκκλησία ως μία κίνηση, ριζωμένη στη διακονία του, η οποία Εκκλησία πιθανώς δεν έφτασε στη πλήρους σύνταγμά της μέχρι την ημέρα της Πεντηκοστής. Και επομένως, μετά την ανάληψη του Ανάσταντος Χριστού, οι μαθητές καλούνται στην Ιερουσαλήμ για να βαπτιστούν από το Άγιο Πνεύμα (Πραξ. 1. 4, Ακ. 24, 36 – 53)³. Κατά την Πεντηκοστή συντελείται ως εκ τούτου το πλήρωμα της φανέρωσης του τριαδικού Θεού, με την έλευση του Αγίου Πνεύματος, και επομένως, σύμφωνα με τον Μ. Αθανάσιο (κατά των τροπικών), η Πεντηκοστή θεωρείται ως συμπλήρωση «πάσης θεολογίας» και «τελείωσης» του ανθρώπου, δηλαδή ως αναγνώριση και ομολογία της θεότητας του Πατέρα «καὶ» του Υιού «καὶ» του Αγίου

---

¹. Βλ. Μέγα Φαράντου, *Τὸ περὶ τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν δόγμα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου*, Αθήναι 1968, σ. 7.

². Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 544A.

³. Βλ. αὐτόθι, 544A. Από εδώ και πέρα, οι Απόστολοι θα έπρεπε να κατανοήσουν ότι ο Χριστός αφήνοντας ή πηγαίνοντας, δε σημαίνει απλώς μόνο αλλαγή τοποθεσίας, αλλά μετατόπιση σε μία νέα πραγματικότητα. Με την απουσία του Χριστού γίνεται δυνατή η παρουσία του Αγίου Πνεύματος. Ο Σωτήρας Χριστός με την ανάληψη γυρίζεται στον Πατέρα, ολοκληρώνεται έτσι το έργο της αναδημιουργίας και η ανθρωπότητα μετέχει πλέον κατά χάρη στη ζωή του τριαδικού Θεού. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΕ', Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, Α'* PG 36, 624B. Πρβλ. επίσης, Πρεσβ. Χρήστος Σ. Φιλιώτης – Βλαχάβας, *Τὸ μυστήριον τῆς Θείας Οἰκονομίας στὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας πρὸ τῆς Νεστοριανικῆς διαμάχης* (διδ. διατρ.), μν. ἔργ., σ. 301, Theodore Zachariades, *The Omnipresence of Jesus Christ: A Neglected Aspect of Evangelical Christology* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2004, σ. 179, Clayton David Robinson, *The Laying on of Hands, with Special Reference to the Reception of the Holy Spirit in the New Testament* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2008, σσ. 209 – 210.

Πνεύματος, τόσο στον χώρο της θεολογίας, όσο και στον χώρο της σωτηρίας του ανθρώπου¹.

Στην προκειμένη περίπτωση κάνει εντύπωση και η ερμηνεία του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, ο οποίος, σε αντίθεση με τον Μ. Αθανάσιο, που δεν ασχολείται διεξοδικά με το θέμα της Πεντηκοστής, ασχολείται ιδιαίτερα με την Πεντηκοστή, η οποία είναι πράγματι η ερμηνευτική συμβολή του². Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος δέχεται μία επέκταση της φανέρωσης του Αγίου Πνεύματος, και επομένως το Άγιο Πνεύμα «κατ' ὀλίγον» φανερώνεται από τον Χριστό³, ανάλογα με την πνευματική δεκτικότητα των Αποστόλων⁴, ενώ κατά το γεγονός της Πεντηκοστής, το

---

¹. Κατά την ερμηνεία του Μ. Αθανασίου, οι μαθητές μόνο «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» μπόρεσαν να αναγνωρίσουν και ομολογήσουν τη θεότητα του Υιού, και ως εκ τούτου του Πατέρα, δηλαδή να αναχθούν στην Αγία Τριάδα. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 6 PG 26, 544A. Ο Λόγος, ο ίδιος ο Υιός, αποκαλύπτει τον τριαδικό Θεό στην κτίση και την ιστορία, ενώ το Άγιο Πνεύμα ενεργεί την ομολογία και τον δοξασμό του τριαδικού Θεού. Βλ. Christopher A. Beeley, *Gregory of Nazianus on the Trinity and the Knowledge of God*, Oxford University Press: Oxford (New York) 2008, σ. 154.

². Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος γνωρίζει πολύ καλά ότι χωρίς ακριβή κατανόηση του έργου του Αγίου Πνεύματος στην κτίση και την ιστορία είναι αδύνατο να κατανοηθεί το μυστήριο της Εκκλησίας, και γι' αυτό προχωρά και επιμένει στη διατύπωση του έργου του Αγίου Πνεύματος στην Εκκλησία κατά την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη και την ομολογία της θεότητας του Αγίου Πνεύματος με βάση την εμπειρία της Πεντηκοστής, ιδίως στο κείμενο *Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ΙΑ' – ΙΓ' PG 36, 444 – 448, αλλά και στο κείμενο *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚC' - ΚΘ' PG 36, 161C – 168AB.

³. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚC' PG 36, 164A: «δηλοῖ δὲ ἡ πρώτη τῶν νόσων, καὶ ἡ τῶν πνευμάτων κάθαρσις, οὐκ ἄνευ Πνεύματος δηλαδή γενομένη καὶ τὸ μετὰ τὴν οἰκονομίαν ἐμφύσημα, σαφῶς ὄν ἔμπνευσις θειοτέρα· καὶ ὁ νῦν μερισμὸς τῶν πυρίνων γλωσσῶν».

⁴. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ΙΑ' PG 36, 444B: «καθ' ὅσον οἰοί τε ἦσαν χωρεῖν».

Άγιο Πνεύμα φανερώνεται πλήρως, «τελεώτερον»¹, δηλαδή εκεί συμβαίνει πλήρη φανέρωση της θεότητας του Αγίου Πνεύματος «έν πυρίναις γλώσσαις» (Πραξ. 2, 3)². Έτσι κατά την Πεντηκοστή, σύμφωνα με τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο, συντελείται πλήρη φανέρωση του τριαδικού Θεού, με τη μόνιμη και πραγματική («οὐσιωδῶς... συγγινόμενόν τε καὶ συμπολιτευόμενον»)³ έλευση του Αγίου Πνεύματος στη χορεία των μαθητών, ως προσώπου και υπόστασης, του ίδιου αυτού Αγίου Πνεύματος, το οποίο πριν την ένσαρκη Οικονομία του Λόγου, Χριστού ενοικούσε στους Προφήτες, δηλαδή στην ανθρωπότητα, προσωρινά και «κατ' ένέργειαν»⁴.

Τί ακριβώς όμως σημαίνει η έλευση και φανέρωση του Αγίου Πνεύματος την ημέρα της Πεντηκοστής; 1) αποστολή και δόση του Πνεύματος του Θεού από τον Λόγο του Θεού, Χριστό, «δι' ήμᾶς» (Ιω. 15. 26· 16, 7)⁵, και

---

¹. Περισσότερα για τη διατύπωση του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου: «πρῶτον ἄμυδρῶς, δεύτερον έκτυπώτερον, νῦν τελεώτερον», βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΜΑ', *Εἰς τήν Πεντηκοστήν*, ΙΑ' PG 36, 444C.

². Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΛΑ', *Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚC' PG 36, 164A· ΚΘ' PG 36, 168A· Λ' PG 36, 168C· Λόγ. ΜΑ', *Εἰς τήν Πεντηκοστήν*, ΙΑ' PG 36, 444B· Λόγ. ΜΔ', *Εἰς τὴν καινὴν Κυριακὴν*, ΙΒ' PG 36, 445A.

³. Για μία σωστή ερμηνεία του επιρρήματος «οὐσιωδῶς» στη θεολογία του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Α'*, μν. έργο., σσ. 174 – 178. Βλ. επίσης, Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΜΑ', *Εἰς τήν Πεντηκοστήν*, ΙΑ' PG 36, 444C.

⁴. Αὐτόθι, 444C.

⁵. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΛΑ', *Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚC' PG 36, 164B· Λόγ. Μ', *Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*, Δ', PG 36, 361C, Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, 48 PG 26, 112C (SCH 598, σ. 254) 50 PG 26, 116C (SCH 598, σ. 260) *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 20 PG 26, 580AB, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ Πίστεως*, 6 PG 31, 688A, Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, Κατὰ Μακεδονιανῶν τῶν Πνευματομάχων*, 22 PG 45, 1328D – 1329A. Βλ. επίσης, Clayton David Robinson, *The Laying on of Hands, with Special Reference to the Reception of the Holy Spirit in the New Testament*, μν. έργο., σ. 210, James Edwin Davison, *Spiritual Gifts in the Roman Church: I Clement, Hermas and Justin Martyr* (διδ. διατρ.), μν. έργο., σ. 27, Christopher A. Beeley, *Gregory of Nazianzus: Trinitarian Theology, Spirituality and Pastoral Theology* (διδ. διατρ.), Notre Damme 2002, σ. 196. Κάνει εντύπωση βέβαια

έκχυση της χάρις του Αγίου Πνεύματος σε όλους¹, 2) δόγμα της Εκκλησίας², ως πλήρη φανέρωση της θεότητας του Αγίου Πνεύματος (= αποκάλυψη-ομολογία του τριαδικού Θεού)³ και όραση των Αποστόλων των «πυρίνων γλωσσῶν»⁴ (= φυσικό σύμβολο για έκφραση της φανέρωσης του Αγίου Πνεύματος, δηλ. για αναγγελία του γεγονότος στον λαό ότι εκεί οι Απόστολοι «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» και «διὰ τοῦ Λόγου» του Θεοῦ Πατέρα ελάλησαν ξένες «γλώσσας»)⁵, 3) νέα και τελειότερη φανέρωση μίας φάσης

η παρατήρηση της Δέσπως Ἀθ. Λιάλιου από την ανάλυση της ερμηνείας του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, ότι το γεγονός της Πεντηκοστής αποτελεί την «ἐν χρόνῳ» αποστολή αλλά και εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, με την έννοια της «ἐκ τοῦ κρυφίου» φανέρωσης του Αγίου Πνεύματος στον κόσμο, με βάση την κοινή ενέργεια, δύναμη και εξουσία του τριαδικού Θεοῦ. Περισσότερα για τη διπλή σημασία της λέξης «ἐκπόρευση» στην Αγία Γραφή και τους Πατέρες της Εκκλησίας, αλλά και για τη φανέρωση των τριῶν προσώπων, δηλαδή «τὸ ἐκπορευόμενον», που συνίσταται στην «ἐκ τοῦ κρυφίου» φανέρωση, την «παρόρησία» και τη δημοσίευση της «οἰκείας δυνάμεως» του κάθε προσώπου της Αγίας Τριάδας, ανάλογα με την πνευματική δεκτικότητα των ανθρώπων, βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριὰν Α'*, μν. ἔργο., σσ. 142 – 143 και 149.

¹. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, IC' PG 36, 449C: «ἀπὸ γὰρ ἑνὸς Πνεύματος εἰς πολλοὺς χυθεῖσα (ενν. τὴν ἐνέργεια τῆς θείας χάρις), εἰς μίαν ἁρμονίαν πάλιν συναγεται». Πρβλ. ἐπίσης, Peter G. Heltzel, *The Triune Pantocrator: Jürgen Moltmann's Reinterpretation of Omnipotence in Light of Gregory of Nyssa's Trinitarian Theology* (διδ. διατρ.), μν. ἔργο., σ. 194, Harold D. Hunter, *Spirit – Baptism: Evaluated Biblically, Historically and Systematically*, μν. ἔργο., σ. 94.

². Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, I' PG 36, 444A: «σήμερον (ενν. τὴν Πεντηκοστή) δογματίσωμεν».

³. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, I' PG 36, 444A: «τίμησον τὴν ἡμέραν τοῦ Πνεύματος· ἐπίσχεσ μικρὸν τὴν γλῶτταν, εἰ δυνατόν. Περὶ ἄλλων γλωσσῶν ὁ λόγος· ταῦτας αἰδέσθητι, ἢ φοβήθητι, μετὰ πυρὸς ὀρωμένας».

⁴. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, IA' PG 36, 444B· *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, KC' PG 36, 164A.

⁵. Κατὰ τὴν ερμηνεία τοῦ αγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ἡ «ἐνδημία» και φανέρωση τοῦ Αγίου Πνεύματος κατὰ τὴν Πεντηκοστή κατάγρᾶφεται ἀπὸ τοὺς θεόπτες «ἐν γλώσσαις» – «διὰ τὴν πρὸς τὸν Λόγον οἰκειώσιν», οἱ ὁποῖες «γλώσσαις» εἶναι «πυρίναις» (*Πραξ 2, 3*) – γιατί ὁ Θεός εἶναι «πῦρ» (*Δευτ. 4, 24*),

της Εκκλησίας, ως βαπτίσματος «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» της αποστολικῆς κοινότητος και του κάθε μαθητῆ χωριστά¹, δηλαδή ως βαπτίσματος «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» για ὅλο τον κόσμ², και 4) τέλεση της Θείας Ευχαριστίας³,

---

και «χωρίζονται» – «διὰ τὸ τῶν χαρισμάτων διάφορον», που ενεργεῖ προσωπικά το Ἅγιο Πνεῦμα. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ΄, Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ΙΒ΄ PG 36, 445Α.

¹. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου, *Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚΖ΄ - ΚΖ΄ PG 36, 164ΑC· *Λόγ. ΜΑ΄, Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ΙΑ΄ PG 36, 444B, ΙC΄ PG 36, 449C. Πρὸβλ. ἐπίσης, Clayton David Robinson, *The Laying on of Hands, with Special Reference to the Reception of the Holy Spirit in the New Testament*, μν. ἔργ., σ. 211.

². Με ἄλλα λόγια η Εκκλησία μπαίνει στη νέα φάση κατὰ την Πεντηκοστή, με την οποία ἔχουμε το μυστήρι^ο της «ἐν Πνεύματι» συγκροτήσεως της Εκκλησίας, ὅπου περιλαμβάνονται πάντες ζῶντες, κοιμηθέντες και αυτοὶ που θα ἔλθουν. Εἰς τὸ πρόκει^{ται} να σημειωθεῖ, ἐξ ἄλλου, ὅτι η Εκκλησία εἶναι η χάρις και η βασιλεία του Θεοῦ, και ως εκ τούτου εἶναι προ των αἰώνων, ἀλλὰ ὅσον ἀφορὰ τη φανέρωσή της, αὐτή εἶναι ἀπὸ τη δημιουργία του κόσμου, δηλαδή «ἐξ ἀρχῆς». Περισσότερα για τις ιστορικές ρίζες της Εκκλησίας στην ἀρχική δημιουργική ἐνέργεια του Θεοῦ, ως κοινωνίας Θεοῦ και ἀγγέλων, ἀλλὰ και για την επέκταση και την πορεία της στη δημιουργία και την ιστορία, ως κοινωνίας Θεοῦ και ἀνθρώπων (στην Παλαιὰ και την Καινὴ Διαθήκη), βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β΄, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ δυτικὴ χριστιανουσύνη*, μν. ἔργ., σσ. 367 – 380, Ἰωάννου Καρμίρη, *Ἡ περὶ Ἐκκλησίας ὀρθόδοξος δογματικὴ διδασκαλία*, Ἀθῆναι 1964, σ. 9, Κωνσταντίνου Β. Σκουτέρη, *Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης* (διδ. διατρ.), μν. ἔργ., σσ. 39 – 56, Κωνσταντίνου Δ. Νούσκα, *Ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ζωὴ κατὰ τὸν θεοφόρον Ἰγνάτιον*, μν. ἔργ., σ. 360. Βλ. ἐπίσης Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Η΄, Εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν ἐπιτάφιος*, C΄ PG 35, 796B, Μεγάλου Ἀθανασίου, *Πρὸς τοὺς Ἐπισκόπους Αἰγύπτου και Λιβύης, Ἐπιστολὴ Εγκύκλιος Κατὰ Ἀρειανῶν*, 19 PG 25, 584A· *Κατὰ Ἀρειανῶν Β΄*, 75 PG 26, 308B, Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τὸν ΜΕ΄ Ψαλμόν*, *Εἰς τὸ τέλος τῶν υἱῶν Κυρέ· ὑπὲρ τῶν κρυφίων ψαλμῶς*, 4 PG 29, 421D – 424A, Ἁγίου Ἐπιφανίου Σαλαμίνος, *Πανάριον*, Δ΄ PG 42, 640CD, Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλληνας*, PG 8, 193B.

³. Βλ. Despo Lialiou, Κυριακὴ Η΄ ἀπὸ τοῦ Πάσχα: Ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς, 27 Μαΐου 2018 (Αριθμ. 19), μν. ἔργ., σ. 4, η οποία υπογραμμίζει ὅτι ἀν και δεν ἔχουμε τέλεση του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας την ἡμέρα της Πεντηκοστῆς, ἤδη οἱ Μαθητῆς εἶχαν λάβει μέρος στο Μυστικὸ Δείπνο, και με τη διάνοιξη των οφθαλμῶν και το λουτρὸ της Παλιγγενεσίας ἔχουν μετοχή, τον ἀναγνωρίζουν (τον θύτη και θύμα, προσφέροντα, προσφερόμενο και δεχόμενο) ως τον Υἱὸ και Λόγο του Θεοῦ «Πνευματικῶς» πιά, τον οποίο και κηρύττουν ἀδιακρίτως σε ὅλο

η οποία – η μία και η αυτή – συνεχίζεται και επαναλαμβάνεται «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» ἀπὸ τὴν Πεντηκοστή (καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ Θεία Ευχαριστία εἶναι συνεχιζόμενη Πεντηκοστή). Ἔτσι οἱ Ἀπόστολοι μπορούσαν πλέον νὰ κατανοήσουν τὴ σημασία τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου (Θεία Ευχαριστία) γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος ἦταν «φυσικῶς» («σωματικῶς») ὁρῶμενος κατὰ τὸ Μυστικὸ Δείπνο, γίνεται «πνευματικῶς» ὁρῶμενος καὶ γευόμενος «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» γιὰ πάντας ἀπὸ τὴν ἡμέρα Πεντηκοστής¹. Στὴν προκειμένη περίπτωση μπορούμε νὰ πάρουμε ὡς ὁδηγὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ αγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τοὺς ὅρους «σωματικῶς» καὶ «πνευματικῶς» ἀποκλειστικά στὸν Ἰησοῦ Χριστό, τὸν Υἱὸ καὶ Λόγο τοῦ Θεοῦ: «Ἰησοῦς Χριστός, χθὲς καὶ σήμερον σωματικῶς, ὁ αὐτὸς πνευματικῶς, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν»². Μὲ αὐτοὺς ἐπισημαίνεται: 1) μὲ τὸν ὄρο «σωματικῶς» ἡ πραγματικότητα τῆς ἐνανθρώπησης, πάνω στὴν ὁποία ἐδράζεται τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας καὶ 2) μὲ τὸν ὄρο «πνευματικῶς», ὁ ὁποῖος ἐντάσσεται στὸ λειτουργικὸ πλαίσιο³, τὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴ μόνιμη συγκρότηση τῶν πιστῶν ὡς σῶμα Χριστοῦ⁴. Τὸ γεγονός λοιπὸν τῆς Πεντηκοστής εἶναι πράγματι ἡ καινὴ κτίσις, ἡ ὁποία ἀνοίγεται στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ποὺ σημαίνει πρόγευση τῶν ἐσχάτων. Ὁ Χριστός εἶναι

το συγκεντρωμένο κόσμος. Γι' αὐτὸ ἡ Πεντηκοστή εἶναι βάπτισμα καὶ Θεία Ευχαριστία μαζί. Πρὸβλ. ἐπίσης, τὴ μελέτη τοῦ Sheldon Orville Juell, *Community Life in the Early Church* (μετ. ἐργ.), μν. ἐργ., σ. 136.

¹. Βλ. αὐτόθι, σ. 4.

². Πρὸβλ. Ἐβρ. 13, 8. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου, *Λόγ. Α', Θεολογικός τέταρτος, Περὶ Υιοῦ*, ΚΑ' PG 36, 133A.

³. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὄρου «πνευματικῶς» μέσα στὸ λειτουργικὸ πλαίσιο ἐπισημαίνεται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν καθηγήτρια Δέσπω Λιάλιου, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται διεξοδικά μὲ τοὺς ὅρους «σωματικῶς» καὶ «πνευματικῶς» στὴ θεολογία τοῦ αγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, βλ. Δέσπω Λιάλιου, *Γρηγοριὰνα Α'*, μν. ἐργ., σ. 72.

⁴. Ἁγίου Γρηγορίου, *Λόγ. Α', Θεολογικός τέταρτος, Περὶ Υιοῦ*, ΚΑ' PG 36, 133A.

παρών και ενεργών στην κτίση και την ιστορία και κοινωνείται «ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ»¹.

Με άλλα λόγια, μετά την ενανθρώπιση και την Πεντηκοστή δίνεται η δυνατότητα για τη διαρκή μετοχή όλων των ανθρώπων στη Βασιλεία του Θεού, καθώς η Εκκλησία είναι μία διαρκής Πεντηκοστή² που φέρνει τα ἔσχατα στην ιστορία και με αυτή την έννοια η Πεντηκοστή αποτελεί βασικό σταθμό στην ιστορία της θείας Οικονομίας³ και της πορείας του εκκλησιαστικού σώματος προς τη Βασιλεία του Θεού⁴.

2. Το ἔργο του Ἁγίου Πνεύματος για τη θέωση του ανθρώπου

Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος⁵ με την ολιστική ερμηνεία της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, θεωρεί σε μία ενότητα τους Ἁγίους της Παλαιάς και

---

¹. Βλ. Γεώργιου Ι. Μαντζαρίδη, *Ἀποκάλυψις καὶ Ἠθικὴ*, μν. ἔργ., σ. 39.

². Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, Π' PG 36, 448A: «καὶ ἡ ἐπαγγελία (ενν. τὴν Πεντηκοστή), ὡς δαψιλῆς, συνδιαίωνίζει καὶ συμπαραμενεῖν».

³. Βλ. *Πράξ. 2, 16 – 21*.

⁴. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 66 PG 32, 192BC. Ἡ Πεντηκοστή θεωρεῖται ὡς εσχατολογικὸ γεγονός στην ιστορία της θείας Οικονομίας, ὡς γεγονός των εσχάτων καιρῶν, βλ. Ἰωάννου Παναγοπούλου, *Ἡ θεολογικὴ σημασία τῆς Πεντηκοστῆς*, μν. ἔργ., σ. 103.

⁵. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΙΕ', Εἰς τοὺς Μακκαβαίους*, ΙΒ' PG 36, 933A.

της Καινής Διαθήκης¹. Σύμφωνα με τον αγ. Γρηγόριο², οι πνευματοφόροι θεόπτες, όπως ο Μωϋσής και οι Απόστολοι, φωτίστηκαν με το Άγιο Πνεύμα και έφτασαν στη θεογνωσία, γινόμενοι έτσι φίλοι του Θεού. Η θεογνωσία συνδέεται οργανικά με τον τρόπο της αποκαλύψεως «ἐκ Πατρός δι' Υἱοῦ ἐν Πνεύματι ἁγίῳ» μέσω των θεοφανειών στην κτίση και την ιστορία³. Την πορεία προς τη θέωση⁴, δηλαδή η θεογνωσία, που εγκαινιάζει η ενανθρώπιση, συντελείται από το Άγιο Πνεύμα⁵ ως δωρεά σύμφωνα πάντα με το σχήμα από το Άγιο Πνεύμα, στον Υἱό και από τον Υἱό στον Πατέρα⁶. Η μετοχή στη χάρη του Αγίου Πνεύματος⁷, παρέχει στον άνθρωπο τη δυνατότητα ζωντανής κοινωνίας με τον τριαδικό Θεό⁸. Ο αγ.

---

1. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Β΄, Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς ἔνεκεν, καὶ αὐθις ἐπανόδου ἐκεῖθεν, μετὰ τὴν τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν, ἐν ᾧ τί τὸ τῆς ἱερωσύνης ἐπάγγελμα*, ΝΒ΄ PG 35, 461BC.

2. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΒ΄, Περὶ τῆς ἐν διαλέξεσιν εὐταξίας, καὶ ὅτι οὐ παντὸς ἀνθρώπου, οὔτε παντὸς καιροῦ τὸ περὶ Θεοῦ διαλέγεσθαι*, ΙΗ΄ PG 36, 193D.

3. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ΄, Ἀνακεφαλαίωση και Ἀγαθοτοπία Ἐκθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας*, μν. ἔργ., σ. 127.

4. Βλ. Christopher A. Beeley, *Gregory of Nazianus on the Trinity and the Knowledge of God*, μν. ἔργ., σ. 121. Βλ. Γεώργιου Ι. Μαντζαρίδου, *Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ* (ἰδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1963, σ. 21.

5. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικὸς πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, Ζ΄ PG 36, 140B.

6. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικὸς πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, Γ΄ PG 36, 136C. Επίσης Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, 47 PG 32, 153B: «ἡ τοίνυν ὁδὸς τῆς θεογνωσίας ἐστὶν ἀπὸ ἑνὸς Πνεύματος, διὰ τοῦ ἑνὸς Υἱοῦ, ἐπὶ τὸν ἕνα Πατέρα».

7. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ΄*, μν. ἔργ., σ. 129.

8. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ΄, Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, Θ΄ PG 36, 441C: «δι' οὗ (ενν. του Αγίου Πνεύματος) Πατήρ γινώσκεται, ο Υἱὸς δοξάζεται».

Γρηγόριος ο Θεολόγος αναδεικνύει ιδιαίτερα τις μορφές του Μωϋσή της Παλαιάς Διαθήκης και του απ. Παύλου της Καινής Διαθήκης, αλλά και του Μ. Βασιλείου της εκκλησιαστικής συνέχειας, τους οποίους αναφέρει ως παράδειγμα πνευματοφόρων ανθρώπων, θεολόγων και ερμηνευτών. Έτσι ο απ. Παύλος αφού έγινε θεόπτης «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» του αναστάντος Χριστού, εισήλθε στα πνευματικά στάδια καταρχήν της κάθαρσης από τα πάθη και των διωγμών, όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο αγ. Γρηγόριος¹, φωτίστηκε από το Ἅγιο Πνεῦμα για να γίνει μιμητής του Χριστού και τέλειος ασκητής². Ο Μωϋσής ανέβηκε στο όρος Σινά, γιατί κατείχε τις απαραίτητες πνευματικές προϋπόθεσεις για να γνωρίσει τον τριαδικό Θεό³. Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος⁴, κάνοντας λόγο για τη θεωτική κατάσταση του Μ. Βασιλείου, θα επισημάνει ότι η κάθαρση του ανθρώπου «ἐν Χριστῷ» συντελείται με τη χάρη του Ἁγίου Πνεύματος, δηλαδή αφού ο Μ. Βασίλειος φωτίστηκε με το φῶς της γνώσεως που χαρίζει το Ἅγιο Πνεῦμα⁵, ανάχθηκε χάριτι στον τριαδικό Θεό και μόνο έτσι ξεκίνησε να ερμηνεύει την Αγία Γραφή⁶.

---

¹. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΘ΄, Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα*, Θ΄ PG 36, 344B. Η πνευματική ανάβαση του Απόστολου Παύλου δεν είχε τέλος. Βλ. του ἰδίου, *Λόγ. ΚΗ΄, Θεολογικός δεῦτερος, Περὶ θεολογίας*, ΚΑ΄ PG 36, 53C.

². Βλ. Αρχιμ. Ναυκρατίου Τσουλκανάκη, *Παρθενία καὶ Προφητεία*, στην ΚΛΡ, Τομ. 5, Τεύχος Β΄, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 390.

³. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, *Λόγ. Κ΄, Περὶ δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*, Β΄ PG 35, 1068AB. Βλ. επίσης Kevin T. Millsaps, *The Development of Apophatic Theology from the Pre – Socratics to the Early Christian Fathers*, ἄνευ τόπου εκδόσεως 2006, σ. 73.

⁴. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΓ΄, Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, ἐπιτάφιος*, ΞΕ΄ PG 36, 584AB.

⁵. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚΘ΄ PG 36, 165C.

⁶. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΓ΄, Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, ἐπιτάφιος*, ΞΕ΄ PG 36, 584AB.

Κατά την πνευματική κάθαρση ο άνθρωπος αρχίζει τις πνευματικές αναβάσεις¹, και συνεπώς ανεβαίνει στο όρος της θεογνωσίας². Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος στο κείμενο *Λόγ. ΛΘ', Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα*, Ι' PG 36, 344D – 345AB, ομιλεί για «ἀναβάσεις», παίροντας αφορμή από το βιβλικό χωρίο *Ψλ. 83, 6*³. Ο άγιος πατέρας⁴ θεωρεί τις αναβάσεις στο χωρίο *Ψλ. 83, 6* ως κατάσταση και πρόοδο «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» των χριστιανών ως προς την απόκτηση της κοινῆς εμπειρίας της θεώσεως των ἀπ' αἰῶνος Ἀγίων της Εκκλησίας. Για να διασαφηνιστεί η έννοια των πνευματικῶν αναβάσεων στη χρήση του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, είναι αναγκαία η ανάλυση του κειμένου *Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περὶ θεολογίας*, Κ' PG 36, 52C: «Παύλῳ δὲ εἰ μὲν ἔκφορα ἦν ἃ παρέσχεν ὁ τρίτος οὐρανός, καὶ ἢ μέχρις ἐκείνου πρόοδος ἢ ἀνάβασις ἢ ἀνάληψις, τάχα ἄν τι περὶ θεοῦ πλέον ἔγνωμεν, εἴπερ τοῦτο ἦν τὸ τῆς ἀρπαγῆς μυστήριον».

Στον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο ο όρος «ἀνάβασις» σημαίνει την πνευματική πρόοδο και την εμπειρία της θεώσεως, πράγμα εμφανές από ταύτισή τους: «ἀναβάσεως ἢ θεώσεως»⁵. Ακριβέστερα, «ἢ ἀνάβασις» είναι η πορεία πρὸς τη θέωση, η οποία καταλήγει κατόπιν στη θεοπτία⁶, όπως

---

1. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΘ', Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα*, Ι' PG 36, 345B.

2. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περὶ θεολογίας*, Β' PG 36, 28A.

3. *Μακάριος ἀνὴρ, ᾧ ἐστὶν ἡ ἀντίληψις αὐτοῦ παρὰ σοί· ἀναβάσεις ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ διέθετο.*

4. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΓ', Πρὸς Ἀρειανούς, καὶ εἰς ἑαυτόν*, Β' PG 36, 216C.

5. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΙΑ', Εἰς Γρηγόριον Νύσσης, τὸν τοῦ μεγάλου Βασιλείου ἀδελφόν, ἐπιστάντα μετὰ τὴν χειροτονίαν*, Ε' PG 35, 837C.

6. Η θεοπτία είναι στο κέντρο της αληθινῆς θεολογίας. Κατά τη θεοπτία ο νους αρπάζεται από το Ἅγιο Πνεύμα. Η θεοπτία είναι μία κατάσταση στην οποία το σώμα μεταστοιχειώνεται σε σώμα πνευματικό, για να γίνει δεκτικό των ενεργειῶν του Ἁγίου Πνεύματος, πράγμα δυνατό γιατί το φως της θεωρίας, το οποίο ταυτίζεται με τη δόξα του Θεού, είναι ἀκτιστο και κατά συνέπεια η μετοχή σε αυτό μεταμορφώνει κατά χάρη την κτιστή φύση των ανθρώπων και των αγγέλων. Πρβλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Β' καὶ ΣΥΜΜΙΚΤΑ*, μν. ἐργ., σ.

στην περίπτωση του απ. Παύλου, ο οποίος απήχθη και αναλήφθηκε στον τρίτο ουρανό (Β΄ Κορ. 12, 2), όπου άκουσε «ἄρρητα ῥήματα»¹. Η χάριτι ανάβαση του ανθρώπου ολοκληρώνεται ως φωτισμός και θεοπτία, δηλαδή, ως θέα της δόξας του τριαδικού Θεού, ή θεωρία «τῶν μεγίστων, ἢ τοῦ μεγίστου», όπως σημειώνει ο αγ. Γρηγόριος². Αυτό σημαίνει βέβαια μετοχή του ανθρώπου στις άκτιστες καθαρικές, φωτιστικές και θεοποιές ενέργειες του Αγίου Πνεύματος, και συνεπώς ορθή ομολογία και προσκύνηση της Αγίας Τριάδας, προϋπόθεση θεογνωσίας. Έτσι, ο άνθρωπος φτάνει στην Τριαδογνωσία του ενός Θεού μονάχα όταν προοδεύει με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος, το οποίο χαρίζει τη αναγνώριση της δόξας της θεότητας του Χριστού, ο οποίος δείχνει τη δόξα της θεότητας του Πατέρα³. Ο ίδιος ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος στο κείμενο *Λόγος ΚΗ΄, Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας, Γ΄ PG 36, 29AB*, αποκαλύπτει πως όποιος εμπιστεύεται τη μαρτυρία των Προφητών και Αποστόλων, γεύεται την ίδια αγιοπνευματική εμπειρία με αυτούς, η οποία ολοκληρώνεται ως θεωρία της δόξας του τριαδικού Θεού, δηλαδή ως όραση «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» του Χριστού, «εἰς δόξαν τοῦ Πατρὸς». Επομένως ο αγ. Γρηγόριος επιμένει τόσο έντονα να αποδείξει ότι η ταύτιση με την προφητική και την αποστολική πίστη και εμπειρία είναι η αληθινή και

---

303. Κατά τη θεοπτία μετέχει ολόκληρος ο άνθρωπος με τα σωματικά του μάτια, τα οποία είναι τα μάτια του αναγεννημένου ἐν Χριστῷ ανθρώπου, λουσμένου από το Άγιο Πνεύμα. Περισσότερα για τη φύση της θεοπτίας ως ένα θέαμα με το μάτι της ψυχής, δηλαδή του νου, βλ. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Ὁρθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός Α΄*, μν. ἐργ., σσ. 44 - 55.

¹. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ΄, Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας, Γ΄ PG 36, 29B*.

². Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΘ΄, Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα, Η΄ PG 36, 341D – A*.

³. Βλ. *Ἰω. 14, 6*: «οὐδεὶς ἔρχεται πρὸς τὸν πατέρα εἰ μὴ δι' ἐμοῦ».

εγγυητική οδό προς τη σωτηρία. Για αυτό και περιγράφει με ιδιαίτερη γλώσσα¹ τη δική του εμπειρία².

Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος μαζί με τον απ. Παύλο αναφέρει και το παράδειγμα του Μωϋσή, ως πνευματοφόρου ανθρώπου με την εμπειρία πνευματικών «ἀναβάσεων» στη θεοφάνεια στο όρος Σινά³. Αυτό σημαίνει προσφυγή του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου στην αγιοπνευματική εμπειρία του Μωϋσή κατά το θεοφανικό γεγονός του όρους Σινά (Έξ. 19, 16 – 25). Έτσι αναλύει τη θεοπτία του Μωϋσή και χρησιμοποιεί «τας πλάκας»⁴ για να τονίσει την προσοδευτική έκφραση της αποκαλύψεως του Θεού ανάλογα με το βαθμό της πνευματικής ωρίμανσης και δεκτικότητας του ανθρώπου, και αυτό γιατί υπάρχουν βαθμίδες θεογνωσίας⁵. Βέβαια όλοι οι άνθρωποι είναι καλεσμένοι να ενταχθούν στην καθαρτική, φωτιστική και θεοποιοί ενέργεια του Αγίου Πνεύματος και να γνωρίσουν τον τριαδικό Θεό, δηλαδή να ταυτίσσουν με την εμπειρία και την πίστη της πορευόμενης εκκλησιαστικής κοινότητας της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, και της εκκλησιαστικής συνέχειας, η οποία βιώνει την αποκάλυψη του τριαδικού Θεού ως σύνολο γεγονότων. Όσοι όμως δεν έχουν προετοιμαστεί και δεν

---

¹. Βλ. Δημήτριου Κρικώνη, Φιλοσοφική και θεολογική θεώρησης της ιστορίας, στην ΕΕΘΣΠΘ, Τομ. 15, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 334.

². Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΜΕ', Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, Α' PG 36, 624AB.

³. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περὶ θεολογίας, Β' PG 36, 28B. Βλ. επίσης, του ιδίου, Λόγ. Β', Τοῦ αὐτοῦ ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς ἔνεκεν, καὶ αὐθις ἐπανόδου ἐκεῖθεν, μετὰ τὴν τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν, ἐν ᾧ τί τὸ τῆς ἱερωσύνης ἐπάγγελμα, QΒ' PG 35, 496AB. Βλ. ενδεικτικά και τις παραγράφους Β' του Λόγου Κ', Γ' του Λόγου ΛΖ', και ΜΕ' του Λόγου ΜΕ'.

⁴. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. Β', Τοῦ αὐτοῦ ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς ἔνεκεν, καὶ αὐθις ἐπανόδου ἐκεῖθεν, μετὰ τὴν τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν, ἐν ᾧ τί τὸ τῆς ἱερωσύνης ἐπάγγελμα, QΒ' PG 35, 496AB.

⁵. Βλ. Θεοδώρου Ζήση, Αἱ μοναχικαὶ τάξεις καὶ αἱ βαθμίδες τῆς τελειώσεως κατὰ τὸν Εὐστάθιον Θεσσαλονίκης, στην ΚΛΡ, Τομ. 7, Τεύχος Α', Θεσσαλονίκη 1975, σ. 74.

έχουν διαβεί το στάδιο της κάθαρσης τόσο ως προς: 1) τη διάνοια, 2) τη νοητική δύναμη και ενέργεια («τὸν νοῦν»), και 3) την καρδιά τους, για να αποκτήσουν την επίγνωση, θα μείνουν όπως ο λαός κάτω από το όρος και δεν θα κατανοήσουν τις «πλάκες τοῦ γράμματος». Όσοι ωστόσο έχουν προετοιμαστεί θα λάβουν τη χάρη του Αγίου Πνεύματος και θα ανεβούν στο Σινά, δηλαδή θα ενωθούν χάριτι με τον τριαδικό Θεό¹, και όπως ο Μωϋσής και αυτοί θα αποκτήσουν την εμπειρία της θεογνωσίας.

Καθίσταται σαφές ότι ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος ανοίγει το θέμα του «γράμματος» και του «πνεύματος», ως μέθοδο ερμηνείας της Αγίας Γραφής². Η μέθοδος αυτή σκοπεύει στην ενότητα και την πνευματική ταυτότητα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, νοούμενη πρωτίστως όχι ως λεκτική ταυτότητα των κειμένων αλλά ως πνευματική ταυτότητα και συμφωνία, υπό το φώς της πνευματικής συνέχειας μέσα στην ιστορία³, από τους Αγίους της Εκκλησίας των δύο Διαθηκών, ενεργούμενοι από το ένα και το αυτό Άγιο Πνεύμα. Και ακριβώς εδώ, στην ταυτότητα της εμπειρίας των χαρισματικών μελών, με την ενιαία αγιοπνευματική εμπειρία όλων των Αγίων της Εκκλησίας πριν και μετά την Πεντηκοστή, ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος εντοπίζει το κριτήριο για την ορθή και ορθόδοξη ερμηνεία της

---

1. Σύμφωνα με τον αγ. Γρηγόριο ο Θεός «ἦν ἀεί» και είναι «ὁ ὢν». Και γι' αυτό ο Θεός είναι «πᾶσαν ὑπερεκπίπτον ἔννοιαν, καὶ χρόνου καὶ φύσεως». Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος μολονότι αρνείται τη δυνατότητα γνώσεως της ουσίας του Θεού, δεν αρνείται κάθε γνώση για τον Θεό. Έτσι, ο άνθρωπος μπορεί κάπως να σκιαγραφεί τον Θεό και αυτό μόνο με «καθαρό νοῦ», όχι ασφαλώς να σκιαγραφεί τον Θεό κατά την ουσία του, αλλά έτσι, αμυδρά: «οὐκ ἐκ τῶν κατ' αὐτόν, ἀλλ' ἐκ τῶν περὶ αὐτόν». Από το σκιαγράφημα αυτό ο άνθρωπος με τον νου του αποκτάει τη θέα της λαμπρότητας του Θεού και με την ενέργεια του Αγίου Πνεύματος καθίσταται κατά χάρη «θεός» και «οἰκείος» του Θεού, όπως τονίζει ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος: «τοιούτοις δὲ γενομένοις, ὡς οἰκείοις, ἤδη προσομιλῆ, τολμᾶ τι νεανικὸν ὁ λόγος, Θεὸς θεοῖς ἐνούμενός τε καὶ γνωριζόμενος, καὶ τοσοῦτον ἴσως, ὅσον ἤδη γινώσκει τοὺς γινωσκομένους». Βλ. Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, *Λόγ. ΛΗ', Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἴτουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος, Ζ' PG 36, 317BC.*

2. Βλ. Γεώργιος Βλαντής, *Η λειτουργία του αποφασισμού στο έργο του Πλάτωνα και του Γρηγορίου Θεολόγου* (μετ. εργ.), μν. έργ., σ. 157.

3. Βλ. για λεπτομέρειες Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Α'*, μν. έργ., σ. 61.

Αγίας Γραφής. Έτσι δεν αρκεί μόνο η αποδοχή του γράμματος των βιβλικών κειμένων, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια την απόκλιση του, αλλά επιβάλλεται και η υπέρβαση του γράμματος, η οποία γίνεται μονάχα με τη βοήθεια του Αγίου Πνεύματος¹. Όσοι από χαρισματικά μέλη, με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος προχωρούν πέρα από το γράμμα και εισέρχονται στο πνεύμα ή στον «νοῦν τῶν γεγραμμένων» της Αγίας Γραφής², οδηγούνται στο απλό «νόημα» («νοῦς») του συγκεκριμένου χωρίου που ερμηνεύουν³.

Αναφέρεται, λοιπόν, εδώ ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος στις προϋποθέσεις που έθεσε στον *Α΄ Θεολογικό του Λόγου*⁴, στο γεγονός ότι δεν μπορεί ο καθένας να κάνει ερμηνεία του μυστηρίου της θείας Οικονομίας, δηλαδή της Αγίας Γραφής, αλλά μόνο αυτός που βρίσκεται στο στάδιο της κάθαρσης (μετάνοια, κάθαρση, φωτισμός και θέωση). Και εδώ είναι βέβαιο ότι ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος εντάσσει την ερμηνεία της Αγίας Γραφής μέσα στα πλαίσια της λειτουργικής πράξης και ζωής της εκκλησιαστικής κοινότητας. Πάντως η πνευματική κάθαρση του ανθρώπου και η υπακοή του στη σωτήρια θέληση του Θεού, αποκτά ιδιαίτερη αφετηριακή θέση και προϋπόθεση για την ορθή ερμηνεία της Αγίας Γραφής⁵, με βάση πάντα την

---

¹. Βλ. Γεώργιος Βλαντής, *Η λειτουργία του αποφασισμού στο έργο του Πλάτωνα και του Γρηγορίου Θεολόγου* (μετ. εργ.), μν. έργ., σσ. 156 – 157.

². Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Α΄, Θεολογικός τέταρτος, Περί Υιοῦ*, Α΄ PG 36, 104C.

³. Αυτή η θέση του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, για τη σημασία των νοουμένων της Αγίας Γραφής, εκφραζόμενη ιδίως κατά των πνευματομάχων, αποδεικνύει λεκτική ταυτότητα με αυτή του Μ. Αθανασίου για τη σύλληψη του «νόηματος» («νοῦς») των γεγραμμένων της Αγίας Γραφής. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Α΄, Θεολογικός τέταρτος, Περί Υιοῦ*, ΚΔ΄ PG 36, 160C και Αγίου Αθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν Β΄*, 44 PG 26, 241A.

⁴. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΖ΄, Θεολογικός πρώτος, Κατὰ Ἐννομιανῶν προδιάλεξις*, Ζ΄ PG 36, 20B.

⁵. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΘ΄, Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα*, Ι΄ PG 36, 344D – 345AB. Ο αγ. Γρηγόριος σε αυτό το σημείο συνάδει με την ερμηνεία του Μ. Αθανασίου ως προς την καθαρότητα της νοητικής δύναμης και ενέργειας, δηλαδή του νου του ανθρώπου, εναρμονισμένο με την καρδιά του, ως βασική προϋπόθεση

ενότητα της εμπειρίας από τις θεοφάνειες του Λόγου, άσαρκως στην Παλαιά και ένσαρκως στην Καινή Διαθήκη, και την Πεντηκοστή. Με το ίδιο πνεύμα μιλάει και ο Μ. Αθανάσιος, ο οποίος είναι σκληρός και ανυποχώρητος απέναντι στους τροπικούς, που αρνούνται τις αποδείξεις της Αγίας Γραφής για τη θεότητα και το έργο του Αγίου Πνεύματος, και αυτό γιατί χαρακτηρίζονται ως «ψυχικοί άνθρωποι», καθώς η ερμηνεία της Αγίας Γραφής αποτελεί μία πνευματική προσπάθεια¹. Με άλλα λόγια ο λόγος του ανθρώπου δεν μπορεί να δει τον Θεό αν δεν τον φωτίσει το Άγιο Πνεύμα και δεν τον κάνει φωτισμένο νου². Και αυτή η πραγματικότητα, κατά τον Μ. Αθανάσιο, εκφράζει πλήρως τον λόγο του απ. Παύλου, «ψυχικός δὲ ἄνθρωπος οὐ δέχεται τὰ τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ· μωρία γὰρ αὐτῷ ἐστὶ, καὶ οὐ δύναται γνῶναι, ὅτι πνευματικῶς ἀνακρίνεται» (Α΄ Κορ. 2, 14)³.

Πάντως ο σκοπός για τον οποίο προσφεύγει ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος στην ενότητα της θεωτικής εμπειρίας των Αγίων της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης ήταν για να ανατρέψει τη θεωρία των Ευνομιανών για τη γνώση της ουσίας του Θεού και την θέση τους για τον Υιό και το Άγιο Πνεύμα ως κτίσματα⁴. Για τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο⁵ σημείο

για την ερμηνεία της Αγίας Γραφής, ώστε ο άνθρωπος κατά τρόπο προσωπικό να έχει την ίδια θεωτική εμπειρία με τους Προφήτες και τους Αποστόλους. Μεγάλου Αθανασίου, *Λόγος περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, 57 PG 25, 196CD – 197A.

1. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 32 PG 26, 605BC.

2. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, μν. έργ., σ. 244.

3. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 32 PG 26, 605B.

4. Βλ. Δημήτριου Γ. Τσάμη, *Εἰσαγωγή στὴ σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, μν. έργ., σ. 293.

5. Οι παράγραφοι ΙΗ΄, ΙΘ΄ και Κ, του Λόγου ΚΗ΄, θα πρέπει να εξεταστούν σε μία ενότητα και συνέχεια, ώστε να φανεί η ταυτότητα της εμπειρίας των Αγίων της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης και η συμφωνία τους ως προς το

εκκινήσεως στην διαμάχη με τους Ευνομιανούς ήταν η ζωντανή μαρτυρία και εμπειρία των Προφητών και των Αποστόλων για το ακατάληπτο της φύσεως του Θεού και για την πραγματικότητα της θεώσεως. Χωρίς την ομολογία της θεότητας του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, ο άνθρωπος απομακρύνεται από το σωτήριο σκοπό της θείας Οικονομίας, που είναι το μυστήριο της θεώσεως¹. Ο αγ. Γρηγόριος ελέγχει στο σημείο αυτό τη θέση των Ευνομιανών και διαπιστώνει ότι αυτοί χρησιμοποιούν τη θεολογία με αριστοτελικό τρόπο ως ένα σύστημα γνώσεων και προτάσεων και κατά συνέπεια ισχυρίζονται ότι τα ονόματα εκφράζουν την ουσία των ιστορικών «πραγμάτων», δηλαδή των προσώπων της Αγίας Τριάδος. Κατά τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο ανάμεσα στα «πραγμάτα» και τα «ὀνόματα» υπάρχει μεγάλη διαφορά². Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει μόνο να επισημαθεί ότι εντυπωσιάζει το γεγονός της ποιμαντικής μέριμνας του αγ. Γρηγορίου ακόμη και προς τους Ευνομιανούς, τους οποίους θεωρεί και ονομάζει αδελφούς του: «μηδαμῶς, ὦ φίλοι καὶ ἀδελφοί· ἀδελφούς γὰρ ὑμᾶς ἔτι καλῶ, καίπερ οὐκ ἀδελφικῶς ἔχοντας»³.

Οι ευνομιανοί ἐφθάναν στο σημείο να διαβεβαιώνουν με καμάρι τη γνώση της φύσεως του Θεού, πράγμα που κανείς από τα κτιστά ὄντα δεν μπορεί να γνωρίσει, γιατί ο κατά φύση απρόσιτος Θεός είναι «τὸ μέγα ἡμῶν μυστήριον⁴» και «νῦν δὲ γνόντες Θεόν, μᾶλλον δὲ γνωσθέντες ὑπὸ

ακατάληπτο της φύσεως και της ουσίας του Θεού. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας, ΙΗ' - Κ' PG 36, 49A – 53A.*

¹. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Μ', Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα, ΜΒ', PG 36, 420A.*

². Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ΚΔ' PG 36, 160BC.*

³. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΖ', Θεολογικός πρώτος, Κατὰ Εὐνομιανῶν προδιάλεξις, Ε' PG 36, 17A.* Βλ. επίσης και την παράγραφο Γ' του *Λόγ. ΚΓ', Εἰρηνικός γ' εἰς τὴν σύμβασιν, ἣν μετὰ τὴν σύστασιν ἐποιησάμεθα οἱ ὁμόδοξοι, Ι' PG 36, 1161B.*

⁴. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΖ', Θεολογικός πρώτος, Κατὰ Εὐνομιανῶν προδιάλεξις, Β' PG 36, 13B.*

Θεοῦ»¹. Η φύση του Θεού Πατέρα είναι γνωστή και θεατή μόνο στον Μονογενή Υιό του και στο Άγιο Πνεύμα του, διότι μόνο στο Άγιο Πνεύμα και τον Υιό ο Θεός Πατέρας δοξάζεται και γνωρίζεται, με τον ίδιο τρόπο όπως αυτοί δοξάζονται και γνωρίζονται από αυτόν². Με άλλα λόγια η άκτιστη θεία φύση είναι γνωστή μόνο στα άκτιστα πρόσωπα της Αγίας Τριάδας³. Ο Ευνόμιος, όμως, πεισματικά πίστευε ότι η γνώση του για την άκτιστη φύση του Θεού δεν είναι μόνο ακριβής αλλά είναι και λογική και ότι «το ἀγέννητον οὐκ ὄνοματι μόνον, κατ' ἐπίνοιαν ἀνθρωπίνην, σεμνύνειν οἴομεθα δεῖν, ἐκτινύναι δὲ αὐτῷ τὸ πάντων ἀναγκαιότατον ὄφλημα τῷ Θεῷ τὴν τοῦ εἶναι ὅ ἐστιν ὁμολογίαν»⁴.

Ο αγ. Γρηγόριος έναντι αυτής της περίφανης δήλωσης του Ευνομίου για τη γνώση της φύσεως του Θεού («τό τί εἶναι τοῦ Θεοῦ»), θέτει την αποκάλυψη του τριαδικού Θεού στο πλαίσιο της κοινής και αδιαίρετης ενέργειας, λόγω της αδυναμίας του ανθρώπου να κατανοήσει τον Θεό κατά τη φύση του⁵. Για τον άγιο πατήρ⁶ η γνώση του Θεού δεν είναι γνώση της φύσης και της ουσίας, αλλά της ελλάμψεως, η οποία σύμφωνα με την ελπίδα των Αγίων θα είναι σε κάθε περίπτωση καθαροτέρα και τελιοτέρα

---

1. Εδώ ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος συνάδει με τον απ. Παύλο (Γαλ. 4, 9).

2. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΙΕ', Εἰς τοὺς Μακκαβαίους*, ΙΒ' PG 36, 933Α.

3. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περὶ θεολογίας*, Γ' PG 36, 29Α. Βλ. του ίδιου, *Λόγ. ΚΕ', Εἰς Ἡρώνα τὸν φιλόσοφον*, ΙC' PG 35, 1221Β.

4. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου Α'*, 5 PG 29, 520C. Πρβλ. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Οὐσία και ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον*, μν. ἔργ., σ. 93.

5. Βλ. Γεώργιου Φλορόφσκυ, *Δημιουργία και Απολύτρωση*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1983, σ. 73.

6. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περὶ θεολογίας*, ΙΖ' PG 36, 48C. Βλ. επίσης του ίδιου, *Λόγ. Κ', Περὶ δόγματος και καταστάσεως ἐπισκόπων*, ΙΒ' PG 35, 1080C.

εσχατολογικά¹. Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, ταπεινός και προσγειωμένος, επιβεβαιώνει² ότι κανείς από τα κτιστά όντα δεν γνωρίζει τη φύση και την ουσία του Θεού, και επομένως παραπέμπει στη θεοφάνεια του Μωϋσή στο όρος Σινά, όπου ο Μωϋσής, ο άμεσος αποδέκτης της θεοφάνειας, αδυνατεί να δει την ουσία του Θεού και γίνεται μετέχων στις άκτιστες ενέργειες του Θεού, ορώντας τα πίσω μέρη της δόξας του, δηλαδή «ὄση τελευταία καὶ εἰς ἡμᾶς φθάνουσα»³.

Ο Θεός ως προς την ουσία του είναι μακριά από την τέλεια κατάληψη και είναι έξω από την ικανότητα του λογίζεσθαι με την οποία είναι προικεσμένος ο άνθρωπος⁴. Αυτό το γνωρίζει σαφώς ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, με βάση την προσωπική του εμπειρία του μυστηρίου της θεώσεως και της θεοπτίας. Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος⁵ ανέβηκε στο όρος της θεογνωσίας, όπως ο Μωϋσής πριν από αυτόν, και είδε τη μεγαλοπρέπεια του Θεού, ή όπως θα πει ο ίδιος με τα λόγια του Μωϋσή: «εἶδον Θεοῦ τὰ ὀπίσθια». Επειδή η φύση του ανθρώπου είναι κτιστή, όσο και να πλησιάζει ο άνθρωπος στον άκτιστο Θεό, ακόμη και να γίνει θεόπτης, πάντα θα χρησιμοποιεί τα κτιστά φυσικά σύμβολα, όπως ο φώς, ο αέρας, το πύρ και άλλα, για να εκφράσει τη θεοπτία του⁶. Η φύση και η ουσία του Θεού παραμένει άγνωστη για τον άνθρωπο, ο οποίος θεολογεί

---

¹. Βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Α'*, μν. ἔργο., σσ. 209 – 210.

². Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ'*, *Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας* ΙΖ' PG 36, 48C.

³. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ'*, *Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας*, Γ' PG 36, 29A.

⁴. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ'*, *Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας*, Δ' PG 36, 29C. Βλ. του ίδιου, *Λόγ. ΚΗ'*, *Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας*, ΙΑ' PG 36, 40B.

⁵. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ'*, *Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας*, Γ' PG 36, 29AB.

⁶. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ'*, *Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας*, ΙΒ' - ΙΓ' PG 36, 41AB – 44AB.

και ερευνά ότι υπάρχει Θεός¹, γνωρίζει δηλαδή την ύπαρξη του Θεού από τις θεοφάνειες και τις ενέργειές του στον κόσμο. Ο άγιος πατήρ² μαζί με τον Μωϋσή αναφέρει και άλλους θεόπτες όπως τους Ένωχ, Νώε, Αβραάμ, Ιακώβ, Ηλία και Πέτρο και Παύλο, για να αποδείξει ότι και αυτοί, όπως ο Μωϋσής, δέχτηκαν την αποκαλυφθείσα χάρη και ενέργεια του τριαδικού Θεού.

Η αναπηρική θεολογία των Ευνομιανών οφείλεται στην έλλειψη καθάρσεως και φωτισμού, δηλαδή στην έλλειψη πνευματικής καρποφορίας. Για να κατοχυρώσει, λοιπόν, ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος την υγιή και αληθινή θεολογία και να αποδείξει ότι αυτή είναι ενασχόληση για εκείνους που έχουν διαβεβαιωθεί στη θεωρία³, επικαλείται στην εμπειρία, ειδικότερα, την εμπειρία των ενεργουμένων και έμπειρων της παρουσίας του τριαδικού Θεού, των πραγματικών μαρτύρων δηλαδή της σωστικής ενέργειας του τριαδικού Θεού μέσα στον κόσμο. Η θεολογία δεν είναι μόνο λόγος για την αποκάλυψη του τριαδικού Θεού, αλλά είναι και ένωση χάριτι με αυτόν⁴. Για την εμπειρία όμως, απαιτείται πρακτική, η οποία συνεπάγεται την πνευματική κάθαρση του ανθρώπου⁵, για να γίνει ο

---

¹. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας*, ΙΖ' PG 36, 48C, του ίδιου, *Λόγ. ΜΕ', Είς τὸ ἅγιον Πάσχα*, Γ' PG 36, 625C, *Λόγ. Λ', Θεολογικός τέταρτος, Περί Υιοῦ*, ΙΗ PG 36, 125C, Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 18 PG 26, 573A. Βλ. επίσης Χρήστου Ἀνδρούστου, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, μν. ἔργ., σ. 40.

². Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας*, ΙΗ' PG 36, 49A.

³. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΖ', Θεολογικός πρώτος, Κατὰ Ευνομιανῶν προδιάλεξις*, Γ' PG 36, 14D – 16A.

⁴. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, Δ' PG 36, 137B.

⁵. Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος τουλάχιστον δύο φορές στους *Λόγους* του συγκρούστηκε και αντιμετώπισε τον τρόπο καθάρσεως του Πλάτωνα, ο οποίος αφορά τη φυγή της ψυχῆς από το σώμα που την κλειδώνει και σκοτεινιάζει. Για τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο η ψυχή δεν διαχωρίζεται από το σώμα, και η κάθαρση του ανθρώπου αφορά εξίσου και το σώμα και την ψυχή. Γι' αυτό ο άγιος

άνθρωπος δεκτικός της ενέργειας του Αγίου Πνεύματος και να φτάσει στην αληθινή θεολογία, ως έκφραση της θεοπτίας.

Για τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο η κάθαρση, η οποία είναι δώρο του Αγίου Πνεύματος, είναι η κατάσταση της αναπλάσεως του ανθρώπου, της πορείας του προς τη θέωση. Επισημαίνει επίσης ότι στην πνευματική αυτή πορεία κανείς δεν μένει έξω, όλοι είναι καλεσμένοι: «καὶ ἀνδρὶ καὶ γυναικί, καὶ πρεσβύτῃ καὶ νέῳ, ἀστικῶ τε αὐτῶ καὶ ἀγροίκῳ, ἰδιώτῃ καὶ ἄρχοντι, πλουσίῳ καὶ πένητι (καὶ γὰρ ὁ αὐτὸς ἀγὼν καλεῖ πάντας), φύγωμεν τὰς κοσμικὰς ἐπιθυμίας, φύγω μεν τὸν πλάνον κόσμον καὶ κοσμοκράτορα, γενώμεθα καθαρῶς τοῦ φύγωμεν τὰς κοσμικὰς ἐπιθυμίας, φύγω μεν τὸν πλάνον κόσμον καὶ κοσμοκράτορα, γενώμεθα καθαρῶς τοῦ ποιήσαντος, τιμήσωμεν τὴν εἰκόνα, αἰδεσθῶμεν τὴν κλῆσιν, μεταθώμεθα τὴν ζωὴν»¹. Μέσω αυτής της χαρισματικής ζωῆς ο άνθρωπος θα γνωρίζει τον Θεό ὅλο και περισσότερο, γιατί ο Θεός είναι το φως, ὅσο κανείς το πλησιάζει τόσο καθαρότερα το βλέπει, τόσο περισσότερο φωτίζεται². Ὅσο περισσότερο δέχεται ο άνθρωπος τη θεοποιό αλλοίωση του Αγίου Πνεύματος, τόσο τελειότερη και πληρέστερη γνώση για τον Θεό αποκτά³.

πατήρ υπενθυμίζει ότι για τη σωτηρία μας ο Χριστός προσέλαβε και το σώμα και τη λογική ψυχή. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΖ', Θεολογικός πρώτος, Κατὰ Εὐνομιανῶν προδιάλεξις, Γ' PG 36, 13D*, του ιδίου, *Λόγ. ΛΗ', Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἴτουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος, ΙΓ' PG 36, 325B*.

¹. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΙΘ', Εἰς τοὺς λόγους, καὶ εἰς τὸν ἐξιωσστήν Ἰουλιανόν, Σ' PG 35, 1049BC*.

². Βλ. Παναγιώτου Κ. Χρήστου, *Γρηγόριος ο Θεολόγος ο Μυστής της Θείας Ελλάμψεως*, μν. ἔργ., σ. 150. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Μ', Εἰς τὸ ἄγιον βάπτισμα, Ε' PG 36, 364B*.

³. Βλ. Γεώργιου Ι. Μαντζαρίδου, *Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ* (διδ. διατρ.), μν. ἔργ., σ. 112.

Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος επικαλείται επίσης το παράδειγμα της βιβλικής ασκήσεως¹. Ο άγιος πατήρ², ο ποιμαντικός θεολόγος της Εκκλησίας, ως πράξη προτείνει την πνευματική άσκηση η οποία έχει βιβλική προέλευση, όπως την πίστη και την ελπίδα, τη φιλαδελφία, τη φιλανθρωπία, τη φιλοξενία, τη φροντίδα για τους φτωχούς, την παρθενία, τη στοργή, την ηρεμία, την ταπείνωση, την πραότητα, την ανεξικακία, την υπακοή, την υπομονή, την αλήθεια, την εγκράτεια, τη νηστεία, την αδιάλειπτη προσευχή, τη μελέτη της Αγίας Γραφής και άλλα. Όλα αυτά τα χαρίσματα εντάσσονται από τον αγ. Γρηγόριο στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής κοινότητας, με άξονα το γεγονός της Θεία Ευχαριστία³ και μόνον έτσι αποτελούν δρόμο προς τη σωτηρία⁴. Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος⁵ μας προτρέπει να εξασκούμε τις αρετές αυτές, ο καθένας μάλιστα κατά τη δεκτικότητά του. Ο άγιος πατήρ⁶ με βάση τον απ. Παύλο εξυψώνει την αγάπη ως τη μεγαλύτερη εντολή και αρετή που έδειξε και παρέδωσε ο ίδιος ο Ιησούς, ειδικότερα, την αγάπη προς τους φτωχούς, την ευσπλαχνία και τη συμπάθεια προς τους συνανθρώπους.

---

1. Ήσ. 1, 16: «Λούσασθε και καθαροί γίνεσθε, ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν μου, παύσασθε ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν». Β' Κορ, 7,1: «Ταύτας οὖν ἔχοντες τὰς ἐπαγγελίας, ἀγαπητοί, καθαρῶς ἑαυτοὺς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, ἐπιτελοῦντες ἀγιωσύνην ἐν φόβῳ Θεοῦ». Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΙΑ', Εἰς Γρηγόριον Νύσσης, τὸν τοῦ μεγάλου Βασιλείου ἀδελφὸν, ἐπιστάντα μετὰ τὴν χειροτονίαν, Ε' PG 35, 836C.

2. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΚΖ', Θεολογικός πρῶτος, Κατὰ Εὐνομιανῶν προδιάλεξις, Ζ' PG 36, 20B. Βλ. ἐπίσης τις παραγράφους Β', Γ' και Δ', του Λόγ. ΙΔ', Περὶ φιλοπτωχίας, Β' - Δ' PG 35, 860BC – 864A.

3. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΙΔ', Περὶ φιλοπτωχίας, ΙΒ' PG 35, 873A.

4. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΙΔ', Περὶ φιλοπτωχίας, Ε' PG 35, 864AB.

5. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΙΔ', Περὶ φιλοπτωχίας, Ε' PG 35, 864B.

6. Αὐτόθι 864B.

Στο πλαίσιο ακριβώς αυτό αναδεικνύεται το ζεύγος «πρᾶξις – θεωρία»¹. Σύμφωνα με τον άγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο² προηγείται η «πρᾶξις» ως βασική προϋπόθεση για τη βαθιά γνώση του Θεού, την «ἐπίγνωσιν», η οποία ονομάζεται «θεωρία τοῦ φωτός». Ειδικότερα, η θεωρία του φωτός σημαίνει θέα της δόξας της Αγίας Τριάδας³. Η θέα αυτή είναι θέμα ασκημένων αισθητηρίων και φωτισμένης «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» διανοίας⁴. Γι' αυτόν τον λόγο ακριβώς ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος⁵ ως ουσιαστική προϋπόθεση για τη θεωρία του φωτός θέτει την κάθαρση της διανοίας, του νου και της καρδιάς του ανθρώπου, ώστε ο άνθρωπος να γίνει δεκτικός της ενέργειας του Αγίου Πνεύματος, που γνωρίζει και ερμηνεύει τα βάθη του Θεού, δηλαδή μας ανάγει χάριτι στην Αγία Τριάδα. Αυτή την πορεία προς τη θεογνωσία⁶ διέκοψαν οι πρωτοπλάστοι άνθρωποι με την τραγική πτώση τους⁷.

---

1. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΙΔ', Περί φιλοπτωχίας*, Δ' PG 35, 864A.

2. Βλ. Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, *Λόγ. ΛΗ', Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἶπουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος*, IB' PG 36, 324BC, *Λόγ. ΜΕ', Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα*, Η' PG 36, 632CD.

3. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας*, Θ' PG 36, 37A.

4. Για τις δυνατότητες που προσφέρει στον άνθρωπο η μετοχή στη φωτιστική ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Μ', Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*, Γ', PG 36, 361B.

5. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περί θεολογίας*, C' PG 36, 33A. Βλ. του ιδίου, *Λόγ. Μ', Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*, ΛΘ' PG 36, 416AB.

6. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΙΔ', Περί φιλοπτωχίας*, Δ' PG 35, 864A.

7. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΘ', Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα*, Α' PG 36, 346A, του ιδίου, *Λόγ. ΛΗ', Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἶπουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος*, IB' PG 36, 324BC.

Ο Παναγιώτης Κ. Χρήστου ενδεικτικά αναφερόμενος στο θέμα θα πεί ότι η «πρᾶξις» είναι για τους πολλούς, ενώ η «θεωρία» για τους ολίγους¹. Όσοι λοιπόν, από τους χριστιανούς μέσω της πράξεως ή της ασκήσεως έφτασαν στη «θεωρία», γέυονται πλέον τη χάρη της θεολογίας, όπως τονίζει ο αγ. Γρηγόριος: «βούλει θεολόγος γενέσθαι ποτέ, καὶ τῆς θεότητος ἄξιος; τὰς ἐντολάς φύλασσε· διὰ τῶν προσταγμάτων ὄδευσον· πρᾶξις γὰρ ἐπίβασις θεωρίας»². Έτσι, ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος³ με βάση την κοινή εμπειρία των κατεξοχὴν θεολόγων Ηλία, Μωϋσῆ και Παύλου ανατρέπει τις θέσεις των Ευνομιανῶν, οι οποίοι θεωρούσαν πως η θεολογία είναι μία υπόθεση μόνο συλλογιστική, χωρίς καμία άσκηση και χωρίς το φωτισμό του Αγίου Πνεύματος που οδηγεί στη δόξα του τριαδικού Θεού⁴.

Ο Χριστός είναι η κεφαλή της Εκκλησίας και αυτή είναι το σώμα του⁵. Το Άγιο Πνεύμα συμπαρομαρτεῖ για τη θεότητα του Χριστού, γι' αυτό και

---

1. Βλ. Παναγιώτου Κ. Χρήστου, *Γρηγόριος ο Θεολόγος ο Μυστής της Θείας Ελλάμψεως*, μν. έργ., σ. 149.

2. Βλ. Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, *Λόγ. Κ', Περι δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*, IB' PG 35, 1080B.

3. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΚΖ', Θεολογικός πρώτος, Κατὰ Εὐνομιανῶν προδιάλεξις*, Θ' PG 36, 21D – 24A. Για να ασχολείται ο άνθρωπος με τη θεολογία, είναι απαραίτητο πρώτα να καθαριστεί. Βλ. Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, *Λόγ. Κ', Περι δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*, Α' PG 35, 1065AB – 1068A.

4. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Α', Θεολογικός τέταρτος, Περι Υιοῦ*, C' PG 36, 112B. Βλ. του ιδίου, *Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περι θεολογίας*, IZ' PG 36, 48C.

5. Η Τριαδολογική και η Χριστολογική διάσταση της Εκκλησίας νοούνται ως μία οργανική ενότητα, γι' αυτό η Εκκλησία είναι και τα δύο, η Εκκλησία της Αγίας Τριάδας και η Εκκλησία του Χριστού. Βλ. τη μελέτη του Γεωργίου Δ. Δράγα, *Η Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία σὲ γενικὲς γραμμὲς*, στην ΚΑΡ, Τομ. 14, Τεύχος Β', Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 327 – 331.

ενεργεί και συγκροτεί την Εκκλησία¹ ως αρχιτέκτονάς της². Το Άγιο Πνεύμα δωρίζει την καινή ζωή και τη σωτηρία σε κάθε μέλος της Εκκλησίας. Τα μέλη της Εκκλησίας μόνο «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» αποκτούν την οικείωση με τον Θεό ως άκτιστο δώρο του Αγίου Πνεύματος και λαμβάνουν την αιώνια ζωή³. Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος⁴ αποκαλεί πολλές φορές το Άγιο Πνεύμα ως «Πνεῦμα υἰοθεσίας». Με την ενσάρκωση του Υιού και Λόγου του Θεού δίνεται στον άνθρωπο η δυνατότητα της υιοθεσίας η οποία αποκτάται μόνο χάρι στο Πνεύμα της υιοθεσίας, το οποίο δίδεται διὰ τοῦ ενανθρωπήσαντος Λόγου και σημαίνει αποδοχή του Χριστού ως Υιού και Λόγου του Θεού. Με τη χάρι του Αγίου Πνεύματος το οποίο είναι ζωοποιό συντελείται ο αγιασμός των μέλων της Εκκλησίας⁵ και με τον αγιασμό αυτό του Αγίου Πνεύματος τα μέλη της Εκκλησίας δοξάζουν τον Υἱό «εἰς δόξαν τοῦ Πατρὸς» και φτάνουν στο χάρισμα της υιοθεσίας, γινόμενοι ἔτσι χάριτι υιοί του Θεού⁶.

---

¹. Η συγκρότηση της Εκκλησίας «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» αποκαλύφθηκε από τον Ιησού Χριστό στον διάλογο με την Σαμαρείτιδα, κατά το χωρίο *Ἰω. 4, 23*: «ἀλλ' ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, ὅτε οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ προσκυνήσουσι τῷ πατρὶ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ· καὶ γὰρ ὁ πατήρ τοιούτους ζητεῖ τοὺς προσκυνούντας αὐτόν».

². Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΙΘ'*, *Εἰς τοὺς λόγους, καὶ εἰς τὸν ἐξισωτὴν Ἰουλιανόν*, *Η'* PG 35, 1052C: «πάντες δὲ ὁμοίως εἰσφέρωμεν εἰς ἔργον τέλειον, εἰς κατοικητήριον Χριστοῦ, εἰς ναὸν ἅγιον, συντιθέμενοι, καὶ συναρμολογούμε νοὶ τῇ ἀρχιτεκτονίᾳ τοῦ Πνεύματος».

³. Βλ. *Α' Ἰω. 4, 4 – 6*.

⁴. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ'*, *Θεολογικὸς πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, *ΚΘ'* PG 36, 165BC.

⁵. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΜΑ'*, *Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, *Θ'* PG 36, 441BC.

⁶. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΙΔ'*, *Περὶ φιλοπτωχίας*, *ΚΓ'* PG 35, 888A.

Η αγιαστική ενέργεια του Αγίου Πνεύματος συνδέεται με τις λειτουργικά χαρίσματα του σώματος της εκκλησιαστικής κοινότητας¹ και νοείται πάντα σε σχέση με το πρόσωπο του Χριστού². Αυτό αναδεικνύεται από το βάπτισμα όπου τα μέλη της Εκκλησίας απεκδύονται τον παλαιό άνθρωπο και ενδύονται τον νέο ανακαινισμένο άνθρωπο³. Πρόκειται για μία νέα κατάσταση ζωής, όπως τονίζει ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος⁴. Αυτό το γεγονός σημαίνει για τον άνθρωπο την απελευθέρωση από την αμαρτία, τις δαιμονικές δυνάμεις, τη φθορά και τον θάνατο, δηλαδή την απαρχή της καινής κτίσης, η οποία προσφέρεται στον άνθρωπο μέσω της σφραγίδας του δώρου του Αγίου Πνεύματος που οδηγεί στον Σωτήρα Χριστό⁵. Η αναγέννηση του ανθρώπου για την οποία ομιλεί ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος⁶, χορηγείται από το Άγιο Πνεύμα και καθίσταται δυνατόν στο βάπτισμα⁷ ως λειτουργικό χάρισμα και το πρωταρχικό μυστήριο κατά το

---

1. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄, Έκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μέ τή δυτική χριστιανουσύνη*, μν. ἔργ., σ. 470.

2. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Μ΄, Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα, Θ΄*, PG 36, 369B.

3. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Μ΄, Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα, Η΄*, PG 36, 368B.

4. *Αὐτόθι*, 368B.

5. Βλ. Γεώργιου Ι. Μαντζαρίδου, *Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ* (διδ. διατρ.), μν. ἔργ., σ. 48.

6. Βλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚΗ΄ PG 36, 165A: «εἰ μὲν γὰρ οὐδὲ προσκυνητόν, πῶς ἐμὲ θεοῖ διὰ τοῦ βαπτίσματος; εἰ δὲ προσκυνητόν, πῶς οὐ σεπτόν; εἰ δὲ σεπτόν, πῶς οὐ θεός; ἐν ἡρτηται τοῦ ἑνός, ἢ χρυσῆ τις ὄντως σειρὰ καὶ σωτήριος. καὶ παρὰ μὲν τοῦ πνεύματος ἡμῖν ἢ ἀναγέννησις· παρὰ δὲ τῆς ἀναγεννήσεως ἢ ἀνάπλασις· παρὰ δὲ τῆς ἀναπλάσεως ἢ ἐπίγνωσις τῆς ἀξίας τοῦ ἀναπλάσαντος». Πρβλ. ἐπίσης του ἰδίου, *Λόγ. ΜΑ΄, Εἰς τὴν Πεντηκοστήν, ΙΔ΄* PG 36, 448BC.

7. Βλ. τα χωρία *Ἰω. 3, 5 – 8* και *Ρωμ. 6, 2 – 4*. Πρβλ. Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Μ΄, Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα, Η΄*, PG 36, 368AB.

οποίο εισάγονται οι άνθρωποι στην Εκκλησία της Πεντηκοστής¹, γίνοντας μέλη του σώματος του Χριστού «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι».

Οι πιστοὶ βιώνουν την «ἐν Χριστῷ» ανακαίνιση «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι» με τα μυστήρια της Εκκλησίας, τα οποία γίνονται η οδὸς πρὸς τὴν θέωση². Για τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο τα μυστήρια της Εκκλησίας υπερβαίνουν την ειδωλολατρική θεώρηση του κόσμου³. Αυτό γιατί τα μυστήρια νοούνται ως εκφάνσεις της αποκαλύψεως του Θεού στην κτίση και την ιστορία, δηλαδή ως εκφάνσεις της σχέσεως κτιστού – ακτίστου και αποτελούν τις συγκεκριμένες ενέργειες του σώματος της εκκλησιαστικής κοινότητας στα πλαίσια της μετοχής των μελών της στη ζωή του τριαδικού Θεού⁴. Στη συνέχεια, κάθε μυστήριο του σώματος της εκκλησιαστικής κοινότητας δεν αποκόπτεται ἀπὸ τὴν φυσική και τὴν ιστορική πραγματικότητα, πράγμα εμφανές ἀπὸ τὴν ὑπαρξη συγκεκριμένων υλικῶν στοιχείων για κάθε μυστήριο μέσα στην Εκκλησία, τα οποία αγιάζονται και μεταμορφώνονται⁵. Τα μυστήρια, λοιπόν, της Εκκλησίας προϋποθέτουν τα σωτηριώδη γεγονότα της αποκαλύψεως του Θεού στην κτίση και τὴν ιστορία⁶. Αυτό σημαίνει ὅτι τα μυστήρια της Εκκλησίας νοούνται ως

---

1. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Ε΄, Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως στηλιτευτικός δεύτερος*, Ζ΄ PG 35, 672C.

2. Βλ. Δημήτριου Γ. Τσάμη, *Εἰσαγωγή στή σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ὁρθόδοξης Εκκλησίας*, μν. ἔργ., σ. 340.

3. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΘ΄, Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα*, Ε΄ PG 36, 340AB: *Οὐδὲ Μάγων θυτική, καὶ πρόγνωσις ἔντομος· καὶ Χαλδαίων ἀστρονομία καὶ γενεθλιαλογία, τῇ τῶν οὐρανίων κινήσει συμφέρουσα τὰ ἡμέτερα, τῶν μηδὲ ἑαυτοῦς ὅ τί πο τε εἰσὶν, ἢ ἔσονται, γνῶναι δυναμένων·*

4. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία Β΄, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴν δυτική χριστιανοσύνη*, μν. ἔργ., σσ. 464 – 465.

5. Σημαντικὲς παρατηρήσεις για τὸ θέμα βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία Β΄, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴν δυτική χριστιανοσύνη*, μν. ἔργ., σ. 466.

6. Εἶναι εὐστοχη ἡ παρατήρηση του Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία Β΄, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴν*

λειτουργικές εκφάνσεις του ενός σώματος θεμελιωμένα στα φυσικά δεδομένα και τα ιστορικά γεγονότα της θείας Οικονομίας¹ με άξονα την ενανθρώπιση και την Πεντηκοστή.

Το δώρο του Αγίου Πνεύματος χορηγείται σε ολόκληρο το σώμα της Εκκλησίας² πέρα και έξω από κάθε Ιουδαϊκή αποκλειστικότητα. Η Καθολική Εκκλησία³ ως σώμα Χριστού οικοδομείται με την επενέργεια του Αγίου Πνεύματος η οποία συνεχώς οικοδομεί την Εκκλησία ως ευχαριστιακή σύναξη⁴. Η όλη ζωή και δομή της Εκκλησίας συνδέονται στενά με την παρουσία του Αγίου Πνεύματος μέσα σε αυτή⁵. Η Εκκλησία

δυτική χριστιανουσύνη, μν. έργ., σσ. 468–469, ότι το βάπτισμα, το χρίσμα και η Θεία Ευχαριστία ως μυστήρια δε θα υπήρχαν αν δεν είχαν προηγηθεί η ενανθρώπιση, ο σταυρικός θάνατος και η ανάσταση του Χριστού. Βλ. επίσης, Θεοδώρου Ν. Ζήση, *Ἄνθρωπος καὶ Κόσμος ἐν τῇ Οἰκονομίᾳ τοῦ Θεοῦ*, μν. έργ., σ. 215.

1. Βλ. Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία Β΄, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μέ τή δυτική χριστιανουσύνη*, μν. έργ., σ. 468.

2. Βλ. Πράξ. 2, 17: «καὶ ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις, λέγει ὁ Θεός, ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα».

3. Χρησιμοποιείται ἐδῶ το ἐπίθετο καθολική για την Εκκλησία με την ἔννοια ὅτι, η Εκκλησία ως καθολική μέσα στο μυστήριο της θείας Οικονομίας καλεῖ ὅλο το ἀνθρώπινο γένος προς τη σωτηρία, καλεῖ ὅλα τα ἔθνη που κατοικούν στην οἰκουμένη προς ἐκκλησιασμό, μην αφήνοντας κανεὶς ἔξω για να μην ἀκούσει το κήρυγμα της Εκκλησίας για τη σωτηρία του ἀνθρώπου. Βλ. Μεγάλου Βασιλείου, *Ὅμιλία εἰς τον ΜΗ΄ Ψαλμόν*, 1 PG 29, 433B. Η σημασία αυτή σχετίζεται και με την προοπτική και το σκοπὸ της Εκκλησίας να ἐνοποιήσει ὅλη την οἰκουμένη. Πρβλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Ἑρμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας Α΄*, μν. έργ., σ. 119.

4. Βλ. Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία Β΄, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μέ τή δυτική χριστιανουσύνη*, μν. έργ., σ. 411. Επίσης, πρβλ. του ἰδίου, *Ἐκκλησιολογία ἐξ ἐπόψεως τοῦ τριαδικοῦ δόγματος*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 161.

5. Βλ. Θεοδώρου Ν. Ζήση, *Ἄνθρωπος καὶ Κόσμος ἐν τῇ Οἰκονομίᾳ τοῦ Θεοῦ*, μν. έργ., σ. 214, Γεωργία Π. Κουνάβη, *Παναγία καὶ Εκκλησία κατὰ τους ιεροὺς Πατέρες*, Αθήνα 1986, σ. 66.

είναι το σώμα Χριστού και ταυτόχρονα «ἔδρα τοῦ Πνεύματος», το οποίο μέσω των ιερών μυστηρίων «αὐξάνει» το σώμα του Χριστού¹.

Καθώς ο Χριστός είναι η κεφαλή του σώματος της Εκκλησίας, επισημαίνει ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, το Άγιο Πνεύμα «εδρεύει» στην Εκκλησία και την καθοδηγεί, διαμένει στην Εκκλησία και είναι η πνοή η οποία διαχέει και ο κρίκος ο οποίος συνδέει τα μέλη «ἐν Χριστῶ»².

---

¹. Περισσότερα για τον όρο «αὐξηση» στον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο, ο οποίος αναφέρεται στην ανακαινιστική πρόοδο του ανθρώπου με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος, και όχι σε κάποια αύξηση της πίστης της Εκκλησίας, αφού κατά το θεοφανικό γεγονός της Πεντηκοστής, ο Θεός είναι ήδη πλήρως αποκαλυπτόμενος, και ως εκ τούτου δεν τίθεται θέμα αυξήσεως μέσω δογμάτων, αλλά βίωσης της εμπειρίας της Πεντηκοστής, της θεωτικής ενέργειας του Αγίου Πνεύματος, βλ. Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, *Γρηγοριάνα Α'*, μν. ἔργο., σσ. 135 – 136.

². Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΑΒ', Περὶ τῆς ἐν διαλέξεσιν εὐταξίας, καὶ ὅτι οὐ παντός ἀνθρώπου, οὔτε παντός καιροῦ τὸ περὶ Θεοῦ διαλέγεσθαι*, ΙΑ' ΡG 36, 185D: «Τὸ μὲν γὰρ ἄρχει καὶ προκαθέζεται, τὸ δὲ ἄγεται καὶ εὐθύνεται, καὶ οὔτε ταυτὸν ἀμφοτέρω ἐνεργεῖ, εἴπερ μὴ ταυτὸν ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι· καὶ γίνεται ἀμφοτέρω ἐν εἰς ἓνα Χριστὸν, ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συναρμοζομένου, καὶ συντιθέμενα Πνεύματος». Βλ. επίσης, Παναγιώτου Κ. Χρήστου, *Ὁ Μέγας Βασίλειος*, μν. ἔργ., σ. 273. Ο αγ. Γρηγόριος θα επισημάνει το Άγιο Πνεύμα ως συγκροτῆς των μελών ως Εκκλησία «ἐν Χριστῶ», ακολουθώντας κατά πόδας τον Μ. Αθανάσιο, ο οποίος ερμηνεύει ως εξής: «ἀλλὰ ἀξίωσις ἐστὶ πρὸς τὸν Πατέρα, ὡς ὁ Ἰωάννης ἔγραψεν, ἵνα τὸ Πνεῦμα χαρίσθαι δι' αὐτοῦ τοῖς πιστεύουσιν, δι' οὗ καὶ δοκοῦμεν ἐν τῷ Θεῷ γίνεσθαι, καὶ κατὰ τοῦτο συνάπτεσθαι ἐν αὐτῷ. Ἐπειδὴ γὰρ ὁ Λόγος ἐστὶν ἐν τῷ Πατρὶ, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Λόγου δίδοται, θέλει λαβεῖν ἡμᾶς τὸ Πνεῦμα, ἵνα, ὅταν ἐκεῖνο λάβωμεν, τότε ἔχοντες τὸ Πνεῦμα τοῦ Λόγου τοῦ ὄντος ἐν τῷ Πατρὶ, δόξωμεν καὶ ἡμεῖς διὰ τὸ Πνεῦμα ἐν γίνεσθαι ἐν τῷ Λόγῳ, καὶ δι' αὐτοῦ τῷ Πατρὶ. Τὸ δὲ, ὡς ἡμεῖς, ἐὰν λέγη, οὐδὲν ἕτερον πάλιν ἐστὶν, ἢ ἵνα ἡ γινομένη τοιαύτη τοῦ Πνεύματος χάρις εἰς τοὺς μαθητὰς ἀδιάπτωτος καὶ ἀμεταμέλητος γένηται. Τὸ γὰρ κατὰ φύσιν, ὡς προεῖπον, ὑπάρχον τῷ Λόγῳ ἐν τῷ Πατρὶ, τοῦτο ἡμῖν ἀμεταμελήτως διὰ τοῦ Πνεύματος δοθῆναι βούλεται· ὅπερ ὁ Ἀπόστολος γινώσκων, ἔλεγε· Τίς ἡμᾶς χωρίσει ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ; Ἀμεταμέλητα γὰρ τὰ χαρίσματα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ χάρις τῆς κλήσεως. Τὸ ἄρα Πνεῦμά ἐστὶ τὸ ἐν τῷ Θεῷ τυγχάνον, καὶ οὐχ ἡμεῖς καθ' ἑαυτούς· καὶ ὡσπερ υἱοὶ καὶ θεοὶ διὰ τὸν ἐν ἡμῖν Λόγον, οὕτως ἐν τῷ Υἱῷ καὶ ἐν τῷ Πατρὶ ἐσόμεθα, καὶ νομισθησόμεθα ἐν Υἱῷ καὶ ἐν Πατρὶ ἐν γεγενῆσθαι διὰ τὸ ἐν ἡμῖν εἶναι Πνεῦμα, ὅπερ ἐστὶν ἐν τῷ Λόγῳ τῷ ὄντι ἐν τῷ Πατρὶ. Ὅτε γοῦν ἐκπίπτει τις ἀπὸ τοῦ Πνεύματος διὰ τινὰ κακίαν, ἢ μὲν χάρις ἀμεταμέλητος διαμένει τοῖς βουλομένοις, καὶ τις ἐκπεσὼν μετανοῇ· οὐκέτι δὲ ἐν τῷ Θεῷ ἐστὶν ἐκεῖνος ὁ πεσὼν, διὰ τὸ

Διαμένοντας το Άγιο Πνεύμα στα μέλη της Εκκλησίας, τους αποδεικνύει τον εαυτό του και τη δόξα του Χριστού ως του Μονογενούς Υιού του Θεού Πατέρα¹. Τελικά, μπορούμε να πούμε ότι το Άγιο Πνεύμα καθιστά το σώμα της Εκκλησίας, η οποία εμπερικλείει τον σύμπαντα κόσμο, ως σώμα της διαρκούς αποκαλύψεως του τριαδικού Θεού.

3. Η δράση του Αγίου Πνεύματος εκτός της Εκκλησίας – το Άγιο Πνεύμα “ὅπου θέλει πνεῖ”

Το Άγιο Πνεύμα «ἐξ ἀρχῆς» ζωοποιεί, αγιάζει και συγκροτεῖ², χωρίς να χωρίζεται από την Αγία Τριάδα, γιατί «ὁ Πατήρ διὰ τοῦ Λόγου ἐν Πνεύματι ἁγίῳ» ζωοποιεῖ «τὰ πάντα», και αγιάζει και συγκροτεῖ³. Επενεργεῖ στα πάντα και τους πάντες, και όλα βρίσκονται στη ζωοποίηση του Αγίου Πνεύματος (συμπεριλαμβάνεται όχι μόνο η λογική κτίση, αλλά και η άλογη, δηλαδή ὅλη η κτίση, της οποίας ὑπαρξη και ζωή δεν μπορεί να κατανοηθεί εκτός των ενεργειών του Αγίου Πνεύματος, δηλ. της μετοχής

ἀποστῆναι ἀπ' αὐτοῦ τὸ ἐν τῷ Θεῷ ἅγιον καὶ παράκλητον Πνεῦμα, ἀλλ' ἐν ἐκείνῳ ἔσται ᾧ ἑαυτὸν ὑπέταξεν ὁ ἁμαρτάνων, ὡς ἐπὶ τοῦ Σαοῦλ γέγονεν· ἀπέστη γὰρ ἀπ' αὐτοῦ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, καὶ ἔθλιβεν αὐτὸν πνεῦμα πονηρόν». Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 25 PG 26, 376A – C.

¹. Βλ. Παναγιώτου Κ. Χρήστου, *Ἡ περὶ τοῦ Αγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*, μν. ἐργ., σ. 190.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 23 PG 26, 584B.

³. Αὐτόθι, 584C.

του τριαδικού Θεού)¹, ενώ η Εκκλησία ζει την αναμονή για τη δεκτικότητα των λογικών όντων και όλης της ανθρωπότητας².

Αγιασμός είναι η επενέργεια του Αγίου και Ζωοποιού Πνεύματος στη δημιουργία και την ιστορία³. Με βάση το γεγονός της δημιουργίας του κόσμου και του ανθρώπου, δρά παντού, συνέχοντας τον κόσμο ολόκληρο,

---

¹. Για τη δράση του Αγίου Πνεύματος σε όλη την κτίση, άλογη και λογική, δηλαδή για τη συντήρηση και πρόνοια του Αγίου Πνεύματος για όλα τα κτιστά, βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Επιστολή 1 η Προς Σεραπίωνα, Κατά τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 23 PG 26, 584C: «ἐν ᾧ καὶ τὰ κτίσματα πάντα ἀγιάζεται... τὰ δὲ κτίσματα, ὡς εἴρηται, ζωοποιούμενά ἐστι δι' αὐτοῦ», Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚΘ' PG 36, 165C: «πάντα τῆ οὐσία πληροῦν, πάντα συνέχον· πληρωτικὸν κόσμου κατὰ τὴν οὐσίαν, ἀχώρητον κόσμῳ κατὰ τὴν δύναμιν», Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, 48 PG 32, 156AB: «καὶ πρὸς τὰ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ μεγέθη, καὶ πρὸς τὰς εἰς ἡμᾶς, μᾶλλον δὲ εἰς πᾶσαν τὴν κτίσιν χορηγούμενας εὐεργεσίας», Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, Κατά Μακεδονιανῶν τῶν Πνευματομάχων*, ιγ' PG 45, 1317AB: «ἀλλὰ πηγὴ μὲν δυνάμεώς ἐστὶν ὁ Πατὴρ, δύναμις δὲ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱός, δύναμει δὲ Πνεῦμα τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ἡ δὲ κτίσις πᾶσα ὅση τε αἰσθητὴ καὶ ὅση ἀσώματος τῆς θείας δυνάμεώς ἐστὶν ἀποτέλεσμα... πᾶσαν τὴν διὰ τῆς κτίσεως ὑπόστασαν φύσιν... ἐν Πνεύματι ἀγίῳ τελειομένην», του ἰδίου, *Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικός λόγος Β'* PG 45, 557C: «τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τὸ ζωοποιεῖ τὰ πάντα». Επίσης Sung Hwan Kim, *The Holy Spirit's Mission in the Book of Acts its Repetition and Continuation* (μετ. εργ.), μν. ἔργ., σ. 11: «the Holy Spirit is poured out on all God's creation to give life to it», Stephen Marc Hildebrand, *Linguistic Achievement and Scriptural Exegesis in the Trinitarian Theology of Basil of Caesarea* (διδ. διατρ.), μν. ἔργ., σ. 187, Harriet A. Luckman, *Pneumatology and Ascetism in Basil of Caesarea: Roots and Influence to 38*, μν. ἔργ., σσ. 117 – 118, Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Οὐσία καὶ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον*, μν. ἔργ., σ. 111.

². Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία Β'*, Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ δυτικὴ χριστιανοσύνη, μν. ἔργ., σσ. 175 – 176: «ἡ προκοπή καὶ ἡ τελείωση ὅμως τῶν λογικῶν ὄντων (ενν. τοὺς ἀγγέλους καὶ τοὺς ἀνθρώπους) ὡς τῆ βαθμίδα τῆς ὄρασης τοῦ θείου κάλλους εἶναι ὄχι μονάχα θέμα μετοχῆς, ἀλλὰ καὶ ἐλευθερίας πού θέλει καὶ μένει σὲ τούτη τῆ μετοχή».

³. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Επιστολή 1 η Προς Σεραπίωνα, Κατά τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 23 PG 26, 584B.

ως Κύριο και «ζωοποιόν» (Γεν. 1. 2, Ψλ. 32. 6, 147. 7)¹, αλλά ο αγιασμός αφορά τα λογικά όντα κατά τη δεκτική τους χαρίτωση (όπως π. χ. με τον Νόμο στην Εκκλησία του περιούσιου λαού, και με το βάπτισμα και το χρίσμα – λόγω της ενανθρώπισης του Λόγου – στην παρούσα φάση της Εκκλησίας, της Πεντηκοστής)². Ο αγιασμός, που είναι η δράση, δηλαδή το έργο του Αγίου και Ζωοποιού Πνεύματος³, αποτελεί ένα μυστηριακό γεγονός, θεωρούμενο όχι στατικώς, αλλά επεκτείνεται δυναμικώς στην κτίση και την ιστορία με την επενέργεια του Αγίου Πνεύματος, ήτοι: στις αγγελικές δυνάμεις, τους Πρωτοπλάστους, τους Δικαίους, τους Πατριάρχες και τους Προφήτες, τους Αποστόλους και όλους τους Αγίους της Εκκλησίας⁴. Και εδώ πρόκειται για την καθοδήγηση της μίας και αυτής ιστορικής Εκκλησίας (της πνευματικής και της επίγειας πραγματικότητας), η οποία, πάντα στις συγκεκριμένες της δραματικές περιπέτειες και παραδοσιακές δομές, πορεύεται το δρόμο της προς

---

¹. Βλ. Γεν. 1, 2 (και πνεῦμα Θεοῦ ἐπέφερετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος), Ψλ. 32, 6 (τῷ λόγῳ τοῦ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν) καὶ Ψλ. 147, 7 (πνεύσει τὸ πνεῦμα αὐτοῦ καὶ ῥυήσεται ὕδατα). Προβλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 23 PG 26, 584C· 5 PG 26, 540A· 31 PG 26, 601A. Βλ. σχετικά την ενδιαφέρουσα ερμηνεία του Θεοδώρου Ν. Ζήση, *Ἡ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δρᾶσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* (ἀνατ. ἐκ τοῦ τόμου «Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα» τοῦ Σεμιναρίου Θεολόγων Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1971, σ. 19.

². Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 22 PG 26, 584A· 23 PG 26, 584C.

³. Για το έργο του Αγίου και Ζωοποιού Πνεύματος, βλ. τη σχετική ανάλυση στο κεφ. 3, 1.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 27 PG 26, 593AB· 31 PG 26, 601A – C· 604A – C, Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΜΑ', *Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, ΙΑ' PG 36, 444A – C. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ερμηνεία του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου ὅτι το Ἅγιο Πνεῦμα, ὡς «Παντοδύναμον» καὶ «Παντεπίσκοπον», διεισδύει σε ὅλες τις αγγελικὲς δυνάμεις, ὡς καὶ στους Προφήτες καὶ τους Αποστόλους. Βλ. του ἰδίου, Λόγ. ΛΑ', *Θεολογικὸς πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚΘ' PG 36, 168AB. Επίσης Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 49 PG 32, 157A – D· 49 PG 32, 160A.

ολοκλήρωση των πάντων στη θεία Οικονομία¹ με τη συγκρότηση του ενός και του αυτού Αγίου Πνεύματος².

Και στο σημείο αυτό καταλαβαίνει κανείς ότι η ιστορία της Εκκλησίας δεν αρχίζει με την Καινή Διαθήκη, δηλαδή με την ενανθρώπιση και την Πεντηκοστή³, όπως ο Χριστός δεν αρχίζει την ιστορία του με τη γέννηση και το Άγιο Πνεύμα με την Πεντηκοστή⁴. Η Εκκλησία, στην προκειμένη περίπτωση ως κοινωνία Θεού και ανθρώπου, έρχεται από πολύ μακριά, ενώ κατά την Πεντηκοστή, ριζωμένη στο έργο του Χριστού και του Αγίου Πνεύματος⁵, έχουμε τη νέα και τελειότερη φάση της, όπου φανερώνεται στην ιστορία ως Εκκλησία των εθνών, με την έννοια της εξόδου της προς τα έθνη, κατά την προτροπή του Χριστού: «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» (Μτ. 28, 19), και το κήρυγμά του στα έθνη: «ἔσονται

---

1. Βλ. Νίκου Α. Ματσούκα, *Ὁρθοδοξία καὶ Αἵρεση*, μν. έργ., σ. 59.

2. Για τη συγκρότηση και την καθοδήγηση της Εκκλησίας από το Άγιο Πνεύμα, βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 12 PG 26, 561A, Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 49 PG 32, 157A – D 49 PG 32, 160A. Επίσης Κ. ΚΑΡΑΚΟΛΗ, *Θεὸς καὶ Ἱστορία κατὰ τοὺς Ἀλεξανδρινούς Πατέρας* (ἀνατ. ἐκ τοῦ τόμου «*Θεὸς καὶ Ἱστορία*» τοῦ Σεμιναρίου Θεολόγων Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1966, σ. 69, Χρήστου Σπ. Βούλγαρη, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*, Πατριαρχικόν Ὑδρῦμα Πατερικῶν Μελετῶν: Θεσσαλονίκη 1974, σ. 210.

3. Βλ. τη σχετική ανάλυση στο κεφ. 4, 1 (σ. 249, υποσ. 2).

4. Βλ. τη σχετική ανάλυση στο κεφ. 2. 1 – 2, αλλά και στο κεφ. 3, 1.

5. Βλ. Μεγάλου Αθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, 67 PG 26, 289B *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, 23 PG 26, 372B· 25 PG 26, 376AB· *Ἐπιστολή 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 28 PG 26, 593D· 596BC. Βλ. επίσης, Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΗ'*, *Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἶτον Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος*, ΙΔ' PG 36, 328B: «κατασκευάζοντι Κυρίῳ λαὸν περιούσιον καὶ προκαθαίροντι ἐπὶ τὸ Πνεῦμα διὰ τοῦ ὕδατος...», Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 39 PG 32, 141A· 69 PG 32, 196B, Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστικὴν ἐξήγησιν ἀκριβῆς*, PG 44, 620C. Βλ. επίσης, Χρήστου Σπ. Βούλγαρη, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*, μν. έργ., σσ. 136 – 138.

πάντες διδακτοὶ Θεοῦ» (Ιω. 6, 45), που αποτελούν εκπλήρωση των χωρίων Ψλ. 18. 5 («εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν»), Ἦσ. 11, 9 («ἐνεπλήσθη ἡ σύμπασα τοῦ γνῶναι τὸν Κύριον) και Ἦσ. 54, 13 («καὶ πάντας τοὺς υἱοὺς σου διδακτοὺς Θεοῦ»)¹. Και με αὐτὴν τὴν ἐννοία ἀκριβῶς ἡ Πεντηκοστὴ λέγεται γενέθλια ἡμέρα τῆς Ἐκκλησίας. Πάντως τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, τὸ ὁποῖο συνεχῶς ζῶοποιεῖ ὅλη τὴν κτίση, ἀλογη καὶ λογικῆ, καὶ μένει στὴν οὐράνια Ἐκκλησία, διαχέεται στὶς ἀγγελικὲς δυνάμεις, δρούσε καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Πεντηκοστῆς, δηλαδὴ σε ὅλες τὶς φάσεις τῆς ιστορικῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἐκτὸς αὐτῆς (ελάχιστες περιπτώσεις στὴν περίοδο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης σε Προφῆτες που δὲν ἀνήκαν στὸν περιούσιον λαό, ἢ με θαύματα που γινόταν σε ἀνθρώπους ἐκτὸς τοῦ περιούσιου λαοῦ, π. χ. με τὴν ἀνάσταση τοῦ υἱοῦ τῆς χήρας τῆς Σαρεπτά)², ὅπως δρᾷ καὶ τώρα ἐντὸς, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Πεντηκοστῆς³.

Τώρα, σύμφωνα με τὰ παραπάνω, θὰ μπορούσαμε νὰ πούμε ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι κυρίαρχος καὶ κυβερνητὴς ὅλης τῆς κτίσης καὶ ιστορίας, «πάντα πληροῦν» καὶ «ἔξω τῶν πάντων ὄν», σύμφωνα με τὸν Μ. Ἀθανάσιο (κατὰ τῶν τροπικῶν)⁴. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, κατὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιο, «πεπλήρωκε τὴν οἰκουμένην»⁵, εἶναι παρόν σε ὅλη τὴν κτίση καὶ σε ὅλη τὴ δυνάμει Ἐκκλησία, δὲν περιορίζεται σε ὠρισμένο χῶρο καὶ τόπο, «μὴ ὄν ἐν

---

¹. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α΄*, 59 PG 26, 136CD. Βλ. ἐπίσης Μεγάλου Βασιλείου, *Ὁμιλία εἰς τὸν ΜΗ΄ Ψαλμόν*, 1 PG 29, 433AB.

². Για αὐτὸ τὸ θαυμαστὸ γεγονός, βλ. *Γ΄ Βασ. 17, 8 – 24*.

³. Για τὴ διαφορά τῆς δράσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (λόγω τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Λόγου) κατὰ τὸν καιρὸ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, βλ. τὴ σχετικὴ ἀνάλυση στὸ κεφ. 3, 3.

⁴. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 3 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 4 PG 26, 632A. Ἐπίσης Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. ΛΑ΄, Θεολογικὸς πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, ΚΘ΄ PG 36, 165C, Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Κατὰ Μακεδονιανῶν τῶν Πνευματομάχων*, κβ΄ PG 45, 1328D.

⁵. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*, 26 PG 26, 592BC.

μεμερισμένοι τόποις»¹, όπως τα κτίσματα², αλλά δρᾶ παντού, ως ἀκτιστο και απεριόριστο, ἢ με ἄλλα λόγια «ὅπου θέλει πνεῖ» (Ίω. 3, 8)³. Στην προκειμένη περίπτωση εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ χωρίου Ίω. 3, 8 ἀπὸ τον αγ. Γρηγόριο τον Θεολόγο, ο οποίος υπογραμμίζει ὅτι το Ἅγιο Πνεῦμα, ως Θεός και Δημιουργός, «πνεῖ ὅπου θέλει» ἀλλὰ και «ὅσον θέλει»⁴. Με το ἴδιο χαρακτηριστικὸ πνεῦμα μιλάει και ο Μ. Βασίλειος⁵, ἀλλὰ και ο αγ. Γρηγόριος Νύσσης, ο οποίος αναφέρει ὅτι το Ἅγιο Πνεῦμα «πανταχοῦ ὄν»⁶ και «διὰ τοῦ πνεῖν ὅπου βούλεται φῶς ἐμποιοῦν τοῖς ἐπισταμένοις ὅθεν ἔρχεται, καὶ ποῦ ὑπάγει»⁷. Ὡς ἐκ τούτου καταλαβαίνει κανεῖς ὅτι, ἀν και ο αγιασμός δεν εἶναι ἐκτός της Ἐκκλησίας, το Ἅγιο Πνεῦμα δρᾶ παντού, δηλαδή «ὅπου θέλει πνεῖ» – και ἐκτός της Ἐκκλησίας, ὥστε να φέρει τους ἀνθρώπους ἐντός της συγκεκριμένης κοινότητας της Ἐκκλησίας, ἡ οποία, ὅπως εἶδαμε, συγκροτεῖται και καθοδηγεῖται ἀπὸ αυτό⁸.

---

1. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολὴ 3 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 4 PG 26, 632A.

2. Βλ. Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἐπιστολὴ 1 ἡ Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, 26 PG 26, 592BC.

3. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγ. ΛΑ', Θεολογικὸς πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ΚΘ' PG 36, 165B.

4. Αὐτόθι, 165B.

5. Μεγάλου Βασιλείου, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 22 PG 32, 108BC.

6. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, Λόγος περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Κατὰ Μακεδονιανῶν τῶν Πνευματομάχων, κβ' PG 45, 1328D.

7. Βλ. Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, Ἐξηγήσεις τοῦ Ἄσματος τῶν ἀσμάτων, Ὁμιλία Ζ' PG 44, 936D.

8. Για τὴν Ἐκκλησία ὡς αυθεντικὸ φορέα της χάρις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, και ὡς κοινωρία τριαδικοῦ Θεοῦ και ἀνθρώπων κατὰ «μέθεξιν» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, βλ. Γ. ΖΙΑΚΑ, Θεὸς και Ἱστορία κατὰ τὸν Ὀριγένη (ἀνατ. ἐκ τοῦ τόμου «Θεὸς και Ἱστορία» τοῦ Σεμιναρίου Θεολόγων Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1966, μν. ἐργ., σ. 48, Jong Sung Nam, *Roots and Tensions: Worship Patterns Developed from the Synagogue to the Jerusalem Church* (διδ. διατρ.), μν. ἐργ., σ. 239, Sheldon Orville Juell, *Community*

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ενιαία χρήση της Αγίας Γραφής, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, από τον Μ. Αθανάσιο και τους Καππαδόκες εντάσσεται στο πλαίσιο της αντιμετώπισης των συγχρόνων τους αιρέσεων: 1) του Αρείου κατά την πρώτη φάση του αρειανισμού που αντιμετωπίστηκε από τον Μέγα Αθανάσιο και 2) των Ευνομιανών και των Πνευματομάχων στη δεύτερη φάση, κατά την οποία αντιμετωπίστηκαν από τους Καππαδόκες Πατέρες.

Για τον Μ. Αθανάσιο και τον Άγιο Γρηγόριο το Θεολόγο η θεολογία είναι μία διακονία στο σώμα της Εκκλησίας. Η θεολογία τους δεν είναι απλά μία συλλογιστική διαδικασία, δεν εξετάζουν το μυστήριο του Θεού υπό το φως του ανθρώπινου λόγου, αλλά μέσα στο πλαίσιο της αποκάλυψης και των θεοφανειών, που αποτελούν το συνδεδετικό κρίκο του άκτιστου Θεού με τον κτιστό κόσμο. Οι δύο αυτοί μεγάλοι συνοδικοί Πατέρες βρίσκονται στην ίδια θεολογική γραμμή. Αγωνίζονται στην εποχή τους εναντίον των αντιτριαδικών αιρέσεων, προσπαθώντας να θεμελιώσουν την πίστη της Συνόδου της Νικαίας. Ερμηνεύουν τη βαπτισματική ομολογία στον τριαδικό Θεό και ιδίως την ενανθρώπιση του Λόγου του Θεού και την Πεντηκοστή στα πλαίσια του μυστηρίου της Θείας Οικονομίας.

Ο Μ. Αθανάσιος και ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος χρησιμοποιούν τη φιλοσοφική γλώσσα ως λειτουργικό εργαλείο για την αναγκαία θεολογική ορολογία. Είναι πρώτιστα θεολόγοι και ποιμένες της Εκκλησίας και δεν ασχολούνται με φιλοσοφικά προβλήματα. Χρησιμοποιούν την ορολογία για περιγραφή των γεγονότων της θείας αποκαλύψεως στον κόσμο και την ιστορία. Στην ερμηνεία τους παραπέμπουν στα γεγονότα της σωτηρίας.

Life in the Early Church (μετ. εργ.), μν. έργ., σ. 134, Peter Seong Eun Kwon, *Lessons from Acts Concerning the Spirituality of Leaders in the Church* (μετ. εργ.), μν. έργ., σ. 49.

Βέβαια, η σωτηρία είναι κοινή άκτιστη ενέργεια των τριών προσώπων, μολονότι είναι διαφορετικό το έργο που ενεργεί κάθε πρόσωπο της Αγίας Τριάδας στα πλαίσια του μυστηρίου της θείας Οικονομίας.

Καρδιά της κοινής τους θεολογικής αφετηρίας αποτελεί η ενότητα του μυστηρίου της θείας οικονομίας. Η ενότητα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης οράται υπό το φώς των χαρισματικών φορέων τόσο της προφητικής όσο και της αποστολικής και αγιοπατερικής παράδοσης. Προφήτες-Απόστολοι-Άγιοι λειτουργούν ως χαρισματικά μέλη με κοινή προσωπική εμπειρία, λόγω ακριβώς της ενιαίας άσαρκης και ένσαρκης οικονομικής φανέρωσης του Λόγου και της τελειωτικής επενέργειας του Αγίου Πνεύματος, τόσο στους προφήτες όσο και στη ζωή της Εκκλησίας. Η Παλαιά Διαθήκη είναι οργανικά ενταγμένη στη ζωή της Εκκλησίας, καθότι είναι ο ίδιος ο Λόγος που ως άσαρκος ζωοποιεί την κτίση συνεχώς, καθορίζει την πορεία του περιούσιου λαού και συγκροτεί την εκκλησιαστική κοινότητα στην προπαρασκευαστική και ιστορική της πορεία και ως ένσαρκος κορυφώνει το έργο της θείας οικονομίας, η οποία με την τελειωτική επενέργεια του Αγίου Πνεύματος οδηγεί στη βασιλεία του Θεού.

Κοινή αρχή του Μ. Αθανασίου και των Καππαδοκών Πατέρων στην ερμηνεία της ενότητας της Αγίας Γραφής είναι η ιστορική αποκάλυψη του τριαδικού Θεού, η οποία βεβαιώνει τη θεοπνευστία των ι. κειμένων της Αγίας Γραφής. Το βάρος, για τους Πατέρες, πέφτει στη θεόπνευστη ιστορία. Η Αγία Γραφή χαρακτηρίζεται εξίσου από τον Μ. Αθανάσιο και τους Καππαδόκες ως θεόπνευστη ιστορία, γιατί όλη η Αγία Γραφή, Παλαιά και Καινή Διαθήκη, αποτελεί καταγραφή της αποκαλύψεως του τριαδικού Θεού, η οποία δια του Λόγου τελείται στην κτίση και στην ιστορία (θεοφάνειες). Η ίδια η βαπτισματική ομολογία ερμηνεύεται υπό το πρίσμα της ενότητας Παλαιάς και Καινής Διαθήκης. Η άρνηση της θεότητας του Υιού και του Αγίου Πνεύματος εκ μέρους του αρειανισμού προσκρούει σε αυτήν την ενότητα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης και διασπά σύνολη την ενότητα του μυστηρίου της θείας οικονομίας. Η ενότητα αυτή αποτελεί βασικό επιχείρημα για την υπεράσπιση της τριαδικότητας του Θεού από τους έγκριτους αυτούς πατέρες.

Ο Μ. Αθανάσιος και οι Καππαδόκες εντοπίζουν την ενότητα της Αγίας Γραφής πρωτίστως όχι στο «γράμμα», αλλά στο «πνεῦμα». Αναλύουν με προσοχή το «νόημα» των βιβλικών χωρίων της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης υπό το φως του άσαρκου και ένσαρκου Λόγου, που αποτελεί την καρδιά και το συνδυαστικό κρίκο των δύο Διαθηκών, ότι δηλαδή ο Κύριος της Δόξης της Παλαιάς Διαθήκης, ο Υιός και Λόγος του Θεού, Θεός αληθινός, γίνεται και άνθρωπος. Το έργο του Αγίου Πνεύματος είναι επίσης κεντρικό για την ενότητα αυτή, αφού όλοι οι θεόπτες τόσο της Παλαιάς όσο και της Καινής Διαθήκης αναγνώριζαν τον Λόγο άσαρκο ή ένσαρκο χάρη στο ένα και το αυτό Άγιο Πνεύμα.

Η ιστορία της θείας Οικονομίας είναι ιστορία των εκδηλώσεων της αγάπης του τριαδικού Θεού. Η αποκάλυψη του τριαδικού Θεού αρχίζει με το γεγονός της δημιουργίας του κόσμου. Συνεχίζεται στην ιστορία με τις θεοφάνειες του Λόγου ως άσαρκου, ένσαρκου και πνευματικώς ορωμένου (με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος) στην Εκκλησία «εις τούς αιώνας τῶν αἰώνων». Στο ίδιο πλαίσιο της ενότητας και της πορείας του μυστηρίου της θείας Οικονομίας, στην ερμηνευτική του Μ. Αθανασίου και του αγ. Γρηγορίου του Θεολόγου, η ενανθρώπιση και η Πεντηκοστή νοούνται σε μία άρρηκτη συνέχεια. Με το μυστήριο της ενσάρκωσης του Λόγου του Θεού συντελείται η επάνοδος όλου του ανθρώπινου γένους (οι τεθνεώτες πριν την ενανθρώπιση δεν αφάνιζαν, γιατί ανέμεναν τον Ενανθρωπήσαντα) στην κατάσταση της χάριτος (παράδεισος), η οποία τελειούται με την Πεντηκοστή, καθώς εξασφαλίζεται η δυνατότητα προς τη σωτηρία όλης της πεσούσης ανθρωπότητας. Ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος αναδεικνύει ιδιαίτερα τη θεωτική εμπειρία που είχαν οι Προφῆτες, οι Απόστολοι και οι Άγιοι μετά την Πεντηκοστή. Η πορεία του ανθρώπου προς τη θέωση, προϋποθέτει την πνευματική κάθαρση και γι' αυτό ο αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος επικαλείται το ζεύγος «πρᾶξις – θεωρία». Σύμφωνα με τον άγιο πατέρα προηγείται η πράξη ως βασική προϋπόθεση για τη βαθιά γνώση του Θεού και ακολουθεί η «ἐπίγνωσις», η οποία ονομάζεται «θεωρία τοῦ φωτός», κοινή αγιοπνευματική εμπειρία Προφητών, Αποστόλων και Αγίων της Εκκλησίας.

Ο «σκοπὸς» και ο «χαρακτήρ» των βιβλικών κειμένων, όπου καταγράφεται σε μία συνέχεια από τους Προφῆτες και τους Αποστόλους η πορεία τόσο του περιούσιου λαού όσο και της εκκλησιαστικής κοινότητας

συγκλίνουν στην διπλή εξαγγελία για τη δράση και την παρουσία του Λόγου στην κτίση, για χάρη των ανθρώπων. Ειδικότερα, ο «σκοπός» της Αγίας Γραφής συνίσταται στο ότι ο Λόγος του Θεού, ο Υιός, Θεός αληθινός, ο οποίος ενεργούσε ως ο άσαρκος Λόγος στην Παλαιά Διαθήκη, ενανθρώπησε και έγινε Υιός του ανθρώπου, όχι για κάποια άλλη αιτία, αλλά «δι' ἡμᾶς».

SUMMARY

The use of the Holy Scripture as a whole, Old and New Testaments, by St. Athanasius the Great and the Cappadocian Fathers, is included in the context of dealing with the contemporary heresies, such as: 1) the Arians in the first phase, during which they were confronted by St. Athanasius, and 2) the Eunomians and the Pneumatomachi in the second phase, during which they were confronted by the Cappadocian Fathers.

For St. Athanasius the Great and St. Gregory the Theologian, the theology is the ministry (διακονία) in the body of the Church. Their theology is not simply a reasoning process, they do not examine the mystery of God in the light of human reason, but within the framework of revelation and theophanies, which are the connecting link between the uncreated God and the created world. These two great conciliar Fathers are on the same theological line. They struggle in their time against the anti – trinitarian heresies, trying to establish the faith of the Council of Nicaea. They interpret the baptismal confession and especially the incarnation of the Logos of God and Pentecost in the context of the mystery of the Divine Economy.

St. Athanasius the Great and St. Gregory the Theologian use the philosophical language as a functional tool for the necessary theological terminology. They are primarily theologians and pastors of the Church and do not deal specifically with philosophical problems. They use the terminology to describe the events of divine revelation in the world and history. In their interpretation, they refer to the events of salvation. Of course, salvation is a common uncreated energy of the three persons, although the work performed by each person of the Holy Trinity is different in the context of the mystery of the divine economy.

Heart of their common theological starting point is the unity of the mystery of the divine economy. The unity of the Old and New Testaments is seen in the light of the charismatic carriers of the prophetic, the apostolic and paternal tradition. Prophets – Apostles – Saints function as charismatic members with shared personal experience, precisely because of the one unincarnate and incarnate economic manifestation of the

Word and the perfecting effect of the Holy Spirit, both in the Prophets and in the life of the Church. The Old Testament is organically integrated into the life of the Church, since it is the Word itself which, as unincarnated, animates creation continuously, determines the course of the chosen people and constitutes the church community in its preparatory and historical course, and as incarnate culminates the divine work economy, which with the perfecting effect of the Holy Spirit leads to the kingdom of God.

The common principle of St. Athanasius and the Cappadocians in the interpretation of the unity of the Holy Bible is the historical revelation of the triune God, which affirms the divine inspiration (θεοπνευστία) of the sacred texts of the Holy Bible. The burden, for the Fathers, falls on divinely inspired history (θεόπνευστη ιστορία). The Holy Bible is characterized equally by St. Athanasius and the Cappadocian Fathers as divinely inspired history (θεόπνευστη ιστορία), because the entire Holy Bible, Old and New Testament, is a record of the revelation of the triune God, which takes place in creation and history (θεοφάνειες). The baptismal confession itself is interpreted in light of the unity of the Old and New Testaments. The denial of the divinity of the Son and the Holy Spirit of Arianism impinges on this unity of the Old and New Testaments and breaks the whole unity of the mystery of the Divine Economy. This unity is a key argument for the defense of the trinity of God by these reputable fathers.

St. Athanasius the Great and the Cappadocians locate the unity of the Bible primarily not in the «γράμμα», but in the «πνεῦμα». They carefully analyze the «νόημα» (meaning) of the biblical passages of the Old and New Testaments under the light of the unincarnated and incarnated Logos, which constitutes the heart and the connecting link of the two Testaments, that is to say the Lord of Glory of the Old Testament, the Son and Logos of God, who is true God, becomes man. The role of the Holy Spirit is also central to this unity, since all the seers of both the Old and New Testaments recognized the Logos unincarnated or incarnated thanks to the one and only Holy Spirit.

The history of the Divine Economy is a history of the manifestations of the love of the Triune God. The revelation of the triune God begins with the creation of the world. Continues in history with the theophanies of the Word as unincarnated, incarnated and spiritually present (by the grace of the Holy Spirit) in the Church, now and forever and to the ages of ages. In the same context of the unity of the mystery of the divine economy, in the hermeneutics of St. Gregory the Theologian, the incarnation and

Pentecost are understood in an inseparable continuity. With the mystery of the incarnation of the Word of God, the return of the whole human race to the state of grace takes place (the deceased before the incarnation await the Incarnated), which ends with Pentecost, as the possibility for the salvation of all fallen humanity is secured. St. Gregory the Theologian especially highlights the common divine experience of the Prophets, the Apostles and the Saints of the Church. Man's path towards deification presupposes spiritual purification, which is why St. Gregory the Theologian invokes the pair «πρᾶξις – θεωρία». According to the Holy Father of the Church, the deeds precede as a basic prerequisite for the precise knowledge of God - «ἐπίγνωσις», which is called «θεωρία τοῦ φωτός», common spiritual experience of the Prophets, the Apostles and the Saints of the Church.

The «σκοπὸς» and the «χαρακτήρ» of the biblical texts, where it is recorded in a continuity by the Prophets and the Apostles the course of both the chosen people and the Church, converge in the double proclamation of the action and presence of the Word in creation and history, for the sake of people. In particular, the «σκοπὸς» of the Bible consists in that the Word of God, the Son, who is true God, and acted as the unincarnated Word in the Old Testament, became flesh – Son of Man, not for any other reason, but for us and for our salvation.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΠΑΤΕΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγ. Α, Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα καὶ εἰς τὴν βραδυτῆτα*, PG 35, 396 – 401.

- *Λόγ. Β', Ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς ἕνεκεν, καὶ αὐθις ἐπανόδου ἐκεῖθεν, μετὰ τὴν τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν, ἐν ᾧ τί τὸ τῆς ἱερωσύνης ἐπάγγελμα*, PG 35, 408 – 513.
- *Λόγ. Γ', Πρὸς τοὺς καλέσαντας, καὶ μὴ ἀπαντήσαντας*, PG 36, 517 – 525.
- *Λόγ. Ε', Κατὰ Ἰουλιανοῦ Βασιλέως στηλιτευτικὸς δεύτερος*, PG 35, 664 – 720.
- *Λόγ. Ζ', Εἰρηρικὸς Α', ἐπὶ τῇ ἐνώσει τῶν μοναζόντων, μετὰ τὴν σιωπὴν, ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ*, PG 35, 721 – 752.
- *Λόγ. Ζ', Εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος, περιόντων ἔτι τῶν γονέων*, PG 35, 756 – 788.
- *Λόγ. Η', Εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν ἐπιτάφιος*, PG 35, 789 – 817.
- *Λόγ. Ι', Εἰς ἑαυτὸν, καὶ εἰς τὸν πατέρα καὶ Βασίλειον τὸν μέγαν, μετὰ τὴν ἐπάνοδον ἐκ φυγῆς*, PG 35, 828 – 832.
- *Λόγ. ΙΑ', Εἰς Γρηγόριον Νύσσης, τὸν τοῦ μεγάλου Βασιλείου ἀδελφὸν, ἐπιστάντα μετὰ τὴν χειροτονίαν*, Ε' PG 35, 832 – 841.
- *Λόγ. ΙΔ', Περὶ φιλοπτωχίας*, ΛΖ' PG 35, 857 – 909.
- *Λόγ. ΙΕ', Εἰς τοὺς Μακκαβαίους*, PG 36, 912 – 933.
- *Λόγου ΙΗ', Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, παρόντος Βασιλείου*, PG 35, 985 – 1044.
- *Λόγου ΙΘ', Εἰς τοὺς λόγους, καὶ εἰς τὸν ἐξισωτὴν Ἰουλιανόν*, PG 35, 1044 – 1064.
- *Λόγ. Κ', Περὶ δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων*, PG 35, 1065 – 1080.
- *Λόγ. ΚΓ', Εἰρηρικὸς γ' εἰς τὴν σύμβασιν, ἣν μετὰ τὴν σύστασιν ἐποιησάμεθα οἱ ὁμόδοχοι*, PG 35, 1152 – 1168.
- *Λόγ. ΚΕ', Εἰς Ἡρῶνα τὸν φιλόσοφον*, PG 35, 1197 – 1225.

- Λόγ. ΚΖ', Θεολογικός πρώτος, Κατὰ Εὐνομιανῶν προδιάλεξις, PG 36, 12 – 25.
- Λόγ. ΚΗ', Θεολογικός δεύτερος, Περὶ Θεολογίας, PG 36, 25 – 72.
- Λόγ. ΚΘ', Θεολογικός τρίτος, Περὶ Υἱοῦ, Θ' PG 36, 73 – 104.
- Λόγ. Λ', Θεολογικός τέταρτος, Περὶ Υἱοῦ, PG 36, 104 – 133.
- Λόγ. ΛΑ', Θεολογικός πέμπτος, Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, PG 36, 133 – 172.
- Λόγ. ΛΒ', Περὶ τῆς ἐν διαλέξεσιν εὐταξίας, καὶ ὅτι οὐ παντος ἀνθρώπου, οὔτε παντὸς καιροῦ τὸ περὶ Θεοῦ διαλέησθαι, PG 36, 173 – 212.
- Λόγ. ΛΓ', Πρὸς Ἀρειανούς, καὶ εἰς ἐαυτόν, Β' PG 36, 213 – 237.
- Λόγ. ΛΔ', Εἰς τοὺς Αἰγύπτου ἐπιδημήσαντας, PG 36, 241 – 256.
- Λόγ. ΛΕ', Εἰς τοὺς μάρτυρας, καὶ κατὰ Ἀρειανῶν, PG 36, 257 – 261.
- Λόγ. ΛΖ', Εἰς τὸ ῥητόν τοῦ Εὐαγγελίου· «Ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς λόγους τούτους,» καὶ τὰ ἐξῆς, PG 36, 281 – 308.
- Λόγ. ΛΗ', Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἶπουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος, PG 36, 312 – 333.
- Λόγ. ΛΘ', Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα, PG 36, 336 – 360.
- Λόγ. Μ', Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα, PG 36, 360 – 425.
- Λόγ. ΜΑ', Εἰς τὴν Πεντηκοστήν, PG 36, 428 – 452.
- Λόγ. ΜΒ', Συντακτῆριος, εἰς τὴν τῶν ρν' ἐπισκόπων παρουσίαν, PG 36, 457 – 492.
- Λόγ. ΜΓ', Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, ἐπιτάφιος, PG 36, 493 – 605.
- Λόγ. ΜΔ', Εἰς τὴν καινὴν Κυριακὴν, PG 36, 608 – 621.
- Λόγ. ΜΕ', Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, PG 36, 624 – 664.
- Κατὰ Απολλινάριον πρὸς Κληδόνιον, Επιστολὴ Α', PG 37, 176 – 193.
- Κατὰ Απολλινάριον πρὸς Κληδόνιον, Επιστολὴ Β', PG 37, 193 – 201.
- Ἔπη Θεολογικά Α', Δογματικά Γ', Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, PG 37, 408 – 415.

Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν, PG 44, 608 – 616.

- Ἐξηγήσεις τοῦ Ἄσματος τῶν ἀσμάτων, PG 44, 756 – 1120.
- Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν ἐξηγήσεις ἀκριβῆς, PG 44, 616 – 753.
- Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον, PG 44, 297 – 430.
- Λόγος Κατηχητικός, ΛΘ', PG 45, 11 – 105.
- Λόγος περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Κατὰ Μακεδονιανῶν τῶν Πνευματομάχων, PG 45, 1301 – 1333.
- Περὶ θεότητος Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, PG 46, 553 – 576.
- Περὶ πίστεως πρὸς Σιμπλίκιον, PG 45, 136 – 145.

- *Περί ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 11 – 160.
- *Περί τοῦ μη οἶεσθαι λέγειν τρεῖς θεούς, Προς Ἀβλάβιον*, PG 45, 116 – 136.
- *Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικός λόγος Α΄* PG 45, 248 – 464.
- *Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικός λόγος Β΄* PG 45, 464 – 572.
- *Πρὸς τοὺς Ἑλληνας ἐκ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν*, PG 45, 176 – 185.

Ἁγίου Ἐπιφανίου Σαλαμῖνος, *Πανάριον*, PG 41, 156 – 1200 καὶ PG 42, 9 – 832.

Ἁγίου Εἰρηναίου Λυῶνος, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, PG 7, 437 – 1223.

- *Ἁγίου Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Πρὸς Ἐφεσίους*, PG 5, 644 – 661.
- *Πρὸς Μαγνησεῖς*, PG 5, 661 – 673.

Ἁγίου Ἰουστίνου, *Ἀπολογία Α΄*, PG 6, 328 – 440.

- *Ἀπολογία Β΄*, PG 6, 441 – 469.
- *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος*, PG 7, 472 – 800.

Ἁγίου Ἰππολύτου Ῥώμης, *Ἀποσπάσματα εἰς τὴν Γένεσιν*, PG 10, 584 – 606.

- *Ἀπόδειξις ἐκ τῶν ἁγίων Γραφῶν περὶ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἀντιχρίστου*, PG 10, 725 – 787.

Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐρμηνεῖα εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, Κεφαλ. Α΄, Ὅρασις, ἣν εἶδεν Ἡσαΐας*, PG 56, 13 – 27.

- *Ἐρμηνεῖα εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, Κεφαλ. Ζ΄, Καὶ ἐγένετο τοῦ ἐνιαυτοῦ, οὗ ἀπέθανεν Ὀζίας ὁ βασιλεύς*, PG 56, 67 – 77.
- *Περί τῆς Ἁγίας καὶ Ὁμοουσίου Τριάδος, β΄* PG 48, 1087 – 1096.
- *Ἐπόμνημα εἰς τὴν Πρὸς Τιμόθεον Ἐπιστολὴν Πρώτην, β΄* PG 62, 509 – 516.
- *Περί ἀκαταλήπτου, ἀπαντος τοῦ επισκόπου, πρὸς Ἀνόμοιους λόγος πρῶτος*, PG 48, 701 – 710.

Ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατηχήσεις*, 1 – 23 PG 33, 69 – 1128.

Ἀθηναγόρου, *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν*, PG 6, 889 – 1024.

Διαταγαὶ τῶν ἀποστόλων, PG 1, 555 – 1156.

- Θεοδωρήτου Κύρου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 1, Γ'* PG 82, 884 – 989.
- *Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*, PG 81, 215 – 494.
- Θεοφίλου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Α'*, PG 6, 1024 – 1045.
- *Πρὸς Ἀυτόλυκον Β'*, 22 PG 6, 1048 – 1120.
- Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας*, PG 8, 49 – 236.
- *Παιδαγωγός*, PG 8, 247 – 684.
- Μεγάλου Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'*, PG 26, 12 – 145 (SCH 598, 98 – 302).
- *Κατὰ Ἀρειανῶν Β'*, PG 26, 145 – 321 (SCH 599, 14 – 486).
  - *Κατὰ Ἀρειανῶν Γ'*, PG 26, 321 – 468.
  - *Λόγος Κατὰ Ἑλλήνων*, PG 25, 4 – 96.
  - *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ*, PG 25, 96 – 197.
  - *Ὁ Πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς Τόμος*, PG 26, 796 – 809.
  - *Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος ἐωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως τὰ ὀρισθέντα*, PG 25, 416 – 476.
  - *Περὶ Διονυσίου τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, ὅτι καὶ αὐτὸς κατὰ τῆς ἀρειανῆς αἵρέσεως ἐφρόνει ὡς ἡ ἐν Νικαία σύνοδος, καὶ μάτην αὐτὸν συκοφαντοῦσιν οἱ Ἀρειομανῖται ὡς ὀμόδοξον ἑαυτῶν*, PG 25, 480 – 521.
  - *Πρὸς Ἐπίκτητον ἐπίσκοπον Κορίνθου, κατὰ τῶν αἰρετικῶν, Ἐπιστολή*, PG 26, 1049 – 1069.
  - *Πρὸς Μάξιμον φιλόσοφον*, PG 26, 1085 – 1089.
  - *Πρὸς Μαρκελλῖνον εἰς τὴν Ἑρμηνείαν τῶν Ψαλμῶν*, PG 27, 12 – 45.
  - *Πρὸς τοὺς Ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης, Ἐπιστολή Εἰσὶν Ἐγκύκλιος Κατὰ Ἀρειανῶν*, PG 25, 537 – 593.
  - *Πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ τιμιωτάτους ἐπισκόπους*, PG 26, 1029 – 1048.
  - *Ἐπιστολή Περὶ τῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀριμίνῳ τῆς Ἰταλίας, καὶ ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνόδων*, PG 26, 681 – 793.
  - *Ἐπιστολή πρὸς Ἀδέλφιον ἐπίσκοπον καὶ ὁμολογητὴν, κατὰ Ἀρειανῶν*, PG 26, 1072 – 1084.

- Ἐπιστολή 1 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, PG 26, 529 – 608.
- Ἐπιστολή 2 η Πρὸς Σεραπίωνα, Κατὰ τῶν λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν, PG 26, 608 – 624.
- Ἐπιστολή 3 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, PG 26, 624 – 637.
- Ἐπιστολή 4 η Πρὸς Σεραπίωνα, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, PG 26, 637 – 676.
- Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμούς, PG 27, 56 – 545 καὶ 548 – 589.

Μεγάλου Βασιλείου, Κατὰ Εὐνομίου Α' – Γ', PG 29, 497 – 669.

- Κατὰ Εὐνομίου Δ' – Ε', PG 29, 672 – 768.
- Ὅμιλοι εἰς τὴν Ἑξαήμερον, PG 29, 3 – 208.
- Ὅμιλοι εἰς Ψαλμούς, PG 29, 209 – 494.
- Ὅμιλοι ΚΔ', Κατὰ Σαβελλιανῶν καὶ Ἀρείου, καὶ τῶν Ἄνομοίων, PG 31, 600 – 617.
- Ἐπιστολή Η', PG 32, 245 – 268.
- Ἐπιστολή ΛΗ', Γρηγορίῳ ἀδελφῶ περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως, PG 32, 325 – 340.
- Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, PG 32, 87 – 218.
- Περὶ Πίστεως, PG 31, 676 – 692.

Σωκράτους, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 1, PG 67, 33 – 180.

Τατιανοῦ, Λόγος πρὸς Ἕλληνας, PG 6, 804 – 888.

Ὡριγένους, Ἐξηγητικά εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον Α', PG 14, 21 – 104.

- Ὅμιλοι εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ, PG 13, 768 – 825.
- Κατὰ Κέλσου, PG 11, 641 – 1632.

2. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΤΙΤΛΟΙ

Αγουρίδη, Σ., *Ερμηνευτική των Ιερών Κειμένων*, Άρτος Ζωής: Αθήνα 2002³.

- *Ἡ Χριστολογία τῶν Ἀπολογητῶν*, στην *ΚΛΡ*, Τομ. 1, Θεσσαλονίκη 1969.
- *Τὸ μυστήριον τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ - Ἡ Ὁρθόδοξη ἀντίληψη περὶ τῆς Γραφῆς*, στην *ΚΛΡ*, Τομ. 21, Θεσσαλονίκη 1989.
- Filioque. Ἡ σημασία τῶν θεολογικῶν διαφορῶν διὰ τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἐν *Θεολογικαὶ Μελέται. Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Σύναξις Ὁρθοδόξων Θεολόγων (Καινούργιο Λαμίας, 11 – 18 Αὐγούστου 1970)*, Ἐκδόσεις «Ὁ Άρτος τῆς Ζωῆς», Αθήναι 1971.
- Μποροῦν τὰ πρόσωπα τῆς Τριάδας νὰ δώσουν τὴ βάση γιὰ Περσωναλιστικὲς ἀπόψεις περὶ τοῦ Ἄνθρωπου; *ΣΝΕ* 33 (1990).
- *Τινὰ περὶ τοῦ Filioque* (ἀνατ. ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησιολογία»), Αθήναι 1969.

Ἀλεβιζοπούλου, Γ. Α., *Οἱ Χιλιαστές μᾶς γράφουν*, Ἀποστολικῆς Διακονίας: Αθήνα 1997³.

Ἀνδριόπουλου, Χρ. Π., *Τὸ πρόβλημα τοῦ „ἱστορικοῦ Ἰησοῦ” ἐν τῇ σύγχρονῳ ἐρμηνευτικῇ τῆς Κ. Δ. ὑπὸ τὸ φῶς τῆς θεολογίας Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας*, Αθήναι 1975.

Ἀνδρούστου, Χ., *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀστήρ: Αθήναι 1992⁴.

Ἄνωνύμου (Μοναχοῦ), *Ὁ ὀρθὸς λόγος τῆς ἀταπείνωτης σάρκας*, *ΣΝΕ* 17 (1986).

Ἀραμπατζή, Αθ. Χ., *Κείμενα Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματείας Α΄*, Μπαρμπουνάκη: Θεσσαλονίκη 2010.

Αρτέμη, Α. Ε., *Τό μυστήριο τῆς ἐνανθρωπήσεως στούς δύο διαλόγους “Περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Μονογενοῦς” καί “Ὅτι εἷς ὁ Χριστός”, τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας*, Ἀθήνα 1999.

Βασιλόπουλου, Κ. Χ., *Οἱ Κατηχήσεις του Κυρίλλου Ἱεροσολύμων*, Ἀδελφών Κυριακίδη: Θεσσαλονίκη 1992.

Βατσικούρα, Ν. Γ. Κ., *Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου κατά τόν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης* (διδ. διατρ.), Πέκταση: ἀνευ τόπου εκδόσεως καί ἀνευ χρονολογίας.

Βλαντής, Γ., *Ἡ λειτουργία του αποφαιτισμοῦ στο ἔργο του Πλάτωνα καί του Γρηγορίου Θεολόγου* (μετ. ἐργ.), ἀνευ τόπου εκδόσεως 2003-4.

Βούλγαρη, Σπ. Χ., *Ὑπόμνημα εἰς τήν Ἑβραίουσ ἐπιστολήν*, Ἀθήναι 1993.

- *Ἡ ἐνότης τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*, Πατριαρχικόν Ὑδρῦμα Πατερικῶν Μελετῶν: Θεσσαλονίκη 1974.

Γαλίτη, Γ., *Μιά θεολογική ἀποτίμηση τοῦ κειμένου τοῦ Μονάχου*, ΣΝΞ 11 (1984).

Γιαγκάζογλου, Σ., *Προλεγόμενα στή Θεολογία τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν*, Τέρτιος: ἀνευ τόπου εκδόσεως καί ἀνευ χρονολογίας.

Γιαννάρα, Χ., *Τό πρόσωπο καί ὁ ἔρωσ*, Δόμος: Ἀθήνα 1987⁴.

Γιέφτιτς, Ἀ., *Φῶς Ἰλαρόν*, ΑΚΡΙΤΑΣ: ἀνευ τόπου εκδόσεως 1991¹.

- *Ἐκκλησία, Ὁρθοδοξία καί Εὐχαριστία παρὰ τῷ Ἁγίῳ Εἰρηαίῳ στην ΚΑΡ*, Τομ. 3, Τεῦχος Β΄, Θεσσαλονίκη 1971.
- *Φιλοσοφία καί Ἀποκάλυψη*, μετφρ. Πρεβ. Σταμάτη Σκληρη, ΣΝΞ 3 (1982).
- *Πῶσ οἱ Πατέρες εἶδαν τήν ἁγία Γραφή*, ΣΝΞ 33 (1990).
- *Патрoлoгичкa, Црквени Oци и Писци првa три века истoриje црквe, Књига првa*, Београд 2015.
- *Патрoлoгичкa, Источни Oци и Писци 4 и 5 века oд Никeje дo Χαλκιδoна (325 – 451. г.)*, Књига другa, Београд 2016.

Δεληκωσταντή, Κ., *Τὸ ἦθος τῆς Ἐλευθερίας*, Δόμος: Ἀθήνα 1990¹.

Δεσπότη, Σ., *Ἡ πρώτη Χριστολογία*, στην *ΕΕΘΣΠΘ/ΤΘ*, Τομ. 12, Θεσσαλονίκη 2002.

Δημητρόπουλου, Χ. Π., *Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου* (διδ. διατρ.), Ἀθήναι 1954.

Δράγα, Δ. Γ., *Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία σὲ γενικὲς γραμμὲς*, στην *ΚΛΡ*, Τομ. 14, Τεύχος Β΄, Θεσσαλονίκη 1982.

Ευτυχιάδου, Α. Σ., *Ἡ Παναγία Θεοτόκος τύπος χριστιανικῆς ἀγιότητος* (διδ. διατρ.), Ἀθήναι 1990.

Ζαχαροπούλου, Δ., *Θεόδωρος Ὁ Μοψουεστίας ὡς ἐρμηνευτὴς τῶν Γραφῶν*, Ἄρτος Ζωῆς: Ἀθήνα 1999.

Ζηζιούλα, Ἰ., *Χριστολογία καὶ ὕπαρξη*, *ΣΝΞ* 2 (1982).

Ζήση, Ν. Θ., *Ἄνθρωπος καὶ Κόσμος ἐν τῇ Οἰκονομίᾳ τοῦ Θεοῦ*, Πατριαρχικόν Ὑδρῦμα Πατερικῶν Μελετῶν: Θεσσαλονίκη 1971.

- Αἱ μοναχικαὶ τάξεις καὶ αἱ βαθμίδες τῆς τελειώσεως κατὰ τὸν Εὐστάθιον Θεσσαλονίκης, στην *ΚΛΡ*, Τομ. 7, Τεύχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1975.
- *Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης*, Βρυέννιος: Θεσσαλονίκη 1997.
- *Οἱ εἰκόνες στην Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, Βρυέννιος: Θεσσαλονίκη 1995.
- *Ἡ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δρᾶσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* (ἀνατ. ἐκ τοῦ τόμου «*Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα*» τοῦ Σεμιναρίου Θεολόγων Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1971.

ΖΙΑΚΑ, Γ., *Θεὸς καὶ Ἱστορία κατὰ τὸν Ὀριγένη*, (ἀνατ. ἐκ τοῦ τόμου «*Θεὸς καὶ Ἱστορία*» τοῦ Σεμιναρίου Θεολόγων Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1966.

Θεοδώρου, Α., *Ἱστορία τῶν Δογμάτων Α'*, Μέρος δεύτερον, Ἀθήναι 1978.

- *Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέχρις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ*, Ἀθήναι 1956.

Θεοδωροῦδη, Γ., *Ἡ ἀγάπη κατὰ τὸν Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν*, στην *ΚΛΡ*, Τομ. 18, Τεύχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1986.

- *Θεία και ἀνθρωπίνη σοφία κατὰ τὴν πατερικὴν παράδοσιν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Κυρομάνος: Θεσσαλονίκη 1998.
- *Ἡ Ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ ἰγ' αἰῶνος*, Κυρομάνος: Θεσσαλονίκη 1990.

Ἰωαννίδη, Χ. Ν., *Τέσσερις ὁμοιδεάτες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ ἡ διδασκαλία τους περὶ θείας οὐσίας καὶ ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν καὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, στὴν *ΕΕΘΣΠΑ*, Τομ. ΛΕ', Ἀθήναις 2000.

- *Ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου*, Ἀθήνα 1984.

Καλλινίκου, Β. Κ., *Ὁ Μέγας Βασίλειος ὡς Ἐκκλησιαστικὸς Πολιτικὸς*, Ἀθήναις 1985.

- *Τὸ ἐν Ἀντιοχείᾳ σχίσμα καὶ αἱ ἐνωτικαὶ προσπάθειαι τοῦ Μ. Βασιλείου*, στὴν *ΚΛΡ*, Τομ. 13, Τεύχος Α', Θεσσαλονίκη 1981.

Καλογήρου, Ο. Ι., *Τὸ Τριαδικὸν δόγμα κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα*, στὴν *ΕΕΘΣΠΘ*, Τομ. 13, Θεσσαλονίκη 1968.

- *Χριστολογικὴ θεμελίωσις τῆς ὀρθοδόξου περὶ τῆς Θεοτόκου Μαρίας διδασκαλίας*, στὴν *ΚΛΡ*, Τομ. 17, Τεύχος Α', Θεσσαλονίκη 1985.

Καραβιδοπούλου, Δ. Ἰ., *Ἑρμηνεία τῆς πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, στὴν *ΕΕΘΣΠΘ*, Τομ. 18, Θεσσαλονίκη 1973.

- *Προσωπεῖο καὶ πρόσωπο κατὰ τοὺς τρεῖς Ἱεράρχες (Λόγος στὴν ἑορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, 30 Ἰανουαρίου 1979)*, Θεσσαλονίκη 1979.
- *Ἡ μετάφρασις τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, *ΣΝΕ* 22 (1987).
- *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ὡς Ἁγία Γραφή τῆς Ἐκκλησίας*, *ΣΝΕ* 84 (2002).
- *Βιβλικές Μελέτες Γ'*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 2004.
- *Θεὸς καὶ Ἱστορία κατὰ τὸν Εἰρηναῖον* (ἀνατ. ἐκ τοῦ τόμου «*Θεὸς καὶ Ἱστορία*» τοῦ Σεμιναρίου Θεολόγων Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1966.

Καραζαφείρη, Μ. Ν., *Ἡ περί προσώπου διδασκαλία Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1985.

Καρακόλη, Κ. Χ., *Αμαρτία – Βάπτισμα – Χάρις (Ρωμ. 6, 1–4)*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2002.

- *Η Θεολογική σημασία των θαυμάτων στο κατά Ιωάννην ευαγγέλιο* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1996.

ΚΑΡΑΚΟΛΗ, Κ., *Θεός και Ίστορία κατά τούς Αλεξανδρινούς Πατέρας* (ἀνατ. ἐκ τοῦ τόμου «Θεός και Ίστορία» τοῦ Σεμιναρίου Θεολόγων Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1966.

Καρδαμάκη, Μ., *Ἡ φανέρωσις τοῦ Παρακλήτου εἰς τὸ ἔργον τῆς Θείας Οἰκονομίας – Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα καὶ ἡ θέωσις τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, ἐν Θεολογικαῖς Μελέταις. Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Σύναξις Ὁρθόδοξων Θεολόγων (Καινούργιο Λαμίας, 11 – 18 Αὐγούστου 1970), Ἐκδόσεις «Ὁ Ἄρτος τῆς Ζωῆς», Ἀθῆναι 1971, σ. 57.*

Καρμίρη, Ἰ., *Ἡ περί Ἐκκλησίας ὀρθόδοξος δογματικὴ διδασκαλία*, Ἀθῆναι 1964.

Κεσελοπούλου, Γ. Α., *Θεολογία τοῦ προσώπου καὶ προσωποκεντρικὴ ποιμαντικὴ*, στην *ΕΕΘΣΠΘ/ΤΘ*, Τομ. 12, Θεσσαλονίκη 2002.

Κοσκινᾶ, Σ. (Ἐπισκόπου), *Ἡ περὶ ἐσχάτων διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, στην *ΚΛΡ*, Τομ. 10, Τεῦχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1978.

Κουνάβη, Π. Γ., *Παναγία και Ἐκκλησία κατά τους ιερούς Πατέρες*, Ἀθήνα 1986.

Κουτλεμάνη, Π., *Ἡ κατακλείδα τοῦ κατά Ματθαῖον Εὐαγγελίου στὰ ἔργα τῶν πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων*, στην *ΕΕΘΣΠΘ/ΤΠ*, Τομ. 9, Θεσσαλονίκη 2004.

Κρικῶνη, Δ., *Φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ θεώρησις τῆς ἱστορίας*, στην *ΕΕΘΣΠΘ*, Τομ. 15, Θεσσαλονίκη 1970.

- Κρικῶνη, Θ. Χ., *Παράδοσις τῆς ἐκκλησίας κατά τὸν Μέγαν Βασίλειον*, στην *ΚΛΡ*, Τομ. 13, Τεῦχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1981.

Κωνσταντινίδου, Σ. Χ., *Μητρ. Μύρων, Οἱ ὄροι «οὐσία» και «ὑπόστασις» παρ' Ἀθανασίῳ τῷ Μεγάλῳ*, στη *Θεολογία*, Τομ. 53, 1982.

Λαμπριανίδη, Ι. Γ., *Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐρμηνευτὴς τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, Ἀθῆναι 2001.

Λιάλιου, Ἀθ. Δ., *Γρηγοριάνα Α'*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1997.

- *Γρηγοριάνα Β' καὶ ΣΥΜΜΙΚΤΑ*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1998.
- *Ἑρμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Α'*, Αφοί Κυριακίδη: Θεσσαλονίκη 1992.
- *Ἑρμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Β'*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1999.
- *Ἑρμηνεία τῶν Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Κειμένων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας Γ'*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 286 – 287.
- Ἡ Β' Ἐπιστολὴ Ἁγ. Κυρίλλου πρὸς Νεστόριο, στον ΚΑΙΡΟ, Τομ. 5, Θεσσαλονίκη 1995.
- «ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΗΣ ΑΠΟΚΡΕΩ, Μνεΐα τῆς δευτέρας καὶ ἐνδόξου Παρουσίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, 3 Μαρτίου 2019», (Αριθμ. 4), ἐν <https://www.academia.edu/38466109>.
- «ΚΥΡΙΑΚΗ ΣΤ' ΑΠΟ ΤΟΥ ΠΑΣΧΑ, Ἡ θεραπεία τοῦ ἐκ γενετῆς τυφλοῦ, 2 Ἰουνίου 2019», (Αριθμ. 16N), ἐν <https://www.academia.edu/39328716>.
- «Ἡ Ανάληψις τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, 6 Ἰουνίου 2019», (Αριθμ. 17N), ἐν <https://www.academia.edu/39418295>.
- «ΚΥΡΙΑΚΗ Ζ' ἀπὸ τοῦ Πάσχα: Τῶν ἁγίων 318 Θεοφόρων Πατέρων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, 31 Μαΐου 2020», (Αριθμ. 18N1), ἐν <https://www.academia.edu/43189669>.
- Κυριακὴ Η' ἀπὸ τοῦ Πάσχα: Ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς, 27 Μαΐου 2018 (Αριθμ. 19), ἐν <https://www.academia.edu/37098651>.
- «ΚΥΡΙΑΚΗ ΙΘ' (Γ' ΛΟΥΚΑ), Μνήμη τῶν Ἁγίων Μεγαλομαρτύρων Σεργίου καὶ Βάκχου, 7 Ὀκτωβρίου 2018 (Αριθμ. 46)», ἐν <https://www.academia.edu/37538846>.
- ΣΤ' ΚΥΡΙΑΚΗ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, «Μνήμη τῶν Ἁγίων καὶ Θεοφόρων Πατέρων τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451), Μνήμη τῆς Ὁσίας Μακρίνης, ἀδελφῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, καὶ τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν, 19 Ἰουλίου 2020», (Αριθμ. 27N), ἐν <https://www.academia.edu/43649753>.
- «ΚΥΡΙΑΚΗ ΚΘ' (ΙΑ' ΛΟΥΚΑ), Τῶν Ἁγίων Προπατόρων, Ἀγγαίου Προφήτου (520 π.Χ.), 16 Δεκεμβρίου 2018, (Αριθμ. 57)», ἐν <https://www.academia.edu/37980460>.
- «Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, 6 Αυγούστου 2018», (Αριθμ. 33), ἐν <https://www.academia.edu/37185000>.

- «Ενότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας κατὰ τὸν ἄγ. Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ: Τὸ παράδειγμα τῶν Κεφαλαίων ἑκατὸν πενήκοντα... Θεσσαλονίκη 2011» ἐν <https://www.academia.edu/36835796>.
- «Θεολογία καὶ Ἐπιστήμη κατὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες. Μία σύγχρονη πρόκληση ἐν μέσῳ πανδημίας. Πανηγυρικός Λόγος, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων 30-1-22», ἐν <https://www.academia.edu/71248919/>.

Λουδοβίκου, Ν., *Μεταφυσική ἢ εσχατολογία τοῦ σώματος*, σὴν *ΕΕΘΣΠΘ*, Τομ. 1, Θεσσαλονίκη 1990.

Μαρτζέλου, Δ. Γ., *Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικός προβληματισμός Α΄*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 2009.

- *Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικός προβληματισμός Β΄*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 2009.
- Ἡ σάρκωση τοῦ Λόγου ὡς θεμελιώδη ἱεροαποστολική ἀρχὴ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, σὴν *ΕΕΘΣΠΘ*, Τομ. 10, Θεσσαλονίκης 2000.
- *Οὐσία καὶ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 1993.

Μαντζαρίδη Ἰ. Γ., *Ὁρθόδοξη θεολογία καὶ κοινωνικὴ ζωὴ*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 1996².

- *Ἀποκάλυψις καὶ Ἠθικὴ*, σὴν *ΕΕΘΣΠΘ*, Τομ. 14, Θεσσαλονίκη 1969.
- *Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1963.
- Ὁ Γέροντας Σωφρόνιος θεολόγος τῆς ὑποστατικῆς ἀρχῆς, σὴν *ΚΛΡ*, Τομ. 27, Θεσσαλονίκη 1995.
- Ὁρθόδοξες ἀπόψεις γιὰ τὴν οἰκολογικὴ κρίση, σὴν *ΚΛΡ*, Τομ. 23, Θεσσαλονίκη 1991.
- Τὸ ἠθικὸν νόημα τοῦ περὶ Τριάδος δόγματος, σὴν *ΚΛΡ*, Τομ. 1, Θεσσαλονίκη 1969.

Ματσούκα, Α. Ν., *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α΄*, *Εἰσαγωγή στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 2000.

- *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β΄*, *Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ δυτικὴ χριστιανουσύνη*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 2003.

- *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ΄, Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2001.
- *Γνώσις και άγνωσία του Θεού*, στην *ΚΛΡ*, Τομ. 2, Τεύχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1970.
- *Έκκλησιολογία έξ έπόψεως του τριαδικού δόγματος*, Θεσσαλονίκη 1972.
- *Η έπενέργεια του Αγίου Πνεύματος εις την φυσικήν και ιστορικήν πραγματικότητα, έν Θεολογικάί Μελέται. Περί του Αγίου Πνεύματος. Σύναξις Όρθοδόξων Θεολόγων (Καινούργιο Λαμίας, 11 – 18 Αύγουστου 1970)*, Εκδόσεις «Ο Άρτος τής Ζωής», Άθήναι 1971.
- *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1997⁶.
- *Όρθοδοξία και Αίρεση*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2011.
- *Περί την έννοιαν τής άπουσίας και άγνωσίας του Θεού*, στην *ΚΛΡ*, Τομ. 2, Τεύχος Β΄, Θεσσαλονίκη 1970.
- *Σημεία νοήματα άποτυπώματα Παλαιάς και Καινής Διαθήκης*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2002.
- *Ό Λόγος του Θεού κατά την παράδοσιν*, Θεσσαλονίκη 1964 (άνατ. Γρηγορίου Παλαμά 1964).

Μητσοπούλου, Ε. Ν., *Η όρθή εις Χριστόν πίστις προϋπόθεσις άληθούς σπουδής τής Όρθοδόξου Δογματικοηθικής Θεολογίας*, στην *ΕΕΘΣΠΑ*, Τομ. ΛΣΤ΄, 2001.

- *Θέματα Όρθοδόξου Δογματικής Θεολογίας*, Άθήναι 2001.

Μουτσούλα, Δ. Η., *Η αρειανική έρις και ο Μέγας Αθανάσιος Α΄*, Άθήναι 1998³.

Μπιλάλη, Μ., *Η αίρεσις του Filioque, ιστορική και κριτική θεώρησις του Filioque 1*, Άθήνα 1972.

Μπούκη, Ν. Χ., *Η ουσία της θρησκείας κατά τους Καππαδόκας Πατέρας*, Θεσσαλονίκη 1967.

Μπούλοβιτς, Ε. (Ιερομονάχου), *Τό Μυστήριον τής έν τή Αγία Τριάδι διακρίσεως τής θείας ούσίας και ένεργείας κατά τον Άγιον Μάρκον Έφέσου τον Εύγενικόν* (διδ.διατρ.), Άθήνησι 1980.

Μπούμη, Π. Ϊ., *Κανονικόν Δίκαιον*, Γρηγόρη: Άθήνα 2002³.

Νάζμ, Μ., *Η θεοτόκος κατά τον Ιωάννην τον Δαμασκηνόν* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1984.

Νέλλα, Π., *Αί θεολογικαί πηγαί Νικολάου τοῦ Καβάσιλα. Αναφοραὶ καὶ ἐξαρτήσεις, στην ΚΛΡ, Τομ. 7, Τεύχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1975.*

Εεξάκης, Ν. Γ., *Ορθόδοξος Δογματική Β΄*, Έννοια: Αθήνα 2006¹.

Ειώνη, Ρ. Ν., *Οὐσία καὶ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ κατὰ τόν Ἅγιον Γρηγόριο Νύσσης, ΓΡΗΓΟΡΗ: Αθήνα 1999.*

Οικονόμου, Κ. Χ., *Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ Πατερικὴ ἐρμηνευτικὴ, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2001.*

Όλυμπίου, Π. Ν., *Από τή θυσία τοῦ Ἀβραάμ στήν 'Akedah Yitzhak*, Αθήνα 2000.

Παναγοπούλου, Γ., *Το θέμα «Παράδοση» στη σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία, ΣΝΕ 1 (1982).*

Παναγοπούλου, Ί., *Όντολογία ἢ θεολογία τοῦ προσώπου, ΣΝΕ 13 (1985).*

- *Ό Λόγος τοῦ Θεοῦ στή γλώσσα τοῦ ἀνθρώπου, ΣΝΕ 15 (1985).*
- *Η βιβλικὴ ἐρμηνεία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ΣΝΕ 33 (1990).*
- *Η θεολογικὴ σημασία τῆς Πεντηκοστῆς, ἐν Θεολογικαὶ Μελέται. Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Σύναξις Ὁρθοδόξων Θεολόγων (Καινούργιο Λαμίας, 11 – 18 Αὐγούστου 1970), Ἐκδόσεις «Ό Ἄρτος τῆς Ζωῆς», Αθήναι 1971.*

Παπαδόπουλος, Α., *Θέματα Ἱστορίας Δογμάτων, Ἀδελφῶν Κυριακίδη: Θεσσαλονίκη 1994.*

- *Ἀλήθεια καὶ μαρτύριο, στην ΚΛΡ, Τομ. 17, Θεσσαλονίκη 1985.*
- *Θεολογικὴ γνωσιολογία κατὰ τοὺς νηπτικούς πατέρας, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 25, Θεσσαλονίκη 1977.*
- *Θεολογικὴ Γνωσιολογία κατὰ τοὺς νηπτικούς πατέρας, στην ΚΛΡ, Τομ. 8, Τεύχος Β΄, Θεσσαλονίκη 1976.*
- *Πνευματολογία εἰς τόν ἡσυχασμὸν τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἀνάτ. ἐκ τοῦ περιοδ. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, (1970-71), Θεσσαλονίκη 1971.*

Παπαδόπουλου, Γ. Σ., *Πατρολογία Β΄*, Αθήνα 1990.

- *Πατέρες Αύξησις τῆς Ἐκκλησίας Ἅγιον Πνεῦμα*, Ἀθήναι 1970.
- *Συνάντησις ορθόδοξου και σχολαστικῆς θεολογίας*, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 4, Θεσσαλονίκη 1970.

Παπαπέτρου, Ε. Κ., *Ἡ οὐσία τῆς θεολογίας*, Ἀθήναι ἀνευ χρονολογίας.

Παπαρνάκη, Γ. Α., *Μέγας Ἀθανάσιος ὡς ἐρμηνευτῆς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1997.

Παρίου, Α., *Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμάς και ὁ Ἀντιπάπας*, Ὁρθόδοξος Κυψέλη: Θεσσαλονίκη 1981.

Πάσχου, Β. Π., *Ἅγιοι οἱ φίλοι τοῦ Θεοῦ*, Ἀρμός: Ἀθήνα ἀνευ χρονολογίας.

Πατρώνου, Π. Γ., *Ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἰησοῦ (ἀπὸ τῆς φάτνης ὡς τὸν κενὸ τάφο)*, ἀνευ τόπου ἐκδόσεως και ἀνευ χρονολογίας.

Ράντοβιτς, Α., *Ὁ Τριαδολογικὸς χαρακτήρ τῆς Ὁρθοδόξου Πνευματολογίας*, ἐν *Θεολογικαί Μελέται. Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Σύναξις Ὁρθοδόξων Θεολόγων (Καινουργιο Λαμίας, 11 – 18 Ἀυγούστου 1970)*, Ἐκδόσεις «Ὁ Ἄρτος τῆς Ζωῆς», Ἀθήναι 1971.

- *Τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν* (διδ. διατρ.), Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν: Θεσσαλονίκη 1973.

Ῥωμανίδου, Σ. Ἰ., *Δογματικὴ και Συμβολικὴ Θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας Α΄*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 1999⁴.

- *Τὸ Προπατορικὸν Ἀμάρτημα*, Δόμος: Ἀθήνα 1989².

Σαββάτου, Χ., *Τὰ «Θεῖα Ὄνόματα» στὶς Ἀρεοπαγιτικὲς συγγραφές και ἡ Θεολογικὴ Γνωσιολογία*, στὴν *ΚΛΡ*, Τομ. 26, Θεσσαλονίκη 1994.

Σαχάρωφ, Σ., *Ἄσκησις και Θεωρία* (μτφρ. Ἰ. Ζαχαρίου), Ἰ. Μ. Τιμίου Προδρόμου, Ἔσσεξ 1996.

Σιάσου, Χρ. Α., *Ἡ ἐνάργεια τῶν πραγμάτων*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 1994.

Σίσκος, Αγ. Γ., *Τό Ἑρμηνευτικό Πλαίσιο τῆς Χριστολογίας τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ*, Θεσσαλονίκη 2014.

Σιώτου, Α. Μ., *Ο μυστηριακός χαρακτήρ της Εκκλησίας του Χριστοῦ*, Αθήναι 1987.

Σκαλτσᾶς, Γ., *Δημιουργία καὶ μετασχηματισμός τοῦ κόσμου κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης*, στην *ΚΛΡ*, Τομ. 35, Θεσσαλονίκη 2003.

Σκλήρη, Σ., (Πρωτοπρεσβύτερου), *Ἀπὸ τὴν προσωπογραφία στὴν Εἰκόνα*, *ΣΝΞ* 24 (1987).

Σκουτέρη, Β. Κ., *Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης* (διδ. διατρ.), Αθήναι 1969.

- *Ἱστορία Δογμάτων Α΄*, Αθήνα 1998.

- *Ἱστορία Δογμάτων Β΄*, Αθήνα 2004.

Σταμούλη, Α. Χ., *Θεοτόκος καὶ ὀρθόδοξο δόγμα*, *Τὸ Παλίμψηστον*: Θεσσαλονίκη 2003.

- *Ἡ Θεοτόκος καὶ τὸ μυστήριο τοῦ Σταυροῦ*, στην *ΕΕΘΣΠΘ*, Τομ. 9, Θεσσαλονίκη 1999.

- *Περὶ Φωτὸς*, *Τὸ Παλίμψηστον*: Θεσσαλονίκη 1999.

- *Ἡ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ ἁγίου Φιλοθέου Κοκκίνου*, *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου μὲ θέμα τὸ Ἅγιον Πνεῦμα* (11 – 14 Νοεμβρίου 1991), Ἰ. Μητρ. Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκης 1992.

Στογιάννος, Π. Β., *Ἑρμηνευτικά Μελετήματα*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 1988.

Συμωνοπετρίτη, Μ. (Μοναχού), *Ἑλληνικὴ, Ἑβραϊκὴ καὶ Χριστιανικὴ ἀντίληψη τοῦ σώματος*, *ΣΝΞ* 4 (1982).

Τερέζη, Χ., *Ἡ θέση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στὴν Ὀρθόδοξη Ἀνατολή*, Π. Πουρναρᾶ: Θεσσαλονίκη 1995.

Τρεμπέλα, Π. Ν., *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας Α΄*, Αθήναι 1997³.

Τσαλαμπούνη, Α., *Εξηγητικά*, Θεσσαλονίκη 2013.

Τσάμη, Γ. Δ., *Εισαγωγή στη σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, Π. Πουρανᾶ: Θεσσαλονίκη 1992⁴.

- *Ἡ διαλεκτικὴ φύσις τῆς διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου*, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 1, Θεσσαλονίκη 1969.
- *Ἡ Πρωτολογία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 1970.

Τσίγκου, Α. Β., *Δογματικὴ τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας*, Ostracon: Θεσσαλονίκη 2017.

- Οἱ φανερώσεις τοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία, πηγὴ θεογνωσίας κατὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ, στο *Philotheos* 11 (2011).
- Ἡ θεολογία τῶν νέων Μαρτυρολογίων, στὴν *ΕΕΘΣΠΘ*, Τομ. 8, Θεσσαλονίκη 2002.

Τσουλκανάκη, Ν., *Παρθενία καὶ Προφητεία*, στὴν *ΚΛΡ*, Τομ. 5, Τεύχος Β', Θεσσαλονίκη 1973.

Φαράντου, Μ., *Τὸ περὶ τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν δόγμα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου*, Ἀθήναι 1968.

Φειδᾶ, Ἰω. Β., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, Ἀθήναι 1994².

- *Ἡ Α' Οικουμενικὴ Σύνοδος*, Ἀθήναι 1974.

Φιλιώτη – Βλαχάβα, Χ., *Ἐκκλησιαστικὴ Συνέχεια καὶ παρόν*, Θεσσαλονίκη 2013.

- *Ἡ Περί Αγίου Πνεύματος Διδασκαλία τοῦ Μ. Αθανασίου* (μετ. εργ.), Θεσσαλονίκη 2004.
- *Ὁ ἅγ. Ἰλάριος Πικταβίου ἔναντι τοῦ ἀρειανισμοῦ, μέ βάση τὴ δράση του καὶ τὸ ἔργο Περί Τριάδος*, Θεσσαλονίκη 2013.
- *Τὸ μυστήριον τῆς Θείας Οἰκονομίας στὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας πρὸ τῆς Νεστοριανικῆς διαμάχης* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2004.

Φλορόφσκυ Γ., *Αγία Γραφή, Έκκλησία, Παράδοσις*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2003.

- *Θέματα Έκκλησιαστικής Ιστορίας*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1979.
- *Δημιουργία και Απολύτρωση*, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 1983.
- *Οί Ανατολικοί πατέρες του τετάρτου αιώνα*, μετφρ. Π. Κ. ΠΑΛΛΗ, Π. Πουρναρά: Θεσσαλονίκη 2006.

Χατζηουρανίου (διακόνου), Γ. Ί., *Η αναγωγική έρμηνεία και ή «θεωρία» κατά τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης στους Λόγους «Είς τούς Μακαρισμούς»*, Αλεξάνδρεια 2000.

Χρήστου, Κ. Π., *Γρηγόριος ο Θεολόγος ο Μυστής της Θείας Ελλάμψεως*, Θεσσαλονίκη 1990.

- Άνθρωπος άναρχος και άτελεύτητος. Από την άνθρωπολογία του Μαξίμου Όμολογητού, στην ΚΛΡ, Τομ. 12, Θεσσαλονίκη 1980.
- Αί προσπάθειαι του Μεγάλου Βασιλείου περι τής κοινωνίας των Έκκλησιών, στην ΚΛΡ, Τομ. 13, Τεύχος Α΄, Θεσσαλονίκη 1981.
- *Ελληνική Πατρολογία Α΄*, Το Βιζάντιον: Θεσσαλονίκη 1987.
- *Ελληνική Πατρολογία Γ΄*, Το Βιζάντιον: Θεσσαλονίκη 1987.
- *Ελληνική Πατρολογία Δ΄*, Κυρόμανος: Θεσσαλονίκη 1989.
- Η περι του Άγιου Πνεύματος διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου, στην ΕΕΘΣΠΘ, Τομ. 10, 1965.
- Άκτιστον και κτιστόν, άγέννητον και γεννητόν κατά τον άγιον Αθανάσιον, Θεσσαλονίκη 1974 (ανάτ. από τό Τόμος Έόρτιος).
- Η περι του Άγιου Πνεύματος διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου, Θεσσαλονίκη 1975 (ανάτ. από τό Τόμος Έόρτιος).
- *Θεολογικά Μελετήματα Β΄*, Πατριαρχικόν Ύδρυμα Πατερικών Μελετών: Θεσσαλονίκη 1975.
- *Ο Μέγας Βασίλειος*, Πατριαρχικόν Ύδρυμα Πατερικών Μελετών: Θεσσαλονίκη 1978.
- Η θεία παρουσία, ΣΝΕ 33 (1990).
- *Η Κοινωνιολογία του Μεγάλου Βασιλείου* (διδ. διατρ.), Αθήναι 1951.

Χριστοφορίδη, Χ., *Η φύση του συμβόλου και ή κτιστή πραγματικότητα*, ΣΝΕ 87 (2003).

Ψαριανού, Λ. Δ. (Επισκόπου), *Ἐπὶ Πτερύγων Ἀνέμων (65 ραδιοφωνικὲς ὁμιλίαι)*, Κοζάνη 1988.

Ψευτόγκα, Στ. Β., *Θεοφάνεια καὶ Θεοπτία στὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ νέα Μαρτυρολόγια*, στὴν *ΚΛΡ*, Τομ. 24, Θεσσαλονίκη 1992.

- *Λόγος Σαρκωμένος Ἐκκλησία – Εὐχαριστιακὸς Λόγος*, Κυρομάνος: Θεσσαλονίκη 1998.
- *Τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ Πατέρα καὶ τὸ σκάνδαλο τοῦ Πάθους*, στὴν *ΕΕΘΣΠΘ/ΤΘ*, Τομ. 9, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 300.

B. ΞΕΝΟΙ ΤΙΤΛΟΙ

Abadjieva, I., *Theosis – Reconsidered. The Dynamic Nature of Salvation: Gregory of Nyssa's "stages of mystical ascent" in the Life of Macrina re – visited through the Biography of Machig Labdron and the Tibetan Vajrayana Tradition of Chod* (διδ. διατρ), ἄνευ τόπου εκδόσεως 2006.

Abasciano, J. B., *Paul's Use of The Old Testament in Romans 9. 10 – 18: An intertextual and Theological Exegesis*, στὸ *LNTS* (317), T&T Clark: London 2011.

Anastos, L. T., *Essence, Energies, Hypostasis: An epistemological analysis of the eastern orthodox model of God*, ἄνευ τόπου εκδόσεως 1986.

Anastos, V. M., *The Immutability of Christ and Justinian's Condemnation of Theodore of Mopsuestia*, στὸ *DOP*, Vol. 6, (1951).

Anderson, N. P., *The Sitz im Leben of the Johannine Bread of Life Discourse and Its Evolving Context*, *BIS* 22, Brill: Leiden 1997.

Angel, L. J., *Victory in Defeat: The Image of the Priesthood in the Dead Sea Scrolls*, New York University: Michigan 2008.

Anthony, C., *The Love of God Pured into our Hearts: Experience of the Holy Spirit in Christian Tradition* (διδ. διατρ.), ἄνευ τόπου εκδόσεως 2003.

Ayres, L., *Nicaea and its Legacy*, Oxford University Press: New York 2004, σ. 141.

Barnard, L. W., *Studies in Church History and Patristics*, Πατριαρχικόν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν: Θεσσαλονίκη 1978.

- The Antecedents of Arius, *VC*, Vol. 24, 1970.

- Beckwith, L. C., *The Certainty of Faith in God's Word: The Theological Method and Structure of Hilary of Poitiers' De Trinitate* (διδ. διατρ.), Notre Dame (Indiana) 2004.

- Beeley, A. C., *Gregory of Nazianzus: Trinitarian Theology, Spirituality and Pastoral Theology* (διδ. διατρ.), Notre Dame 2002.

- *Gregory of Nazianus on the Trinity and the Knowledge of God*, Oxford University Press: Oxford (New York) 2008.

- Beetham, A. C., *Echoes of Scripture in the Letter of Paul to the Colossians, BIS 96*, Brill: Leiden – Boston 2008.

- Benard, K. D., *A History of Christian Doctrine*, Hazelwood 1995¹.

- Bennema, C., *The Power of Saving Wisdom, WUNT 148*, Mohr Siebeck: Tübingen 2002.

- Berger, M. K., *Towards a Theological Gnoseology: The Synthesis of Fr. Dimitru Staniloae* (διδ. διατρ.), Washington 2003.

- Berindeanu, T. F., *Apophatic Discourses: A Study on the Rhetoric of Pseudo – Dionysius, Catherine of Siena, Theresa De Avila, and Angelus Silesius*, Athens (Georgia) 2001.

- Borgen, P., *John 6: Tradition, Interpretation and Composition, BIS 22*, Brill: Leiden 1997.

- Bounds, T. C., (διδ. διατρ.), *The Doctrine of Christian Perfection in the Ante – Nicene Fathers* (διδ. διατρ.), Madison 1997.

- Boyd III, H. J., *The Concepts of History and Cosmos in the Theology of Gregory of Nazianzus: A Systematic Study*, άνευ τόπου εκδόσεως 2003.

- Brakke, D., *Athanasius and the Politics of Asceticism*, Oxford: άνευ τόπου εκδόσεως 1995.

- Breon, A. J., *Christian Doctrine as a Means of Christian Spiritual Formation*, Ann Harbor 2008.

- Brodie, L. T., *The Gospel According to John*, Oxford University Press: New York – Oxford 1993.

- Brubaker, L., *Vision and Meaning in Ninth – Century Byzantium*, Cambridge University Press: Cambridge 1999.

Burnett, S. J., *Aspects of the Liturgical Year 325 to 430 C.E.* (διδ. διατq.), Madison 2003.

Cahall, J. P., *Saint Augustine and the Communion of Persons: The relationship of the bishop of Hippo's theology of marriage to his theology of the Trinity*, άνευ τόπου εκδόσεως 2001.

Callahan, F. J., *Greek Philosophy and the Cappadocian Cosmology*, στο *DOP*, Vol. 12, (1958).

Campra, A., *Sophia, Divine Generative Force: A Gnostic Representation of Divine Image* (διδ. διατq.), San Francisco 2001.

Carmer, W. G., *Research Programmes and Theological Rationality: Can Theology meet Lakatos's Requirements for Progressive Science?*, Michigan 2001.

Carny, P., *Philo's Uniqueness and Particularity*, *JSOTSupp* 59, Sheffield Academic Press: Sheffield 1988.

Carson, A. D., «Mathew», στο *EBC* 8, Michigan 1984.

Cass, M. I. P., *Christ Condemned Sin in the Flesh: A Study in the Soteriology of T. F. Torrance with Particular Reference to the Relationship Between the Incarnation and Atonement and the Ontological and Forensic Metaphors and their Ecumenical Significance* (διδ. διατq.), Princeton (New Jersey) 2008.

Castleman, F. R., *Teaching the Trinity* (διδ. διατq.), Siloam Springs 2003.

Chadwick, H., *The Early Church*, άνευ τόπου εκδόσεως 1967.

Chilton, B., *Abraham's Curse*, New York 2008.

Chilton - Neusner, *Jewish and Christian Doctrines*, Routledge: London 2000.

Chin, H. J., *The Trinity and Praxis: God's Power and Suffering*, Claremont 2001.

Choi, T. S., *A Eucharistic Theology of the Church as the Communion of the Whole Creation* (διδ. διατq.), Claremont 2002.

Chong, D., *The doctrine of the Holy Spirit in the thought of the Cappadocian Fathers*, New Jersey 1983.

Choufrine, A., *Gnosis, Theophany, Theosis: Studies in Clement of Alexandria's Appropriation of his Background* (διδ. διατq.), Princeton 2001.

Christman, R. A., *"What did Ezekiel See?"*, Brill: Boston 2005.

Classen, J. C., *Rhetorical Criticism of the New Testament*, Mohr Siebeck: Tübingen 2000.

Clayton L. A., *The Orthodox recovery of a heretical proof – text: Atnanasius od Alexandria' s interpretation of Proverbs 8:22 in conflict with Arians* (διδ. διατρ.), Michigan 1988.

Clines, A. J. D., *The Theme of the Pentateuch*, *JSOTSupp* 10, Sheffield Academic Press: Sheffield 1997.

Collins J. J. – Harlow, C. D., *Early Judaism*, Wm. B. Eerdmans: Grand Rapids / Michigan 2012.

Coman, J., *Απόψεις τινές τῆς σωτηριολογικῆς διδασκαλίας τοῦ Μ. Ἀθανασίου*, στην *ΚΑΡ*, Τομ. 5, Τεῦχος Β', Θεσσαλονίκη 1973.

Coonrad, W. S., *Adoptionism: The History of a Doctrine*, Iowa 1999.

Cornelius, Jr. C. E., *The Concept of Christ' s Preexistence in the Trinitarian Theology of Robert W. Jenson: An Exposition and Critique*, Michigan 2005.

Cosaert, P. C., *The Text of the Gospels in Clement of Alexandria*, *NTGF* 9, Society of Biblical Literature: Atlanta 2008.

Coughlin, P. A. R., *ΘΕΟΥΡΓΙΑ and ΘΕΩΡΙΑ: Divine Activity in Dionysius the Areopagite*, Halifax 2006.

Counelis, S. J., στην *ΚΑΡ*, Τομ. 14, Τεῦχος Α', Θεσσαλονίκη 1982.

Cramer, A. J., *Catena in Evangelia S. Lucae et S. Joannis*, *CGPNT* 2, Georg Olms Verlagsbuchhandlung: Hildesheim 1967.

Daniélou, J., *Primitive Christian Symbols* (μετφρ. Donald Attwater), Compass Books/Burns & Oates: London 1964.

Davies, G. J., *An Addition to the Reconstituted Creed of Jerusalem*, *VC*, Vol. 9, 1955.

Davison, E. J., *Spiritual Gifts in the Roman Church: I Clement, Hermas and Justin Martyr* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 1981.

Dawson, C. D. V., *The Mystical Theology of Vladimir Lossky A Study of his Integration of the Experience of God into Theology* (διδ. διατρ.), Washington 2000.

Demarest, B., *The Cross and Salvation*, *FET*, Crossway Books: Wheaton 2006.

Demoen, K., *Pagan and Biblical Exempla in Gregory Nazianzen*, *CCLP* 2, (1996) Gent.

- Douglass, S., *The Generation of a Diastemic Discourse in the Cappadocian Fathers: Embracing the limitations of language in the production of theology*, άνευ τόπου εκδόσεως 1999.
- Dunlop, E. B., *Earliest Greek Patristic Orations on the Nativity: A Study Including Translations*, Michigan 2004.
- Elowsky, C. J., *Participation in Antioch and Alexandria: Theodore and Cyril's Commentaries on Jesus' Words, in John 17, "That they may be One"*, New Jersey 2009.
- Emmrich, M., *Pneumatological Concepts in Hebrews* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2001.
- Ernest, D. J., *Use of Scripture in Writings of Athanasius of Alexandria* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2000.
- Estes, D., *The Temporal Mechanics of the Fourth Gospel, BIS 92*, Brill: Leiden 2008.
- Farag, M. L., *St. Cyril of Alexandria, A New Testament Exegete: His Exegetical Method and Theology as Presented in his Commentary on the Gospel of John* (διδ. διατρ.), Washington 2003.
- Flint, W. P., *The Bible at Qumran: Text, Shape, and Interpretation*, Wiliam B. Eerdmans Publishing Company: Michigan 2001.
- Finch, D. J., *Sanctity as participation in the divine nature according to the anti-nicene fathers, conidered in the light of Palamism*, New Jersey 2002.
- Fitzmyer, S. J., A. J., *The Dead Sea Scrolls and Christian Origins*, Wiliam B. Eerdmans Publishing Company: Michigan 2000.
- Franceschi, T. V., *The Enigma of Energy: A Philosophical Inquiry* (διδ. διατρ.), New York 1998.
- Frederickson, S., *The Ecclesiology of God: The role of the Divine Congregation on the Human Congregation*, St. Paul 2001.
- Frevel, C., σήμερον – Understanding Psalm 95 Within, and Without, Hebrews, *LHBOTS 527*, T. & T. Clark International: New York – London 2010.
- Fruchtenbaum, A. G., *Ariel's Bible Commentary*, άνευ τόπου εκδόσεως 2005.
- Fuhrmann, S., *The Son, the Angels and the Odd: Psalm 8 in Hebrews 1 and 2, LHBOTS 527*, T. & T. Clark International: New York – London 2010.

- Gao, F. F., *Vergil and Biblical Exegesis in Early Christian Latin Epic* (διδ. διατρ.), Spring 2002.
- Gilbert, L. P., *Person and Nature in the Theological Poems of St. Gregory of Nazianzus*, Washington 1994.
- Gordon, C., *The Women who Named God*, Little, Brown and Company: New York 2009.
- Gourko, H., *Divine Onomatology: Naming God in Imyaslavie, Symbolism, and Deconstruction* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2005.
- Grambozov, B., *Οι δογματικοί όροι στα Σύμβολα Πίστεως Νικαίας – Κωνσταντινουπόλεως* (μετ. εργ.), Θεσσαλονίκη 2016.
- Griffin, H. M., *Martyrdom as a Second Baptism: Issues and Expectations for the Early Christian Martyrs* (διδ. διατρ.), Los Angeles 2002.
- Grillmeier, S. J., A, *Christ in Christian Tradition*, John Knox Press: Atlanta 1975.
- Groenewald, A., *A God Abounding in Steadfast Love: Psalms and Hebrews, LHBOTS 527*, T. & T. Clark International: New York – London 2010.
- Gwynn, M. D., *Athanasius of Alexandria*, Oxford University: New York 2012.
- Hanson, C. P. R., *The source and significance of the Fourth Oratio Contra Arianos attributed to Athanasius*, *VC*, Vol. 42, 1988.
- Harakas, S. S., *The natural law teaching in the Ante-Nicene Fathers and in modern greek orthodox theology*, άνευ τόπου εκδόσεως 1964.
- Harrington, M. L., *The Problem of Paradigmatic Causality and Knowledge of Dionysius the Areopagite and his First Commentator* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2001.
- Hay, M. D., *The Use of Psalm 110 in the Early Church* (διδ. διατρ.), Ann Arbor 1965.
- Heltzel, G. P., *The Triune Pantocrator: Jürgen Moltmann's Reinterpretation of Omnipotence in Light of Gregory of Nyssa's Trinitarian Theology* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2005.
- Hempel, C., *The Dead Sea Scrolls: Texts and Context*, Brill: Boston 2010.
- Hildebrand, M. S., *Linguistic Achievement and Scriptural Exegesis in the Trinitarian Theology of Basil of Caesarea* (διδ. διατρ.), New York 2002.

- Hopko, T., *God and the World: An eastern orthodox response to process theology* (διδ. διατρ.), New York 1982.
- Howard, D. N., *Christianity, Patronage, and Accomodation in fourth – century Cappadocia*, άνευ τόπου εκδόσεως 2005.
- Hunter, G. A., *Psalms*, London and New York 1999.
- Hunter, H. D., *Spirit – Baptism: Evaluated Biblically, Historically and Systematically*, άνευ τόπου εκδόσεως 1979.
- Issari, P., *The Human Person as Communion and Otherness*, Los Angeles 2002.
- Jeftic, A. Ϊ., *Λειτουργία και πνευματικότητα, στην ΚΛΡ, Τομ. 10, Θεσσαλονίκη 1978.*
- Τό θεολογικόν έργον του Μεγάλου Βασιλείου μεταξύ «Νικαιανών και Ανατολικών», στην ΚΛΡ, Τομ 13, Θεσσαλονίκη 1981.
- Johnson, J. A., *Shekinah: The indwelling of God in the theology of Jürgen Moltmann*, St. Paul 2003.
- Jones, T., *Apparent Darkness: Jean – Luc Marion’s Retrieval of the Greek Apophatic Tradition* (διδ. διατρ.), Cambridge 2008.
- Jr., A. J. B., *The apropriation of Irenaeus in the theological works of Wolfhart Pannenberg and Jurgen Moltmann*, άνευ τόπου εκδόσεως 2001.
- Jr., B. S. O., *Credal Origins in the Tradition of the Earliest Church*, άνευ τόπου εκδόσεως 1958.
- Juell, O. S., *Community Life in the Early Church* (μετ. εργ.), άνευ τόπου εκδόσεως 1999.
- Jüngel, E., *The doctrine of the Trinity*, Scottish Academic Press: Edinburgh 1976.
- Karavites, P., «Gregory Nazianzinos and Byzantine Hymnography», *JHS* 113 (1993).
- Karrer, M., LXX Psalm 39: 7 – 10 in Hebrews 10: 5 – 7, *LHBOTS* 527, T. & T. Clark International: New York – London 2010.
- Keefer, K., *Reading the Gospel of John and Its First Readers*, άνευ τόπου εκδόσεως 2003.
- Kelly, J. N. D., *Early Christian Creeds*, Oxford 1972³.

- *Early Christian Doctrines*, London 1968⁴.

- Kim, H. S., *The Holy Spirit's Mission in the Book of Acts its Repetition and Continuation* (μετ. εργ.), άνευ τόπου εκδόσεως 1993.

- King, J. B., *Newman and the Alexandrian Fathers*, Oxford: New York 2009.

- Kiropoulos, S. A., *The dialogue with Orthodox theology in the Ecclesiology of Jürgen Moltmann: Trinitarian theology and Pneumatology as the two pillars of Ecclesiology*, New York 2003.

- Kloos, K., *Preparing for the Vision of God: Augustine's Interpretation of the Biblical Theophany Narratives* (διδ. διατρ.), Notre Dame 2003.

- Koutloumousianos, C., *The One and the Three*, James Clarke & Co: Cambridge 2015.

- Kwon, E. S. P., *Lessons from Acts Concerning the Spirituality of Leaders in the Church* (μετ. εργ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2001.

- Lawrence, P. B., *Pope Leo's Soteriology: Sacramental Recapitulation*, Ann Arbor 1992.

- Lawrence, S., *The Abandoned Crucible* (μετ. εργ.), Sherwood Park άνευ χρόνου εκδόσεως.

- Lawrenz, M.E.III., *The Christology of John Chrysostom*, Milwaukee 1987.

- Liberto, D., *Deus Caritas Est: Trinitarian Theology and the Humility of the Spirit*, Milwaukee 2003.

- Lienhard, T. J., Marcellus of Ancyra in modern research, στο *TS*, Vol. 43, 1982.

- Lim, T., *The Dead Sea Scrolls*, Oxford: New York 2005.

- Lindars, S.F., B., *The Theology of the Letter to the Hebrews*, Cambridge University Press: New York 1991.

- Logan, H. B. A., Marcellus of Ancyra and the Councils of AD 325: Antioch, Ancyra and Nicaea, στο *JTS*, Vol. 43, 1992.

- Lyle, R. C., *Social Trinitarianism as an option for 21st century Theology: A Systematic Analysis of Colin Gunton's Trinitarian Paradigm* (διδ. διατρ.), Fort Worth 2003.

- Mangiapane, J. Jr., *The Witness of The Spirit in The Thought of Athanasius*, Virginia Beach 1996.

Maré, L., *The Messianic Interpretation of Psalm 8: 4 – 6 in Hebrews 2:6 – 9. Part I, LHBOTS 527*, T. & T. Clark International: New York – London 2010.

Marmorstein, R. A., *Marking Well the End: Eschatological Solutions to Dilemmas Faced by the Ante – Nicene Church* (διδ. διατρ.), Davis (California) 1988.

Márquez – André, G., *A biblical, theological, and historical study of the Paraclete in the Gospel of John*, Virginia Beach 1992.

Marsh, C. H., *Cosmic Structure and the Knowledge of God: Thomas Aquinas' IN LIBRUM BEATI DIONYSII DE DIVINIS NOMINIBUS EXPOSITIO*, Nashville 1994.

Marshall, D. B., *Trinity and Truth, CSCD*, Cambridge University Press: Cambridge 2004.

Martin, E. M., *Orphans, Widows and Sons of God: An Exegetical Investigation of Augustine's Concept of Adoption and Deification* (διδ. διατρ.), New York άνευ χρονολογίας.

Matz, J. B., *The purifying work of baptism and the christian's post – baptismal life according to Gregory Nazianzen*, άνευ τόπου εκδόσεως 2006.

McConville, G. J., “How can Jacob Stand? He is so small!” (Amos 7:2): The Prophetic Word and the Re-Imagining of Israel, *LHBOTS 446*, T. & T. Clark International: New York – London 2006.

McCormick, S. K., *John Wesley's Use of John Chrysostom on the Christian Life: Faith Filled with the Energy of Love* (διδ. διατρ.), Madison 1983.

McDonnell, K., *A Trinitarian Theology of the Holy Spirit?*, στο *TS*, Vol. 46, 1985.

McDowell, C. E., *The Contributions of Richard Hooker and his retrieval of Greek Patristic Thought to Contemporary Theology of the Trinity*, άνευ τόπου εκδόσεως 2002.

McGuckin, A. J., *St. Cyril of Alexandria the Christological Controversy, VC*, Vol. 23, 1994.

Medley, S. M., *Imago Trinitatis: Toward a relational understanding of being human*, άνευ τόπου εκδόσεως 1995.

Meigs, T. J., *Baptismal and Eucharistic Symbolism in the Early Church to A. D. 451: A Study in the Dimensions of Relationship* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 1971.

Meijering, P. E., Ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν ὁ Υἱός, *VC*, Vol. 28, 1974.

- Meinhold, P., Ἡ οἰκουμενικὴ σπουδαιότης τῆς θεολογίας καὶ τῆς ζωῆς του Μεγάλου Ἀθανασίου, στὴν *ΚΑΡ*, Τομ. 11, Θεσσαλονίκη 1979.
- Menken, J. J. M., John 6:51 c – 58: Eucharist or Christology? *BIS* 22, Brill: Leiden 1997.
- Meredith, S. J., A., *Gregory of Nyssa*, Routledge: London 1999.
- Meyendorff, J., Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία σήμερα, μετφρ. Γιάννη Λάππα, *ΣΝΕ* 3 (1982).
- *Byzantine Theology. Historical trends and doctrinal themes*, Fordham University Press: New York 1983².
- Miller, W. J., «Proverbs», στὸ *BCBC*, Scottdale 2004.
- Millsaps, T. K., *The Development of Apophatic Theology from the Pre – Socratics to the Early Christian Fathers*, ἀνευ τόπου εκδόσεως 2006.
- Morton, P. D., *A Spirit – Filled Christology in the Life of the Church* (διδ. διατρ.), ἀνευ τόπου εκδόσεως 2001.
- Nam, S. J., *Roots and Tensions: Worship Patterns Developed from the Synagogue to the Jerusalem Church* (διδ. διατρ.), Pasadena 2001.
- Nattania, W. A., *The Emperor Julian (A.D. 331 – 363): His life and his Neoplatonic Philosophy*, Ann Arbor 1996.
- Nolan, M. B., The Royal Son of God: The Christology of Mathew 1 – 2 in the Setting of the Gospel, στὸ *OBEO* (23), Fribourg University Council: Fribourg/Switzerland 1979.
- Norman, E. K., *Deification: The Content of Athanasian Soteriology* (διδ. διατρ.), Ann Arbor 1980.
- Norris, W. F., The Tetragrammaton in Gregory Nazianzen (Or. 30.17), *VC*, Vol. 43, 1989.
- *Gregory Nazianzen's Doctrine of Jesus Christ* (διδ. διατρ.), New Haven 1970.
- O' Donnell, B. M., Two Opposing Views on Baptism with/by the Holy Spirit and of 1 Corinthians 12.13: Can Grammatical Investigation Bring Clarity?, στὸ *LNTS* (171), Sheffield Academic Press: Sheffield 1999.
- Painter, J., Jesus and the Quest for Eternal Life, *BIS* 22, Brill: Leiden 1997.

- Papanikolaou, A., *Apophaticism V. Ontology: A Study of Vladimir Lossky and John Zizioulas* (διδ. διατρ.), Chicago 1998.
- Park, H. C., *Transcendence and Spatiality of the Triune Creator*, Pasadena 2002.
- Payne, P. D., *The Revival of Political Hesychasm in Greek Orthodox Thought: A Study of the Hesychast Basis of the Thought of John S. Romanides and Christos Yannaras* (διδ. διατρ.), άννευ τόπου εκδόσεως 2006.
- Pittaras, C. T., *The Incarnated Word in the Thought of St. Cyril of Alexandria and the Christological Tradition*, Athens 2007.
- Plumlee, R. S., *Psychoanalysis as a type of the Orthodox Christian Doctrine of the Trinity* (διδ. διατρ.), Sarasota 2001.
- Prassas, D. D., *St. Maximos the Confessor's Questions and Doubts: Translation and Commentary* (διδ. διατρ.), Washington 2003.
- Prestige, L. G., *God in Patristic Thought*, S. P. C. K.: London 1952.
  - *St. Basil the Great and Apollinaris of Laodicea*, S. P. C. K.: London 1956.
- Pulaski, M. M. N., *RŪAH HAQQODESH: The Holy Spirit in the Old Testament* (μετ. εγγ.), Virginia Beach 1988.
- Puppo, B. M. J., *Sacrament of Deification: The Eucharistic Vision of Alexander Schmemmann in Light of the Doctrine of Theosis* (διδ. διατρ.), άννευ τόπου εκδόσεως 2007.
- Quasten, J., *Patrology Vol. III*, Westminster 1986³.
- Racine, F. J., *The Text of Matthew's Gospel in the writings of Basil of Caesarea* (διδ. διατρ.), Toronto 2000.
- Ramsey, D. J., *A Precarious Faith: The Tri-une Dynamic of the Christian life* (διδ. διατρ.), άννευ τόπου εκδόσεως 2002, σ. 255.
- Redmon, J. W., *Kingdom of God: The Exercise of Imperial Power During the Fourth – Century Trinitarian Controversy Within the Context of Eusebian Political Philosophy*, Kentucky 2007.
- Redmond, D. C., *The New Testament Predication of Christ as the Agent of Creation* (διδ. διατρ.), άννευ τόπου εκδόσεως 1997.
- Repschinski, B., *The Controversy Stories in the Gospel of Mathew*, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen 2000.

- Robertson, M. J., *a Short History of Christianity*, London 1913².
- Robinson, D. C., *The Laying on of Hands, with Special Reference to the Reception of the Holy Spirit in the New Testament* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2008.
- Rosheger, P. J., *Is God a What?: Aquinas, Neoplatonism, and the Divine Essence*, Milwaukee 2000.
- Rossum, V. J., Athanasius and the *Filioque: Ad Serapionem* I,20 in Nikephorus Blemmydes and Gregory of Cyprus, στο *SP* 33 (1997).
- Rouner, A. A., *Persona Non Grata: Literary-TS in Personhood* (διδ. διατρ.), Richmond 2004.
- Ruzer, S., *Mapping the New Testament*, Brill: Leiden and Boston 2007.
- Saieg, R. P., *The De Trinitate of Didymus the Blind: Book I*, άνευ τόπου εκδόσεως 2006.
- Samples, L. G. B. A., *Greek texts and English Translations of the Bible: A Comparison and Contrast of the Textus Receptus Greek New Testament of the 16th century and the Alexandrian text of Westcott and Hort (19th century) and Aland and Metzger (20th century) concerning variant texts that pertain to the Orthodox Christology of the Council of Nicaea, A. D. 325*, Michigan 2002.
- Sanders, L. S., Performative Exegesis, στο *SBLSS*, no. 11, Atlanta (2006).
- Sapp, A. D., *An Introduction to Adam Christology in Paul: A History of Interpretation, the Jewish Background, and An Exegesis of Romans 5 : 12 – 21* (διδ. διατρ.), Forth Worth 1990.
- Scarborough, M. J., *The Making of an Apostle (Second and Third Century Interpretations of the Writings of Paul)*, New York 2007.
- Schaff, P., *History of the Christian Church, Volume III: Nicene and Post Nicene Christianity. A.D. 311-600.*, Grand Rapids 2002⁵.
- Scheffler, E., Suffering in Luke's Gospel, *ATHANT* 81, Theologischer Verlag Zürich 1993.
- Schofield, C. J., *A Study of the Interface of Prayer and Evangelism as they Relate to the Theme of Mission in the Acts of the Apostles* (διδ. διατρ.), Wake Forest 2001.
- Seouh, W. J., *Knowledge and Action in Hugh of St. Victor's Commentary on the Dionysian Celestial Hierarchy*, Princeton 2007.

- Shiell, D. W., *Reading Acts: The Lector and the Early Christian Audience* (διδ. διατρ.), Waco 2003.
- Siecienski, E. A., *The Filioque*, Oxford University Press: New York 2010.
- Skarsaune, O., A Neglected Detail in the Creed of Nicaea (325), *VC*, Vol. 41, 1987.
- Smith, F. C., *Incarnation and Evolution* (διδ. διατρ.), Chicago 2003.
- Spoerl, M. K., *A Study of the Κατὰ Μέρος Πίστις by Apollinarius of Laodicea*, άνευ τόπου εκδόσεως 1991.
- Staniloae, D., Τό Ανθρώπινο Σῶμα (ἀπόδοση από τά γαλλικά: Ζωή Πλιάκου), *ΣΝΕ* 4 (1982).
- Stead, C. G., The “Thalia” of Arius and the testimony of Athanasius, στο *JTS*, Vol. 29, 1978.
- Stefan, C., *The Role of the Holy Spirit in the Life of Discipleship: A Study in the Fourth Gospel’s Narrative* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2003.
- Steinberg, E. B., *The Relation of Confirmation to Baptism: A Mid – Twentieth Century Debate in the Church of England* (διδ. διατρ.), Toronto 1999.
- Stir, I., *Christology in Romanian Thought* (μετ. εργ.), Waco 1998.
- Stovell, M. B., *Mapping Metaphorical Discourse in the Fourth Gospel*, Brill: Leiden · Boston 2012.
- Strubbe, M. H. J., Curses Against Violation of the Grave in Jewish Epitaphs from Asia Minor, *SEJE* 21, Brill: Leiden 1994.
- Svigel, J. M., *Second Century Incarnational Christology and Early Catholic Christianity* (διδ. διατρ.), Dallas 2007.
- Tan, K-T. J., *Logos, Tao and Christ: From Justin Martyr’s use of Logos to a Christology of Tao* (διδ. διατρ.), Forth Worth 2000, σ. 46.
- Terzian, E., *The Aesthetics and Poetics of Light in Eastern Christian Iconography*, άνευ τόπου εκδόσεως 2003.
- Thompson, K. M., *Kingdom Come: Revisioning Pentecostal Eschatology* (διδ. διατρ.), St. Paul 2007.

Tilak, J. S., *Nature, History and Spirit: A Theological Investigation of Nature, History and Spirit in Trialogue Among Western Secularism, Hindu Spiritualism and Christian Trinitarian Faith* (διδ. διατρ.), Chicago 1977.

Torrance, T. F., *Divine Meaning*, T&T Clark: Edinburgh 1995.

Trook, A. D., *The Unified Christocentric Field: Toward a Time-Eternity Relativity Model for Theological Hermeneutics in the Onto-Relational Theology of Thomas F. Torrance* (διδ. διατρ.), Madison 1986.

Tsirpanlis, N. C., *Aspects of Athanasian Soteriology*, στην ΚΛΡ, Τομ. 8, Τεύχος Α', Θεσσαλονίκη 1976.

Vasiliadis, P. «Η βιβλική θεώρηση της οικονομίας», <https://www.academia.edu/1913065/>.

Vishnevskaya, E., *Perichoresis in the context of divinization: Maximus the Confessor's vision of a "Blessed and most holly embrace"*, Madison 2004.

Wesche, W. K., *The Defense of Chalcedon in the Sixth Century: The Doctrine of "Hypostasis" and Deification in the Christology of Leontius of Jerusalem*, New York 1986.

Wet, D. L. C., *The Messianic Interpretation of Psalm 8:4 – 6 in Hebrews 2:6 – 9. Part II*, LHBOTS 527, T. & T. Clark International: New York – London 2010.

Whitehead, T. D., *Pneumatology and the Problem of Otherness: An Ecumenical, Historical, Hermeneutical Dialog* (διδ. διατρ.), Pittsburgh 2001.

Whitmer, M. S., *Missional Leadership in the Karoi Area Churches of Christ in Light of the Pre-Council Jerusalem Church* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2005.

Williams, N. A., *Deification in Thomas Aquinas and Gregory Palamas* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 1995.

Williams, R., *Arius*, William B. Eerdmans: Cambridge 2002.

Wilson, E. D., *A Comparison of Irinaeus' and Athanasius' respective descriptions of Deification in relation to Adolf Harnack's History of Dogma*, άνευ τόπου εκδόσεως 2005.

Wolfson, A. H., *Philosophical Implications of Arianism and Apollinarianism*, στο *DOP*, Vol. 12, (1958).

- *Philosophical Implications of the Theology of Cyril of Jerusalem*, στο *DOP*, Vol. 11, (1957).

Yoon, Z., *Baptism as Christian Initiation: The Origins and Development of Being United with Christ* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2004.

Zachariades, T., *The Omnipresence of Jesus Christ: A Neglected Aspect of Evangelical Christology* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2004.

Zaitsev, E., *An Analysis and Evaluation of Vladimir Lossky's Doctrine of Theosis* (διδ. διατρ.), άνευ τόπου εκδόσεως 1998.

Zimmerman, L., *Writer of the Ineffable: The Paradoxical Role of Annie Dillard* (μετ. εργ.), άνευ τόπου εκδόσεως 2005.